

עדכן אסטרטגי

כתב עת רב-תחומי לביטחון לאומי

כרך 24 | גיליון 1 | ינואר 2021

הרבעון **עדן אקדמי** מיועד להעשיר ולהפרות את הדיון הציבורי בנושאים העומדים, או אמורים לעמוד, על סדר היום הביטחוני של ישראל והמזרח-התיכון הוא משמש במה למחקר רב-תחומי, מקורי ועדכני בקשת רחבה של סוגיות הקשורות לביטחון לאומי, סייבר ומודיעין כתחום ידע. המאמרים המתפרסמים הם בנושאים הקשורים לישראל, למזרח התיכון ולמערכת הביטחון ובמגמות גלובליות, ויש בהם כדי להעשיר ולאגד את תשתית הידע בתחום הביטחון הלאומי. מטרת **עדן אקדמי** היא לתרום לקיום דיון פורה ומעמיק בשאלות יסוד בחקר הביטחון הלאומי, מתוך גישה המבכרת שילוב של הממד התאורטי עם כתיבה מוכוונת מדיניות.

עורך ראשי

תא"ל (מיל") איתי ברון

עורכים

ד"ר קובי מיכאל וד"ר כרמית ולנסי

עורכת משנה

ד"ר ג'ודי רוזן

יו"ר המערכת

אלוף (מיל") עמוס ידלין

חברי המערכת

תא"ל (מיל") שלמה ברום, ד"ר יואל גוז'נסקי, פרופ' איתן גלבע, פרופ' עזר גת, אפרים הלוי, ד"ר מרק הלר, פרופ' תמר הרמן, פרופ' אייל זיסר, ד"ר גליה לינדנשטראוס, פרופ' עמנואל סיוון, פרופ' אשר ססר, ד"ר עודד ערן, ד"ר ענת קורץ, ד"ר אפרים קם, פרופ' איתמר רבינוביץ', שמעון שטיין, פרופ' שמעון שמיר, פרופ' גבי שפר

עורכת לשון: מירה ילין

עיצוב גרפי: מיכל סמוקובץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב

עיצוב לוגו: b-way digital

דפוס: דיגיפרינט

המכון למחקרי ביטחון לאומי (חל"צ)

רח' חיים לבנון 40, ת"ד 39950, תל-אביב 6997556
טל' 03-6400400, פקס' 03-7447590, דוא"ל: sa-editors@inss.org.il

עדן אקדמי מתפרסם בעברית ובאנגלית

© כל הזכויות שמורות

ISSN 0793-8950

תוכן העניינים

דבר העורכים

ד"ר קובי מיכאל, ד"ר כרמית ולנסי; עורכת אורחת: ד"ר שרה פוייר 3

ארכיטקטורה אזורית ותחרויות אסטרטגיות

הסדר האזורי: המאבק על דמותו של המזרח התיכון

איתי ברון ושרה פוייר 5

"ריבונות חלולה": על התמורות במעמד מדינות הלאום הערביות בראי עשור לטלטלה הערבית

כרמית ולנסי וקובי מיכאל 18

הארדואניזם כסינתזה: מדיניות החוץ הטורקית בין העבר העות'מאני, המורשת הכמאליסטית והשלכות הטלטלה הערבית

גליה לינדנשטראוס ורמי דניאל 27

הסלפייה'ג' האדייה בעשור של טלטלת 'האביב הערבי' – 'מבירא עמיקתא לבירא עמיקתא'

יורם שוייצר 40

רעיונות ואידיאולוגיות

לקראת פתרון מחודש? הזרמים האסלאמיים במזרח התיכון לאורך עשור של טלטלה

דב דל ושרה פוייר 47

איראן, השיעה והטלטלה הערבית: התגובה האידיאולוגית

מאיר ליטבק 61

מדינה אזרחית או מדינה חילונית בשיח הערבי – מצרים כמקרה בוחן

לימור לביא ועבדאללה שלבי 72

ציבורים

'האביב הערבי' דרך פריזמת דעת הקהל – אז ועכשיו

דיוויד פולוק 82

כלכלה ודמוגרפיה

התפתחויות כלכליות ודמוגרפיות בעולם הערבי, 2010-2020

פול ריבלין 91

בין האזורי לגלובלי

מגמות פוליטיות במזרח התיכון: הצצה לעתיד?

אירינה זבייגלסקיה 104

מעורבות ארצות הברית במזרח התיכון ונסיגתה מהאזור: פרדוקסים ותפיסות

ברנדון פרידמן 111

127 גישתה המתפתחת של סין כלפי המזרח התיכון: עשור של שינוי
גדליה אפטרמן

במת שיח

133 עשור לטלטלה במזרח התיכון – מקומה של ישראל
כרמית ולנסי

סקירת ספרות

140 מהעימות הסוני-שיעי ליריבות תלת־קוטבית: התערבויותיהן של המעצמות האזוריות
בעימותים לאחר האביב הערבי
עידו יהל

ביקורת ספרים

148 אביב ערבי רק בתוניסיה – בשאר המדינות חורף ערבי
עודד ערן

150 דאע"ש במילותיו שלו: ההיסטוריה, האסטרטגיה והאידיאולוגיה של
'המדינה האסלאמית'
אדם הופמן ורון זיידל

אפילוג

155 שלמה אבינרי

דבר העורכים

גיליון ינואר 2021 הוא גיליון מיוחד ומורחב המוקדש להתבוננות ולניתוח של מה שמכונה "האביב הערבי" ברטרופסקטיבה של עשור, והוא פרי שיתוף פעולה של המכון למחקרי ביטחון לאומי ומרכז משה דיין באוניברסיטת תל־אביב. הטלטלה שפרצה בשלהי 2010 בתוניסיה והתפשטה במרחב הערבי טרם נסתיימה. גלי ההדף שלה ממשיכים להתנפץ אל סלעי המציאות המורכבת במדינות שונות במרחב שבו סוריה, לוב, תימן ולבנון הן דוגמאות בולטות לאי־יציבות כרונית. אי־יציבות זו מאיימת על הריבונות האפקטיבית מבית ומתנוססת כעדות בולטת לתהליכי כישלון מדינתי מואצים, הממשיכים לאיים על יציבות המדינות ועל הביטחון האזורי ולהקרין את השפעתם גם על הזירה הבינלאומית, בדגש לגבי אירופה.

את העשור לטלטלה הערבית ניתן לתאר ולנתח מזוויות ראייה שונות תוך שימוש במגוון מתודולוגיות, ואכן ההתלבטות שלנו כעורכים לא הייתה פשוטה כלל ועיקר. מחד גיסא, חשוב היה לנו להעמיק בכל הנוגע למדינות מפתח במרחב ולספק לקוראים תמונת עומק של התהליכים והמגמות המתחוללים בכל אחת מהזירות. מאידך גיסא, חשוב היה לנו לנסות להציג פרספקטיבה אזורית מקיפה, המנתחת את השינויים בארכיטקטורה האזורית ומאפשרת להשוות בין ההתרחשויות והתהליכים במדינות השונות, לשרטט מגמות ברמת המערכת האזורית ולעמוד על מקומה של ישראל במרחב במהלך הטלטלה ובעקבותיה. אלא שאז מצאנו עצמנו בסבך ההתלבטות לגבי עצם קיומה של מערכת אזורית במובנים שהכרנו וניתחנו בעבר, ונדרשנו לשורת מפגשים ודינמי עומק שהובילו להתפתחותן וליצירתן של תובנות והמשגות מעניינות. דילמה נוספת קשורה באיזון שבין הדיון האונטולוגי, קרי תיאור וניתוח של המציאות האזורית המתחוללת בעשור האחרון, לבין הדיון האפיסטמולוגי העוסק באופן שבו אנו מתבוננים ותופסים את השינויים שאירעו באזור מבחינה תאורטית ומתודולוגית.

ברור היה לנו שכל בחירה לגבי אופן הארגון של הגיליון המיוחד תחייב צמצום בנושאים מסוימים, משום שמדובר בעשר שנים, במדינות רבות, במגוון של תהליכים ושחקנים המעורבים בהם ועוד. אך מאחר שכיוונו לגיליון ייחודי ומקיף שיהיה רלוונטי לאורך זמן, בגיליון זה חמש תמות מרכזיות, כל אחת מהן מיוצגת בשער שבו מאמרים המתייחסים לתופעות ולסוגיות ליבה, תוך ניסיון להתייחס למדינות ולאירועים מכוננים כאל אבני דרך או מקרי בוחן לצורך פיתוח ההמשגות והניתוח.

התמה הראשונה קשורה בארכיטקטורה האזורית — מבנה המערכת והתחרות בין השחקנים בה; השנייה עוסקת במעמד האידיאולוגיות והרעיונות הרווחים במזרח התיכון; השלישית כוללת עיסוק בציבורי המזרח התיכון, שהתגלו כשחקנים המניעים תהליכים פוליטיים משמעותיים באזור; התמה הרביעית מציעה זווית ראייה דמוגרפית וכלכלית של המזרח התיכון; ולבסוף נבחנת הזיקה בין התהליכים האזוריים לבין התהליכים הגלובליים.

התאמנו גם את מדורי כתב העת הקבועים לסגנון העריכה של הגיליון המיוחד, ולכן במדור ביקורת ספרים בחרנו להתייחס לספרים הדנים בנושאים רחביים הנוגעים לרמת המערכת האזורית, וכך גם לגבי סקירת הספרות שנכתבה במהלך העשור האחרון בהתייחס לטלטלה האזורית. את רב־השיח הקדשנו למפגש עם שורת חוקרים ומומחים שכינסנו לצורך דיון במשמעויות ובהשלכות של הטלטלה האזורית על ישראל. במסגרת זו ניסינו להבין את מקומה של ישראל במערכת האזורית במהלך שנת הטלטלה ובעקבותיה, ולעמוד על מרחב ההזדמנויות והאתגרים הניצבים לפתחה בפרספקטיבה של עשור.

בחרנו לחתום את הגיליון באפילוג מאת שלמה אבינרי, פרופסור למדע המדינה הנמנה עם בכירי החוקרים בארץ ובעולם. במאמרו מציג פרופ' אבינרי ניתוח ייחודי בפרספקטיבה רחבה המאגדת את תובנותיו ברמת המערכת הבינלאומית, המערכת האזורית והמשמעויות לגבי ישראל.

על הגיליון המיוחד שקדנו חודשים ארוכים, ולמלאכה ולתודות שותפים רבים. תודה מקרב לב לד"ר שרה פויר, שהצטרפה כעורכת אורחת ונתתה למשימה במסירות ובחריצות הראויים לכל הערכה. תודה גם למרכז דיין באוניברסיטת תל־אביב ובמיוחד לד"ר ברנדון פרידמן, ראש מערך המחקר, על שיתוף הפעולה ועל התרומות של חוקרי המרכז לגיליון.

אנו מבקשים להודות לסגן ראש המכון למחקר, תת־אלוף (מיל') איתי ברון על הליווי, על העצות הטובות ועל הנחיית רב־השיח הפורה. לתודה מיוחדת ועמוקה ראויות עורכות הלשון המסורות – ד"ר ג'ודי רוזן, עורכת המשנה של כתב העת, שבמקצועיותה ובחריצותה סייעה להביא גם את הנוסח האנגלי של הגיליון לקו הגמר, והעורכת בעברית מירה ילון, שסייעה בעדנו להביא את הגיליון אל קו הגמר ביעילות ובמסירות, למרות ההיקף החריג של המאמרים ולוח הזמנים הדחוק.

בברכת קריאה מהנה ומועילה,

עורכי כתב העת: ד"ר קובי מיכאל, ד"ר כרמית ולנסי; עורכת אורחת: ד"ר שרה פוייר

הפגנה נגד השלטון באלג'יריה, יוני 2019. תמונה: Akechii (CC BY-SA 4.0).

הסדר האזורי: המאבק על דמותו של המזרח התיכון

איתי ברון ושרה פוייר

מאמר זה מתאר את המאבק הסוער המתנהל על דמותו של המזרח התיכון ומגדיר אותו כמאפיין המרכזי של הסדר האזורי הנוכחי, כעשור לאחר ראשיתה של הטלטלה האזורית. אנחנו מציגים בו גישה מערכתית לניתוח האזור, המכירה במורכבות של המערכת האזורית ותופסת את המושג "סדר אזורי" במשמעות של מבנה או ארכיטקטורה דינמיים ולא במשמעות של מבנה מסודר, סטטי, מאורגן ומתואם. המאבק על דמותו של המזרח התיכון מתנהל בשני מרחבים. האחד כולל "מחנות", "צירים" ו"גושים" המורכבים ממדינות ומארגונים שיש בתוכם וביניהם זיקות ויחסים מורכבים ודינמיים, הכוללים גם עימותים וניגודיות. המחנות עצמם שונים באופיים ומייצגים צורות שונות של התארגנות. המרחב השני כולל מאבקים פנימיים בתוך המדינות בין שליטים לציבורים, המושפע מאוד מבעיות יסוד בלתי פתירות המאפיינות את האזור. במובנים רבים זהו יותר אי-סדר מאשר סדר, אבל בלי מסגרת תפיסתית מתאימה, אי-הסדר עלול להיתפס ככאוס ולהקשות על הבנת תהליכים והתפתחויות. התועלת העיקרית מניתוח אפיסטמולוגי ואונטולוגי זה היא אפוא הראייה של האזור כ"שלם" המאפשר להבין בצורה טובה יותר את ההתנהגות הפוליטית של חלקיו.

מילות מפתח: סדר אזורי, האביב הערבי, המזרח התיכון, איראן, איחוד האמירויות הערביות, טורקיה, ישראל, אסלאם פוליטי, ג'אדיה-סלפיה, מערכת אזורית, אי-סדר אזורי, יציבות אזורית

מבוא

עשר שנים לאחר שרצף הפגנות והתקוממויות החל לטלטל את המזרח התיכון ואת צפון אפריקה, שורת הסכמה כללית כי מה שנקרא "האביב הערבי" הוביל למשבר עמוק, וכי השלכותיו שיבשו סדר קיים בן עשרות שנים במזרח התיכון. עם זאת, השאלה מה בדיוק החליף את הסדר הישן נותרה פתוחה: האם ניתן כבר לזהות סדר חדש במזרח התיכון של היום, ואם כן, במה הוא שונה מהסדר שלכאורה החליף? ואם אין סדר חדש, כיצד נכון בכל זאת לתאר את דמותו הנוכחית של האזור? מאמר זה מתאר ומנתח את הארכיטקטורה הנוכחית של המזרח התיכון בן זמננו, תוך שימוש בגישה מערכתית להסברת מורכבותו של האזור.

המאפיין המגדיר את הסדר האזורי בעשור האחרון הוא מאבק המתנהל על דמותו של המזרח התיכון.

בפתח הדברים ראוי להדגיש שאנו משתמשים במושגים כמו "סדר אזורי", "ארכיטקטורה אזורית" ו"מערכת אזורית" כדרך לתאר מבנה דינמי ומתפתח, ולא סדר סטטי ומאורגן. זהו סדר שכולל "מחנות", "צירים" או "גושים" של מדינות ושל גורמים לא-מדינתיים, שיש ביניהם ובתוכם זיקות מורכבות וקשרים סבוכים, מאבקים ועימותים. הסדר האזורי שאנו מתארים כולל גם מאבקים פנימיים, בתוך המדינות, בין המנהיגים לאזרחים, שנובעים בעיקר מבעיות יסוד עמוקות וארוכות שנים באזור. לרבים נראה כי האזור מאופיין באי-סדר יותר מאשר בסדר. ובכל זאת, ללא המסגרת הרעיונית שאנו מציעים, אי-הסדר מצטייר ככאוס ומונע את היכולת להבין תהליכים מרכזיים והתפתחויות באזור. היתרון המרכזי בהחלת גישה אפיסטמולוגית ואונטולוגית זו הוא אפוא תפיסת האזור כמכלול שלם, המאפשרת הבנה טובה יותר של ההתנהגות הפוליטית של החלקים המרכיבים אותו ודרך להפיק בסופו של דבר תובנות מועילות, הן לאנשי אקדמיה והן למקבלי החלטות. הטיעון המרכזי שלנו הוא שהמאפיין המגדיר את הסדר האזורי בעשור האחרון הוא מאבק המתנהל על דמותו של המזרח התיכון. מאבק זה מתנהל בשני

ההבדל בין מה שהתרחש בשנת 2011 לאתגרים קודמים אלה היו המחאות ההמוניות וחסרות התקדים שהביאו להדחת המנהיגים וההשלכות הרחבות, חוצות המדינות, של ההתרחשויות.

מרחבים מקבילים שיש ביניהם זיקות: עימות בין ארבעה מחנות שונים, המתחרים על דומיננטיות והשפעה ומבקשים לעצב את קווי המתאר של הסדר האזורי הכולל; ועימות בתוך המדינות עצמן, בין הציבורים לאליטות השולטות (כולל צבאות, במקרים מסוימים) סביב סוגיות ליבה של כלכלה, חברה וזהות.

שורשי הסדר האזורי הנוכחי, מהופעתם של חלק מהמחנות ועד לבעיות הכלכלה, החברה והזהות, קדמו כמובן למחאות של 2011. יתרה מכך, הטלטלה האזורית של העשור האחרון לא הייתה המקרה הראשון של הפגנות המוניות באזור, וגם לא הפעם הראשונה שבה ריחף איום על הסדר האזורי הישן. עם זאת, מסוף שנות ה-60 ואילך התאפיין האזור בסדר יציב יחסית שכלל מדינות לאום יציבות שבראשן עמדו מנהיגים חזקים וכוחניים שנתמכו על ידי צבאות גדולים ומנגנוני ביטחון אלימים, אשר היו מסוגלים להדוף איומים כדי להבטיח תהליכי העברת שלטון רציפים; בחירות עיתיות (לעיתים נדירות חופשיות); ורעיון בסיסי שלפיו האזרחים הם למעשה נתונים של המשטר. הארכיטקטורה האזורית הישנה הייתה כזו שבה מדינות לאום היו השחקניות הדומיננטיות, רעיונות על-לאומיים כמו פאן-ערביות היו חלשים (בייחוד לאחר ניצחונה של ישראל במלחמת ששת הימים ב-1967), וסדר היום האזורי הוכתב במידה רבה על ידי המדינות הערביות המרכזיות – מצרים, סוריה ועיראק.

מסוף שנות ה-70 של המאה הקודמת ועד העשור הראשון של המאה הנוכחית עמד הסדר הישן הזה בפני אתגרים רבים, אך נותר יציב יחסית. האתגר המשמעותי הראשון היה המהפכה האיראנית בשנת 1979, שבין היתר דחפה את המדינה לתוך הזירה האזורית שעד אז נשלטה על ידי מדינות ערב, וזרעה את הזרעים לפילוג סוני-שיעי שהפך למניע משמעותי בהתפתחויות לאחר מכן (עם זאת, למרות החשיבות הברורה של המתח העדתי בהתפתחויות האזוריות, השסע הסוני-שיעי אינו יכול להוות כלי עיקרי להבנת הסדר האזורי הכללי). האתגרים הבאים כללו את הסכם השלום של ישראל עם מצרים, שהוציא את מצרים ממעגל הלחימה עם ישראל ולמעשה גם הפריד אותה מהגוש הערבי שאותו הובילה עד אז; מלחמת איראן-עיראק בין השנים 1980 ל-1988; עלייתם של הג'האדיסטים במהלך המלחמה הסובייטית-אפגנית ואחריה; פלישתו של סדאם חוסיין לכווית והפעולה הצבאית של ארצות הברית בעקבותיה, בשנים 1990-1991; המלחמות באפגניסטן (2001) ובעיראק (2003), שהובילו לנוכחות קבועה של ארצות הברית במרכזו של האזור; והדחת סדאם על ידי ארצות הברית, שהייתה המקרה הראשון

אוכלוסיות וגורמים נוספים באזור הם מורכבים, מרובי סתירות ונוטים להשתנות בהתאם לנסיבות ולהקשרים קונקרטיים. במקום זאת אנו משתמשים במונחים אלה כדי להתייחס לדפוסי היחסים והאינטראקציות בין מדינות המזרח התיכון וצפון אפריקה, כלומר לשכבת ניתוח

התועלת האנליטית בגישה מערכתית ניכרת באופן ברור כאשר בוחנים את האירועים הדרמטיים של שנת 2011.

הנמצאת מעל המדינות עצמן אך מתחת למערכת הבינלאומית. זוהי, בראייתנו, "המערכת האזורית". כפי שציין רוברט ג'רוויס, "אנו עוסקים במערכת כאשר (א) קבוצה של יחידות או רכיבים קשורים אלה באלה באופן ששינויים בחלק מהרכיבים או בקשרים שלהם ייצרו שינוי בחלקים אחרים של המערכת; וכן (ב) המערכת כולה מציגה תכונות והתנהגויות שונות מאלה של חלקיה" (Jervis, 1997). התועלת האנליטית בגישה מערכתית ניכרת באופן ברור כאשר בוחנים את האירועים הדרמטיים של שנת 2011. ניתן היה אולי לתאר את האירועים הנפרדים של אותה שנה באמצעות התייחסות להתפתחויות בכל מדינה, ואולי מדי פעם לקשר בין התפתחויות אלה לדינמיקה ברמה הבינלאומית, כדוגמת ההפגנות "לכבוש את וול סטריט" (Occupy Wall Street) שהתקיימו בארצות הברית. אולם מכיוון שהמאפיין המובהק של המהומות היה התפשטותן בכל רחבי האזור, ללא גישה מערכתית שמתמקדת ברמת הניתוח שבין המדינה לזירה הבינלאומית נתקשה להסביר מדוע הצתה עצמית של צעיר בעיירה קטנה בתוניסיה סחפה את האזור כולו. באופן דומה, בבואנו לנתח את אירועי העשור האחרון ולהעריך את המאפיינים המגדירים את האזור כיום – מעליית דאע"ש (המדינה האסלאמית) דרך עליית הנהגות חדשות, גל המחאה השני בשנת 2019 ועד הסכמי הנורמליזציה האחרונים בין ישראל למספר מדינות ערביות – גישה מערכתית מציעה את המסגרת האנליטית היעילה ביותר להבנת ההתפתחויות.

ניתן לזהות ארבע קבוצות של מחקרים שניתחו את המזרח התיכון תוך שימוש בגישות מערכתיות: מחקרים שיישמו תאוריות כלליות של יחסים בינלאומיים (כגון הנחות ניאוריאליסטיות לגבי האופי האנרכי של המערכת הבינלאומית, או גישות קונסטרוקטיביסטיות המדגישות את תפקיד הרעיונות והאידיאולוגיה) בחקר מקרים במזרח התיכון (Binder, 1958; Rubin, 2014; Walt, 1987); מחקרים שביקשו להסביר אירועים שהתרחשו במזרח התיכון תוך התייחסות להתפתחויות במערכת

בהיסטוריה המודרנית של כוח צבאי חיצוני שהפיל מנהיג ערבי מכהן במזרח התיכון.

ההבדל בין מה שהתרחש בשנת 2011 לאתגרים קודמים אלה היו המחאות ההמוניות וחסרות התקדים שהביאו להדחת המנהיגים וההשלכות הרחבות, חוצות המדינות, של ההתרחשויות. מאז, אירועי העשור האחרון רק חידדו את הפילוג בין המחנות היריבים שמתמודדים על ההגמוניה האזורית והחריפו את העימות בין השליטים לציבורים סביב בעיות היסוד, שלא נפתרו בשנות הטלטלה ואף הועצמו. תהליכים אלו הם שעומדים בבסיסו של המאבק על דמותו של המזרח התיכון, שאנו רואים בו את המאפיין המרכזי של הסדר האזורי בימינו. אנו מודעים לכך שההתייחסות למזרח התיכון כאל "מערכת אזורית" מעוררת אי־נחת בקרב חוקרים מסוימים, שנובעת לפחות בחלקה מהבדלים דיסציפלינריים. היסטוריונים וחוקרים בתחום הלימודים האזוריים משתכנעים פחות מגישות מערכתיות לעומת עמיתיהם במדעי החברה, שעבורם גישות כאלו הן עניין נפוץ מזה עשרות שנים גם בתחום היחסים הבינלאומיים. יש הטוענים נגד עצם הרעיון שקיים בכלל "אזור" מזרח־תיכוני מגובש, לאור השוני הרב בין המדינות והחברות על פני שטח כה עצום. מבחינתם של ספקנים אלה הגיוני יותר לדבר על תת־אזורים כמו מזרח הים התיכון, המגרב או המפרץ, במקום לחבר את שלושתם ליחידה רחבה אחת. אומנם ברור שנוצרו גושים תת־אזוריים, אולם טענתנו היא שההיסטוריה והמורשת המשותפות בשילוב עם הקשרים הלשוניים, התרבותיים והדתיים בין האוכלוסיות של מדינות אלה הופכות את המזרח התיכון רבתי לאזור אורגני, ולא רק לאוסף של מדינות השוכנות בסמיכות גיאוגרפית זו לזו (ארליך, 2003).

עבור אחרים, אי־הנוחות מהרעיון של סדר אזורי או ארכיטקטורה אזורית נובעת מההנחה שסדר כזה מרמז כי תמיד חייב להיות חיבור בין ההתפתחויות באזור, או שהן מתרחשות על פי היגיון פנימי יחיד ומוגדר. אם כבר, הם טוענים, אירועי העשור האחרון רק מחזקים את התפיסה שהתכונה הדומיננטית של המזרח התיכון כיום אינה סוג כלשהו של סדר אלא של אי־סדר, פיצול וכאוס (Lynch, 2016). אולם הדרך שבה אנו ממשיגים את ה"סדר" או ה"ארכיטקטורה" של האזור לא נועדה להציע מבנה הטבוע במזרח התיכון, במובן של סדר ממוסד ומאורגן הפועל על פי היגיון יחיד. אנחנו גם לא מזהים תודעה אחידה של האוכלוסיות במדינות השונות, ולא טוענים שקיים מערך קבוע של כללים המסדירים את התנהגות המדינות באזור. נהפוך הוא, במקרים רבים האינטראקציות, הקשרים, מערכות היחסים בין מדינות, ישויות לא־מדיניות, מנהיגים,

עשור של תסיסה

ההתגייסות ההמונית של הציבור הערבי בשנת 2011, שהביאה לירידתם מהבמה של שליטים – תחילה בתוניסיה ואחר כך במצרים, בלוב ובתימן – סימנה התנתקות ברורה מהנורמה ההיסטורית של אזור שעד אז נראה חסין יחסית לסוג כזה של תסיסה חברתית. הכרונולוגיה הבסיסית של האירועים מוכרת ולפי מרבית ההערכות, הגורם שעורר את גל המחאות ששטף את האזור היה ההצתה העצמית של ירקן תוניסאי בשם מוחמד בועזיזי וההפגנות שפרצו במדינה הצפון-אפריקנית הקטנה בעקבות המעשה, בדצמבר 2010. המצוקה הכלכלית של בועזיזי וההתעללות שספג מידי שוטרים מושחתים הביאו להתפרצות גל הפגנות שהצליחו להדיח את הנשיא האוטוקרטי הוותיק של תוניסיה, זין אל-עאבדין בן עלי. בהמשך 2011 נערכו הפגנות המוניות בהשראה דומה בכל רחבי האזור, שקראו לליברליזציה פוליטית, ליצירת מקומות עבודה ולקץ השחיתות. עד תחילת 2012 הודחו ארבעה שליטים ערבים ששלטו במשך תקופות ארוכות.

במקומם החלו תנועות ומפלגות פוליטיות המקושרות לתנועת האחים המוסלמים לנצל את נוכחותן העממית הוותיקה ואת עליונותן הארגונית כדי לתפוס את השלטון בבירות מרכזיות ברחבי האזור. הניצחון של אסלאמיסטים בבחירות במדינות כמו מצרים, תוניסיה ומרוקו אותה לכאורה על תחילתו של סדר חדש והצטרף לניצחונות קודמים בטורקיה וגם בבחירות לרשות הפלסטינית (חמאס). אולם למעט בטורקיה, חוסר היכולת של מפלגות אלה לבנות קואליציות רחבות ולספק פתרונות משכנעים לתחלואי האזור עורר בסופו של דבר תגובת נגד לאסלאם הפוליטי, שמבחינות רבות נמשכת עד היום. ההפיכה במצרים, שהפילה את מוחמד מורסי בשנת 2013 והביאה את גנרל הצבא עבד אל-פתאח א-סיסי לארמון הנשיאות, בישרה על שקיעת התנועה הפוליטית של האחים המוסלמים בשנים שלאחר מכן. בעוד האחים המוסלמים נאבקים על שימור הרלוונטיות שלהם, הופיעה בשנת 2014 גרסה רדיקלית יותר של האסלאם הסוני בדמות הארגון שכינה עצמו "המדינה האסלאמית בעיראק ובסוריה" (דאע"ש), שהתפצל מאל-קאעדה וביקש לממש בפועל את רעיון הח'ליפות האסלאמית. עד אמצע 2015 השתלט הארגון על שטח ניכר המשתרע מגבולה הצפון-מערבי של סוריה עם טורקיה ומזרחה עד מוסול ופלוג'ה בעיראק. השנים 2015 ו-2016 התאפיינו במעורבות בינלאומית הולכת וגוברת באזור, בין השאר בגלל הצלחתו של דאע"ש. מעורבות זו באה לידי ביטוי בצורה הבולטת ביותר בהתערבות של רוסיה במלחמה בסוריה ובקואליציה

הבינלאומית (Barnett, 1998; Said Aly et al., 2013); מחקרים שעסקו בהקמתם ובהתפתחותם של מוסדות וארגונים אזוריים בעולם שלאחר המלחמה הקרה, כולל במזרח התיכון (Hurrell, 1995; Fawcett & Hurrell, 1995); ומחקרים שתיארו באופן מפורש את המזרח התיכון כמערכת אזורית, תוך דיון במאפיינים שלה (Gause, 1999; Hinnebusch, 2013; Krasna, 2019). המאמר שלנו שייך, במידה רבה, לקבוצת המחקרים הרביעית וממשיך בדרכם של חוקרים כמו גרגורי גוֹזֶז השלישי וריימונד הינבוש, שעסקו בתיאור המערכת האזורית במזרח התיכון תוך התייחסות לאופייה האנרכי, לחלוקת הכוח הרב-קוטבי שלה בין המדינות, למערכת היחסים המתפתחת בין המדינה לחברה ולמתחים בין ריבונות המדינה לזהויות על-לאומיות שזה מכבר מאפיינות את האזור (Gause, 1999; Hinnebusch, 2013). ההמשגה שלנו באשר למאבק המגדיר את המערכת האזורית של היום משלבת רכיבים מעבודותיהם של חוקרים אלה. למשל, מודל המחנות המתחרים המתמודדים על ההגמוניה האזורית מניח שקיים מבנה אנרכי מטבעו וסביבה עם רב-קוטביות מתגברת; ואילו העימות המתמשך בין האליטות השולטות (אזרחיות או צבאיות) לבין הציבורים שלהן נובע מבעיות כלכליות ארוכות שנים, מעימותים על רקע זהות ובאופן כללי מיחסי מדינה-חברה מתפתחים.

ובכל זאת, התזה שלנו שונה מניתוחים קודמים בכמה היבטים משמעותיים. מאז המחקר הקלאסי של מלקולם קר (Kerr) שטען כי מתנהלת "מלחמה קרה ערבית", התגבשה אומנם ספרות נכבדה על מאבקי הכוח והיריבויות שהתפתחו לאורך השנים בין גושים אזוריים למדינות ספציפיות במזרח התיכון. אולם הטענה המרכזית שלנו – על אודות מרכזיותו של המאבק על דמותו של המזרח התיכון כמאפיין מגדיר של המערכת האזורית ועל שני המרחבים שבהם מתנהל מאבק זה – היא למיטב ידיעתנו טענה חדשה. מכיוון שאנו טוענים כי מאבק זה נמצא בלב הדינמיקה של הסדר האזורי, הגבולות הגיאוגרפיים של המזרח התיכון שאנחנו משרטטים רחבים יותר מחלק מהתיאורים המקובלים לגבי האזור. עניין זה נובע מכך שהמדינות המעורבות במאבק זה משתרעות למעשה על המרחב העצום שבין מרוקו לאיראן ובין טורקיה לתימן. אנו מקווים כי תיאור זה של המערכת האזורית יוכל לתרום לדיונים האקדמיים והמדיניים המתייחסים למזרח התיכון בן זמננו. בפרקים הבאים נסקור בקצרה את ההתפתחויות המרכזיות בעשור האחרון, נבחן את שני התחומים העיקריים של המאבק המתמשך על עיצוב האזור ונסיים במחשבות על גישות חלופיות להבנת המערכת האזורית כיום.

יש יריבות ומחלוקות בתוך הגוש סביב נושאים שונים ואף קריטיים. ובכל זאת, מה שמבדיל את הגושים זה מזה הוא עמדות מובחנות במספר סוגיות ליבה, וביניהן היחסים עם מדינות המערב (ובמקרים מסוימים עם ישראל), שאיפוזיה של איראן באזור, אחדות מדינת הלאום הריבונית כישות היסוד של המערכת, הרעיון של אסלאם פוליטי וסוגיות עדתיות. למעט חריג אחד, מחנות אלה היו קיימים עוד לפני המחאות של 2011 אך בעשור האחרון הם התגבשו עוד יותר והתפתחויות אף חשפו והעמיקו את המחלוקות ביניהם.

המאפיין הראשון של המאבק על דמותו של המזרח התיכון הוא יריבות עמוקה בין מחנות מתחרים הנלחמים על כוח והשפעה באזור.

שלוש הבהרות נדרשות לגבי המחנות. ראשית, הרעיון של "מחנה" משקף הן מציאות אונטולוגית והן טיעון אפיסטמולוגי. הקשרים בין מה שאנו מזהים כ"מחנות" והדינמיקה בתוכם אכן קיימים במציאות האזורית. לעניין זה ישנן דוגמאות רבות: נפילת האחים המוסלמים במצרים ועליית הנשיא א-סיסי בשנת 2013 הביאו את איחוד האמירויות, ערב הסעודית וכווית להזרים מיליארדי דולרים לבנק המרכזי של קהיר. בשנת 2017 הובילו ריאד ואבו דאבי את מועצת שיתוף הפעולה של מדינות המפרץ להטיל חרם על קטר, בין היתר בשל תמיכתה באחים המוסלמים. קאסם סולימאני היה – לפני חיסולו בראשית ינואר 2020 – מפקד כוח קודס של משמרות המהפכה האיראניים, הארגון האחראי לתרגום המדיניות האזורית של איראן לפעולות בשטח. בתוקף תפקידו הוא ביקר בקביעות בביירות, בדמשק ובבגדאד, שם סינכרן ותיאם את פעילות חברות הציר ושלוחיהן לרבות חזבאללה, בשאר אל-אסד, מיליציות שיעיות בעיראק והחות'ים. בסוף 2019 נפגשו בדוחא שר החוץ הטורקי וראש ממשלת ההסכמה הלאומית של לוב, וכעבור חצי שנה ביקרו בטרפולי שרי ההגנה של טורקיה וקטר. דוגמאות אלה מעידות על הבסיס האונטולוגי של הקבוצות שזיהינו.

במקרים מסוימים, השחקנים בתוך המחנות אכן מתייחסים לעצמם כאל חלק ממחנה. כך, למשל, מנהיג חזבאללה נסראללה מדבר לעיתים על "ציר ההתנגדות", ואליטות באיחוד האמירויות מתייחסות למדינות הפרגמטיות הסוניות ולישראל כאל "גוש הקדמה והפיתוח". עם זאת, בדרך כלל השחקנים בתוך המחנות אינם מתייחסים לעצמם במפורש כאל חלק ממחנה. מבחינה זו ה"מחנות" משקפים דרך להתבונן

צבאית בראשות ארצות הברית, שנועדה להדוף ולבלום את התפשטות הארגון. שני המאמצים היו מוצלחים, ולמרות שבשאר אל-אסד לא הצליח להחזיר לידיו את השליטה בכל שטחי סוריה, הוא בכל זאת שמר על כסאו בזכות הסיוע של רוסיה, איראן וחזבאללה, ועד סוף 2018 ההישגים הטריטוריאליים של דאע"ש נמחקו במידה רבה. לאחר שאיום דאע"ש הוסר כמעט לחלוטין, התאפשר לאוכלוסיות להתמקד שוב בבעיות המקומיות שאיתן התמודדו קרוב יותר לבית, והתוצאה הייתה סבב מחאות חדש ברחבי האזור שמקורו הפעם בסודאן ובאלג'יריה, ואשר נמשך עד עיראק, לבנון, מצרים (אם כי בקנה מידה קטן יותר) ואפילו איראן. מחאות "הגל השני" של 2019 הצליחו להדיח מכיסאם את האוטוקרטים הוותיקים באלג'יר ובחרטום, ובסופו של דבר הפילו את ראשי הממשלה בבגדאד וביירות (הפגנות נערכו גם בטהראן). משבר הקורונה שליווה את שנת 2020 הקפיא רבות מהפגנות האזור והעניק הפוגה למשטרים הנאבקים להכיל את ההתנגדות העממית. אך הבעיות המרכזיות בכלכלה, בחברה ובמשל, שהניעו את התוניסאים לצאת לרחובות לאחר מותו של בועזיזי לפני עשור, נותרו כפי שהן ואף החמירו, מה שמרמז כי הרגיעה שהמגפה יצרה באזור היא זמנית בלבד.

ההתפתחות המשמעותית האחרונה של העשור הייתה סדרת הסכמי הנורמליזציה שהושגו (לפי הסדר) בין ישראל לאיחוד האמירויות, בחריין, סודאן ומרוקו במהלך 2020. מעבר לגורמים המניעים שפעלו באותה עת ודחפו הסכמים אלה – כלומר החשש מסיפוח ישראלי של שטחים בגדה המערבית ורצון של מדינות ערב אלה לחלץ כמה שיותר מממשל טראמפ היוצא – הקשרים המתהדקים בין מדינות ערב לישראל משקפים גם רכיבים מרכזיים במאבק הנרחב שמלהיט את המערכת האזורית בעשור האחרון.

הקרב בין המחנות

המאפיין הראשון של המאבק על דמותו של המזרח התיכון הוא יריבות עמוקה בין מחנות מתחרים הנלחמים על כוח והשפעה באזור. מניעה של תחרות זאת הם מגוונים: הם כוללים בעיקר אידיאולוגיות מתנגשות ותפיסות עולם סותרות המבקשות להגדיר את קווי המתאר של הסדר האזורי, אך גם סוגיות בעלות אופי קונקרטי יותר של ריאליזם פוליטי. מחנות אלה, שאפשר לכנותם גם "צירים" או "גושים", מורכבים משחקנים מדינתיים ולא-מדינתיים שיש להם השקפה בסיסית דומה על סוג הסדר האזורי הרצוי להם. עם זאת, עמדה משותפת זו לא תמיד מתורגמת למדיניות מאוחדת ומתואמת בקרב חברי מחנה מסוים. יתרה מכך, לפעמים

והיה באופן מסורתי תוקפני יחסית בהפעלת אמצעים צבאיים להשגת מטרותיו.

הציר שבהובלת איראן נע בעשור האחרון לסירוגין בין תחושת תסכול להצלחה. בתחילה הבינה טהראן בצורה שגויה את אירועי 2011, וסברה שיציאת המוני האזרחים לרחובות ברחבי האזור תשרת את האינטרסים שלה בכך שתערער משטרים ערביים שמרניים ותיצור פתח לעלייתן של תנועות עממיות אסלאמיסטיות (גם אם סוניות). אולם כאשר ההפגנות החלו להשפיע על משטר אסד בסוריה איראן חשה מותקפת, שכן נפילתו של אסד איימה להפיל את המחנה כולו. איראן התגייסה עם חזבאללה וגורמים ממליציות שיעיות נוספות, לצד רוסיה, למאמץ להציל את שלטונו של בשאר, ועם הצלחתו של מאמץ זה ביקשה להעמיק את אחיזתה בסוריה. עניין זה הוביל את ישראל לנהל מערכה צבאית נחושה ולמנוע מאיראן התבססות קבועה בסוריה. ואכן, עלייתה של ישראל ככוח אזורי מרכזי בעשורים האחרונים הציבה אתגר רציני לציר שבהובלת איראן. לאחרונה נאלץ המחנה להתמודד עם הריגתו של סולימאני – שהוביל את מדיניותה האזורית; עם משבר הקורונה והיקפי התמותה הגדולים באיראן; עם מדיניות "מקסימום לחץ" של ממשל טראמפ שהובילה לקשיים כלכליים חמורים; ועם ההתנקשות במדען הגרעין הראשי שלה מוחסן פח'ריזאדה בסוף שנת 2020. ובכל זאת, טביעת הרגל האזורית של איראן לא נפגעה במידה משמעותית ואף קיבלה חיזוק מתבוסת דאע"ש ומהאפשרות שנפתחה בפני טהראן להרחיב את השפעתה בעומק עיראק. אסד מצליח להחזיק בסוריה (גם אם מפוצלת) וחזבאללה, למרות התמודדותו עם אתגרים קשים, עודנו הכוח הפוליטי המוביל כיום בלבנון. בין ארבעת המחנות המתוארים כאן, הציר שבהובלת איראן הוא המגובש ביותר, אף שנראה כי איראן מתקשה למצוא מחליף ראוי לסולימאני, שיוכל לסנכרן את פעילות שלוחיה באזור. המחנה השני הוא מחנה של גורמים האוהדים את הרעיונות של האסלאם הפוליטי הסוני. תנועת האחים המוסלמים והאידיאולוגיה שלה קיימים מאז שנות ה-20 של המאה הקודמת, ובמקומות מסוימים – כמו טורקיה בשנת 2002 או עזה בשנת 2006 – התנועות שיצאו מתוכה הגיעו לעמדות כוח פוליטיות עוד לפני פרוץ הטלטלה האזורית. אולם בשנת 2011 נקרתה לאוהדי האחים המוסלמים הזדמנות להפוך מאוסף של ארגוני אופוזיציה, הפועלים מחוץ לחוק או בשולי המערכות הפוליטיות, לשחקנים רבי כוח המשתתפים בשלטון במדינה. ניצחונו של מורשי שעמד בראש מפלגת החופש והצדק בבחירות שנערכו במצרים בשנת 2012 ביטא עניין זה, אך הוא התגלה כקצר מועד עם הפיכת הנגד

על המציאות, כלומר – כלי אפיסטמולוגי שגם מקבלי החלטות וגם חוקרים יכולים להשתמש בו כמסגרת אנליטית המסייעת בהבנת ההתפתחויות באזור.

שנית, סיווג המחנות לא נועד לרמוז שהחזונות המתחרים על הסדר האזורי הם הגורם היחידי ואפילו לא הגורם העיקרי המניע את מעשיהם. כמו מנהיגים בחלקים אחרים של העולם, גם מנהיגי המזרח התיכון מונעים מאינטרסים מגוונים, ושיקולים של ריאליזם פוליטי מתלווים תמיד להעדפות אידיאולוגיות בעת גיבוש המדיניות. החזונות המתחרים על הסדר במזרח התיכון שמשקפים במחנות השונים מסייעים להסביר את ההיגיון השולט בנחישות השחקנים לגבי דמותם של אינטרסים אלה, ומה ישרת אותם בצורה הטובה ביותר. כך למשל, נשיא טורקיה רג'פ טאיפ ארדואן מתערב במלחמת האזרחים בלוב בעיקר כדי להבטיח רווחים כלכליים ולהרחיב את ההשפעה הטורקית בים התיכון, אך בחירתו לתמוך בצד זה או אחר כדי להשיג רווחים אלה משקפת גם את העדפתו לאסלאמיסטים בעלי זיקה לאחים המוסלמים. אפשר להיעזר במודל המחנות כדי להסביר התפתחויות כאלה.

שלישית, המחנות המתחרים אינם רק נבדלים זה מזה בגישה, הם גם שונים באופי שלהם, בהרכבם ובצורת פעולתם. מחנה אחד הוא קונסורציום המורכב ממעצמה אזורית, מארגונים לא-מדינתיים אחדים וממדינה, ומאורגן באופן מלוכד יחסית (כולל הנהגה משותפת). מחנה שני משלב אידיאולוגיה וכמה מדינות ומפלגות הפזורות בנוף האזורי. מחנה שלישי אינו מורכב ממדינות אלא מקבוצת ארגונים בעלי אידיאולוגיה משותפת, אך הם עוינים זה את זה ולעיתים בעלי חזונות שונים. ומחנה רביעי הוא קבוצת מדינות בעלות אוריינטציה פרו-מערבית באופן כללי, אך מאוחדות בעיקר בזכות המדינות והאידיאולוגיות שכל חברות הקבוצה מתנגדות להן. האופי השונה של כל מחנה עוזר להסביר את הגישות השונות של כל אחד מהם כלפי עיצוב הסדר האזורי.

המחנה הראשון, שאנו מכנים "הציר שבהובלת איראן" – שלעיתים מכונה על ידי מרכיביו עצמם "ציר ההתנגדות", ועל ידי אחרים "הציר השיעי הרדיקלי" – כולל את איראן, שלוחיה ובעלי בריתה באזור, שהם שיעים ברובם. ביניהם ניתן לציין מיליציות שונות בעיראק, סוריה בשליטת בשאר אל-אסד וחזבאללה בלבנון. גם החות'ים בתימן יכולים להימנות עם מחנה זה וכך גם הג'האד האסלאמי הפלסטיני בעזה, למרות זהותו הסונית. מחנה זה, ששורשיו עוד בימי המהפכה האיראנית של 1979, הוא בעל אוריינטציה אנטי-מערבית, רויזיוניסטי בכך שאינו מחויב לקדושת גבולות המדינות ברחבי האזור,

ראשונית פלסטינית שיוצגה על ידי עבדאללה עזאם לפני שנהרג, בשנת 1989, ולאחר מכן הפכה לשולית. לאחר חיסולו של בן לאדן בידי הכוחות המיוחדים האמריקאיים בשנת 2011, הובילו מינויו של אל-זוואהירי למנהיג הארגון ווהואאקום השלטוני שיצרו אירועי הטלטה האזורית (במיוחד במקומות כמו חצי האי סיני וסוריה) להגעתם של פעילי ג'האד רבים לאזור, ובסופו של דבר להקמתו של דאע"ש ולהתפצלותו מאל-קאעדה. היריבויות בין הארגונים וחילוקי דעות בשאלה אם לתת עדיפות להקמת מדינה (חליפות) אסלאמית הובילו ליריבות עמוקה בין הארגונים, למרות המחויבות האידיאולוגית המשותפת שלהם לסדר אזורי של התנגדות למערב, רוויזיוניזם וקנאות דתית עמוקה. לאחרונה ספג המחנה כמה מכות קשות, ובראשן התבוסה הטריטוריאלית של דאע"ש ומותו של אבו בכר אל-בגדאדי בשנת 2019. ובכל זאת, כיסים של המחנה ממשיכים לפעול ברחבי האזור ורעיונות סליפיים-ג'האדיסטיים זוכים לתפוצה נרחבת.

המחנה האחרון הוא אולי הפחות מגובש מבין הארבעה ומורכב מהמדינות הערביות הסוניות שהתאחדו – ברטוריקה ובכוונה, גם אם לא תמיד בפועל – סביב היעדים של הדיפת ההשפעה האיראנית במזרח התיכון, צמצום התנופה של תנועת האחים המוסלמים ולחימה בתנועות ג'האדיסטיות קיצוניות שהיו בעלייה אחרי 2011. מדינות אלה מכונות בדרך כלל "מתונות" או "פרגמטיות" בשל הקשרים החיוביים לרוב שהן מקיימות עם המערב, אמונתן בעליונות מדינת הלאום הריבונית על פני כל ישות או זהות רב-לאומית ופתיחותן היחסית כלפי נוכחותה של ישראל באזור. לפיכך מכונה המחנה הזה בדרך כלל "המחנה הסוני-פרגמטי". מבין כל המחנות, הסדר שקדם לטלטלת 2011 היטיב עם מחנה זה, ולכן המחאות ובייחוד עליית הציבור כשחקן פוליטי בולט היו טראומתיים עבורו. אולי בשל כך, מנהיגיו של המחנה הזה – הכולל היום את מצרים, ירדן, ערב הסעודית, איחוד האמירויות, בחריין, עומאן ומרוקו – נוטים פחות לנסח את האינטרסים הפוזיטיביים שלהם ומגדירים בעיקר את הנושאים שלהם הם מתנגדים: למשל קיצוניות, חוסר יציבות, התפשטות איראנית, ג'האדיזם ואסלאם פוליטי.

נוסף על כך, עומס האתגרים והפרגמטיזם הבסיסי של מחנה זה מובילים לכך שהמדינות הנכללות בו נוטות לכרות בריתות אד הוק המבוססות על תפיסות איום מיידיות ויכולות זמינות, ולא על יעדים אסטרטגיים ארוכי טווח או על אוריינטציות גיאופוליטיות משותפות. זאת ועוד, למרות רצונן המשותף לבלום את האיום הכפול של התפשטות איראנית ושל אסלאמיזם בסגנון האחים המוסלמים, הן נבדלות בסדר העדיפות ביחס

בשנת 2013. מעצרו של מורסי והמאבק העיקש של השלטון החדש במצרים כנגד התנועה השפיעו לרעה גם על תנועות אחים מוסלמים אחרות ברחבי האזור. עם זאת, הרעיון שלפיו "האסלאם הוא הפתרון" נוכח עדיין ברחבי המזרח התיכון.

מחנה זה מובל כיום על ידי טורקיה ומורכב מהמדינות, התנועות והמפלגות הסוניות שחולקות אהדה משותפת לרעיונות של האחים המוסלמים. אלה כוללים את המשטר בקטר, חמאס בעזה וקומץ מפלגות אסלאמיסטיות ברחבי האזור כמו מפלגת א-נהדה בתוניסיה, חזית הפעולה האסלאמית בירדן ותנועת החוקה האסלאמית בכווית. למרות האידיאולוגיה המשותפת, קידום האסלאם הפוליטי אינו הרציונל הדומיננטי היחידי המניע את התנהגותם של שחקנים אלה, ובחלק מהמקרים אפילו לא המרכזי. ואולם התמיכה באחים המוסלמים היא חלק מהאסטרטגיה המעניקה להם לגיטימיות בעיני עצמם ומסייעת בהסברת הבריתות האזוריות שלהם.

ההידרדרות בשיחות על הצטרפותה של טורקיה לאיחוד האירופי העניקה לארדואן תמריץ נוסף להעביר את התמקדותו מזרחה, וכחלק מתוכניתו להרחיב את ההשפעה הטורקית על פני המזרח התיכון הוא החל להבליט יותר ויותר את זהותו האסלאמית. הרעיונות והתומכים של האחים המוסלמים ממשיכים להתקל בחשדנות מצד המחנה שבהובלת איראן והם נתפסים כאיום מרכזי בעיני המחנה הפרגמטי-סוני. העוינות של המחנה הפרגמטי-סוני כלפי האסלאם הפוליטי השתקפה גם בהחלטה שקיבלה לאחרונה ממשלת סודאן שקמה לאחר עידן באשיר, לשלול את אזרחותו של מנהיג חמאס חאלד משעל ושל ראש מפלגת א-נהדה בתוניסיה, ראשיד ע'אנושי.

המחנה השלישי מורכב משרידי אל-קאעדה, דאע"ש ותנועות ג'האדיסטיות המזוהות איתם ברחבי האזור. למרות האידיאולוגיה המשותפת, מרכיבים אלו של המחנה עוינים זה לזה ונבדלים הן בחזון והן בטקטיקות הפעולה. בניגוד לשלושת המחנות האחרים שהמאמר מגדיר, המחנה הג'האדיסטי לא היה קיים לפני שנת 2011 וגם כיום הגדרתו ככזה היא פועל יוצא של ניתוח והתבוננות במרכיביו, ולא שיקוף של פעולה משותפת או מתואמת. עם הקמתו, אל-קאעדה, הארגון הג'האדיסטי המוביל, שיקף שלושה נרטיבים מתחרים: נרטיב עיקרי, גלובלי, בהובלת אוסאמה בן לאדן, שהתמקד בערעור המשטרים המערביים (למשל, 11 בספטמבר 2001) שהיה הדומיננטי ביותר; נרטיב אזורי שהשתקף במשנתו של אימן אל-זוואהירי ונתן עדיפות להבסת "האויב הקרוב" בקרב משטרי המזרח התיכון הכופרים; וגרסה

מחוץ לבסיס העיקרי שלו בעיראק ובסוריה. בתימן, הציר האיראני מעניק תמיכה לחות'ים במאבקם נגד ארגונים שחברו עם המחנה הסוני הפרגמטי, בעוד ג'האדיסטים המזוהים עם אל-קאעדה מעורבים אף הם במתרחש במדינה. בעיראק, שבה המחנה האיראני מינף את תפקידו בהבסת הג'האדיסטים של דאע"ש כדי להרחיב את השפעתו הפוליטית, ערב הסעודית ומדינות נוספות במחנה הפרגמטי שבו ופתחו לאחרונה נציגות דיפלומטית בבגדאד, ככל הנראה גם כדי לערער את שאיפותיה של איראן באשר למדינה.

היריבות בין המחנות באה לידי ביטוי גם בהופעת גושים של בריתות ברחבי האזור. אחת הדוגמאות הבולטות בשנים האחרונות הייתה במזרח הים התיכון, שם מה שהתחיל כמאבק על גישה לגז טבעי וסכסוך מקומי סביב גבולות ימיים הפך לעוינות גוברת ולעימות ממש בין טורקיה (וברקע קטר) מצד אחד, לבין ברית שכוללת את יוון, קפריסין, מצרים, ישראל, ירדן ואיחוד האמירויות מצד שני. מעורבותה הפעילה של איחוד האמירויות, הרחוקה גיאוגרפית ממוקד העניין, ממחישה את הצביון המחנאי שיש לעימות במרחב זה.

נקודה אחרונה נוגעת למקומם של ישראל והפלסטינים בתוך המחנות. בעשור האחרון ביססה ישראל את מעמדה כבעלת ברית של המחנה הפרגמטי-סוני, כפי שניתן לראות מהמערכה הצבאית שהיא מנהלת כדי לסכל את ההתבססות של איראן בסוריה, מהסיוע הצבאי השקט שלה למצרים בסיני ומשיתוף הפעולה הביטחוני עם מדינות המפרץ השונות, החולקות עימה את התפיסה לגבי האיום האיראני. הסכמי הנורמליזציה (השלום) האחרונים בין ישראל לאיחוד האמירויות, בחריין, סודאן ומרוקו מוכיחים את המגמה. אומנם מוקדם מדי להעריך את הצלחת ההסכמים, אולם סביר להניח שגם אם הנורמליזציה תחזק את המחנה הסוני-ישראלי הפרגמטי, ייתכן שהיא תעמיק קווי שבר אזוריים בין הפרגמטים לאסלאמיסטים מצד אחד, לבין המחנות הפרגמטיים לאיראן מנגד.

הפלסטינים מפוצלים גם בכל הנוגע למערך האזורי. מאז 2011 חמאס, שהיו שנים שבהן היה קרוב יותר לאיראן ולציר שבהובלתה, פיתח עמדה אזורית ברורה יותר כחלק מהמחנה האסלאמיסטי הסוני. כך, נהנה הארגון ממידה רבה יותר של חסות אזורית מקטר וטורקיה, גם אם הוא ממשיך מדי פעם לפלרטט עם איראן ומסתייע בה בהקשר בצבאי. בניגוד לחמאס, הרשות הפלסטינית בגדה המערבית לא יכולה באמת לטעון לשייכות למחנה כלשהו בימים אלה, והדבר משקף כישלון שלה בעיצוב אסטרטגיה אזורית שיכולה הייתה למקם אותה בעמדה משופרת מול ישראל. אולם הרשות

לאתגרים אלה. כך למשל, בעוד מרוקו שלחה בתחילה חיילים לתמוך במערכה שניהלו ערב הסעודית ואיחוד האמירויות בתימן, הממלכה שנמצאת בקצה המערבי של העולם הערבי נקטה גם עמדה ניטרלית בקרע שבין קטר ליריבותיה במפרץ, כדי להימנע מפעילות נגד פטרוניה בדוחא. בניגוד לערב הסעודית, מצרים הציבה את המאבק באחים המוסלמים בעדיפות לפני בלימת איראן, ולכן החליטה ב-2019 לצאת ממיזם 'נאט"ו הערבית' האנטי-איראני. נסיך הכתר של אבו דאבי מוחמד בן זאיד פחות נלהב להרגיז את טהראן בהשוואה לעמיתו הצעיר בריאד, מוחמד בן סלמאן, מה שעוזר להסביר את החלטת איחוד האמירויות לסגת מהברית הצבאית עם ערב הסעודית נגד תימן (חרף העובדה שגם אבו דאבי וגם ריאד רואות בחות'ים בתימן סוס טרויאני של האיראנים), ואפשר לציין גם את הרטוריקה של האמירויות שנשמעה לאחרונה, המצביעה על טורקיה כאיום בעוצמה שווה לאיום מצד איראן, אם לא רבה יותר. התוצאה של התפתחויות כאלה היא שהמחנה הפרגמטי הסוני מתקשה להתמודד עם איראן ולכבות את הגחלת של האסלאם הפוליטי.

מה שהחל בסוריה כסדרה של מחאות מבית בשנת 2011 התפתח למלחמת אזרחים, שבה כמעט כל שחקן אזורי ובינלאומי מרכזי היה מעורב בשלב זה או אחר.

המאבק שתיארנו כאן בין המחנות בא לידי ביטוי בהתפתחויות רבות בשטחי המדינות ברחבי האזור. הדוגמה הבולטת ביותר היא כנראה סוריה. מה שהחל שם כסדרה של מחאות מבית בשנת 2011 התפתח למלחמת אזרחים, שבה כמעט כל שחקן אזורי ובינלאומי מרכזי היה מעורב בשלב זה או אחר. במובן זה, הזירה הסורית היא ראייה מרכזית לעצם קיומו של מאבק נרחב יותר על הסדר האזורי. ראשית, בהתגייסות של הציר בהובלת איראן (לצד רוסיה) להצלתו של בשאר; שנית, במעורבות של המחנה הפרגמטי-סוני בסיוע למורדים בראשית האירועים; ושלישית, במעורבותה של טורקיה שאף יצרה "רצועת ביטחון" בגבול בין המדינות. אבל ניתן לראות את העימות בין המחנות האזוריים גם במדינות נוספות. למשל בלוב, חברות המחנה הפרגמטי (בעיקר מצרים ואיחוד האמירויות) נלחמות עם נציגי מחנה האחים המוסלמים (טורקיה, וקטר ברקע), כאשר שני הצדדים מבקשים לעצב את הסדר הלובי המתגבש באופן שיקדם את האינטרסים שלהם. בלוב גם הגיח המחנה הג'האדיסטי לזמן קצר במהלך 2015-2016, כאשר דאע"ש שלט שם על המחוז הגדול ביותר שלו

למיליציות השיעיות הפרו־איראניות בעיראק; רדיפת מיעוטים כמו בטבח היזידים בשנת 2014; והתנגשויות שבטיות שבלטו במלחמת האזרחים בלוב. לפיכך, למרות שהבעיות הכלכליות והפערים סביב זהות ניכרו כבר זמן רב לפני 2011, ההתקוממויות שיבשו באופן מהותי את הסדר הפנימי במדינות אלה, בכך שהכניסו למשוואה את הציבורים המגויסים כשחקנים פוליטיים מרכזיים.

המרחב השני של המאבק על דמותו של המזרח התיכון הוא בתוך המדינות. משטרים ובפרט מנהיגים פוליטיים, הנעזרים באליטות ובמנגנוני הביטחון שממשיכים להיות הבסיס להישרדותם, מתעמתים עם ציבורים מתוסכלים ומאוכזבים ונאבקים להכיל אי־ציבות מבית, שמקורה בבעיות מקומיות של כלכלה וחברה.

אף שהמחאות ברחובות ובכיכרות פחתו לאחר שנת 2011, גל המחאה השני במהלך 2019 מלמד שהציבור במדינות האזור לא נרתע ברובו מיציאה לרחובות על רקע הבעיות המתמשכות, שנותרו בעינן או אף החמירו. אפילו בתוניסיה — סיפור ההצלחה היחיד (והיחסי) של האזור בעשור האחרון — הורגשה בשנים האחרונות תסיסה הולכת וגוברת, ודומה שהממשלות שקמו בה אינן מסוגלות להתמודד עם הבעיות המבניות העמוקות שהניעו את המחאה המקורית של שנת 2011. גם במדינות שבהן המשטרים שקמו לאחר 2011 הצליחו לדכא מחאות נוספות, הממשלות והמנהיגים יודעים שהם עומדים בפני איום ממשי ומתמשך של ציבור משולהב שעלול לתבוע את סילוקם. במובן זה, פרוץ מגפת הקורונה בתחילת 2020 יצר פרדוקס. מצד אחד, הפחד מהידבקות אילץ את המפגינים להישאר בבית ובכך העניק למשטרים הקלה מסוימת, סיכוי לגבש את כוחם והזדמנות להיערך לקראת (ואולי אפילו למנוע) הפרות סדר עתידיות. מנגד, בהנחה שהפגיעה הכלכלית שיצר הנגיף החמירה את בעיות הליבה של האזור, אשר עוררו את ההתנגדות למשטרים וערערו את היציבות מלכתחילה, סביר להניח שהמגפה רק הגבירה את הסיכויים לתסיסה עתידית.

אלג'יריה ממחישה היטב את הפרדוקס. פעילות מחאה במדינה, שנמשכה שנה, הצליחה להפיל את הנשיא עבד אל־עזיז בוטפליקה באפריל 2019, אך עם פרוץ מגפת הקורונה נאלצו המוחים להפסיק את ההפגנות וכך אפשרו ליורשו, עבד אל־מג'יד תבון, לגבש את כוחו. זאת למרות שרוב הציבור רואה בו במידה רבה שליט לא־לגיטימי. אך גם אם המגפה אפשרה למשטרו של תבון לרדוף את מובילי המחאה ואת כל מי שנתפס

הפלסטינית מוצאת את עצמה מבודדת יותר ויותר, למרות הצהרות תמיכה שמשמיעים מדי פעם מנהיגים ערבים ואהדה ציבורית מתמדת באזור למען המאבק הפלסטיני. באופן מסורתי רוב האנגריות של המאבק הפלסטיני מגיעות מהאזור, אולם קווי השבר המשתנים בעשור האחרון — ובעיקר הירידה לכאורה בדחיפות הסכסוך הישראלי־פלסטיני — הותירו את הפלסטינים שבשליטת הרשות ללא מעמד אזורי ברור, ולכן בעמדת חולשה משמעותית.

העימות בתוך המדינות

המרחב השני של המאבק על דמותו של המזרח התיכון הוא בתוך המדינות. משטרים ובפרט מנהיגים פוליטיים, הנעזרים באליטות ובמנגנוני הביטחון שממשיכים להיות הבסיס להישרדותם, מתעמתים עם ציבורים מתוסכלים ומאוכזבים ונאבקים להכיל אי־ציבות מבית, שמקורה בבעיות מקומיות של כלכלה וחברה. אלה כוללות אבטלה (בדגש על אבטלת צעירים), שחיתות, אי־שוויון ותלות יתר במכירות מוצרי נפט או בסיוע חוץ, כמו גם לחצים הקשורים לזהות בדמות עימותים שבטיים, שסעים עדתיים והיחס למיעוטים אתניים ודתיים.

החוזה החברתי המסורתי שרווח בכל האזור התבסס על הרעיון שהמדינה מספקת לאזרחים מקומות עבודה, חינוך וביטחון וגובה מעט מיסים יחסית, אך גם מגינה ופעמים רבות מפלה לטובה את האליטות העסקיות והמגזר הביטחוני — התפוגג בהדרגה לאורך העשורים האחרונים, מסיבות של מגמות דמוגרפיות וליקויים ממשליים. כבר בתחילת שנות ה־2000 היו היקף האוכלוסייה הצעירה במזרח התיכון ושיעור המובטלים מתוכה מהגבוהים בעולם — שני נתונים שהתגלו כמנועי תסיסה מרכזיים בסוף 2010 ובתחילת 2011 (Kabbani, 2019).

בעשור שלאחר מכן, צמיחה כלכלית מואטת, שנגרמה בעיקר בגלל חוסר היציבות, המלחמות והתמוטטות מוסדות המדינה הבסיסיים, העלתה את רמות האבטלה אף יותר. ערב התפרצות מגפת הקורונה היו אפוא שני שלישים מאוכלוסיית האזור מתחת לגיל 35, ושיעור האבטלה בקרב הצעירים היה 25 אחוזים (World bank, 2020). גם העוני החמיר בתקופה זו בצורה ניכרת (אפילו במדינות מפיקות הנפט), והרמות הגבוהות בעולם של אי־שוויון בהכנסות ממשיכות להתקיים גם במדינות האזור. השילוב של בעיות נפוצות אלה עם המלחמות הביא את תימן, לוב וסוריה למצב של מדינות כושלות. מעבר לתחום הכלכלי, בעשור זה התפרצו מתחים ארוכי שנים סביב ענייני זהות, לרבות ביטויים חדשים של השסע הסוני־שיעי כמו בקרבות בין ארגון המדינה האסלאמית

נתונה להתנגדות פנימית וחיצונית מתמשכת (ולנסי ומיכאל, 2021; Sayigh, 2018).

המקרה של מצרים מדגים עניין זה. אי-שביעות רצון ציבורית גוברת מממשלתו של מוחמד מורסי היא שהובילה בסופו של דבר מיליון אזרחים לצאת לרחובות קהיר ביולי 2013 בדרישה להדיחו, ודחפה את הצבא וגורמים נוספים לממש את הצעד הזה. אבל ספק אם עבד אל-פתאח א-סיסי היה שורד כיורשו של מורסי ללא הסיוע הכספי שקיבל במהלך שמונה-עשר החודשים שלאחר מכן מאיחוד האמירויות, מערב הסעודית ומכווית, שכולן ראו בנשיאות א-סיסי אמצעי לבליתם עלייתם של האחים המוסלמים ברחבי האזור. דוגמה נוספת היא סודאן, שבה האליטות הפוליטיות האסלאמיסטיות שכנעו את הנשיא הוותיק עומר אל-באשיר בשנת 2017 לשמר את הקשרים עם קטר גם לאחר הקרע בינה לבין שאר מדינות המפרץ, שאירע באותו קיץ. המהלך עורר את כעסם של פטרונים של באשיר באיחוד האמירויות, והם דרשו ממנו לצמצם את השפעתם של האסלאמיסטים במדינתו, ובהמשך נטשו אותו לנוכח ההפגנות ההמוניות שקראו להדיחו כעבור שנתיים, ובכך למעשה סייעו להפלתו.

המפגינים של 2019 בעיראק ובלבנון הבינו היטב כי ההתערבות האיראנית בענייניהם הפנימיים קשורה ישירות, ובמידה מסוימת גם אחראית לחוסר התפקוד הפוליטי במדינותיהם, שלא מאפשר ממשל תקין ומתן שירותים בסיסיים. ואכן, בעיראק, לבנון, סוריה, תימן ולוב מתנהלת תחרות על השליטה בשטח בין כוחות הביטחון הנעזרים בשרידי כוחות צבא סדירים ויחידות תת-מדינתיות כמו-צבאיות ובתמיכת כוחות זרים, והתוצאה היא שהממשלות מתקשות להשליט את ריבונותן, ויכולתן להתמודד עם הבעיות הכלכליות והחברתיות העצומות העומדות בפני חברות אלה מתערערת עוד יותר.

היכן אנו עומדים? גישות חלופיות להבנת המערכת האזורית

במסגרת הדיון המסכם נבקש לחזור לשאלה המקורית שהצגנו, והיא: מה החליף את הסדר שהיה עד 2011? בשיח המתפתח על הסביבה שלאחר האביב הערבי ניתן לזהות שלוש גישות כלליות להבנת הארכיטקטורה הנוכחית של המזרח התיכון. הראשונה גורסת שהמערכת האזורית התגבשה במסגרת סדר חדש ויציב יחסית, השונה מהותית מקודמו; גישה שנייה טוענת כי המזרח התיכון חזר לסדר שלפני 2011 וישאר כך גם בעתיד הנראה לעין; ואילו לפי הגישה השלישית האזור נמצא עדיין בתקופת מעבר, עדיין לא התייצב במסגרת של סדר ובשנים הקרובות יתאפיין באי-ודאות, בחוסר יציבות

כאיום לכאורה בחברה האזרחית, היא גם האיצה את ההידרדרות הכלכלית שאלג'יריה התמודדה עימה עוד לפני המגפה, וכך גובר הסיכוי שממשלת תבון תמצא עצמה במצב של מדינה כושלת מוקדם מהצפוי.

הממשלות מתקשות להשליט את ריבונותן, ויכולתן להתמודד עם הבעיות הכלכליות והחברתיות העצומות העומדות בפני חברות אלה מתערערת עוד יותר.

מנהיגים טרודים כיום במידה רבה במאבק נגד מקורות התנגדות מבית, והדבר מסביר הן את עוצמת הדיכוי הפוליטי הפנימי והן את פנייתם להתערבויות מבחוץ. בין השאר, מהלכים אלה נועדו למנוע מגורמים חיצוניים להקים תנועות דומות בתוך המדינות, ובמקרים אחרים המטרה הייתה להסיט את הזעם המקומי לסוגיות בינלאומיות. כך למשל אפשר להניח שההתערבות הצבאית של טורקיה בסוריה ונחישותה של אנקרה להשתלט על שטח לאורך הגבול הצפוני של סוריה נובעות בין היתר מרצון למנוע הקמת מובלעת כורדית צמודה לה מדרום, שעשויה לעורר נטיות בדלנות בקרב הכורדים שבתוך טורקיה. דוגמה נוספת היא ההתערבות של מצרים בלוב, שבחלקה נועדה למנוע את זליגת חוסר היציבות משם לשטחה, ובחלקה למנוע עלייה של גורמים לוביים האוהדים את האחים המוסלמים לעמדה דומיננטית. מנקודת מבטה של קהיר, תוצאה כזו עלולה לעודד אסלאמיסטים אוהדים במצרים, לכן המשטר מדכא ביד קשה כמעט את כל צורות המחאה והפעילות הפוליטית.

נקודות ממשק

למרות ששני המרחבים של המאבק האזורי מתנהלים בדרך כלל בנפרד זה מזה, קיימת דינמיקה הקושרת בין העימותים בתוך המדינות לבין העימות הרחב שבין המחנות היריבים. תחושת חוסר הביטחון הגוברת בקרב מנהיגים, הנובעת בחלקה מאופוזיציה פנימית, הגבירה את נטייתם להתערב באזורים שמחוץ לגבולותיהם, לערער את הריבונות של מדינות, ובמקרים רבים לשפוך דלק נוסף על סכסוכים בין מחנות יריבים (Lynch, 2018). כך שגם אם המדינות באזור שמרו במידה רבה על גבולותיהן (ושללו תחזיות קודמות על "הקץ של הסכם סייקס-פיקו" משנת 1916, שבו עיצבו בריטניה וצרפת את גבולותיהן של מדינות המזרח התיכון), הריבונות שמשטרים רבים מסוגלים ליישם נותרה מוגבלת. עבור כמה מהמשטרים ברחבי האזור, הריבונות מצומצמת במובן של הגבלה גיאוגרפית ומאותגרת במובן של היותה

עוד טוענים המצדדים בכך שיש במזרח התיכון סדר חדש, שהאזור עבר ממערכת אזורית שהתאפיינה מאז שנות ה-90 בדומיננטיות של מעצמת-על יחידה (ארצות הברית) למערכת המתמודדת עם תחרות ויריבות בין כמה מעצמות עולמיות (ארצות הברית, רוסיה וסין). כך למשל, באמצעות נוכחות בסוריה בשנים האחרונות, רוסיה ביססה לעצמה את מעמדה כמעצמת-על במזרח התיכון לצד ארצות הברית שממשיכה בנסיגתה ההדרגתית מהאזור, ובמידה פחותה גם לצד סין. בין ארצות הברית לרוסיה נוצרה חלוקה של מרחבי השפעה, כאשר ארצות הברית שומרת על שליטתה במפרץ, ורוסיה מחדשת את השפעתה בסהר הפורה ובמידה מסוימת בצפון אפריקה.

חזרה לסדר הישן?

לפי גישה זאת, על אף הטלטלה, המזרח התיכון דומה כיום במאפייניו העמוקים לאלה שאפיינו את האזור לפני 2011 (הסדר הישן). רמת הוודאות, תכיפות השינויים ועוצמתם חזרו לדפוס המוכר, וכך גם היכולת לצפות שינויים. אותן מדינות ממשיכות לאכלס את המרחב, ולמעט תוניסיה לא חל שינוי משמעותי בדפוסי השלטון שהגדירו את המשטרים. המשטרים הסתגלו והתאימו עצמם לאתגרי התקופה באופן שצפוי לאפשר להם לשמר את המשכיותם.

האזור ממשיך להתאפיין בחוסר יציבות, וקיימת אי-ודאות רבה באשר להתפתחויות בטווח הזמן הקצר ולאופיו העתידי.

המצדדים בגישה זאת מדגישים שקריאותיהם של המפגינים ב-2011 (ובמידה פחותה גם של 2019) לזכויות פרט ולצדק חברתי לא תורגמו למעשה לתרבות פוליטית שונה ברחבי האזור. מדינות המזרח התיכון ממשיכות להתאפיין במנהיגים סמכותניים, בקשרי הון-שלטון הדוקים, במנגנוני מדינה בירוקרטיים רחבי היקף, במעורבות עמוקה של צבאות ומנגנוני ביטחון בפוליטיקה ובכלכלה, וכן בתפקיד מרכזי של הדת בחיי הקהילה והפרט. הציבורים שמילאו תפקיד מרכזי באירועי המחאה של 2011 שבו להתכנס בבעיותיהם היום-יומיות וזנחו את הקריאות לסדר חדש (גם לנוכח הלקחים שהפיקו מהכאוס שנוצר בחלק ממדינות האזור לאחר טלטלת 2011). בעיות היסוד אכן קיימות עדיין, אך מנהיגי האזור מודעים יותר מבעבר לאיום הפוטנציאלי הנשקף לשלטונם ממורת רוחם של ההמונים, והם מעריכים כי מדיניותם הצליחה להתמודד עם האתגר ותעשה כך גם בעתיד.

ובנפישות. המתאר האזורי הנוכחי תומך במידה מסוימת בשתי הגישות הראשונות, הגורסות שקיים סדר – ישן או חדש. עם זאת, הן אינן מספקות מסגרת כוללת להבנת המגמות האזוריות כיום. במאמר זה פיתחנו את הגישה השלישית, שלדעתנו מעניקה הבנה מקיפה יותר של האזור. במוקד גישה זו עומד המאבק שזיהינו על עיצוב פני המזרח התיכון בשני המרחבים – הן הסדר האזורי הכולל והן בתוך המדינות.

סדר חדש למזרח התיכון?

התומכים ברעיון שסדר חדש התבסס באזור מדגישים כמה מהמאפיינים החדשים של האזור בעת הנוכחית, וביניהם מאזן הכוחות האזורי המשתנה, הבולטות הפוליטית חסרת התקדים של הציבור והתצורה החדשה של המעורבות המעצמתית. הטלטלה העמיקה את הפגיעה בדומיננטיות המסורתית של מצרים, סוריה וערב הסעודית, בעוד ששחקניות אחרות (לא ערביות) – בעיקר איראן, ישראל וטורקיה – ניצלו אותה כדי להרחיב את השפעתן. איראן נהנית כיום מנוכחות צבאית ופוליטית בסוריה, בתימן, בלבנון ובעיראק. ישראל הרחיבה את השפעתה האזורית באמצעות חיזוק שיתופי פעולה ביטחוניים ומודיעניים עם ירדן ומצרים, ולאחרונה באמצעות הסכמי נורמליזציה עם חלק ממדינות המפרץ – התפתחויות שהתאפשרו בין היתר ממיקום נמוך יותר של הסוגיה הפלסטינית בסדר העדיפות של מדינות אלה. זאת ועוד, טורקיה פעלה בשנים האחרונות לחיזוק השפעתה האזורית בצורה אגרסיבית, אולי יותר מאשר בכל תקופה אחרת מאז נפילת האימפריה העות'מאנית.

לפי גישה זאת, למרות שמדינות וגבולות נותרו העיקרון המארגן של האזור, מדינות רבות נאלצו להתפשר על ריבונות מוגבלת, שבאה לידי ביטוי בהופעתם של אזורים כאוטיים ובלתי ניתנים לשליטה בתוך גבולותיהן; בעליית כוחן והשפעתן של מיליציות וישויות לא-מדינתיות אחרות; ובצורך לחלוק את השליטה בשטח עם גורמים אחרים. לדוגמה, המדינה העיראקית אולי שרדה אחרי מתקפת דאע"ש, אך ממשלתה המרכזית נותרה חלשה בהשוואה לשחקנים תת-מדינתיים הפועלים בשטחה ונתונים להשפעה איראנית כבדת משקל. במצרים, המהפך לא ביטל בסופו של דבר את המשטר הצבאי שנותר מאז שנת 1952, אך המשטר שעלה ב-2013 מתקשה לאכוף את ריבונותו בחצי האי סיני. אסד השתלט אומנם על חלקים גדולים מסוריה ושרד – אך חלק גדול מהמדינה נשלט על ידי גורמים אחרים, ובתוכה פועלות רוסיה ואיראן באופן ישיר ובאמצעות שלוחיהן.

גם במדינות שעמדו בגל המחאה של 2011 מבלי להידרדר למלחמת אזרחים (כמו ירדן, מצרים, לבנון ואיראן), התחדשות ההפגנות ההמוניות ברחבי האזור בשנת 2019 העלתה שוב שאלות לגבי החוסן והליכודות של המשטרים בהן. בהתחשב בעוולות שלא טופלו ובעוצמה של המאבקים המתמשכים, האזור עשוי בהחלט לעבור גלי זעזוע נוספים בשנים הקרובות, אשר עלולים לחולל שינויים נוספים ובלתי צפויים.

סיכום ומסקנות

הניגוד הבולט בין הטיעון שלנו לבין שתי הגישות האחרות שהוצגו כאן עוסק בסופו של דבר בשאלת היציבות. הקו המפריד הוא בין הטוענים כי במזרח התיכון נוצר סדר יציב יחסית (ישן או חדש) לבין אלה שמאמינים כי האזור נותר בלתי יציב, ולכן ימשיך לייצר גלי אי-שקט. בהקשר זה, הוויכוח משקף הערכות סותרות לגבי היכולת של המשטרים להתמודד עם בעיות היסוד הכלכליות והחברתיות ועם משברי הזהות המתמשכים, שרובם לא נפתרו בשנות הטלטלה ואף התעצמו. חסידי גישת הסדר היציב מעריכים במשתמע כי המשטרים פיתחו כלים שיש בהם כדי להתמודד עם מצב העיניים הנוכחי, בעוד המאבק שתיארנו במאמר זה מלמד שעצם קיומם של משטרים כאלה – שלא יצליחו לפתור כראוי את בעיות הליבה בכלכלה ובחברה – עלול לדון את האזור לתקופות אי-שקט עתידיות, בדומה לאלה שהיינו עדים להן בשנים האחרונות.

שלוש החלופות מזמנות לכאורה מסקנות שונות מאוד לגבי עתיד האזור, אולם המורכבות של המערכת האזורית הנוכחית היא כזו שרכיבים מתוך שלושתן יכולים להתקיים זה לצד זה. המאבק שתיארנו כאן משקף בחלקו מאבק מתמשך בין תומכי הסדר הישן, אלה המצדדים בסדר חדש ואלה המבקשים לערער כל סדר. בעשור הקרוב, על מנת להעריך נכונה את המערכת האזורית במזרח התיכון יהיה צורך במסגרת אנליטית שתשלב רכיבים מכל שלוש הגישות ותישען גם על מומחים לתקופות מעבר (כלומר תקופות המתאפיינות בעיקר בחוסר יציבות, חוסר ודאות ותנודתיות), לצד היכרות מעמיקה של ההיסטוריה והמסורות של האזור והבנה מתפתחת של מאפייני האזור שצמחו בשנים האחרונות.

תת־אלוף במיל" איתי ברון הוא סגן ראש המכון למחקרי ביטחון לאומי ועומד בראש תוכנית ליפקין־שחק לביטחון לאומי ודמוקרטיה בעידן של פוסט־אמת ופיקק ניוז. בעבר כיהן כראש חטיבת המחקר באמ"ן והוא מומחה בנושאי מודיעין וביטחון לאומי.

המשך הטלטלה במזרח התיכון

למרות שרידי הסדר הישן ורמזים לסדר חדש, הטיעון שלנו לגבי מאבק מהותי המאפיין את האזור משקף את הגישה השלישית, הגורסת כי במזרח התיכון טרם התעצב סדר חדש לאחר התמוטטות הסדר הישן ב־2011, וכי האזור מצוי עדיין ב"תקופת מעבר" שעלולה להימשך תקופה ארוכה. לכן האזור ממשיך להתאפיין בחוסר יציבות, וקיימת אי־ודאות רבה באשר להתפתחויות בטווח הזמן הקצר ולאופיו העתידי. ההערכה כי הטלטלה עודנה נמשכת נסמכת על כך שבעיות היסוד הכלכליות של האזור (אבטלת צעירים, שחיתות, כלכלות צללים, אי־שוויון חברתי־כלכלי ותלות בנפט ובגורמים חיצוניים) ומאבקי הזהות (הדתיים, העדתיים והשבטיים) לא נפתרו מאז 2011 ואף הוחמרו. בהיעדר פתרון, הבעיות הללו ימשיכו להזין ציפיות שרק יעמיקו את הפער בין משטרים וציבורים, ודינמיקה זו צפויה להצית בעתיד גלי מחאה עממית ו/או הגירה מהאזור, עם תוצאות דומות של חוסר יציבות.

אף שהגבולות באזור נותרו על כנם, המדינות בתחומי הגבולות הללו עברו שינויים משמעותיים בעשור האחרון. משטרים רבים אומנם שרדו, אולם המנהיגים קשובים יותר לציבור ומודעים יותר לפגיעותם, בהשוואה לתקופה שלפני 2011.

זאת ועוד, נמשך המאבק על דמותו הפוליטית של האזור בתוך המדינות ובין מחנות שונים. בסוריה, בתימן ובלוב עדיין מתקיימים מאבקים אלימים, ללא הכרעה, על הריבונות בשטחיהן ועל מושכות השלטון. בסוריה, חרף ניצחונו המסתמן, בשאר אל־אסד מוסיף להתמודד עם מוקדי לחימה ברחבי המדינה וכן עם מעורבות של שחקנים חיצוניים (בפרט איראן, רוסיה וטורקיה), המאתגרים את ריבונותו ומתחרים ביניהם על השפעה. בתימן, מעורבות חיצונית מצידן של איראן וערב הסעודית מזינה את הלחימה ואת חוסר נכונתם של הצדדים להסכים לפשרות החיוניות להפסקת הלחימה. בלוב נמשך עימות חמוש על שטח וכוח בין שחקנים מקומיים רבים (וביניהם שתי הממשלות, עשרות מיליציות ושרידי ארגון המדינה האסלאמית), אשר מזמין התערבות גוברת מצד שחקניות חיצוניות כמו איחוד האמירויות הערביות, טורקיה ומצרים, ללא סימן לפתרון באופק. מאבקים אלימים אלה מונעים, או לכל הפחות מעכבים, את גיבושו של שלטון מרכזי חזק במדינות אלה, שיוכל לנסות לשקם את ריבונותן, את מוסדות השלטון בהן ואת כלכלותיהן. בנסיבות אלה, אותן מדינות ממשיכות להוות מקור להמוני פליטים וכן לפשיעה וטרור, הזולגים למדינות שכנות ולאירופה.

- Jervis, R. (1997). *System effects: Complexity in political and social life*. Princeton University Press.
- Kabbani, N. (2019). Youth employment in the Middle East and North Africa: Revisiting and reframing the challenge. Brookings Institution. <https://www.brookings.edu/research/youth-employment-in-the-middle-east-and-north-africa-revisiting-and-reframing-the-challenge/>
- Krasna, J. (2019). It's complicated: Geopolitical and strategic dynamics in the contemporary Middle East. *Orbis*. <https://www.fpri.org/article/2019/01/its-complicated-geopolitical-and-strategic-dynamics-in-the-contemporary-middle-east/>
- Lynch, M. (2016). *The new Arab wars: Uprisings and anarchy in the Middle East*. Public Affairs.
- Lynch, M. (2018). The new Arab order. *Foreign Affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/articles/middle-east/2018-08-14/new-arab-order>
- Rubin, L. (2014). *Islam in the balance: Ideational threats in Arab politics*. Stanford University Press.
- Said Aly, A. M., Feldman, S., & Shikaki, K. (2013). *Arabs and Israelis: Conflict and peacemaking in the Middle East*. Palgrave Macmillan.
- Sayigh, Y. (2018, October 30). Hybridizing security: Armies, militias and constrained sovereignty. Carnegie Middle East Center.
- World Bank. (2020, November 15). Middle East and North Africa. <https://www.worldbank.org/en/region/mena/overview>
- Walt, S. (1987). *The origins of alliances*. Cornell University Press.

ד"ר שרה פוייר היא עמיתת מחקר במכון למחקרי ביטחון לאומי ומתמחה בפוליטיקה ובביטחון במזרח התיכון, בדגש על אזור צפון אפריקה. ד"ר פוייר היא מחברת הספר *Regulating Islam: Religion and the State in Contemporary Morocco and Tunisia* בהוצאת קיימברידג' ב-2018, וכן כתבה מסמכי מדיניות ומונוגרפיות רבות.

מקורות

- ארליך, ח' (2003). *המזרח התיכון בימינו: מצרים – האחות הבכירה*. האוניברסיטה הפתוחה.
- ולנסי, כ' ומיכאל, ק' (2021). "ריבונות חלולה": על התמורות במעמד מדינות הלאום הערביות בראי עשור לטלטלה הערבית. **עדכן אסטרטגי** 24 (1), המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- Barnett, M. (1998). *Dialogues in Arab politics: Negotiations in regional order*. Columbia University Press.
- Binder, L. (1958). The Middle East as a subordinate Middle East system. *World Politics* 10(3), 408-429. <https://doi.org/10.2307/2009495>
- Fawcett, L., & Hurrell, A. (Eds.). (1995). *Regionalism in world politics*. Oxford University Press.
- Gause III, F. G. (1999). Systemic approaches to Middle East international relations. *International Studies Review* 1(1), 11-31.
- Hinnebusch, R. (2003). *The international politics of the Middle East*. Manchester University Press.
- Hurrell, A. (1995). Explaining the resurgence of regionalism in world politics. *Review of International Studies* 21(4).

המזרח התיכון. מקור: Anton Balazh/Shutterstock.

“ריבונות חלולה”: על התמורות במעמד מדינות הלאום הערביות בראי עשור לטלטלה הערבית

כרמית ולנסי וקובי מיכאל

“The time of absolute sovereignty and exclusive sovereignty...has passed; its theory was never matched by reality” (Boutros-Ghali, 1992)

במהלך 'האביב הערבי' חלו במזרח התיכון תהליכים כבדי משקל, שהשפיעו בין היתר על מעמדן של מדינות הלאום ובעיקר ערערו את ריבונותן. בפרספקטיבה של עשור מתברר כי הגבולות הטריטוריאליים והמעטפת המדינתית של מדינות האזור נשמרו, וכך הריבונות לכאורה שמרה על מעמדה. במאמר זה נבקש להציע ניתוח מורכב יותר של המונח ריבונות ולהציג את מאפייניה השונים ואת האופנים השונים שבהם הריבונות באה לידי ביטוי בקרב מדינות האזור בין השנים 2010–2020. אנחנו מציעים בחינה מחודשת של המונח ביחס למה שמופיע בשיח התאורטי של מדע המדינה והיחסים הבינלאומיים, תוך ניסיון לבחון את הזיקות בין השינויים במאפייני הריבונות לבין תופעת המדינה הכושלת ואימוץ טיפולוגיה המבטאת את רבדיה וסוגיה השונים של הריבונות המדינתית. לבסוף נעריך כיצד ניתוח האזור מנקודת המבט של ריבונות עשוי לסייע להבנה מעמיקה יותר של המדינות במזרח התיכון ושל רמת יציבותן.

מילות מפתח: אביב ערבי, מדינות לאום, ריבונות, משילות, מדינות כושלות, ציבורים, גבולות, יציבות משטרים

מבוא

גל המחאות הערביות שפקד את המזרח התיכון בדצמבר 2010 היה תוצאה של שילוב בין רודנות ודיכוי מתמשכים לבין בעיות היסוד של המזרח התיכון, בראשן כישלון תפקודי של רוב המדינות הערביות, שהיו בדרגות שונות של כישלון מדינתי. הדבר הוביל בין היתר להרעת המצב הכלכלי ולשיעורי אבטלה גבוהים, בעיקר בקרב הדור הצעיר המשכיל. תהליכי גלובליזציה והתפתחויות טכנולוגיות של הרשתות החברתיות אפשרו את היכולת להתבונן על המתרחש מעבר למזרח התיכון והבליטו את משמעותיות הכישלון המדינתי, העצימו את תחושת התסכול והייאוש של אוכלוסיות והובילו אותן לחולל גל מהפכות באופן חסר תקדים באזור. הטלטלה האזורית התרחשה בגלים שונים שהשפיעו על מעמדן של מדינות הלאום, העצימו את מגמות הכישלון המדינתי כשמדינות כושלות הפכו לכושלות עוד יותר (סוריה, תימן, לוב, לבנון ואפילו מצרים כדוגמאות בולטות), ובעיקר ערערו את משמעותו של המונח ריבונות.

ריבונות נתפסה במשך שנים כאחת מאבני היסוד של המערכת הבינלאומית, אולם לאורך השנים עבר המונח שינויים ונטען במשמעויות שונות. החל משנות ה-90, הערך האבסולוטי של המונח ריבונות התערער (Boutros-Ghali, 1992) בעיקר כתוצאה מקריסת ברית המועצות, שהובילה להאצת תהליכי גלובליזציה (ובהם גם התרחבות משמעותית של האיחוד האירופי) ולמעורבות צבאית גוברת של שחקנים זרים במדינות, וכן כתוצאה מהכרה גוברת בזכויות אדם וזכויות אזרח. (Welsh, 2004, p. 2) פעילותם של שחקנים לא-מדינתיים, שהתאפשרה במדינות כושלות שבהן השלטון המרכזי איבד את השליטה האפקטיבית במרחבים הפריפריאליים של המדינה, הואצה בשנים אלו, ערערה והחלישה את מדינות הלאום עוד יותר.

במאמר זה נבקש לנתח את השינויים שחלו במעמד מדינות הלאום במזרח התיכון בין השנים 2010-2020 באמצעות המונח ריבונות. אנחנו מציעים בחינה מחודשת של המונח כפי שהוא מופיע בשיח התאורטי של מדע המדינה והיחסים הבינלאומיים, תוך התייחסות לקשרי הגומלין בין ריבונות לבין תופעת המדינה הכושלת ואימוץ טיפולוגיה המבטאת את רבדיה וסוגיה השונים של הריבונות המדינתית; לבסוף נעריך כיצד ניתוח האזור מנקודת המבט של הריבונות עשוי לסייע להבנה מעמיקה יותר של המדינות במזרח התיכון ורמת יציבותן.

ריבונות – התפתחות המושג, השתנותו ומגבלותיו

ראשיתה של המדינה הריבונית בשלום וסטפליה

מ־1648 – ההסכם שחתם את מלחמת שלושים השנים. עקרון הריבונות, שמשמעותו היא הלגיטימציה לשליטה אבסולוטית של המדינה על אוכלוסייה בטרטוריה מוגדרת, עמד בבסיס הגישה הריאליסטית ביחסים הבינלאומיים משנות ה-50 ועד שנות ה-90 של המאה ה-20. לאורך השנים נטען המושג ריבונות במשמעויות שונות.

החל משנות ה-90 התערער ערכו האבסולוטי של המושג ריבונות בעיקר עקב תהליכי גלובליזציה (באופן בולט במיוחד במדינות האיחוד האירופי, עם התרחבותו המהירה והגדולה לאחר קריסת ברית המועצות ואימוץ המטבע המשותף אירו) ומעורבות צבאית גוברת של שחקנים זרים במדינות, וכן כתוצאה מהכרה גוברת בחשיבותן של זכויות אדם (Welsh, 2004, p. 2). זאת לצד התחזקותם של שחקנים לא-מדינתיים, ששחקו את שליטת השלטון המרכזי בטרטוריות מדינתיות, בעיקר במרחבים הפריפריאליים, והחלישו את השלטון המרכזי ואת יכולת המשילות שלו.

בתחילת שנות ה-2000 התחדדה ההבנה כי המודל המערבי המודרני של מדינת לאום ריבונית הוא בבחינת יוצא מן הכלל יותר מאשר מעיד עליו.

ובר וברסטרק הגדירו ריבונות כ"זכותה המוכרת של ישות פוליטית לאכוף סמכות על כל ענייניה". הגדרתם מדגישה את הממד החיצוני של הריבונות, קרי את עצמאותה של המדינה מישויות פוליטיות אחרות (Biersteker & Weber, 1996, p. 2), ואילו ראג'י מגדיר אותה כ"מיסוד של סמכות ציבורית בשטחי שיפוט בלעדיים" ובכך מדגיש את ההיבט הטרטוריאלי (Ruggie, 1983, p. 275).

בתחילת שנות ה-2000 התחדדה ההבנה כי המודל המערבי המודרני של מדינת לאום ריבונית הוא בבחינת יוצא מן הכלל יותר מאשר מעיד עליו. מחוץ למדינות המפותחות של ה-OECD, למרבית המדינות רמת מדינתיות (statehood) מוגבלת וריבונות חלקית. כך שחקנים חיצוניים, מדינתיים או לא-מדינתיים, מעורבים בסוגיות פוליטיות במשילות (סוריה, לוב, תימן, לבנון הן דוגמאות בולטות). למרות השחיקה במושג ריבונות במופעים השונים במזרח התיכון, השיח התאורטי עדיין שבוי בתפיסה ובהנחות יסוד הנשענות על עקרונות הריבונות האבסולוטית או הרחבה והאפקטיבית, זו המוכרת במדינות ברמת תפקוד גבוהה, להבדיל ממדינות כושלות.

כישלון מדינתי, המוגדר בין היתר כחולשה ביכולתו של השלטון המרכזי לספק לאוכלוסייה את מגוון השירותים המדינתיים לרווחת הציבור, המתחייבים לצורך הבטחת הביטחון האנושי (human security) בהגדרתו הרחבה (Michael & Guzansky, 2017).

אם כן, אחד השינויים הבולטים במעמד מדינות הלאום קשור במושג ריבונות פנימית, הכולל שני מושגי מפתח – סמכות מדינתית ושליטה אפקטיבית. סמכות מדינתית יכולה להתקיים ללא שליטה אפקטיבית במקרים שבהם רוב האוכלוסייה מקבל באופן וולונטרי את השלטון תוך הסכמה וללא אמצעי כפייה (למשל במצרים). ברוב המקרים מדובר בשילוב של שני הרכיבים. אומנם גם מדינות כושלות או כאלו שבהן ה"מדינתיות" מוגבלת (areas of limited statehood), דוגמת סומליה, זוכות להכרה על פי ההגדרה של "ריבונות בינלאומית", אולם הריבונות הפנימית שלהם מקוטעת ושבירית. במילים אחרות, במדינות אלו ישנם אזורים אשר ידו של הממשל המרכזי קצרה מכדי להחיל ולאכוף בהם חוקים והחלטות, ואולי השליטה על אמצעי האלימות והכפייה היא מוגבלת (Risse, 2013, p. 80). אזורים אלו אינם ייחודיים למדינות כושלות או שביריות אשר הריבונות הפנימית שלהן ממילא אבדה או נחלשה באופן משמעותי. הבחנה זו מאפשרת לנתח מקרים של מדינות ריבוניות הכוללות אזורים, לרוב בפרפריה, שבהם לא מוחלת וממומשת ריבונות פנימית, על כל המשתמע מכך. לפיכך, לא רק בסומליה ובקונגו, המוגדרות כמדינות כושלות, אלא גם במדינות מתפקדות כמו ארגנטינה, אינדונזיה, רוסיה ואפילו סין, קיימים אזורים המתאפיינים במדינתיות מוגבלת או בריבונות פנימית מקוטעת.

מי בכל זאת שולט ומחיל משילות באזורים בעלי ריבונות פנימית חלקית? באזורים שבהם קיימת שליטה מדינתית ברמה גבוהה, הממשל המרכזי אמון על הדאגה לביטחון הפנימי והחיצוני של האזרחים (באמצעות המונופול על אמצעי הכוח, חוק וסדר) ועל אספקת שירותים ומוצרים לרווחת הציבור באמצעות המוסדות המדינתיים. באזורים אחרים, באופן מפתיע, ניתן לראות מצבים שבהם שירותים ממשיכים להתקיים והם אינם מתאפיינים בכאוס ובאנרכיה, גם שלא באמצעות השלטון המרכזי. למעשה מדובר במציאות של משילות ללא ממשלה (governance without government) (Risse, 2013; Rosenau & Czempel, 1992). כך שירותי בריאות, תברואה, ביטחון ועוד מסופקים על ידי ארגוני סיוע לא-ממשלתיים מסוגים שונים או באמצעות נציגים של מדינות זרות, שחקנים לא-מדינתיים כמו מוסדות פוליטיים, דתיים, ארגונים לא-ממשלתיים (NGOs) וארגונים אלימים כמו ארגוני טרור וגרילה,

סטיבן קרסנר עסק בפער הזה בין היתר באמצעות הצגת טיפולוגיה מורכבת יותר של המושג ריבונות והניח כי מרבית מדינות העולם אינן נהנות באופן מלא מכל סוגי הריבונות, אלא רק מחלקן. מדינה מוגדרת כמדינה ריבונית אם מתקיימים בה שלושה תנאים: המדינה בעלת טריטוריה מוגדרת; היא אוטונומית או עצמאית (independent) במובן שאין אף שחקן חיצוני שיש לו סמכות לפעול בגבולות המדינה, וכי כל מדינה אחרת מכירה בעצמאותה; לבסוף, מדינות ריבוניות הן שוות באופן פורמלי, במובן שלמרות שונותן בגודל, אוכלוסייה, במשאבים ובעושר – לכולן הזכות לחתום על הסכמים עם שחקנים אחרים ולהיות חופשיות ממעורבותם של שחקנים חיצוניים (Krasner, 2007).

אחד השינויים הבולטים במעמד מדינות הלאום קשור במושג ריבונות פנימית, הכולל שני מושגי מפתח – סמכות מדינתית ושליטה אפקטיבית.

קרסנר מבחין בין ארבעה סוגי ריבונות: **ריבונות בינלאומית** שמשמעה עצמאות משפטית והכרה הדדית של מדינה במדינה אחרת; **ריבונות וסטפליאנית** – קרי היכולת של המדינה להדיר שחקנים חיצוניים מהסמכות המובנית של המדינה בשטח נתון; **ריבונות פנימית** – ארגון הסמכות במדינה בידי השלטון המרכזי ויכולתו לאכוף שליטה אפקטיבית בגבולות המדינה; וכן **ריבונות של תלות הדדית**, כלומר יכולתה של הסמכות המדינתית לשלוט במעברי אנשים, סחורות והון מעבר לגבולותיה (Krasner, 2004, p. 88).

טיפולוגיה זו מאפשרת לדון באופן מדויק יותר במושג ריבונות וברמותיו המשתנות בין מדינה למדינה במערכת הפוליטית הבינלאומית. למעשה, רוב המדינות במערכת הבינלאומית מתאפיינות בריבונות חלקית, או כפי שקרסנר וריסה מכנים זאת "ריבוניים בעייתיים" (problematic sovereigns) (Krasner, 2001; Risse, 2013). חלק גדול מהמדינות שבראשן עומדים ריבוניים אלו ממשיכות ליהנות מהכרה בינלאומית, אולם הריבונות הפנימית שלהן היא חלקית בשל אי-יכולתם של השליטים לשלוט במתרחש במדינתם, לאור מעורבותם של שחקנים חיצוניים המערערים בעצם פעולתם את הריבונות הווסטפליאנית (Bolt, 2013). אין זה אומר שלא קיימת משילות או אספקה של שירותים ציבוריים במדינות, אלא שמי שמספק אותם לצד רשויות השלטון המרכזי הם גם שחקנים חיצוניים, מדינתיים או לא-מדינתיים. למעשה, ניתן לראות בתופעה ביטוי בולט של

הפוליטי העיראקי פאלח עבד אל-ג'באר ונועד לתאר את המאבק הפוליטי הנוכחי המתחולל במדינה מאז פרוץ ההתקוממות העממית בעיראק באוקטובר 2019, שבו נוטלים חלק פוליטיקאים, אינטלקטואלים ועיתונאים מרחבי הקשת החברתית-פוליטית העיראקית. לטענתו, המונח לא-דולה אינו זהה למונחים כמו deep state או המדינה המקבילה, אלא מתייחס למגוון תצורות של שחקנים הפועלים מחוץ ובתוך המסגרת המדינית, כלומר ישויות בלתי נפרדות מהמדינה. המונח מבטא מעבר ממדינת ה"לוויתן" של הובס למדינה מוחלשת, אולם אינו מעיד רק על הפיכת מדינה חזקה למדינה חלשה אלא גם על קיטוב, פיצול וחוסר יכולת לנהל תהליך קבלת החלטות סדור במערכת הפוליטית (Aziz, 2020). ה"מוטציה" שחלה במהות המושג ריבונות ובהתייחס למידת ישימותו האפקטיבית מעוררת את האסוציאציה המיידית של מדינות כושלות. המונחים כישלון מדינתי (state failure) ומדינה כושלת (failed state) מוכרים בתאוריה ובפרקטיקה שנים ארוכות. אין חולק כי ניתן לזהות כמה ממשקים וזיקות בין רמת האפקטיביות של הריבונות לבין כישלון מדינתי, ולכן ניתן להסתייע בחלק מהמדדים שפותחו לבחינת כישלון מדינתי על מנת לבחון את רמת האפקטיביות של הריבונות ולהסתייע בכך לצורך סיווגה. כך למשל: המונופול על הפעלת האלימות המאורגנת; היכולת לסכל טרור או ניסיונות השתלטות והתפשטות של שחקנים לא-מדינתיים; היכולת לסכל או לרסן התערבות שחקנים זרים; רמת השירותים המדינתיים; והיכולת לספק לאזרחים ביטחון אישי במובן הרחב של המושג (Michael & Guzansky, 2017, p. 18). קווי החפיפה והממשקים שבין המושגים ריבונות חלולה ומדינה כושלת מעלים את השאלה אם המושג מדינה כושלת מכיל בתוכו בהכרח את המושג ריבונות חלולה, וכן אם ההתמקדות בנושא הריבונות והמשגתה המחודשת והמתעדכנת, בהתאם לנסיבות שעוצבו בעשור של הטלטלה האזורית, אכן מספקת לנו כלי אנליטי נוסף.

המושג מדינה כושלת הוא מושג רחב ומכליל, המשקף את אופן תפקודה המוסדי של המדינה ומתייחס בין היתר גם לפרמטרים או לממדים הקשורים לריבונות. אולם הערכים המספריים המשוקללים, המבטאים שקלול של 12 מדדים, מייצגים את ההערכה לגבי התפקוד המדינתי הכולל והרחב. בהתייחסות המרחיבה הזו, הדגש הוא על יכולתה של המדינה לעמוד בחוזה החברתי עם אזרחיה ולספק להם את הביטחון האנושי (human security) במובן המרחיב והמכליל של המושג (הכולל שמונה פרמטרים שונים ובכללם תעסוקה, מגורים, חינוך ועוד, מעבר לביטחון אישי) (Fragile State Index, 2020).

מיליציות, ארגוני פשע וכנופיות, המתחרים על מוקדי כוח עם המדינה הפורמלית.

תפיסות והמשגות נוספות בספרות לרעיון "הריבונות החלולה"

הספרות העדכנית מציעה מספר מונחים לתיאור המורכבות הנדונה. "סדר פוליטי היברידי" (hybrid political order) הוא אחד מהם. משמעות המונח היא משילות מעורבת שמיושמת על ידי יותר מגורם אחד (למשל של ריבון מדינתי) וכוללת גורמים מהרמה המקומית, הלאומית, האזורית והבינלאומית. (et al., 2009). מכך ניתן להבין ששחקנים אלו אינם פועלים במנותק מהמדינה אלא מנהלים עימה יחסי גומלין המאופיינים בתחרות ולעיתים גם בהסכמות, ומושפעים זה מזה באופן שבו הארגונים מאמצים שיח ופרקטיקות מדינתיות (ככל שמדובר בשחקנים לא-מדינתיים, אנו עוסקים בתופעה של התמסדות, שעל מאפייניה והשלכותיה ניתן לקרוא בהרחבה אצל מיכאל ודוסטרי, 2018), ואילו המדינות מושפעות מסדר יום לא-מדינתי וא-פורמלי. אם נשוב לטיפולוגיה של קרסנר, סדר פוליטי היברידי משקף את הרעיון של ערעור הריבונות הפנימית והווסטפליאנית.

דוגמה לאינטראקציה מסוג זה ניתן למצוא בעשור האחרון בזירה הסורית, כשהשילוב בין "מוסד מדינתי פורמלי" לבין מגוון שחקנים מדינתיים (רוסיה, ישראל, איראן, טורקיה) ולא-מדינתיים (ארגוני מורדים חמושים, אופוזיציה פוליטית, מיליציות איראניות-שיעיות, כורדים, ארגונים הומניטריים ותנועות אזרחיות אחרות) יצר שפה שלמה ולמעשה פרקטיקות בשטח, שנועדו להתמודד עם חלוקת הכוח בין ריבוי הגורמים: אזורי ביטחון (safe zones); אזורים למניעת חיכוך – בעיקר בין הגורמים החיצוניים המעורבים בסוריה (de-confliction zones); אזורי הרגעה למניעת הסלמה (de-escalation zones); אזורים אסורים לטיסה (no-fly zones); ואזורים ביטחוניים מיוחדים (security zones). יתרה מכך, נכון לתחילת 2021 אסד שולט רק בכ-60 אחוזים משטחי המדינה, שגם בהם אין למשטר המרכזי יכולת אכיפה מלאה ולא משילות אפקטיבית. זאת ועוד, האזורים הנותרים, שאותם לא הצליח השלטון המרכזי להשיב לשליטתו, מתנהלים כמובלעות אוטונומיות הנשלטות על ידי גורמים חיצוניים ומתחרים במשטר המרכזי: הכורדים בצפון ובצפון-מזרח; מובלעת מורדים בחסות טורקית בצפון-מערב; וכיסי מורדים בדרום.

מונח אחר שהתפתח בשיח הציבורי והמחקרי של הזירה העיראקית הוא no state – לא-מדינה או לא-דולה (בערבית). המונח נטבע על ידי הסוציולוג

בסוריה נקלע למלחמת אזרחים מדממת, ובמדינות נוספות (עיראק, בחריין, ירדן, סודן ולבנון) היו ביטויים של חוסר יציבות בעוצמות שונות. עד תחילתו של מה שמכונה "האביב הערבי", נדמה היה כי השחקניות החשובות היו האליטות הפוליטיות והצבאיות באזור. המחאות העממיות חשפו את תפקידו המרכזי של המרחב הציבורי, כאשר האזרחים התגלו ככוח המניע והמעצב תהליכים פנימיים וחיצוניים, ובעיקר כגורם המסוגל לערער את הריבונות הפנימית של השליטים, קרי את יכולתם לאכוף סמכות ושליטה אפקטיבית על אזרחי המדינה בגבולותיה.

השנים שלאחר מכן (2011-2013) מסמלות את התמודדותן הראשונית של מדינות האזור עם השינויים וניסיון לייצב ולעצב סדר חדש. הביטוי המיידי לכך היה עלייתו של האסלאם הפוליטי, שהתבטא בשורה של ניצחונות והישגים פוליטיים של תנועות האחים המוסלמים – מפלגת א־נהדה בתוניסיה, מחמד מורסי במצרים, ובמרוקו – התחזקותה של מפלגת הצדק והפיתוח האסלאמיסטית. אלו חברו למחנה הרעיוני של האסלאם הפוליטי, המיוצג גם על ידי טורקיה וחמאס ברצועת עזה ונתמך על ידי קטר. זמן קצר לאחר מכן התברר כי תנועות אלו לא הצליחו לשמר את ההצלחה הפוליטית הראשונית, ו"עידן האסלאם הפוליטי" כחלופה לסדר האוטוריטרי החילוני דעך.

עליית הסלפייה ג'אדאדיה בשנים 2014-2016 וביטוייה הארגוני בדמותה של המדינה האסלאמית הוסיפו למורכבות האזורית, ונדמה היה שאלו עתידים לעצב את הסדר המזרח-תיכוני בשנים הקרובות. ברם, אכזריותה וקיצוניותה, לצד המאבק האזורי והבינלאומי בה והקושי שבו נתקלה – להתקיים במרחב הדיאלקטי שבין מימוש חזון האומה האסלאמית בדרכה הג'אדאדיסטית האלימה לבין ההכרח שבתהליך ההתמסדות המדינית לצורך שיפור יכולת השליטה האפקטיבית בטריטוריה ובאכלוסייה – הובילו למיטוט הח'ליפות האסלאמית והחלישו במידה רבה את כוח המשיכה שלה.

במהלך שלושת השלבים המתוארים הלכה והתפתחה תפיסה שלפיה מדינות המזרח התיכון עוברות תהליך של התפרקות מסגרות. בשלב זה לא רק הריבונות הפנימית התעררה, אלא התחיל להיווצר איום גם על הריבונות הווסטפליאנית, קרי, על יכולתה של המדינה להדיר שחקנים חיצוניים מהסמכות המבנית המדינית בשטח נתון. מסגרת תפיסתית זו אפשרה להסביר את המקרים הבאים: סוריה – מדינה שהייתה אז בשיאה של מלחמת אזרחים מדממת, שהשליטה בה נחלקה בין המשטר לבין המורדים וקבוצות ג'אדאדיסטיות, כשברקע שחקנים אזוריים ובינלאומיים בוחשים במתרחש בה;

סביר להניח שנמצא מתאם שלילי גבוה בין רמת הכישלון המדינית לבין רמת הריבונות הפנימית של המדינה, מכיוון שיש בהכרח מתאם בין ריבונות פנימית מקוטעת וחלולה לבין היכולת התפקודית של המדינה בכל הנוגע למימוש החוזה החברתי, אלא שמתאם זה אינו מיתר את הדיון במושג ריבונות ואת הטיפולוגיה שלו. סוריה למשל, כמדינה כושלת הממוקמת במקום הרביעי ב'מדד המדינות השבריריות' לשנת 2020,¹ עודנה מדינה המצליחה לממש ריבונות פנימית אפקטיבית יחסית בחלקים משטחה הריבוני, תוך שימוש במנגנוני דיכוי ובסיוע שחקנים זרים. לכן לא ניתן להסתפק רק בסיווגה כמדינה כושלת כדי להבין את רמת תפקודה בכלל, ואת רמת הריבונות שלה בפרט. כך, הדיון במושג ריבונות מאפשר לנו להבחין בין רמת התפקוד הכושל של מדינות לבין רמת היציבות שלהן כישויות מדינתיות. אם ניתן להבין את מדד המדינות הכושלות כמדד הממוקד באזרחים וברמת תפקודן המוסדי של מדינות, הרי הדיון במושג ריבונות מרחיב את טווח הראייה לעבר הממד האזורי, הביטחוני והאסטרטגי.

המחאות העממיות חשפו את תפקידו המרכזי של המרחב הציבורי, כאשר האזרחים התגלו ככוח המניע והמעצב תהליכים פנימיים וחיצוניים, ובעיקר כגורם המסוגל לערער את הריבונות הפנימית של השליטים, קרי את יכולתם לאכוף סמכות ושליטה אפקטיבית על אזרחי המדינה בגבולותיה.

מאחר שענייננו במאמר זה, כמו בגיליון כולו, הוא בסדר האזורי המתהווה ובניסיון לאפיין את הארכיטקטורה האזורית המשתנה, לסוגיית הריבונות משמעות יתרה. מאפייני הריבונות בכל מדינה משפיעים בתורם על הארכיטקטורה האזורית, ולמעשה ניתן לראות את הריבונות כרכיב מרכזי בהיגיון המארגן של הארכיטקטורה האזורית. דווקא ההתעמקות בהבדלים בין סוגי הריבונות עשויה לסייע לנו באפיין מדויק יותר של המערכת האזורית באמצעות רכיביה – המדינות ומידת השליטה האפקטיבית שלהן בטריטוריה ובאכלוסייה, לצד ההכרה או ההתייחסות של מדינות אחרות לגבולות, לאוטונומיה וללגיטימיות של כל מדינה בניהול ענייניה.

בין האביב הערבי לריבונות המדינית במזרח התיכון, 2010-2020

ערעור הריבונות הפנימית, 2010-2016

שלב המהפכה הראשוני התחולל בשנים 2010-2011 עם גל מחאות הציבוריים בעולם הערבי שהוביל לנפילתם של ארבעה משטרים (תוניסיה, מצרים, לוב, תימן). המשטר

סוריה, וקרא לפלגים אחרים בעולם להישבע לו אמונים. התפתחות זו לא רק ערערה ושחקה עד דק את הריבונות הפנימית המדינתית אלא גם קראה תיגר על הגבול בין המדינות, ובכלל זאת על מפת המזרח התיכון, והובילה למעורבות גוברת של שחקנים חיצוניים בענייני המדינות, בשם המאבק בטרור. אלו ערערו את הריבונות הווסטפליאנית וכן את הריבונות של תלות הדדית, כלומר את יכולתו של הממשל המרכזי לשלוט בתנועות של הון, אוכלוסייה, רעיונות וכדומה מחוץ לגבולות המדינה, לעבר מדינה אחרת.

“התחזקות” הריבונות הפנימית על חשבון הריבונות הווסטפליאנית, 2016–2019

בשנים שלאחר מכן, נדמה היה שמגמת עליית הציבורים והתחזקות התנועות הדתיות (האחים המוסלמים ולאחר מכן המדינה האסלאמית) הולכת ונחלשת, ובמעין סגירת מעגל, מדינות האזור חוזרות לתפקד כשחקניות המרכזיות המניעות תהליכים פוליטיים באזור. זאת לצד מעורבות גוברת של שחקניות בינלאומיות, בעיקר רוסיה וארצות הברית, בקלחת האזורית.

הדינמיקה המחזורית שלכאורה הסתיימה מיצבה מחדש את המדינות כיחידת הניתוח המשמעותית, ובהתאמה צמצמה את השפעת הציבורים כמחוללי שינויים פוליטיים והובילה רבים מחוקרי המזרח התיכון בארץ ובעולם להניח כי הטלטלה הסתיימה.

שני אירועים שהתרחשו באותן שנים במזרח התיכון – הבסת המדינה האסלאמית וסיומה הקרב של המלחמה בסוריה (או לפחות שלב הלחימה המשמעותי בה) – הם העומדים בבסיס התפיסה כי פניו של המזרח התיכון לעידן חדש יציב יותר, שמאפיינו העיקרי הוא “שיבתה” של מדינת הלאום, ולמעשה חיזוק הריבונות המדינתית על רבדיה. גם מצרים, שם הנשיא א־סיסי מנסה לשדר מצג של “נורמליזציה”, מוצגת כדוגמה לכך, ובכלל נדמה היה שהמזרח התיכון חזר לעסוק בענייני דיומא, כשמעצבי סדר היום האזורי הם השחקנים המדינתיים. כך אפשר היה לזהות גל מאמרים בספרות המחקרית של המזרח התיכון ומדע המדינה, המצביע על התחזקות מדינת הלאום ותפיסת הריבונות שלה על שלל סוגיה כמאפיין המרכזי של העת הנוכחית. החוקר המצרי עבד אל-מונעם סעיד עלי כתב בדצמבר 2018 כי: “המזרח התיכון עבר את התקופה העגומה שאפיינה אותו מאז האביב הערבי, והוא צועד לקראת תקופה המאופיינת ביציבות גבוהה יותר. בבסיס שינוי זה ניצבת החזרה של מדינת הלאום והדעיכה היחסית של שחקנים לא־מדינתיים... [אלו] נמצאים בהלימה עם חזרה של פוליטיקה גיאואסטרטגית כבסיס ליחסים בין מדינות

עיראק שהתפרקה לשלוש ישויות בפועל – סונית, שיעית וכורדית, ונתונה להשפעה גוברת של איראן מצד אחד ולנוכחות אמריקאית מנגד; לוב, שהתחלקה לשתי ישויות מדינתיות יריבות, אינה מצליחה לייצב עצמה מאז סילוק קדאפי, נשלטת באמצעות חמולות וכנופיות והפכה לזירת התגוששות של שחקנים אזוריים (טורקיה, מצרים, איחוד האמירויות, קטר) ובינלאומיים (רוסיה, צרפת); דרום סודאן שחוותה מלחמת אזרחים אלימה ומדממת ושומרת על מעמדה המפוקפק בצמרת מדד המדינות השבריריות בעולם (מקום שלישי על פי מדד ה־FFP לשנת 2020); ותימן שנעשה בה מחטף שלטוני, מהממשל המרכזי לידי החות'ים (עדה מהכת הזיידית השייכת לשיעה). גם במדינות שלא התפרקו בתקופה זו (מצרים, לבנון, ירדן) הורגשו חוסר יציבות מתמשך ומצוקות פנימיות חריפות באופן שערער את הריבונות הפנימית שלהם.

תזת פירוק המדינות נשענה לרוב על ההסבר ההיסטורי שלפיו רוב מדינות הלאום באזור הן יצירות חדשות יחסית בנות מאה שנה – תוצר של האימפריאליזם האנגלו־צרפתי שחילק את שירי האימפריה העות'מאנית לאזורי השפעה בהסכם סייקס־פיקו (1916), ובהמשך בוועידת סן־רמו (1920), שבה אושרר הסכם סייקס־פיקו והורחב להסכמה להקנות לבריטניה ולצרפת את המנדט באזורי השליטה השונים. בכוח מנדט זה הוקמו בהמשך מדינות שגבולותיהן נקבעו באופן מלאכותי, תוך התעלמות מהמארג האתני, הדתי והעדתי השברירי שאפיין את האזור. נקודת פתיחה רעועה זו, תנאי יסוד בעייתיים ובעיקר כישלון מדינתי עמוק, שבא לידי ביטוי גם בשחיקה מתמשכת של החוזה החברתי של המשטרים עם הציבורים – הם שהובילו לערעור הריבונות המדינתית באזור, על סוגיה השונים.

אחד הגורמים המרכזיים שהעמיקו את הכרסום בריבונות הפנימית והווסטפליאנית של המדינות הוא תפוצתם הגוברת של השחקנים הלא־מדינתיים במזרח התיכון. אף כי תופעה זו אינה חדשה, החידוש הוא בהיקפה ובעוצמתה (Del Sarto et al., 2019, p. 12-14). לצד שחקנים לא־מדינתיים אלימים אשר פעלו באזור בעשורים האחרונים דוגמת ארגון חמאס ברצועת עזה וחזבאללה, הקורא תיגר מתמשך על הריבונות הלבנונית ומהווה שלוחה איראנית בלחימה בסוריה ובזירות נוספות, התווספו לנוף האזורי האלים ארגונים מיליטנטיים חדשים – חלקם ג'האדיסטיים המהווים שלוחות רשמיות של אלקאעדה, ואחרים עצמאיים. ביוני 2014, ארגון דאע"ש – המדינה האסלאמית (בגלגולו הקודם שלוחת אלקאעדה בעיראק) הכריז על הקמת ח'ליפות במרחבים במערב עיראק ובמזרח

בגבולות המדינה) בכל מדינות המזרח התיכון נותרה בעינה. הישענות בלעדית על סוג ריבונות זה עלולה ליצור הטעיה בכל הנוגע להערכה מדויקת של מעמד המדינות באזור, ובכלל זאת לרמת יציבותן.

נוסף על כך, במדינות כמו סוריה המשטר אומנם מצליח לנהוג במידה מסוימת כריבון במרכז המדינה ובמערבה, אולם רמות הריבונות והמשילות האפקטיבית משתנות ממרחב אחד למשנהו (רמה גבוהה יחסית בדמשק, לעומת חוסר יכולת לשלוט בדראעא שבדרום המדינה). המציאות מורכבת עוד יותר במדינה כמו לוב, המפוצלת לשתי ישויות, ובזירה הפלסטינית שבה פועלות מאז שנת 2007 שתי ישויות נפרדות, ואפילו מתחרות. המסקנה האנליטית היא שיש צורך בדיפרנציאציה של הריבונות ושל מידת האפקטיביות של המשילות במדינה נתונה, וכן ביכולת להשוות בין מדינות ובין אזורים שונים בתוך אותה מדינה באמצעות יצירת קטגוריות רלוונטיות להשוואה, שיהיה בהן כדי לסייע באפיון הארכיטקטורה האזורית המשתנה ובהבנת המשמעויות והמגמות המתפתחות כתוצאה מהשינויים באותה ארכיטקטורה.

אימוץ מסגרת חשיבתית זו עשוי לסייע לנו להימנע בעתיד מהערכות דטרמיניסטיות ולינאריות שלפיהן האביב הערבי הסתיים, שכן ציבורים מעדיפים יציבות על פני כאוס, ולהכיר אפוא בחולשתה המתמשכת של הריבונות הפנימית בקרב מדינות האזור, אשר שימרה וככל הנראה תשמר גם בעתיד את חוסר הנחת הציבורי, המזין בתורו את החולשה הפנימית. לראיה, עשור לאחר פרוץ הטלטלה, הזירה הפנימית בקרב רוב מדינות המזרח מעורערת ושברירית יותר מבכל תקופה אחרת. בשנת 2019 החלו במזרח התיכון גלי טלטלה נוספים, שהבולטים בהם: לחץ ציבורי שהוביל להתפטרותו של נשיא אלג'יריה עבד אל-עזיז בוטפליקה באפריל; בסודאן הודח הנשיא עומר אל-בשיר לאחר ארבעה חודשי מחאות שאומנם פרצו במקור סביב עליית מחירי הלחם, אולם העידו על מצבו הכלכלי הקשה של העם באופן נרחב יותר; באוקטובר פרצו "מחאות הוואטסאפ" בלבנון, בתגובה לכישלונה של הממשלה במציאת פתרונות למשבר הכלכלי במדינה בשנה שקדמה להן; גם בעיראק החלה סדרת מחאות על שחיתות, אבטלה ושירותים בלתי יעילים לציבור; בנובמבר התחדשו ברחבי איראן מהומות אלימות במחאה על ההעלאה החדה של מחיר הבנזין, והן נמשכות בעצימות משתנה. כל אלו מבטאים ביתר שאת את חולשת הריבונות הפנימית במדינות הללו.

לפיכך, כשדנים בשרידותו של הסדר המדינתי במזרח התיכון, חשובה ההבחנה בין המסגרת המדינתית וגבולותיה של המדינה (המגולמים בריבונות הבינלאומית

באזור... על אף מספר אתגרים משמעותיים, סביר להניח שמדינות האזור יתמודדו עימם בהצלחה" (Said Aly, 2018).

טענה דומה עולה מצידו של ג'פרי ארונסון, חוקר בכיר ב-Middle East Institute: "ההנחה שהזהויות הלאומיות שהתהוו במסגרת סייקס-פיקו במאה האחרונה התפזרו כמו אבק [בעקבות אירועי האביב הערבי] היתה מוקדמת למדי". הוא מאמץ את הדוגמה של הסיוע האמריקאי להבסת דאע"ש בעיראק כמהלך שחזק את השלטון המרכזי בבגדאד ואפשר לו להדוף את התביעה הכורדית לעצמאות, וכן את הדוגמה של התמיכה הרוסית באסד כמי שהשיבה אותו לקדמת הבמה, ובעיקר הובילה לכך שלאשונה גם ארצות הברית וגם רוסיה מסכימות על כך שסוריה צריכה להישאר מדינה מאוחדת (Aronson, 2018).

התזה בדבר פירוק הסדר המדינתי וקריסת מסגרת סייקס-פיקו אומנם הוכחה כשגויה – עיראק, סוריה ואפילו תימן ולוב לא נעלמו ונותרו ישויות מדינתיות, גם אם מפוררות וכושלות, והגבולות בין המדינות לא שנו. עם זאת, הכרח הוא להבחין בין המעטפת החיצונית והמסגרת המדינתית לבין מה שמתחולל בתוך המדינה.

התפתחויות אלו מעידות, על פי החוקרים, על איתנותן של הריבונות הבינלאומית והווסטפליאנית, וכן על התחזקות חלקית ומוגבלת של הריבונות הפנימית והריבונות של תלות הדדית, שנותרו מעורערות יחסית.

הרהורים וערעורים על הריבונות המדינתית במזרח התיכון, 2020 ואילך

השלב הנוכחי שמתרחש מאז 2019 מעיד על מגבלות הפרדיגמות האנליטיות של אלו המבקשים להבין את הדינמיקה המזרח-תיכונית מנקודת מבט לינארית ומכלילה. התזה בדבר פירוק הסדר המדינתי וקריסת מסגרת סייקס-פיקו אומנם הוכחה כשגויה – עיראק, סוריה ואפילו תימן ולוב לא נעלמו ונותרו ישויות מדינתיות, גם אם מפוררות וכושלות, והגבולות בין המדינות לא שנו. עם זאת, הכרח הוא להבחין בין המעטפת החיצונית והמסגרת המדינתית לבין מה שמתחולל בתוך המדינה, ובין סוגי הריבונות המתממשים במסגרת המדינה.

כך, מאז שלהי 2010, ברוב הרפובליקות המזרח-תיכוניות הריבונות הפנימית נחלשה, ובזירות לחימה (לוב, סוריה, תימן) הריבונות הווסטפליאנית וריבונות התלות הדדית התערערו. ברם, נכון לכתיבת שורות אלו, הריבונות הבינלאומית (קרי ההכרה החיצונית והמשפטית

שונים של ריבונות. את לוב ניתן למקם קרוב לקצה הציר של היעדר ריבונות, את סוריה לא הרחק מאוד משם, את מצרים בערך באמצע הציר וכך הלאה. מעבר לכך, ניתן לבחון רמות שונות של ריבונות פנימית בתוך מדינה מסוימת כדי להסביר באופן מדויק יותר את מוטת השליטה של המדינה, ובכלל זאת את יציבותה. כך למשל ניתן להבחין בין ריבונות מדינית אפקטיבית של משטר מסוים באזורי ליבה, לעומת ריבונות מוחלשת באזורים הפריפריאליים של המדינה – סוריה ועיראק הן דוגמאות אפשריות. במקרים אלו, כאשר

כאשר ישות מדינתית אחת מגלמת רמות אפקטיביות שונות של ריבונות, ההמשגה של ריבונות מקוטעת או חלולה עשויה לסייע בהבנה טובה יותר של המציאות המורכבת

ישות מדינתית אחת מגלמת רמות אפקטיביות שונות של ריבונות, ההמשגה של ריבונות מקוטעת או חלולה עשויה לסייע בהבנה טובה יותר של המציאות המורכבת. על אף חוסר הוודאות המאפיין את המזרח התיכון, סביר יהיה להניח כי גם בשנים הבאות האזור ימשיך לסבול מחוסר יציבות, ממשברי זהות ולגיטימציה ומהמשך הידרדרות, אלימות ואוטוריטיזם. לאלו יהיו כמובן השלכות על מעמד הריבונות של המדינות. כדבריו של קוק, "אם בעבר המזרח התיכון התאפיין ביציבות אוטוריטרית, הרי בעשור האחרון הוא מתאפיין באי-יציבות אוטוריטרית" (Cook, 2020). מעניין לראות כי הדפוס האוטוריטרי של מדינות האזור הנוטות לרכז בידיהן את שלל הסמכויות הפוליטיות אינו ערובה לשלמותה של הריבונות המדינתית. נהפוך הוא, נטייתם ההיסטורית של משטרי האזור, ושל משטרים אוטוריטריים בכלל, לרכז את הסמכויות הפוליטיות בידיהם הולכת ונתקלת בקשיים בשל מחסור במשאבים, הצורך לתעדף משילות וגורמים מתחרים הפועלים בשטחם. ראוי כי מחקרי המשך יעסקו באופן מעמיק יותר במונח ריבונות, אולם הפעם יש לצאת מנקודת הנחה שמדובר במונח אידיאלי (ideal type) יותר מאשר כזה המתאר את המצב הקיים והאמפירי, שכן המערכת הפוליטית האזורית והבינלאומית בעשורים האחרונים הולכת ומתאפיינת במדינות שבהן הריבונות היא יחסית, ולעיתים גם לא יותר מריבונות חלולה.

ד"ר כרמית ולנסי היא מנהלת תוכנית מחקר סוריה במכון למחקרי ביטחון לאומי ועורכת עדכן אסטרטגי.

ד"ר קובי מיכאל הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי ועורך עדכן אסטרטגי.

הווסטפליאנית ובתלות ההדדית) לבין מה שמתחולל בתוך המדינה (הריבונות הפנימית), המהווה ביטוי לתופעת הכישלון המדינית. ההכרה הבינלאומית בגבולות המדינה ובשלמותה הטריטוריאלית אינה בחזקת ערובה לרמת הריבונות בתוככי המדינה במובן התפקודי. המציאות האזורית לאחר עשור של טלטלה ערערה את מהות הריבונות הפנימית-מדינית והאיצה תהליכי כישלון מדינית. אלו בתורם סייעו להגברת מעורבותם של שחקנים חיצוניים ושחקנים לא-מדינתיים בשטחן הריבוני של המדינות (Michael & Guzansky, 2017, pp. 40-39). יתרה מזאת, במדינות מסוימות כדוגמת סוריה ולוב, יכולתו של המשטר (במקרה של לוב – שני משטרים) לממש ריבונות פנימית, ולו באופן חלקי, נשענת על סיוע של שחקנים חיצוניים. כך למשל המשטר הסורי הנעזר ברוסיה ובאיראן, או ממשל הגנרל חפטר הנעזר במצרים, באיחוד האמירויות ובאחרים. כך שבאופן תאורטי, הריבונות הווסטפליאנית בסוריה ולוב נחלשה בהסכמת המשטר המרכזי, אשר קצרה ידו מלנהל את ענייני המדינה באופן עצמאי. השאלה המתבקשת בהקשרים אלו היא מהי מהותה של ריבונות זו, הנשענת על סיועם של שחקנים חיצוניים-זרים. האם לפנינו דפוס ריבונות מסוג חדש? אם כן, מה משמעותו בכל הנוגע לגבי אותן מדינות ולריבונותן הפנימית?

סיכום והמלצות

יותר מאשר ראייה דיכוטומית של היחלשות מול התחזקות הריבונות המדינתית, מאמר זה מבקש להציע בחינה מורכבת יותר של האזור, שבבסיסה מודל של מדינות לאום שאינן עונות על ההגדרה של מדינות לאום ריבוניות ומתפקדות אלא מתאפיינות בריבונות מקוטעת, מעורערת, שברירית וחלולה.

לצד הטיפולוגיה של קרסנר, מאמר זה מבקש להוסיף הבחנה מחודדת יותר של המונח ריבונות מדינתית. אם ריבונות מוגדרת כשליטה אפקטיבית של המדינה או השלטון המרכזי על אוכלוסייה בטריטוריה נתונה, הרי בהתבוננות על המרחב ניתן לא רק להבחין בין סוגי הריבונות הקיימים אלא גם להבחין בין רמות ודרגות שונות של ריבונות פנימית בין מדינות ובתוך מדינות, על מנת להעריך בצורה טובה יותר את תפקודן ויציבותן. כך למשל, בהקשר המזרח-תיכוני ניתן לשרטט ציר שקצהו האחד מייצג את הערך של ריבונות פנימית אפקטיבית, שכמוה ניתן למצוא במונרכיות מפרציות כדוגמת ערב הסעודית, איחוד האמירויות, קטר ועומאן, ואילו הקצה האחר מייצג את הערך של ריבונות מינימלית כדוגמת תימן. לאורך הציר ניתן למקם את המדינות השונות במרחב, כאשר מיקומן על גבי הציר מייצג ערכים

מקורות

- Krasner, S. D. (Ed). (2001). *Problematic sovereignty: Contested rules and political possibilities*. Columbia University Press
- Krasner, S. D. (2004). Sharing sovereignty: New institutions for collapsed and failing states. *International Security* 29 (2), 85-120.
- Krasner, S. D. (2007) Sovereignty. In Ritzer, G. (Ed). *The Blackwell Encyclopedia of Sociology* (4631-4634). Blackwell Publishing.
- Michael, K. & Guzansky, Y. (2017). *The Arab World on the Road to State Failure*. Institute for National Security Studies.
- Risse, T. (2013). Governance under limited sovereignty. In M. Finnemore., & J. Goldstein (Eds.). *Back to Basics: State Power in a Contemporary World*, (pp.178-210). Oxford University Press.
- Rosenau, J., & Czempiel, E. (Eds.). (1992). *Governance without government: Order and change in world politics* (Cambridge Studies in International Relations). Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511521775
- Ruggie J. G. (1983). Continuity and transformation in the world polity: Toward a neorealist synthesis. *World Politics* 35 (2), 261-28.
- Said Aly, A. M. (2018). The return of geo-economics and the emergence of co-prosperity zones in the Middle East. *Middle East Brief* 124. https://www.academia.edu/41760417/The_Return_of_Geo_Economics_and_the_Emergence_of_Co_Proprosperity_Zones_in_the_Middle_East
- Welsh J.M. (2004). Introduction. In J.M. Welsh (Ed.). *Humanitarian intervention and international relations*. Oxford University Press.
- מיכאל, ק' ודוסטרי, ע' (2018). תהליך ההתמסדות הפוליטית של שחקנים תת־מדינתיים: התנהלות חמאס בין ריבונות להמשך האלימות. **כתב העת הבינתחומי ללימודי המזרח התיכון** 3, 1-34, אוניברסיטת אריאל.
- Aronson, G. (2018, August 22). The death of the nation-state was greatly exaggerated. *The American Conservative*. <https://www.theamericanconservative.com/articles/the-demise-of-the-nation-state-was-greatly-exaggerated/>
- Aziz, S. (2020). On the non-state (Ladawla) in Iraq. Washington Institute. <https://www.washingtoninstitute.org/pdf/view/10711/en>
- Biersteker T., & Weber C., (1996). The Social Construction of State Sovereignty. In Biersteker T., & Weber C., (Eds.). *State Sovereignty as Social Construct*, (1-21). Cambridge University Press.
- Boege, V., Brown, M. A., & Clements, K. P. (2009). Hybrid political orders, not fragile states. *Peace Review* 21 (1), 13-21. <https://doi.org/10.1080/10402650802689997>
- Bolt, M. (2013). The changing nature of sovereignty. E-International Relations. <https://www.e-ir.info/2013/10/17/the-changing-nature-of-sovereignty/>
- Boutros-Ghali, B. (1992). An Agenda for Peace. <https://digitallibrary.un.org/record/1473582?ln=en>.
- Cook S. A. (2020) The end of hope in the Middle East. *Foreign Policy*. <https://foreignpolicy.com/2020/09/05/middle-east-end-hope-recovery-yemen-lebanon/>
- Del Sarto, R.A., Malmvig, H., & Soler, E. (2019). Interregnum: The regional order in the Middle East and North Africa after 2011. MENARA Papers, Final Report 1. http://menaraproject.eu/wp-content/uploads/2019/03/menara_fr_1-1.pdf
- Fragile States Index (2020). The Fund for Peace (FFP), <https://fragilestatesindex.org/>

הערה

<https://fragilestatesindex.org/> 1

נשיא טורקיה רג'פ טאיפ ארדואן. תמונה: PIXABAY.

הארדואניזם כסינתזה: מדיניות החוץ הטורקית בין העבר העות'מאני, המורשת הכמאליסטית והשלכות הטלטלה הערבית

גליה לינדנשטראוס ורמי דניאל

עלייתה של מפלגת הצדק והפיתוח לשלטון בטורקיה בשנת 2002 לוותה גם בשינויים במדיניות החוץ הטורקית. אומנם בקדנציות הראשונות לשלטונה בלט יותר נושא העוצמה הרכה והיא הצליחה להרחיב ולהעמיק את יחסיה עם מדינות מזרח-תיכוניות רבות, אולם מאז 2016 בולטת יותר החזרה לשימוש בכלים של עוצמה קשה, ויש שחקנים מדינתיים רבים במזרח התיכון שביניהם לבין טורקיה שוררת עוינות. מטרת מאמר זה היא לבחון מהם הגורמים שיכולים להסביר את שינוי הדפוסים במדיניות החוץ הטורקית כלפי המזרח התיכון מאז 2013, הן מבחינת מידת האקטיביות מצד אנקרה והן מבחינת שינוי הכיוון – ממדיניות העושה שימוש רב בכלים של עוצמה רכה למדיניות הנעזרת יותר בכלים של עוצמה קשה. הטענה המרכזית של המאמר היא שהשינויים הגיאופוליטיים בעקבות הטלטלה הערבית והמגמות הפנים-טורקיות מאז 2013 גרמו לארדואן ליצור סינתזה ייחודית בתולדות טורקיה. ממדיניות החוץ הרפובליקאית הוא לקח את הלאומנות, המיליטריזציה והחשדנות כלפי שאר העולם, ומהעבר העות'מאני הוא לקח את הממד הדתי, את אלמנט ההתפשטות ואת הרוויזיוניזם. מאחר שמדובר בסינתזה, הרי לעיתים ממד אחד מקבל את הבכורה ולעיתים ממד אחר, בהתאם לנושא ולתקופה. אף שברורה הסכנה מבחינת ישראל אם הממד האסלאמי יהיה בולט יותר במדיניות החוץ הטורקית,

יש לציין גם את קיומן של סכנות מקו לאומני-עצמאי במדיניות החוץ הטורקית, כיוון שהוא מוביל אותה להתנגשות עם חלק מבעלות בריתה של ישראל. כמו כן, הקו הלאומני-עצמאי מעודד את טורקיה להסתמכות עצמית גוברת ולייצור עצמי של מערכות נשק מתקדמות, שגם אם לא יהוו איום ישיר מיידית על צה"ל, הן יכולות להגיע לגורמים העוינים את ישראל.

מילות מפתח: טורקיה, מזרח תיכון, טלטלה ערבית, ארדואן, סוריה, לוב, ישראל

מבוא

עלייתה של מפלגת הצדק והפיתוח (AKP) לשלטון בטורקיה בשנת 2002 לוותה גם בשינויים במדיניות החוץ הטורקית. אומנם בקדנציות הראשונות לשלטונה בלט יותר נושא העוצמה הרכה והיא הצליחה להרחיב ולהעמיק את יחסיה עם מדינות מזרח-תיכוניות רבות, אולם מאז 2016 בולטת יותר החזרה לשימוש בכלים של עוצמה קשה, ויש שחקנים מדינתיים רבים במזרח התיכון שביניהם לבין טורקיה שוררת עוינות. באופן כללי, בשני העשורים שבהם שולטת מפלגת הצדק והפיתוח בטורקיה ניתן לראות מדיניות חוץ אקטיבית ואף אסרטיבית יותר של אנקרה, החורגת לא פעם באופן משמעותי מדפוסים קודמים של הרפובליקה הטורקית. בפרט, ההתערבות של טורקיה בעניינים הפנימיים של המדינות השכנות על מנת לנסות לקבוע מי ישלוט בהן היא דפוס חדש מצד אנקרה. כך למשל, בעוד טורקיה וסוריה היו על סף מלחמה ב-1998, אנקרה לא פעלה בניסיון להפיל את משטרו של חאפז אל-אסד, כפי שפעלה לאחר מכן מול משטרו של בשאר אל-אסד.

וכלכלה וכן הסברים אידיאולוגיים לניתוח של מדיניות החוץ של טורקיה במזרח התיכון. מאמר זה יתמקד במדיניות החוץ הטורקית החל מ-2013. שנה זו נבחרה משתי סיבות מרכזיות: האחת, נפילתו של נשיא מצרים מוחמד מורסי ב-2013 הייתה מכה לחזון של הקמת ציר מדינות שבהן יש דומיננטיות לתנועת האחים המוסלמים, שטורקיה קיוותה להוביל. השנייה, ב-2013 התרחשו בטורקיה הפגנות פארק ג'זי. כמו כן, במסגרת המאבק שהחל לצבור תאוצה בין המנהיג הדתי פטהוללה גולן לבין מי שהיה אז ראש ממשלת טורקיה והיום נשיא המדינה רג'פ טאיפ ארדואן ותומכיו נחשפו פרשיות שחיתות נרחבות, אשר שינו את תפיסת האיום הפנימי מבחינת ארדואן. הטענה המרכזית שתוצג במאמר היא שהשינויים הגיאופוליטיים בעקבות הטלטלה הערבית וגורמים פנים-מדינתיים הובילו את ארדואן ליצור סינתזה ייחודית בתולדות טורקיה: ממדיניות החוץ הרפובליקאית הוא לקח את הלאומנות, המיליטריזציה והחשדנות כלפי שאר העולם, ומהעבר העות'מאני הוא לקח את הממד הדתי, את אלמנט ההתפשטות ואת הרוויזיוניזם. מאחר שמדובר בסינתזה, הרי לעיתים ממד אחד מקבל את הבכורה ולעיתים ממד אחר, בהתאם לנושא ולתקופה.

רקע

מאז נכנס אהמט דאוטולו לתפקיד היועץ הבכיר לענייני חוץ של ראש הממשלה ב-2003, ואחר כך כשר החוץ, הוא ניסה לקדם את רעיון "העומק האסטרטגי", שלפיו טורקיה יכולה וצריכה למלא תפקיד משמעותי יותר באזורים הסמוכים אליה, וכן את מדיניות "אפס בעיות" שמטרתה הייתה לקדם פתרון לבעיות הקיימות בין טורקיה ושכנותיה (Murinson, 2006, pp. 947-948). במסגרת מדיניות זו שיפרה טורקיה בין היתר במידה ניכרת את יחסיה עם סוריה, ואף תיווכה בין ישראל וסוריה בארבעה סבבים של משא ומתן ביניהן במהלך 2008. אף שטורקיה התנגדה למלחמת המפרץ השנייה, ההתפתחויות בעקבות ההתערבות האמריקאית בעיראק דחפו את טורקיה לשפר את יחסיה גם עם הממשל הכורדי האזורי בצפון עיראק (Park, 2012, pp. 98-99). זמן לא רב לפני פרוץ הטלטלה

ממדיניות החוץ הרפובליקאית לקח ארדואן את הלאומנות, המיליטריזציה והחשדנות כלפי שאר העולם, ומהעבר העות'מאני הוא לקח את הממד הדתי, את אלמנט ההתפשטות ואת הרוויזיוניזם. מאחר שמדובר בסינתזה, הרי לעיתים ממד אחד מקבל את הבכורה ולעיתים ממד אחר, בהתאם לנושא ולתקופה.

מטרת מאמר זה היא לבחון מהם הגורמים שיכולים להסביר את שינוי הדפוסים במדיניות החוץ הטורקית כלפי המזרח התיכון, הן מבחינת מידת האקטיביות מצד אנקרה והן מבחינת שינוי הכיוון — ממדיניות העושה שימוש רב בכלים של עוצמה רכה למדיניות הנעזרת יותר בכלים של עוצמה קשה. המאמר בנוי באופן הבא: לאחר הצגת סקירה קצרה על מדיניות החוץ הטורקית ביחס למזרח התיכון מאז 2003 תיבחן תרומתם של הסברים גיאופוליטיים, ההסבר ה"ניאור-עות'מאני", הסברים של פוליטיקה פנים-מדינתית

היא שמה דגש על התערבויות צבאיות ונוכחות בצפון סוריה על מנת לבלום את התחזקות הכורדים באזור זה. אומנם לגבי מצרים היכולת של טורקיה להתערב ישירות פחותה, אולם היא מארחת בשטחה גולים מצרים חברי תנועת האחים המוסלמים, וארדואן משתמש לעיתים קרובות בסמל הראבעה, שהפך לסמל של תומכיו של מורסי (Kirisci, 2017, p. 164). האינטרסים של טורקיה בלב הובילו למעורבותה הגוברת בנעשה במדינה, בעקבות התחדשות מלחמת האזרחים שם ב־2014, ולהתערבות צבאית גלויה לטובת ממשלת ההסכמה הלאומית, אשר אף זכתה רשמית לאישור מהפרלמנט הטורקי בינואר 2020 (Weise, 2020).

ההידרדרות ביחסים בין סוריה וטורקיה והנזק שנגרם לטורקיה כתוצאה מהתפתחויות במהלך מלחמת האזרחים בסוריה יכולים להסביר את החזרה לשימוש בכלים של עוצמה קשה.

הגורם הגיאופוליטי

ההתרחשויות במהלך הטלטלה הערבית הפכו את האזורים הסמוכים לגבול הטורקי לאזורים הנתפסים כטומנים בחובם סכנה ביטחונית לטורקיה, הן בגלל חשש מפעולות גרילה וטרור של המחתרת הכורדית והן בגלל חשש מפני פעולות טרור של גורמים ג'האדיסטים סליפסטים (Kirisci, 2017, p. 152). איומים מסוג זה היו קיימים גם בעבר, אך לפחות מבחינת יחסי סוריה-טורקיה, ערב הטלטלה הערבית מצב היחסים היה משופר במידה כזאת ששתי המדינות אף קיימו לראשונה תרגיל צבאי משותף. לאחר פרוץ מלחמת האזרחים, מעת לעת האלימות מסוריה זלגה לטורקיה בהפצצות באזורי הגבול בין המדינות ויותר מכך – טורקיה ספגה פיגועים קשים של ארגון המדינה האסלאמית בשטחה, בפרט בשנים 2015-2016. מבחינה זו, ההידרדרות ביחסים בין סוריה וטורקיה והנזק שנגרם לטורקיה כתוצאה מהתפתחויות במהלך מלחמת האזרחים בסוריה יכולים להסביר את החזרה לשימוש בכלים של עוצמה קשה. במקביל יש המשכיות בין מדינות החוץ הנוכחית לטורקית לבין מדיניות החוץ בתקופות קודמות של הרפובליקה הטורקית, שבהן האיום של המחתרת הכורדית נתפס כאחד האיומים המרכזיים על טורקיה, המצדיק פעולות צבאיות נחרצות.

הקו הנוקשה שאימץ ארדואן כנגד אסד הביא לכך שהמשך שלטונו בדמשק מהווה למעשה איום פוטנציאלי מתמשך על טורקיה, בראש ובראשונה אם יעודד בעתיד את המחתרת הכורדית לפעול משטח סוריה

הערבית וטורקיה אף הצהירה על כוונתה להקים הסכם אזור סחר חופשי עם סוריה, לבנון וירדן (BBC News, 2010).

עם פרוץ הטלטלה הערבית היה ארדואן בין המנהיגים הראשונים שקראו לנשיא מצרים חוסני מובראכ לפרוש. בראיון לניו יורק טיימס ב־2011 אמר שר החוץ דאוטולו בהקשר ליחסי טורקיה-מצרים: "זה יהיה ציר של דמוקרטיה של שתי המדינות הגדולות ביותר באזור, מהצפון לדרום, מהים השחור ועד לאגן הנילוס בסודאן" (Shadid, 2011). באותה תקופה טורקיה אף תפסה את עצמה ונתפסה על ידי גורמים במערב כמודל אפשרי למדינות שעוברות את הטלטלה (Friedman, 2015). אנקרה עודדה את בשאר אל-אסד לבצע רפורמות פנימיות בסוריה (Cagaptay 2020, pp.116-117), ורק לאחר חצי שנה של ניסיונות שכנוע כושלים יצאה בנובמבר 2011 הקריאה הפומבית הראשונה של ארדואן לאסד – לפרוש. לגבי לוב, המדיניות הטורקית הייתה מהוססת כאשר תחילה התנגדה לפעולה צבאית נגד שליט לוב מועמר קדאפי, אך לאחר מכן, בעקבות החלטת מועצת הביטחון, לקחה חלק בהתערבות הצבאית שהובילה נאט"ו במדינה.

נפילת הנשיא מוחמד מורסי ביולי 2013 במצרים היוותה נקודת מפנה מבחינת טורקיה ביחס לטלטלה הערבית. אם עד לנפילת מורסי התפיסה העצמית של אנקרה הייתה שהיא נמצאת "בצד הנכון של ההיסטוריה" (Arkan & Kinacioglu, 2016, p. 396), הרי ההתפתחויות מאז הטלטלה הערבית הטילו ספק רב בכך שטורקיה אכן נקטה את המדיניות הנכונה ביחס לטלטלה, כאשר תמכה בבירור באחד הצדדים באשר למתרחש בתוך המדינות שעברו את הטלטלה. לא זו בלבד, עליית עבד אל-פתאח א-סיסי לשלטון במצרים הביאה להידרדרות חריפה ביחסי מצרים-טורקיה. ההסכם בין טורקיה וקטר בשלהי 2014 לגבי הקמת בסיס צבאי של טורקיה במדינה מהווה עבור רבים נקודת ציון שסימנה דפוס חדש במדיניות החוץ הטורקית ביחס למזרח התיכון. למעשה, הנוכחות הצבאית של טורקיה בקטר הייתה בין הגורמים שהובילו את ערב הסעודית, איחוד האמירויות, בחריין ומצרים להטיל חרם על המדינה ב־2017, אך לתפיסת דוחא ואנקרה נוכחות זו הייתה בין הגורמים שמנעו את כיבושה של קטר באותה שנה (Cagaptay 2020, p. 190). ההיאחזות של אסד בשלטון ובפרט ההתערבות האיראנית והרוסית בסכסוך הסורי, אשר הטתה את המצב לטובתו, הביאה את אנקרה לשורה של פעולות ביחס למתרחש במדינה. בעוד שבתחילה תמכה טורקיה באופן פעיל במרבית הפלגים הסונים שמרדו באסד, כולל הקיצוניים שביניהם, מאז 2016

תכננה להתערב בצפון סוריה. גם העובדה שתהליך ההצטרפות של טורקיה לאיחוד האירופי נתקל בקשיים, בין היתר בהתנגדות מצד צרפת וגרמניה, שהן בעלות ברית חשובות גם בנאט"ו, תרמה לחשדנות הטורקית כלפי המערב.

מעבר לכך, ההבנה באנקרה בדבר השינויים שחלו במבנה המערכת הבינלאומית ממערכת חד-קוטבית שבה הייתה דומיננטיות אמריקאית למערכת רב-קוטבית, שבה ניתן ואף צריך לגוון את הגורמים שנשענים עליהם, מביאה את טורקיה לנקוט יותר ויותר פעולות שחורגות ממה שניתן היה לצפות מחברה נאמנה בנאט"ו. בפרט, רכישת מערכות ההגנה S-400 מרוסיה, למרות אזהרות חריפות של חברות נאט"ו האחרות ובראשן ארצות הברית, שאל לה לטורקיה לרכוש את המערכות, יצרה דינמיקה של תגובות שלמעשה החלישו עוד יותר את הברית. כך למשל, גירוש טורקיה מפרויקט ה-F-35, אף שהיא מייצרת אחדים מחלקי המטוס ותכננה לקנות כמאה מטוסים כאלה, מעמיד את חיל האוויר הטורקי במצב שאין ברשותו תחליף ראוי למטוסי ה-F-16 המתיישנים שלו.

סוגיית האויגורים, מיעוט מוסלמי (וטורקי מבחינה אתנית) שסובל מדיכוי חריף מידי הממשלה הסינית, מראה גם היא את השיקולים של טורקיה בהקשר של השינויים במבנה המערכת העולמית. למרות אופי הסוגיה, מידת הדיכוי והקמפיינים השונים בתוך החברה הטורקית שנועדו לעורר מודעות לתופעה, ארדואן שמר בשנים האחרונות על מתינות בהתייחסויות שלו לנושא, כדי לא להרגיז את ממשלת סין שיכולה לשמש לאנקרה בעלת ברית בנושאים מסוימים, או לפחות מסייעת בהיבטים כלכליים (Erdemir & Kowalski, 2020a; IISS, 2020, p. iv).

טספיניר טוען שנוכח להסתכל על מדיניות החוץ הטורקית כעל סוג גוליזם טורקי (Taspinar, 2010). כך, ארדואן הוא מעין "דה גול טורקי" גם מבחינת היחס שלו לנאט"ו וגם מבחינת הדגש שלו על החשיבות בכך שטורקיה תנקוט קו עצמאי במדיניות החוץ שלה. ההשלכות של קו כזה של מדיניות הן דגש רב יותר על הסתמכות עצמית. בעוד שבעבר טורקיה הייתה תלויה יותר ביבוא נשק ובפרט ביבוא אמצעי נשק מתקדמים, ניתן לראות התקדמות משמעותית ביכולות הייצור העצמי של טורקיה, וכך בין היתר ההתקדמות שלה בייצור כטב"מים שירתה אותה היטב, לרבות בהתערבויות שלה בסוריה ובלוב. בעוד טורקיה התנגדה להטלת הסנקציות על איראן בהקשר לתוכנית הגרעין שלה ואף סייעה לה במאמציה לעקיפת הסנקציות, ארדואן הצהיר לראשונה באופן פומבי בספטמבר 2019 כי ייתכן שגם

כנגד טורקיה, כפי שהיה המצב בימי שלטונו של אביו. הצורך של טורקיה לבקש ב-2013 – בעקבות ההחרפה במלחמת האזרחים בסוריה – מחברות נאט"ו האחרות שיציבו בשטחה סוללות טילי פטרויט הוא בין הסיבות שטורקיה משמיעה להצדקת רכישתה של מערכת ההגנה האווירית S-400 מרוסיה ב-2017.

שיתוף הפעולה בין הקואליציה הבינלאומית למלחמה בארגון המדינה האסלאמית לבין השלוחה הסורית של המחתרת הכורדית (PYD) תרם אף הוא לתפיסת האיום הטורקית ולחשש מהיווצרות ישות כורדית עצמאית בצפון סוריה. אף שתמיכה זו נעשתה במסגרת הרחבה יותר של סיוע לכוחות הסוריים הדמוקרטיים (SDF), הטורקים טענו שהגורם הדומיננטי ב-SDF הוא ה-PYD (Park, 2020, p. 196). אנקרה טענה שהנשק שהועבר ל-SDF לא ייאסף אחרי שארגון המדינה האסלאמית יוכרע, ולכן הוא מהווה איום ישיר על טורקיה. החשש הטורקי מפני היווצרות חגורה כורדית בינה לבין יתר המזרח התיכון, שבתרחישי האימים מבחינת הטורקים כללה גם מוצא לים, נבע לא רק מהתפתחויות בצפון סוריה אלא גם מהתפתחויות בצפון עיראק. אילולא בלמו זאת המדינות האזוריות, הרי הכורדים היו עשויים לממש את רעיון העצמאות בצפון עיראק, לאחר שב-2017 התקיים בחבל האוטונומי הכורדי משאל עם על עצמאות.

גילויי הגז במזרח הים התיכון הפכו את סוגיית קביעת המים הכלכליים של המדינות השונות לקריטית.

התפיסה הרווחת במזרח התיכון, עוד מתקופת ממשל אובמה ולאחר מכן במהלך ממשל טראמפ, שלפיה ארצות הברית מנסה לצמצם את מעורבותה באזור, יצרה ואקום המעודד את המדינות באזור ובפרט את אנקרה לנקוט פעולות עצמאיות. גם ההבנה כי בסוריה יש למוסקבה השפעה רבה יותר מאשר לוויינגטון היא חלק חשוב מההסבר לכך שארדואן מנהל לעיתים קרובות שיחות עם נשיא רוסיה, ולדימיר פוטין (Van Bladel, 2020, pp. 207-209). התגובה הרוסית הקשה לאחר הפלת מטוס הקרב הרוסי על ידי חיל האוויר הטורקי בנובמבר 2015 השאירה את חותמה באופן בולט. כמו כן, מה שנתפס באנקרה כחוסר גיבוי מצד חברות נאט"ו במשבר זה הגביר את החששות הטורקיים מכך שלמעשה הם ניצבים לבדם. כך, לאחר שטורקיה ורוסיה הצליחו ליישר את ההדורים ביניהן ביוני 2016, אפשר היה לראות את אנקרה מתנהלת בזירות אל מול מוסקבה ואף מנסה להגיע להסכמות מראש עימה, כאשר

משמעות ההיסטוריה: ניאו־עות'מאניות, תסמונת סוֹר וצילו של אטאטורק

אחד המונחים המופיעים לעיתים קרובות בתיאור מדיניות החוץ של טורקיה הוא 'ניאו־עות'מאניות'. רבים הם הפרשנים, גם בתקשורת וגם בעולם המחקר, האוהבים לכנות את ארדואן "סולטאן" ולהגדיר את מדיניותו ניאו־עות'מאנית. השימוש במונח ניאו־עות'מאניות לא החל עם ארדואן, ונעשה בו שימוש באופן נרחב לראשונה כדי לתאר את השינויים שהכניס נשיא טורקיה טורגוט אוזאל לפוליטיקה הטורקית בשנות ה־80 של המאה הקודמת (Yavuz, 2016). הוא בא לציין שינויים מהפכניים בהשוואה למדיניות הרפובליקאית של טורקיה מאז ימי אטאטורק, אשר דגלה בשימור הסטטוס קוו, ומתייחס לפעילות גוברת של טורקיה במרחב ולכניסה של אלמנטים פאן־טורקיים ואסלאמיים לנרטיב הפוליטי.

כיום, השימוש בביטוי ניאו־עות'מאני בקרב הציבור הרחב נעשה לרוב על ידי גורמים העוינים לטורקיה, שמשתמשים בו כדי להצביע על כוונות התפשטות טורקיות או לגינוי צעדים שאינם תואמים את האינטרסים של המערב, שטורקיה שאפה להיות חלק ממנו. בהצגה הקיצונית של המונח משתמשים בו כדי להאשים את ארדואן בכוונה להקים אזור תחת שליטה או השפעה טורקית לפי גבולות האימפריה העות'מאנית הישנה, או אפילו "להקים מחדש את האימפריה העות'מאנית".

בעולם האקדמי ניסו מומחים שונים למצוא הגדרה ניטרלית יותר של הניאו־עות'מאניות, כדי להגיע ליעילות ניתוחית רבה יותר, אך אין הסכמה אמיתית לגבי פירושו של המונח. ניאו־עות'מאניות היא תופעה שמשתנה, תלוי אם בוחנים אותה בהיבט של מדיניות הפנים או של מדיניות החוץ של טורקיה. פירוש המונח גם תלוי בהיבט של האימפריה העות'מאנית שאותו מנסים לחקות (Danforth, 2014). בגלל חילוקי הדעות והקושי להגדיר אותו, נראה שהמונח ניאו־עות'מאניות אינו מדויק דיו לשמש כלי ניתוח יעיל, במיוחד בתחום מדיניות החוץ (Wastnidge, 2019).

בכל זאת, ניתן לטעון שמדיניות החוץ הטורקית היא ניאו־עות'מאנית במשמעות של אקטיביזם והגברת הפעילות הטורקית (Tanchum, 2020), וכן אי אפשר להכחיש את הגוון העות'מאני הקיים במספר צעדים טורקיים בזירה הבינלאומית. למרות שההנהגה הטורקית נמנעת משימוש בביטוי ניאו־עות'מאניות, בייחוד כדי להגדיר את מדיניותה, העבר העות'מאני תופס יותר ויותר מקום בחברה הטורקית כולה ובפרט בהתבטאויות של ארדואן, שמשמש בו כדי להצדיק חלק מפעילותו, גם במדיניות החוץ שלו. כך למשל הצדיק הנשיא הטורקי את עמדתו לגבי ירושלים באוקטובר 2020 במילים:

טורקיה תבחר בדרך של התגרענות צבאית – דבר התואם תפיסה גוליסטית. הצמיחה ביכולות העצמיות של טורקיה והכוונה שלה להתפתח עוד בכיוון זה מאפשרת לה לפעול באופן נחוש ועמיד יותר ללחצים חיצוניים וכן באזורים רחוקים מגבולה, כפי שבא לידי ביטוי באופן בולט בלוב.

המיקום הגיאוגרפי של טורקיה בין המזרח התיכון לבין אירופה תורם גם הוא ללחצים שמופעלים עליה, מצד אחד, ומצד שני – לכך שהיא נתפסת כגורם בעל השפעה באזור. אף שטורקיה נפגעה בצורה קשה מהטרור של ארגון המדינה האסלאמית, גורמים בינלאומיים האשימו אותה בשיתוף פעולה עם הארגון, ולמעשה טענו שאנקרה הייתה בין אלו שאפשרו לארגון חופש פעולה. ב־2015 נעו כמיליון פליטים לאירופה, רובם דרך טורקיה. בעקבות זאת נחתמו הסכמים בין טורקיה והאיחוד האירופי, שבמסגרתם בין היתר הועברו לטורקיה שישה מיליארד אירו לשם טיפול בפליטים ומניעת חצייתם את הגבול לאיחוד האירופי. מעת לעת מאיימת אנקרה שתפתח את שעריה ותשלח את הפליטים לאיחוד האירופי, אך נראה שבשילוב של אמצעים מניעתיים (כגון בניית גדר בגבול היבשתי בין טורקיה ויוון) והענקת תמריצים כספיים ואחרים נוספים לטורקיה, האיחוד האירופי ינסה למנוע מעבר של פליטים סורים רבים נוספים אליו.

הזיקות בין המזרח התיכון לזירת מזרח הים התיכון הולכות וגוברות ואף משפיעות על החישובים הגיאופוליטיים של טורקיה. מאז 2010, לצד ההידרדרות ביחסי טורקיה־ישראל, חל שיפור של ממש ביחסי ישראל עם יוון וקפריסין. בד בבד התהדק גם משולש היחסים מצרים־קפריסין־יוון. גילויי הגז במזרח הים התיכון הפכו את סוגיית קביעת המים הכלכליים של המדינות השונות לקריטית. ההצלחה של מצרים בהובלת הקמתו של פורום הגז של מזרח הים התיכון (EMGF) ב־2019, שבו טורקיה אינה חברה, יצרה באנקרה תפיסה שלפיה היא מכותרת (Rivlin, 2020). כך אי אפשר להבין למשל את ההתערבות הצבאית של טורקיה בלוב מבלי להתייחס לכך שטורקיה חתמה בנובמבר 2019, במקביל להסכם על שיתוף פעולה צבאי עם ממשלת ההסכמה הלאומית, גם על הסכם לתיחום המים הכלכליים, המערער על חלק מהתביעות היווניות למים כלכליים. טורקיה היא גם גורם שמחבר בין שתי זירות אלה: כך למשל גויסו לוחמים סורים על ידי אנקרה כדי להילחם בצד של ממשלת ההסכמה הלאומית בלוב. מדיניות טורקית זו מקשרת בין האזורים והסכסוכים השונים, מה שהביא בטווח הקצר להצלחות צבאיות מסוימות בזירות השונות, אך היא יכולה גם ליצור תשתית לחיבורים חדשים גם אצל השחקנים העוינים לה.

“בעיר הזאת שעזבנו בדמעות במהלך מלחמת העולם הראשונה עדיין אפשר לראות שרידים של ההתנגדות העות'מאנית. לכן ירושלים היא העיר שלנו, היא עיר משלנו” (Ahren, 2020). אפשר גם לציין את חשיבות האזורים שהיו שייכים לאימפריה העות'מאנית במאמצים הבינלאומיים הטורקיים בסוריה, בעיראק, בלוב, במזרח הים התיכון, ובמידה מסוימת גם בבלקן. לנוסטלגיה לאימפריה העות'מאנית יש גם חלק לא קטן במדיניות העוצמה הרכה של טורקיה, כמו שהוכיחה ההצלחה הרבה של סדרות טלוויזיה “היסטוריות” טורקיות במזרח התיכון, בעולם המוסלמי ואף בבלקן (Bhutto, 2020).

העבר העות'מאני תופס יותר ויותר מקום בחברה הטורקית כולה ובפרט בהתבטאויות של ארדואן, שמשתמש בו כדי להצדיק חלק מפעילותו, גם במדיניות החוץ שלו.

בכל זאת, כדאי להשתמש במונח ניאורעות'מאניות בזהירות רבה. קודם כול, הפריסה המתרחבת של הפעילות הטורקית מגיעה בשנים האחרונות לזירות שאין להן קשר עם האימפריה העות'מאנית, כמו מערב אפריקה. הנוכחות הגוברת של טורקיה באותם מקומות מדגישה את המגבלות של כל ניתוח שייתן משקל משמעותי מדי להשפעת מורשת האימפריה העות'מאנית. גם הסכסוך עם המחתרת הכורדית, אשר מהווה ציר מרכזי במדיניות החוץ הטורקית, הוא תופעה שחורגת מהמורשת העות'מאנית. זאת ועוד, אם אירועים היסטוריים אכן מעצבים את המדיניות הטורקית העכשווית, תקופת האימפריה העות'מאנית היא רק אירוע היסטורי אחד ואולי לא החשוב ביניהם, כך שהדגשת יתר של התקופה העות'מאנית או שימוש מוגזם בביטוי ניאורעות'מאניות יכולים להסתיר תהליכים מעצבים אחרים ולפגוע בהבנה האמיתית של השורשים ההיסטוריים המורכבים של מדיניות החוץ הטורקית הנוכחית.

תחילת המאה ה-20 – עם עשור של לוחמה כמעט ללא הפסקה על אדמת טורקיה, מהומות פנים וצעדים עוינים מצד המעצמות העולמיות – הותירה רושם חזק במיוחד בדעת הקהל הטורקית. הסמל של תהליכים אלה בתודעה הטורקית הוא הסכם סֶוֹר (Sèvres) שנחתם ב-1920, שלפיו חילקו המעצמות האירופיות את רוב שטח טורקיה ביניהן לבין בעלות בריתן האזוריות. השפעת אירוע זה, הזוכה להדהוד חוזר בנאומים פוליטיים, על דעת הקהל הטורקית כל כך חזקה, עד שמקובל לדבר על “תסמונת סוֹר” (Schmid, 2015). הביטוי מתאר תפיסה גיאופוליטית טורקית שלפיה טורקיה נמצאת בסכנה תמידית הנובעת מברית בין שחקנים

בינלאומיים ושחקנים אזוריים, הפועלים גם בתוכה וגם מסביב לה במטרה להחליש אותה. אותה תפיסה הוחייתה בהזדמנויות שונות לאורך המאה ה-20, כמו לדוגמה בזמן המשבר הקפריסאי בשנות ה-60 וה-70 או המאבק בתנועות הכורדיות, והיא עודנה גורם בולט בעיצוב מדיניות החוץ הטורקית העכשווית (Tharoor, 2020). למשל, ניתן לנתח על פי תפיסה זו את העוינות הטורקית כלפי החיבורים שהתרחשו בין יוון, קפריסין, ישראל, מצרים, ירדן ואיחוד האמירויות, בתמיכת ארצות הברית וכמה מדינות אירופיות. אותם חיבורים תואמים לכאורה בצורה מושלמת את תסמונת סוֹר, מה שמסביר את התגובה הטורקית, כך שלגורם זה יש יכולת הסבר טובה יותר מאשר שימוש בביטוי ניאורעות'מאניות.

תקופה אחרת בהיסטוריה הטורקית שצריך להתמקד בה היא תקופת שלטונו של מוסטפה כמאל אטאטורק, מייסד הרפובליקה הטורקית. למרות הניסיונות הברורים של ארדואן למקם את עצמו מחוץ למסגרת הכמאליסטית הקלאסית, אטאטורק נשאר דמות המודל למנהיגות בטורקיה, גם לפוליטיקאי שבא ממפלגה אסלאמית. בזירות בינלאומיות רבות נראה שהנשיא הנוכחי של טורקיה מנסה לעקוף את הנשיא הראשון של המדינה ולהשלים תהליכים שמוצגים בדיעבד כהצלחות חלקיות של אטאטורק (Akyol, 2016).

למשל, המבצעים הטורקיים בצפון סוריה ובצפון עיראק מתקיימים בשטחים שהתנועה הלאומית הטורקית הגדירה כאדמת טורקיה, עד שאטאטורק הסכים לוותר עליהם. עבור תומכים רבים של ארדואן, כניסת הכוחות הטורקיים לאותם אזורים היא הישג שבא לפצות על ויתור זה. באותה צורה, בעיות תיחום הגבולות הימיים במזרח הים התיכון נובעות מחלק מהוראות הסכם לוזאן, שנחתם על ידי אטאטורק אחרי מלחמת העצמאות הטורקית. גם בתחום זה יכול ארדואן להציג את עצמו כהולך צעד אחד קדימה, לפני קודמו המפורסם אטאטורק (Gorvett, 2020). במקרים רבים, החזון ההיסטורי של הנשיא הטורקי הוא להשוות את עצמו עם אטאטורק החילוני באופן שמחמיא לו יותר מאשר להיות “סולטאן חדש”. אם כן, השימוש במונח ניאורעות'מאני אינו חד־משמעי. אומנם הוא מציין שינוי אמיתי שחל מאז שנות ה-80 והואץ באופן משמעותי תחת שלטון ארדואן, תוך כדי חיזוק המורשת העות'מאנית בחברה הטורקית ובתחומים שונים במדינה, אך אין למונח זה פירוש מדויק דיו שיאפשר לו לשמש כלי ניתוח יעיל של התהליכים המתרחשים במדיניות החוץ של טורקיה, בייחוד משום שלעיתים קרובות יש בשימוש בו קונוטציה פוליטית עוינת שהופכת אותו לפחות מתאים לתיאור מחקרי. נוסף על כך, אם רואים אזכורים רבים להיסטוריית העם

2013 הייתה שנת מפנה מבחינת ארדואן והתומכים בו, כאשר במאי שנה זו החלו הפגנות פארק גזי שהתפשטו ליתר המדינה. אף שההפגנות החלו בשל עניין סביבתי של ניסיון למנוע את הרס הפארק באיסטנבול, הן הפכו במהרה למפגן מחאה נגד נסיגה לאחור מבחינת רפורמות שהיו אמורות לקדם את הדמוקרטיה הטורקית. באותה שנה גם הקרע בין תנועת גולן לבין ארדואן ומפלגת הצדק והפיתוח הפך גלוי, כאשר תומכי גולן במשטרה ובמערכת המשפט חשפו מעשי שחיתות נרחבים הקשורים למשפחתו של ארדואן ולתומכיו הקרובים (Barkey, 2020, p. 152). מאז הפך ארגונו של גולן לאויב המרכזי מבחינת השלטון וכונה אף FETO, ארגון הטרור של פטהוללה, שהוצג כקשור לאויביה של טורקיה בזירה הפנימית והחיצונית.

לארדואן היה צורך הולך וגובר במציאת שותפים, לשם מימוש תוכניותיו לשינוי שיטת הממשל בטורקיה משיטה פרלמנטרית לשיטה נשיאותית. תחילה הוא שם את יתרו על תהליך השלום עם המיעוט הכורדי בטורקיה. תקופה זו אף אופיינה ברפורמות פוליטיות, שכללו בין היתר הענקת יותר זכויות קולקטיביות למיעוט הכורדי כגון שידורי טלוויזיה בשפה הכורדית, בין היתר כדי לקבל תמיכה מהמפלגה הפרו-כורדית לרפורמות הפוליטיות שלו. עם זאת, תהליך השלום נתקל בקשיים, בין היתר בגלל התחזקות הלאומיות הכורדית כחלק ממגמות הטלטלה הערבית, וההתחזקות הפוליטית של המפלגה הפרו-כורדית בתוך טורקיה. היושב ראש המשותף של המפלגה סלהאטין דמירטאש אמר במאמר 2015, לקראת הבחירות הפרלמנטריות של יוני, בהתייחסותו לארדואן, ש"לא נהפוך אותך לנשיא [כל יכול]", ובכך הבהיר שהמפלגה לא תהיה שותפה לשינוי שיטת הממשל בטורקיה בכיוון שארדואן רצה. מעבר לכך, ההצלחה של המפלגה הפרו-כורדית, מפלגת העמים הדמוקרטית, לעבור לראשונה בתולדות הרפובליקה הטורקית את אחוז החסימה הגבוה בבחירות של יוני 2015 – בזכות מסר מתון יותר שהיה מכוון גם לאוכלוסיות לא-כורדיות, כאשר בכך גם איבדה מפלגת הצדק והפיתוח את הרוב שלה בפרלמנט – הייתה גם היא נקודת ציון. לאחר החלטתו של ארדואן ללכת לבחירות חוזרות בנובמבר אותה שנה אומנם הצליחה מפלגת הצדק והפיתוח להחזיר את הרוב בפרלמנט, אך החשש מאובדן עתידי נוסף שלו ומהצורך בשותף קואליציוני החל לקבל ביטוי נרחב יותר במדיניות של ארדואן, כולל ביחס בלתי מתפשר כלפי המחתרת הכורדית. בעוד שבתחילת הטלטלה הערבית היו מגעים בין טורקיה לבין השלוחה הסורית של המחתרת הכורדית, הרי אחרי 2015 כבר לא היו מגעים כאלו ולהיפך, גורמים אלו הוצגו כמאיימים

הטורקי בנאומי מנהיגי המדינה, השפעת אותה היסטוריה על עיצוב מדיניות החוץ מגוונת ומורכבת יותר ממה שהתמקדות באימפריה העות'מאנית מאפשרת לתפוס (Danforth, 2020).

הממד הפנימי: בין הפוליטיקה לכלכלה

הקשר בין מדיניות פנים וחץ בולט במדינות רבות, וכך גם בטורקיה לא ניתן לנתק בין שיקולי פנים ומצב הכלכלה לבין מדיניות החוץ של אנקרה. המאבק הפנים-פוליטי בין ארדואן והצבא וכן בין ארדואן ותנועת גולן, כמו גם הסוגיה של המיעוט הכורדי, היו בין הגורמים שעיצבו את מדיניות החוץ הטורקית בשני העשורים האחרונים. בעשור הראשון לשלטונו ראה ארדואן תועלת ברפורמות פוליטיות רחבות ובגישה ליברלית יותר באופן כללי, וכלפי המיעוט הכורדי בפרט – דבר שתרם במידה משמעותית ליחסי טורקיה עם האיחוד האירופי. בעשור השני לשלטונו, העימות עם תנועת גולן, המבוי הסתום שנוצר בתהליך ההצטרפות של טורקיה לאיחוד האירופי, לצד זליגת ההשפעות השליליות של הטלטלה הערבית לטורקיה – כל אלה הובילו את ארדואן לראות ערך בברית עם הגורמים הלאומניים במדינה. הדבר הוביל לדגש מחודש על עוצמה קשה, להתחדשות הסכסוך האלים עם המחתרת הכורדית וכן להתרחקות מהמערב. בעשור הראשון לשלטונו של מפלגת הצדק והפיתוח, הפחד הגדול היה מפני צעדים של הצבא שיביאו לנפילתה, ולכן היא קידמה רפורמות ליברליות שמטרתן הייתה בין היתר לצמצם את יכולת ההשפעה של הצבא על הפוליטיקה הטורקית. לקראת סיום העשור, ארדואן וגולן, שאז עוד שיתפו פעולה, הצליחו להביא לכך שאנשי צבא בכירים נעצרו בחשדות כוזבים, או לכל הפחות מוגזמים, לקשירת קשר שהיה אמור להביא להדחתה של מפלגת הצדק והפיתוח מהשלטון. להתפתחויות אלו בזירה הפנימית היו גם השפעות בתחום מדיניות החוץ. כך, כאשר באים לנתח את התמיכה העקבית של מפלגת הצדק והפיתוח בתנועת חמאס מאז 2006, אחד ההסברים לכך הוא שארדואן טוען כי כמו שמפלגת הצדק והפיתוח נבחרה לשלטון ולא כיבדו זאת תחילה, כך גם הקהילה הבינלאומית אינה מכבדת את העובדה שחמאס זכה לרוב בבחירות לרשות המחוקקת הפלסטינית ב-2006. ארדואן אף תפס את ההפלה של מורסי על ידי הצבא המצרי ב-2013 כמשהו שנוגע לו אישית ועלול גם לקרות לו, אם לא יעמוד על המשמר. גם את ההתרחקות מישראל ניתן להבין על רקע זה שהצבא הטורקי הוא זה שדחף את היחסים קדימה, ולכן כחלק מהמגמה להחלשתו של הצבא בזירה הפנימית היה גם ערך לצינון היחסים עם ישראל.

על טורקיה, אף שבפועל הייתה הבטחה כורדית שלא יהיו פעולות טרור כורדי משטח סוריה כלפי טורקיה.

התפיסה של ארדואן ותומכיו גם הייתה שניסיון ההפיכה הכושל הונע על ידי גורמים מבחוץ, שראו את ההתחזקות של טורקיה תחת שלטון מפלגת הצדק והפיתוח כדבר מאיים שיש לבלום אותו.

ניסיון ההפיכה הכושל בטורקיה ביולי 2016 היווה עבור ארדואן המחשה ברורה לסכנה הקיימת מבפנים לשלטונו. התפיסה של ארדואן ותומכיו גם הייתה שניסיון ההפיכה הכושל הונע על ידי גורמים מבחוץ, שראו את ההתחזקות של טורקיה תחת שלטון מפלגת הצדק והפיתוח כדבר מאיים שיש לבלום אותו. התפיסה שבין היתר ארצות הברית עמדה מאחורי ניסיון ההפיכה תרמה לליבוי רגשות אנטי-אמריקאיים, שרווחו עוד קודם לכן בחברה הטורקית. הזמן הרב, בעיני אנקרה, שחלף עד שהממשל האמריקאי ומדינות מערביות אחרות בירכו את ארדואן על בלימת ניסיון ההפיכה רק חיזק את התחושות המרירות באנקרה כלפי אותן מדינות. אחת השחקניות האזוריות שנתפסו על ידי אנקרה כעומדת מאחורי ניסיון ההפיכה הכושל היא מדינת איחוד האמירויות, והדבר יכול לסייע בהסבר ההידרדרות ביחסי טורקיה עם מרבית מדינות המפרץ הערביות. לעומת זאת, רוסיה ואיראן לא רק היו בין הראשונות לברך את ארדואן אחרי שהצליח לבלום את ניסיון ההפיכה, אלא גם לא נשקף מהן אותו איום על יציבות המשטר בטורקיה כמו האיום הנתפס מצד המערב והמדינות הסוניות.

השלכות העימות בין ארדואן לגולן על היחסים בין הממשלה והצבא בטורקיה מורכבות. מצד אחד הצבא הטורקי עבר תקופה של טיהורים קשים שהחלישו אותו, מצד שני ארדואן התקרב לאנשי הצבא, כולל אלה שהורשעו במשפטים הגדולים של תחילת שנות 2010 ושחררו מאז. חלק מהפרשנויות ביחס להתערבות הצבאית הראשונה של טורקיה בצפון סוריה באוגוסט 2016 ולהתערבויות שבאו בעקבותיהן שלמעשה מדובר גם בניסיון להעסיק את הצבא באופן כזה שלא יהווה איום ברמה הפנימית, וגם שיהיה מרוצה מכך שניתן לו מרחב פעולה.

בקמפיין לקראת משאל העם על שינויים בחוקה ב-2017 החלה להתבסס הקואליציה בין מפלגת הצדק והפיתוח והמפלגה הלאומנית (MHP) (Stein, 2020, pp. 178-179). קואליציה זו נמשכה עד הבחירות הפרלמנטריות והנשיאותיות של 2018 ומאז מחזיקה מעמד. שינוי שיטת הממשל לשיטה נשיאותית גם יצר

מצב שבו על מנת שארדואן יצליח לזכות בסבב הראשון של הבחירות לנשיאות, הוא זקוק ליותר מחמישים אחוזים מהקולות. הוא אומנם הצליח להגיע להישג זה גם בבחירות של 2014 וגם בבחירות של 2018, אולם לקראת חגיגות מאה שנה לרפובליקה הטורקית ב-2023 הוא מעוניין להשיג ניצחון רחב. לצורך תחזוק קואליציה זו ארדואן צריך לנקוט קו לאומני הרבה יותר מזה שאפיין את העשור הראשון לשלטונו. גם במדיניות החוץ כלפי המזרח התיכון, הביטוי של הקואליציה בין מפלגת הצדק והפיתוח למפלגה הלאומנית הוא מדיניות בלתי מתפשרת כלפי המחתרת הכורדית בסוריה ובצפון עיראק, וכן במזרח הים התיכון – בסוגיה הקפריסאית ואל מול יוון.

ההצלחה של ארדואן לבסס משטר נשיאותי העמיקה את דפוסי השלטון הריכוזיים והחלישה גורמים במערכת הציבורית, אשר יכלו לתרום להתנהלות מתונה יותר בתחום מדיניות החוץ. בייחוד בולט הכרסום במעמדו של משרד החוץ הטורקי (IISS, 2020, p. v). הריכוזיות מאופיינת לא רק בהחלשת המוסדות הטורקיים הישנים אלא גם בניהול משא ומתן ישיר עם מנהיגים אחרים כפי שבלט בזמן ממשל טראמפ, כאשר שיחות טלפון בין ארדואן וטראמפ היו למעשה האופן שבו התקיים עיקר הדיאלוג בין המדינות. גם סיום תקופת כהונתו של דאוטולו כראש ממשלה ב-2016, ולאחר מכן הפיכתו ליריב פוליטי גלוי לארדואן כאשר הקים מפלגה פוליטית חדשה משל עצמו ב-2019, 'מפלגת העתיד', תרמו להתרחקות ממדיניות המדגישה עוצמה רכה וחזרה למדיניות המדגישה עוצמה קשה.

מבחינה כלכלית, העשור הראשון לשלטונו של ארדואן התאפיין בצמיחה מרשימה עם שילוש התל"ג לנפש ואף יותר מכך. חלק מצמיחה זו התבסס על תהליכי ליברליזציה והפרטה שהתרחשו בשנות ה-80 וה-90 של המאה הקודמת, אשר הצמיחו שכבה חדשה של אנשי עסקים (Kirisci, 2009, p. 38). למעשה, ארדואן חייב חלק מהצלחתו לאליטה העסקית שצמחה ממרכז אנטוליה, אשר בשל ערכיה המסורתיים תמכה באופן נלהב בו ובמפלגתו, הן כלכלית והן פוליטית. התרחבות הכלכלה הטורקית הצריכה גישה לשווקים חדשים והשתלבות נרחבת יותר בכלכלה העולמית. כך למשל צמח במידה ניכרת הסחר של טורקיה עם מדינות המזרח התיכון. הצמיחה של חברת התעופה הטורקית טורקיש איירליינס גם שימשה כלי בקידום מדיניות החוץ הטורקית. באמצעות משטר ויזה ליברלי, התרחבות פעילותה של חברת התעופה אפשרה צמיחה משמעותית במספר התיירים שהגיעו לטורקיה (Selcuk, 2013, p. 183), כולל ממדינות מזרח-תיכוניות.

האסלאם הפוליטי ממלא תפקיד חשוב. ארדואן אינו המנהיג הטורקי הראשון שמנסה לתת מקום מרכזי יותר לאסלאם בפוליטיקה של מדינתו. אולם אחרי שהצליח לחסל או להחליש עד מאוד את הגורמים היריבים לו, ובפרט אלו שנתפסו כשומרי המודל הטורקי החילוני – הצבא ומערכת המשפט – הוא נהנה מחופש פעולה עצום, שאותו הוא מנצל לקידום אג'נדה עם גוון אסלאמי מובהק.

אחרי שארדואן הצליח לחסל או להחליש עד מאוד את הגורמים היריבים לו, ובפרט אלו שנתפסו כשומרי המודל הטורקי החילוני – הצבא ומערכת המשפט – הוא נהנה מחופש פעולה עצום, שאותו הוא מנצל לקידום אג'נדה עם גוון אסלאמי מובהק.

אף כי הביטויים הגוברים של סממנים דתיים במרחב הציבורי של טורקיה מורגשים בעיקר בתוך המדינה עצמה, תהליך דומה התרחש גם במדיניות החוץ שלה. ארדואן משתמש באופן גובר בטרמינולוגיה אסלאמית בנאומים הפוליטיים שלו, גם בזירה הבינלאומית. בשנים האחרונות הוא ניצל את הפסיביות היחסית של מדינות אחרות באזור, בייחוד של מצרים וערב הסעודית, כדי למקם את טורקיה כמגינת האינטרסים של המוסלמים בעולם. ארדואן השקיע מאמצים רבים בארגון לשיתוף פעולה אסלאמי כאשר טורקיה הייתה יושבת ראש פסגת הארגון. בין 2016 ל-2019 ובתקופה שבה צוינה בין היתר ההכרה האמריקאית בירושלים כבירת ישראל, הנשיא הטורקי ארגן שלוש פסגות במדינתו (קצב גבוה במיוחד) והציג את עצמו כמתנגד הראשי לצעד שנתפס כפוגע במוסלמים.

מאז הפכה ירושלים לדוגמה הטובה ביותר של הממד האסלאמי במדיניות החוץ הטורקית. ארדואן אינו מחמיץ הזדמנות להזכיר את העיר, גם בנאומים מול קהל טורקי וגם בהתבטאויות על במות בינלאומיות כמו עצרת האו"ם. בנרטיב שמשלב נוסטלגיה עות'מאנית ושמירה על זכויות המוסלמים, הנשיא הטורקי משתמש בסוגיית ירושלים כדי לגייס סביבו מוסלמים בתוך מדינתו ומחוצה לה. ממשלת טורקיה אינה מסתפקת בנאומים במקרה זה ואף משקיעה משאבים כדי לחזק את נוכחותה במזרח ירושלים דרך מוסדותיה השונים, וכן דרך ארגונים לא-ממשלתיים שלהם זיקה לשלטון (Al-Burai, 2020). הפעלת מוסדות ממשלתיים טורקיים לצורכי מדיניות של עוצמה רכה המבוססת על האסלאם מתרחשת בזירות שונות. הדיאנט (Diyanet), הרשות לענייני דת, הצמודה כעת לנשיאות המדינה, הפכה לשחקנית חשובה

מאז 2013 ניתן לראות ירידה בתל"ג הטורקי לנפש (Aliriza & Yekler, 2019), ונתונים נוספים על הכלכלה הטורקית מעלים ספקות – עד כמה הצמיחה של הכלכלה בעשור הראשון לשלטונה של מפלגת הצדק והפיתוח התבססה על מנועי צמיחה בני קיימא, ולא רק על הלוואות זולות וצמיחה פרטית. יתרה מכך, הנפילה החדה בערך הלירה הטורקית של יותר מ-40 אחוזים ב-2018, ומאז ינואר 2020 בכ-30 אחוזים (Yilmaz, 2020) – מעידה גם היא על בעיות יסוד בכלכלה. מצעדים כגון מינוי חתנו של ארדואן בראט אלבייראק לתפקיד שר האוצר ב-2018 ודרך הצרת חופש הפעולה של הבנק המרכזי, לא ברור שאכן ננקטים הצעדים הדרושים למען הבראת הכלכלה הטורקית. למרות זאת, בנובמבר 2020 הוחלף נגיד הבנק המרכזי וכן מונה שר אוצר חדש, והדבר אמור להחזיר את האמון בהקשר של ההתנהלות הכלכלית. הפניית הזרקור לתחום מדיניות החוץ, ובפרט למבצעים צבאיים שלגביהם יש התגייסות סביב הדגל, יכולה לפצות על חלק מהנזק התדמיתי שנגרם למפלגת הצדק והפיתוח בשל אופן ניהול הכלכלה. לחלק מהמבצעים שטורקיה מנהלת מעבר לגבולותיה יכול גם להיות פוטנציאל לרווחים כלכליים עבור חברות טורקיות, בראש ובראשונה חברות בנייה, שיוכלו להיות מעורבות במאמצי השיקום שיידרשו למדינות שבהן מתרחשת מלחמת אזרחים, כדוגמת סוריה ולוב.

סוגיית פנים נוספת אשר יש לה השלכות על מדיניות החוץ הטורקית היא נושא הפליטים מסוריה. טורקיה מארחת בשטחה כ-3.6 מיליון פליטים מסוריה, שרובם הגיעו אליה מאז תחילת האירועים בסוריה ב-2011. בעוד שבתחילה הייתה דעת הקהל הטורקית אוהדת יותר ל"אורחים" מסוריה, ככל שהתארכה שהותם במדינה וכן החמיר המצב הכלכלי בטורקיה, דעת הקהל כלפיהם נעשתה שלילית (Kiniklioglu, 2020). רוב הציבור הטורקי אינו רואה בחיוב אפשרות להעניק אזרחות טורקית למספר רב של פליטים. מכיוון שגם האיחוד האירופי מנסה להקשות על מעבר פליטים נוספים לתחומו, עושה אנקרה מאמצים להחזרת הפליטים לשטחים שבשליטתה בצפון סוריה. כך, נושא החזרת הפליטים היה אחת ההצדקות של טורקיה למבצע "מעין השלום" שהחל באוקטובר 2019, והוא גם עומד בבסיס ההתנגדות הטורקית לכיבוש מחוז אידליב על ידי כוחות אסד, מחשש שהדבר יביא לגל פליטים נוסף.

הגורם האידיאולוגי: בין אסלאם פוליטי ללאומנות טורקית

מדיניות החוץ הטורקית עברה תהליך אידיאולוגי שהוא באופן ברור אחרי ניסיון ההפיכה הכושל של 2016, ובו

החברות הקבועות במועצת הביטחון, אשר יש להן זכות וטו. ביקורת זו באה לידי ביטוי בנאומים רבים של ארדואן מעל במות בינלאומיות, בין היתר בנאום שלו בעצרת הכללית של האו"ם ב־2016, שבו ציין ש"העולם יותר גדול מחמש" – מה שהפך לסיסמה במדיניות החוץ הטורקית (Presidency of the Republic of Turkey, 2018). מול בעלות בריתה בנאט"ו, לעומת זאת, משתמשת אנקרה בנרטיב שבו מודגשים ערכים מערביים משותפים וציות לחוק הבינלאומי. כך אפשר להצביע על יכולת מצד הגורמים הטורקיים להתאים את הנרטיב שהם מאמצים לקהל שלהם, בייחוד בזירה הבינלאומית. האסלאם הפוליטי הוא רק אחת מהמסגרות האידיאולוגיות שמוצגות בנאומים טורקיים.

מכל הסיבות האלה, גם אם אכן חל מעבר ממדיניות חוץ פרגמטית למדיניות חוץ אידיאולוגית יותר, הגדרת האידיאולוגיה הזאת כאסלאם פוליטי אינה תואמת בצורה מספקת למציאות, בפרט כפי שזו התפתחה בחמש השנים האחרונות. לעומת זאת, הלאומנות הטורקית נראית גורם אידיאולוגי עולה בעיצוב מדיניות החוץ של טורקיה (Flanagan et al., 2020).

בה בעת, שני תהליכים הפחיתו את משקלו של האסלאם הפוליטי במדיניות החוץ הטורקית. ראשית, הסכסוך בין ארדואן לגולן, שהגיע לשיאו אחרי ניסיון ההפיכה הכושל של 2016, השפיע גם על סגנון מדיניות החוץ של טורקיה. המדיניות האסלאמית הטורקית נשענה רבות על רשת המוסדות של גולן, שהיו פרוסים בכל העולם האסלאמי. אחרי שבעלי הברית הפכו לאויבים, הממשלה הטורקית שינתה את עמדתה כלפי רשת גולן והפעילה לחץ כדי להשתלט עליה או לגרום לסגירת מוסדות אלה (Angey, 2018). כך איבדה טורקיה כלי דיפלומטי חשוב שפעל בשם האסלאם. התהליך הפוליטי הפנים-טורקי השני שהפחית את ההשפעה של האסלאם הפוליטי על מדיניות החוץ הטורקית הוא התפטרות דאוטולו במאי 2016. דאוטולו היה היוזם של מדיניות "אפס בעיות" שכללה ממד אסלאמי חזק (Ozkan, 2014). במערכת הפוליטית הטורקית, שבה הסמכויות מרוכזות בידי קבוצה מצומצמת של אנשים, יש השפעה רבה לגורמים ברמת היחיד בתהליך קבלת ההחלטות, ולכן שינויים פרסונליים יכולים גם להיות בעלי השפעה מדינית משמעותית. במקרה זה, התפטרותו של דאוטולו גם סימנה כיוון חדש בדיפלומטיה הטורקית.

שינויים פנים-טורקיים אלה, נוסף על אכזבות שהורגשו בטורקיה בעקבות הטלטלה הערבית, הובילו להיחלשות האסלאם הפוליטי לטובת הלאומנות הטורקית בקבלת החלטות בנושאי חוץ באנקרה. המבצעים הטורקיים נגד תנועות המחתרת הכורדיות בצפון עיראק ובצפון סוריה

במדיניות החוץ הטורקית כלפי מדינות רבות, בעיקר באפריקה ובאירופה (Ozturk & Sozeri, 2018).

ניתן לראות את הקו האסלאמי במדיניות החוץ של טורקיה גם בבחירת בעלי בריתה. תחת שלטון ארדואן התקרבה המדינה לקטר (Bekdil, 2020), והממשלה הטורקית היא תומכת חשובה בתנועת האחים המוסלמים העולמית (Tur, 2019). אחרי עלייתו לשלטון של א־סיסי, איסטנבול הפכה למרכז עבור האופוזיציה המצרית (Ayyash, 2020) וגם למקלט עבור מנהיגי חמאס (Pitel & Srivastava, 2020). גם במלחמה בסוריה, אנקרה תומכת בגורמים אסלאמיים שנלחמים במשטר אסד. אחרי שנים של חשדות באשר לקשרים בין טורקיה לארגונים ג'האדיסטיים בסוריה, לרבות דאע"ש ושיתוף פעולה עם ה־HTS, לשעבר שלוחת אל־קאעדה, הפעילות הטורקית בעת האחרונה נעשית במסגרת ברית פומבית עם הצבא הלאומי הסורי (שנקרא בעבר הצבא הסורי החופשי) – איגוד של מיליציות אסלאמיות מקומיות. כמו כן, בסכסוך הלובי עומד ארדואן מאחורי ממשלת ההסכמה הלאומית שנתמכת על ידי האחים המוסלמים. תהליכים אלה, גם בנרטיב של מדיניות החוץ הטורקית, באופן שבו ארדואן ממקם את עצמו במאזנים האזוריים ובבחירת בעלי הברית של אנקרה, גרמו לרבים לראות בטורקיה את נושאת הדגל של האסלאם הפוליטי במזרח התיכון, או כעומדת בראש מחנה אסלאמי באזור. קיים אומנם בסיס לאמירות אלה, אך הן מחייבות התייחסות מסויגת.

קודם כול, אפשר לפקפק במונח 'מחנה' כאשר מדברים על רשת השחקנים שמשתפים פעולה עם טורקיה. אומנם קיימת זהות אידיאולוגית, לפחות חלקית, וכן שיתוף פעולה בין שחקנים אלה, אך אפשר לשאול עד כמה שיתוף פעולה זה מונע מאותה אידיאולוגיה, ואם לא מדובר – מבחינת אנקרה – בשימוש באסלאם הפוליטי כדי לגייס בעלות ברית אזוריות לשם קידום האינטרסים הלאומיים הטורקיים בראש ובראשונה, והרבה פחות במאמץ לצורך קידום אינטרסים משותפים. במספר מקרים נראה שטורקיה היא מקבלת ההחלטות העיקרית במחנה זה, ושהיא עושה זאת לטובת עצמה יותר מאשר לקידום האסלאם הפוליטי באזור, כמו במקרים של ניוד כוחות מזירה לזירה.

זאת ועוד, חשוב לציין שהנרטיב האסלאמי אינו הנרטיב היחיד שבו משתמש ארדואן כאשר הוא מדבר על מדיניות חוץ. ממשלת טורקיה מאמצת קו רויזיוניסטי "קלאסי" כאשר היא מדברת בפורומים בינלאומיים ועם מדינות דומות כמו רוסיה או ונצואלה (Oner, 2020). ארדואן מותח ביקורת חריפה על הסדר העולמי הנוכחי, על מוסדות האו"ם ובייחוד על הכוח שניתן בהם לחמש

נכון יותר להתייחס לטורקיה כאל שחקנית שמטרתה לשמור על הסטטוס קוו, הרי כיום יש עדויות גוברות לכך שמדובר בשחקנית עם כוונות רוויזיוניסטיות. ההתנהלות של טורקיה בצפון סוריה ובצפון עיראק, למשל, מסמלת כי למרות שברמה הרטורית אנקרה מכבדת את הגבולות הטריטוריאליים של מדינות האזור, הרי בפעולותיה היא מערערת על הריבונות שלהן בחלקים לא מבוטלים משטחי המדינות.

לשינויים בדפוסי מדיניות החוץ הטורקית יכולים להיות השפעות ארוכות טווח, ובפרט על יחסי טורקיה עם מדינות המערב ועם המדינות הפרו-אמריקאיות במזרח התיכון. אם ארדואן ירד מהבמה הפוליטית, ספק אם הדבר יחזיר לאחור את כל השינויים שהתרחשו, אולם הוא בכל זאת יפתח יותר את מרחב הדיון הציבורי ויאפשר בחינה מעמיקה יותר מזו הקיימת כיום באנקרה, ביחס ליתרונות ולחסרונות של ההתרחקות הטורקית מבעלות בריתה המסורתיות. עם זאת, גם אם הממד האסלאמי יאבד ממשקלו אם המדינה תונהג על ידי מפלגה אחרת, הגורם הלאומני – שמשותף לשחקנים פנים-מדיניים טורקיים רבים – עלול להמשיך לעצב את המדיניות גם אחרי קץ שלטון ארדואן, כך שחלק מהצעדים שננקטו בשנים האחרונות עלולים להימשך גם הם (Erdemir & Kowalski, 2020b).

המדיניות האקטיבית של טורקיה ביחס למזרח התיכון בעשורים האחרונים הייתה במידה רבה גם על חשבון יחסיה של טורקיה עם ישראל, שהגיעו לשפל. המשבר ביחסי טורקיה ומצרים ויחסי טורקיה עם חלק ממדינות המפרץ הערביות תרמו להתקרבות בין ישראל למדינות אלו, ואף היו בין הגורמים שהובילו לחתימה על הסכמי אברהם באוגוסט 2020. נוצר מצב שבו מעבר למתיחות הקיימת ברמה הדו-צדדית בין ישראל לטורקיה, ישראל גם הופכת להיות חלק מהמאבק הפנים-סוני. אף שברורה הסכנה מבחינת ישראל אם הממד האסלאמי יהיה בולט יותר במדיניות החוץ הטורקית, יש לציין גם סכנות הנשקפות מקו לאומני-עצמאי במדיניות החוץ הטורקית, מכיוון שקו כזה מוביל אותה להתנגשות עם חלק מבעלות בריתה של ישראל כדוגמת יוון וקפריסין. כמו כן, הקו הלאומני-עצמאי מעודד את טורקיה להסתמכות עצמית גוברת ולייצור עצמי של מערכות נשק מתקדמות, שגם אם לא יהיו איום ישיר מידי על ישראל, הן יכולות להגיע לידי גורמים העוינים את ישראל. לעומת זאת, אם ארצות הברית תחת ממשל בידן תצליח לחזק את יחסי טורקיה עם נאט"ו (תרחיש שנראה בעל סבירות נמוכה), הדבר יוכל לתרום לריסונה של אנקרה ולהפחתה מסוימת בנטיות שלה להסתמכות עצמית.

והגברת הפעילות הטורקית במזרח הים התיכון במסגרת דוקטרינת 'המולדת הכחולה' (Gingeras, 2020) – שלפיה על טורקיה לפעול לפי ראייה מקסימליסטית של גבולותיה הימיים ולהגן עליהם בהתאם – הם דוגמאות בולטות של תהליכים הנובעים ממדיניות לאומנית ולא ממדיניות אסלאמית.

כך אפשר לזהות מגמה של התחזקות הממדים הלאומניים במדיניות החוץ הטורקית. התחזקות זו נעשתה בין היתר על חשבון האסלאם הפוליטי, אשר איבד חלק מהמשמעות שהייתה לו בתקופת כהונת דאוטולו, גם אם לא נעלם לחלוטין. המעבר מהאסלאם הפוליטי ללאומנות הטורקית כגורם אידיאולוגי עיקרי במדיניות החוץ לא הוביל לשינוי דרסטי במדיניות החוץ (Haugom, 2019), ותהליכים שהתחילו בשם האסלאם הפוליטי לרוב "מוחזרו" תוך הצדקה המבוססת על אינטרסים לאומיים טורקיים. ברם, שימת הדגש על הלאומנות הטורקית יותר מאשר על האסלאם הפוליטי מאפשרת להבין מדוע מדיניות החוץ של הנשיא זוכה לפופולריות גם מעבר לבסיס התמיכה המסורתי בו.

סיכום

השינויים הגיאופוליטיים בעקבות הטלטלה הערבית והמגמות הפנים-טורקיות מאז 2013 הובילו את ארדואן ליצור סינרזיה ייחודית בתולדות טורקיה. ממדיניות החוץ הרפובליקאית הוא לקח את הלאומנות, המיליטריזציה והחשדנות כלפי שאר העולם, ומהעבר העות'מאני הוא לקח את הממד הדתי, את אלמנט ההתפשטות ואת הרוויזיוניזם. מאחר שמדובר בסינרזיה, הרי לעיתים ממד אחד מקבל את הבכורה ולעיתים ממד אחר – בהתאם לנושא ולתקופה. משום כך גם מדיניות החוץ הטורקית לעיתים זולגת לכיוונים פחות צפויים ותורמת לחוסר היציבות האזורית. נוסף על כך, העובדה שההתנהלות הטורקית נתפסת כבלתי צפויה תורמת לתחושת האיום של המדינות השכנות ולהעצמת תפיסת האיום הנשקפת להם מאנקרה.

אף שמאמר זה מתמקד במדיניות טורקיה ביחס למזרח התיכון, יש להדגיש שדווקא היכולת של טורקיה להקרין עוצמה בצורה משמעותית גם לאזורים נוספים היא קו שמבדיל בין המדיניות הטורקית הנוכחית לבין זו שהייתה בעשורים הראשונים לקיומה של הרפובליקה הטורקית. בדומה אומנם למדינות אחרות באזור, אך באופן שבכל זאת צריך להדאיג את השחקנים האזוריים – אנקרה מקימה בסיסים צבאיים במדינות אחרות, והדוגמאות הבולטות ביותר הם בסיסים טורקיים בקטר ובסומליה. מעבר לכך, בעוד ששנים רבות היה

Danforth, N. (2014, March 27). The empire strikes back. *Foreign Policy*. [https://foreignpolicy.com/2014/03/27/the-empire-strikes-back-2/Erdemir, A., & Kowalski, P. \(2020a, August 21\). China buys Turkey's silence on Uyghur oppression. The Diplomat. https://thediplomat.com/2020/08/china-buys-turkeys-silence-on-uyghur-oppression/](https://foreignpolicy.com/2014/03/27/the-empire-strikes-back-2/Erdemir, A., & Kowalski, P. (2020a, August 21). China buys Turkey's silence on Uyghur oppression. The Diplomat. https://thediplomat.com/2020/08/china-buys-turkeys-silence-on-uyghur-oppression/)

Danforth, N. (2020, May 29). The nonsense of "neo-Ottomanism". *War on the Rocks*, <http://warontherocks.com/2020/05/the-nonsense-of-neo-ottomanism/>

Erdemir, A., & Kowalski, P. (2020a, August 21). China buys Turkey's silence on Uyghur oppression. *The Diplomat*. <https://thediplomat.com/2020/08/china-buys-turkeys-silence-on-uyghur-oppression/>

Erdemir, A., & Kowalski, P. (2020b, September 30). 'Blue Homeland' and the irredentist future of Turkish foreign policy. *War on the Rocks*. <https://warontherocks.com/2020/09/blue-homeland-and-the-irredentist-future-of-turkish-foreign-policy/>

Flanagan, S. J., Larrabee, F. S., Binnendijk, A., Costello, K., Efron, S., Hoobler, J., Kirchner, M., Martini, J., Nader, A., & Wilson, P. A. (2020). *Turkey's nationalist course: Implications for the U.S.-Turkish strategic partnership and the U.S. Army*. RAND Corporation.

Friedman, D. (2015, August 25). *The Turkish Model*. Center for American Progress. [https://www.americanprogress.org/issues/security/reports/2015/08/25/119932/the-turkish-model/Gingeras, R. \(2020, June 2\). Blue homeland: The heated politics behind Turkey's new maritime strategy. War on the Rocks. http://warontherocks.com/2020/06/blue-homeland-the-heated-politics-behind-turkeys-new-maritime-strategy/](https://www.americanprogress.org/issues/security/reports/2015/08/25/119932/the-turkish-model/Gingeras, R. (2020, June 2). Blue homeland: The heated politics behind Turkey's new maritime strategy. War on the Rocks. http://warontherocks.com/2020/06/blue-homeland-the-heated-politics-behind-turkeys-new-maritime-strategy/)

Gorvett, J. (2020, September 1). Turkey's challenge to the regional status quo begins in the Eastern Mediterranean. *WPR- World Policy Review*. <https://www.worldpoliticsreview.com/articles/29031/how-eastern-mediterranean-tensions-are-complicating-the-cyprus-turkey-dispute>

Haugom, L. (2019). Turkish foreign policy under Erdogan: A change in international orientation? *Comparative Strategy* 38(3), 206–223.

IISS (2020) Turkey's increasingly assertive foreign policy. *Strategic Comments* 26(6), iv-vi.

Kiniklioglu S. (2020). Syrian refugees in Turkey: Changing attitudes and fortunes. *SWP Comment*. https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/comments/2020C05_Kiniklioglu.pdf

Kirisci, K. (2009). The transformation of Turkish foreign policy: The rise of the trading state. *New Perspectives on Turkey* 40, 29–57.

Kirisci, K. (2017). *Turkey and the west: Fault lines in a troubled alliance*. Brookings. Murinson, A. (2006). The strategic depth doctrine of Turkish foreign policy. *Middle East Studies* 42(6), 945–964. Oner, I. (2020). *Turkey and Venezuela: An alliance of convenience*. Wilson Center. <https://www.wilsoncenter.org/publication/turkey-and-venezuela-alliance-convenience>

ד"ר גליה לינדנשטראוס היא עמיתת מחקר בכירה במכון למחקרי ביטחון לאומי ומתמחה במדיניות החוץ העכשווית של טורקיה. תחומי העניין הנוספים שלה הם סכסוכים אתניים והכורדים.

רמי דניאל הוא בוגר ה-ENS (פריז), דוקטורנט באוניברסיטה העברית (עמית עזריאלי) וחוקר (ניובאואר) במכון למחקרי ביטחון לאומי. תחומי המחקר שלו הם מדיניות החוץ הטורקית ויחסי טורקיה-ישראל.

מקורות

Ahren, R. (2020, October 1). 'Jerusalem is our city', Turkey's Erdogan declares. *Times of Israel*. <https://www.timesofisrael.com/jerusalem-is-our-city-turkeys-erdogan-declares/>

Akyol, M. (2016, October 23). How Atatürk became a model for Erdogan. *Al-Monitor*. <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2016/10/turkey-ataturk-became-new-model-for-erdogan.html>

Al-Burai, A. (2020, June 10). A cold war is brewing in Jerusalem between Turkey and an Israel-Saudi alliance. Middle East Monitor website. <https://www.middleeastmonitor.com/20200610-a-cold-war-is-brewing-in-jerusalem-between-turkey-and-an-israel-saudi-alliance/>

Aliriza, B. & Yekler, Z. (2019, March 20). The Turkish economy slowdown in 2018. *CSIS*. <https://www.csis.org/analysis/turkish-economic-slowdown-2018>

Angey, G. (2018). The Gülen movement and the transfer of a political conflict from Turkey to Senegal. *Politics, Religion & Ideology* 19(1), 53–68.

Aras, B. (2009). The Davutoglu era in Turkish foreign policy. *Insight Turkey* 11(3), 127–142.

Arkan, Z. & Kinacioglu, M. (2016). Enabling 'ambitious activism': Davutoglu's vision of a new foreign policy identity for Turkey. *Turkish Studies* 17(3), 381–405.

Ayyash, A. (2020, August, 17). The Turkish Future of Egypt's Muslim Brotherhood. The Century Foundation website. <https://tcf.org/content/report/turkish-future-egypts-muslim-brotherhood/>

Barkey, H. J. (2020). Erdogan's foreign policy: The role of personality and identity. In: G. Celik & R. H. Linden (eds.), *Turkey in transition: The dynamics of domestic and foreign policies* (pp. 147–162). Lynne Rienner.

BBC News (2010, June 10.). Turkey agrees to plans for Arab 'free trade zone' *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/10290025>

Bekdil, B. (2020, July 1). Turkey and Qatar: Love in bloom. Begin-Sadat Center for Strategic Studies, Paper no. 1620. <https://besacenter.org/perspectives-papers/turkey-qatar-alliance/>

Bhutto, F. (2020, September 5). How Turkey's soft power conquered Pakistan. *Foreign Policy*. <https://foreignpolicy.com/2020/09/05/ertugrul-turkey-dizi-soft-power-pakistan/>

Cagaptay, S. (2020). *Erdogan's empire: Turkey and the politics of the Middle East*. I. B. Tauris.

- Stein, A. (2020). The crisis in US-Turkish relations. In: G. Celik & R. H. Linden (eds.), *Turkey in transition: The dynamics of domestic and foreign policies* (pp. 163-183). Lynne Rienner.
- Tanchum, M. (2020). The logic beyond Lausanne: A geopolitical perspective on the congruence between Turkey's new hard power and its strategic reorientation. *Insight Turkey* 22(3), 41-45.
- Taspinar, O. (2010, April 12). Turkish Gaullism. *Brookings*. <https://www.brookings.edu/opinions/turkish-gaullism/>
- Tharoor, I. (2020, August 10). A century-old treaty haunts the Mediterranean. *Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/world/2020/08/10/treaty-sevres-erdogan-turkey/>
- Tur, O. (2019). Turkey's role in middle east and Gulf security. *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies* 13(4), 592-603.
- Van Bladel, J. (2020). Russian-Turkish relations at a volatile time. In: G. Celik & R. H. Linden (eds.), *Turkey in transition: The dynamics of domestic and foreign Policies*. (pp. 201-214) Lynne Rienner.
- Wastnidge, E. (2019). Imperial grandeur and selective memory: Re-assessing Neo-Ottomanism in Turkish foreign and domestic politics. *Middle East Critique* 28(1), 7-28.
- Weise, Zia (2020, January 2). Turkish parliament approves troop deployment to Libya. *Politico*. <https://www.politico.eu/article/turkish-parliament-approves-troop-deployment-to-libya/>
- Yavuz, M. H. (2016). Social and intellectual origins of Neo-Ottomanism: Searching for a post-national vision. *Die Welt des Islams* 56(3-4), 438-465.
- Yilmaz, U. (2020, November 2). Lira eclipses real as biggest emerging-markets loser of 2020. *Bloomberg*. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-11-03/lira-eclipses-real-as-biggest-emerging-markets-loser-of-2020>
- Ozkan, B. (2014). Turkey, Davutoglu and the idea of Pan-Islamism. *Survival* 56(4), 119-140.
- Ozturk, A. E., & Sozeri, S. (2018). Diyanet as a Turkish foreign policy tool: Evidence from the Netherlands and Bulgaria. *Politics and Religion* 11(3), 624-648.
- Park, B. (2012). *Modern Turkey: People, state and foreign policy in a globalized world*. Routledge.
- Park, B. (2020). Turkey in the Middle East. In: G. Celik & R. H. Linden (eds.), *Turkey in transition: The dynamics of domestic and foreign policies* (pp. 185-199). Lynne Rienner.
- Presidency of the Republic of Turkey (2018, January 10). "Our motto 'the World is Bigger than Five' is the biggest-ever rise against global injustice". <https://www.tccb.gov.tr/en/news/542/89052/our-motto-the-world-is-bigger-than-five-is-the-biggest-ever-rise-against-global-injustice>
- Rivlin, P. (2020, January 29). *Turkey, Libya and the Mediterranean carve up*. Iqtisadi, MDC. <https://dayan.org/content/turkey-libya-and-mediterranean-carve-up>
- Schmid, D. (2015). *Turkey: The Sèvres Syndrome, or the Endless War* (No 13). Ifri. <https://www.ifri.org/en/publications/notes-de-lifri/notes-franco-turques/turkey-sevres-syndrome-or-endless-war>
- Selcuk, O. (2013). Turkish Airlines: Turkey's soft power tool in the Middle East. *Akademik Ortadogu* 7(2), 175-199.
- Shadid, A. (2011, September 18). Turkey predicts alliance with Egypt as regional anchors. *New York Times*. <https://www.nytimes.com/2011/09/19/world/middleeast/turkey-predicts-partnership-with-egypt-as-regional-anchors.html>
- Srivastava, M., & Pitel, L. (2020, September 9). Erdogan and Hamas: 'He's presenting himself as leader of Muslim world'. *Financial Times*. <https://www.ft.com/content/7447e141-3d3f-4d98-953d-179e15909a7e>

תושבים נמלטים מהעיירה מסקאנה שבחאלב סוריה לכיוון הגבול הטורקי, יוני 2015. תמונה: רודי סעיד/רויטרס.

הסלפייה-ג' האדייה בעשור של טלטלת 'האביב הערבי' – 'מבירא עמיקתא לבירא עמיקתא'

יורם שוייצר

בראשית העשור, ה"מחנה" הסלפייה-ג' האדיסטי בהנהגת אל-קאעדה היה בשפל המדרגה כתוצאה מחיסול מנהיגו אוסמה בן לאדן ומרבית צמרת הנהגתו הבכירה, ולנוכח מאורעות 'האביב הערבי'. אולם מנהיגו החדש ד"ר אימן זוואהירי השכיל לנצל את המאורעות הללו, ובעיקר את מלחמת האזרחים בסוריה, על מנת להופכה ל"זירת ג'האד" חדשה. במהלך העשור התרחשה טלטלה פנימית גם במחנה הסלפייה-ג' האדייה בעקבות הקמת 'המדינה האסלאמית' בשנת 2014, אשר פיצלה אותו לשני מחנות מתחרים ועוינים. השתלטות 'המדינה האסלאמית' על טריטוריה נרחבת בעיראק ובסוריה הובילה להתגבשות קואליציה בינלאומית נגדית. אחרי מאבק של כחמש שנים הקואליציה הבינלאומית בהנהגת ארצות הברית הביסה אותה צבאית. בתום העשור נמצא העולם הסלפייה-ג' האדיסטי הדוראשי, על עשרות ארגונים ופעילים, שוב בתקופת שפל יחסי, אך כיום עומדים לרשותו מאגרי כוח אדם חדשים בעלי ניסיון קרבי ונכסים כלכליים ניכרים שנצברו במהלך העשור. למרות תחושת הניצחון הרווחת בקרב ציבור רחב במערב, משום שחלפו ימי השיא שאליהם העפילו ארגוני הסלפייה-ג' האדייה בשל התבוסה הצבאית, מאות פיגועי הטרור שבוצעו ברחבי העולם בידי ארגונים, תאים ויחידים המזדהים עם הסלפייה-ג' האדייה במהלך שנת 2020 הוכיחו כי לא נס ליחם. לאור הניסיון של כשלושת העשורים שחלפו מאז נוסד אל-קאעדה ועד היום, שהיוו רצף תודתי של גאות ושפל, ראוי להיערך לקראת אפשרות של גאות נוספת בפעילותם גם בעתיד.

מילות מפתח: סלפייה-ג' האדייה; דאע"ש; אל-קאעדה; טרור ומלחמה בעצימות נמוכה; האביב הערבי

מבוא

בחסות מסך העשן שיצרו המדינה האסלאמית והמערכה הממוקדת לבלימתה, אשר גרמה להסטת תשומת לב המנהיגים והציבור, המשאבים והכוחות הלוחמים, המשיכו אל-קאעדה ושותפיו לפעול מתחת לרדאר.

בחסות מסך העשן שיצרו המדינה האסלאמית והמערכה הממוקדת לבלימתה, אשר גרמה להסטת תשומת לב המנהיגים והציבור, המשאבים והכוחות הלוחמים, המשיכו אל-קאעדה ושותפיו לפעול מתחת לרדאר בעיקר באזורי הפריפריה באפריקה, בסאהל ובדרום אסיה וכן במזרח התיכון, במטרה להתאושש, להתחזק ולגייס כוח אדם כדי לבסס מחדש את מעמדם ולהרחיב את פעילותם לזירות פעולה נוספות (Hoffman, 2018). בשלהי העשור השני הואץ שוב המרדף של ארצות הברית ובעלות בריתה לחיסול שרידי ההנהגה הוותיקה של אל-קאעדה ושותפיו ששרדו חרף המרדף הגלובלי, במקביל למרדף אחרי מנהיגי המדינה האסלאמית ושותפיה, אשר הביא גם הוא לחיסולם של הח'ליף אבו בכר אל-בגדאדי ב-26 באוקטובר 2019 ובכירים נוספים בהנהגתה.

וכך, בחלוף העשור, מחנה הסלפייה-ג'האדייה, שהוא דוראשי בהנהגתו ודוקטובי באסטרטגיית הפעולה שלו, מצוי שוב במה שנראה כתקופת שפל. למרות זאת חשוב לציין את התנודתיות במצבו של מחנה הסלפייה-ג'האדייה, הבנוי ממגוון רחב של ארגונים ופעילים הפועלים בזירות גיאוגרפיות שונות, מאז הופיע בשלהי שנות ה-80 והטביע את חותמו על עולם הטרור משלהי שנות ה-90 ואילך. המחנה, שהונהג מראשיתו על ידי אל-קאעדה במשך למעלה משני עשורים, נע לאורך יותר משלושים שנות קיומו בין שפל לגאות ושוב לשפל.¹ עובדת היותם של ארגוני הסלפייה-ג'האדייה בתקופת שפל יחסי בעת הזו הביאה שוב בכירים מהממשל בארצות שונות ובעיקר בארצות הברית להכריז על תבוסת הארגונים המובילים את המחנה הסלפי-ג'האדיסטי.² אולם כדאי ללמוד מניסיון העבר, שהספד מוקדם מדי עלול להיות מסוכן והרה אסון.

נראה כי למרות הפיצול ומצבו הנוכחי של המחנה הסלפי-ג'האדיסטי הדוראשי, אין הדבר מעיד בהכרח על אובדנו או על תפוגת תוקף האיום הנשקף ממנו, ממוביליו ומשותפיו. האידיאולוגיה והחזון הסלפי-ג'האדיסטי מהווים זרם רעיוני אידיאולוגי הקיים זמן רב ומבטאים משאת נפש חבויה של מוסלמים רבים – להחזיר את ימי התהילה של האסלאם לקדמותם. למרות זאת, מספר פעיליהם בקרב כלל המוסלמים בעולם הוא שולי והם אינם מצליחים לסחוף אחריהם את רוב צעירי

העשור שחלף מאז פרוץ מאורעות 'האביב הערבי' מאפשר התבוננות על המגמות והתפניות שהתחוללו במהלכו ב"מחנה" המזוהה עם הסלפייה-ג'האדייה. ממעוף הציפור ניתן לקבוע כי המחנה שהונהג בידי אל-קאעדה התחיל את העשור הנוכחי מנקודת שפל, שנבעה מפגיעה מצטברת בהנהגת הארגון – ובראשה חיסולו של אוסמה בן לאדן, מייסדו ומפקדו המיתולוגי, ושורה של מנהיגים בכירים – בסיכולים ממוקדים מידי ארצות הברית. אל-קאעדה ולצידו מערכת הבריתות שלו הצליחו להתאושש ממצבם העגום בזכות טלטלת 'האביב הערבי', שגרמה להתערערות המשטרים האוטוריטריים במזרח התיכון ולנפילת המנהיגים שלחמו נגדם עד חורמה. מחנה הסלפייה-ג'האדייה מצא בסוריה, שבה פרצה בשלהי 2011 מלחמת אזרחים שהלכה והתעצמה, זירת ג'האד חדשה שבאמצעותה הצליח לעורר מחדש את "רוח הג'האד" ולבצע גיוס המוני של מתנדבים רבים, שנהרו אל סוריה מרחבי תבל כדי לחוות מלחמת קודש. המדיה החברתית המתפתחת מילאה תפקיד מרכזי בתהליך הגיוס לשורותיהם, ומאוחר יותר גם בהעצמת כוחם של ארגוני הסלפייה-ג'האדייה.

אבל אליה וקוץ בה. סביב סוגיית מעורבותו של המחנה במלחמה בסוריה, אל-קאעדה בעיראק (Islamic State in Iraq – ISI), אחד הארגונים הבכירים במערכת הבריתות שהקים אל-קאעדה במהלך השנים, נקט מדיניות עצמאית, מרד במעמדו ההגמוני של אל-קאעדה וכפר במנהיגותו של ד"ר אימן זוואהירי. מהלך זה הוביל לפילוג המחנה ולהתפצלותו לשני מחנות מתחרים ועוינים: האחד בראשות 'המדינה האסלאמית' ובעלי בריתה-כפיפיה, והשני בהובלת אל-קאעדה ושותפיו. וכך, משלהי המחצית הראשונה של העשור הפכה הסלפייה-ג'האדייה, הפעם תחת הגמוניה של המדינה האסלאמית, לגורם כוח משמעותי ומאיים שהשפיע על מערכת היחסים הבינלאומית באופן שחרג מזה שהיה מוכר בעבר, כשאל-קאעדה עמד בראש המחנה.

ההשתלטות של המדינה האסלאמית על טריטוריה נרחבת, הנכסים שצברה והסכנה שהוקרנה ממנה בשל התפשטותה הטרטוריאליה והאלימות הקיצונית שנקטה – כל אלה הובילו להקמת קואליציה בינלאומית שגובשה בספטמבר 2014 במטרה להנחיל לה תבוסה צבאית, לבטל את שליטתה בטרטוריות שאליהן התפשטה ולמנוע את המשך קיומה של ישות סלפית-ג'האדיסטית בלב המזרח התיכון. במקביל, אל-קאעדה ושותפיו ניצלו את ההפוגה הזמנית שבה זכו, לאחר שמאז מתקפת ה-11 בספטמבר הם היו היעד המרכזי של המערכה הבינלאומית נגד הטרור, עד הקמת המדינה האסלאמית.

נפש של אל-קאעדה במשך שנים, ולמרות שבוצעה שלא בדרך של ג'האד אלים, אשר לה הטיפו ובה דבקו, התקבלה בשביעות רצון בקרב מנהיגי הארגון. גם בן לאדן עוד טרם חוסל וזוואהירי בירכו עליה, בשל אמונתם כי "מלאכתם של צדיקים נעשית בידי אחרים" (שווייצר ושטרן, 2011; Soufan, 2017), וממילא הכול הוא חלק מתוכנית אלוהית.

האביב הערבי מצא את זוואהירי בראש מחנה מוחלש, והוא חיפש דרך לבסס את מנהיגותו ולחלץ את אל-קאעדה ובעלי בריתו מהמשבר שבו היו מצויים ובהתחשב בנסיבות המהפכניות שפקדו את המזרח התיכון. זוואהירי זיהה כי לא רק שאויביו המושבעים מקרב מנהיגי המדינות הערביות סולקו כתוצאה מהאירועים הללו, אלא שרבים מהמנהיגים והפעילים של ארגוני הג'האד הסלפי הוותיקים שוחררו מכלאם או נמלטו ומצאו את דרכם חזרה לארגוניהם, אשר זכו לתגבור איכותי ניכר בשורותיהם. יתר על כן, זוואהירי זיהה כי סוריה, שבה החלה ב־2011 מלחמת אזרחים בין אסד לבין האופוזיציה לשלטונו, היא מדינה הראויה להיות זירת הג'האד הבאה. מאחר שהתאימה לצרכיו הוא השתמש בה כחבל הצלה להחייאה מחדש של מחנה הג'האד העולמי, כשזה היה נתון במשבר.

זוואהירי פנה לצעירי האסלאם בנאום שפורסם ב־31 ביולי 2013 תחת הכותרת "46 שנים לתבוסת צבאות ערב במלחמת 1967", בקריאה להגיע לסוריה להילחם נגד אסד שתואר על ידו ככופר, והבטיח לשחרר את סוריה מידי ואלאחר מכן לפנות לעבר ירושלים כדי לשחרר את המקומות הקדושים בפלסטין הכבושה. ואכן, אל-קאעדה בהובלת המנהיג החדש זוואהירי הסיט את תשומת ליבו ומשאביו של ארגונו לעבר סוריה. הדבר התיישב היטב עם תפיסתו העקרונית של זוואהירי, שהיה מתומכי העדפת ההתמקדות ב"אויב קרוב" ובלב הלבנט על פני הבחירה של בן לאדן, שהתקבלה כתוצאה מאילוצי המציאות המרה שבה נתקל והובילה אותו לדבוק באסטרטגיה של התמקדות ב"אויב רחוק" (Bergen, 2006). יודגש כי למרות העדפותיו הוא תמך בנאמנות בדרכו של בן לאדן. זוואהירי בחר להשתלב בנסיבות החדשות שנוצרו בעקבות טלטלת האביב הערבי, הפנה את משאבי ארגונו לסוריה ואף שיגר לשם פעילים בכירים וותיקים כדי שיפקחו מטעמו על זירת הג'האד המרכזית המתהווה. אבל במחצית 2013 חלה תפנית שהשפיעה יותר מכול על התנהלות מחנה הסלפייה-ג' האדייה בהמשך העשור, והובילה לפילוג במערכת הבריתות של אל-קאעדה ולפיצול המחנה.

ארגון אל-קאעדה בעיראק, שבשנת 2006 החליף את שמו ל'המדינה האסלאמית בעיראק' (ISI), המשיך

האסלאם. זאת בשל הג'האד האלים והקיצוני, שבו הם דבקים כדרך בלעדית להגשמת חזונם.

ראוי להדגיש כי גם בתום העשור ולמרות השפל העיתי שבו מצויה הסלפייה-ג' האדייה, המשיכו ארגונים המזוהים איתה לבצע מאות רבות של פיגועי טרור ברחבי העולם.

גלגולו של עשור בסלפייה-ג' האדייה

אירועי האביב הערבי מצאו את מחנה הסלפייה-ג' האדייה כאשר ארגון אל-קאעדה, שנתפס כמנהיג הבלתי מעורער ושימש כסמל המייצג שלו, היה נתון למרדף גלובלי. במשך כעשור, מאז ספגה ארצות הברית את מתקפת הטרור בתחומה, היא הובילה מערכה ממוקדת בסיוע בעלות בריתה, אשר הביאה למעצרים ואף לחיסולם של רוב הבולטים בין חברי הנהגת אל-קאעדה ושותפיו. רובם נפגעו מהתקפות של כלי טיס בלתי מאוישים וחמושים, לרוב במקום מחבואם באזור השבטי של וזיריסטן וכן בפשיטות ובפעולות עיתיות על הקרקע במקומות שונים בעולם. לנקודת השפל הנמוכה ביותר שלו הגיע ארגון אל-קאעדה עם חיסולו במאי 2011 של בן לאדן, מנהיגו המיתולוגי, בפשיטה של כוחות מיוחדים אמריקאיים על אחוזתו באבוטאבאד, פקיסטן. במצב זה חלו חילופי הנהגה באל-קאעדה המוכה. מותו של בן לאדן הותיר את הארגון בראשות מחליפו, זוואהירי, שנבחר על ידי מועצת השורא של הארגון. בניגוד לבן לאדן הכריזמטי, שנשען על מעמדו הייחודי כמי שנטל חלק בלחימה באפגניסטן, מנהיגותו של זוואהירי התבססה בעיקר על מעמדו כסגנו של המנהיג, ובשל היותו רטוריקן אסלאמי.

הדחתם של מנהיגים אוטוקרטים בכמה מדינות מפתח ערביות כמו מצרים, לוב, תוניסיה ותימן, אשר הייתה משאת נפש של אל-קאעדה במשך שנים, ולמרות שבוצעה שלא בדרך של ג'האד אלים, אשר לה הטיפו ובה דבקו, התקבלה בשביעות רצון בקרב מנהיגי הארגון.

הדעה שרווחה במערב לגבי עתידו של אל-קאעדה והמחנה שהוביל הייתה כי הטלטלה תהווה מכה קשה נוספת לארגון ולשותפיו, שתוביל להקטיית כוחם והשפעתם בעולם הערבי והמוסלמי. זאת משום שההפיכות שהתחוללה במספר מדינות ערביות ובוצעו ללא שפיכות דמים רבה, עם דרישה ליתר דמוקרטיזציה, זכויות אדם ושוויון זכויות לנשים, ייצגו בפועל רעיונות ודרכי פעולה הפוכים מאלה שייצג זרם הסלפייה-ג' האדייה בראשות אל-קאעדה. אולם הדחתם של מנהיגים אוטוקרטים בכמה מדינות מפתח ערביות כמו מצרים, לוב, תוניסיה ותימן, אשר הייתה משאת

ליושנה משכה לשורותיה עשרות אלפי מתנדבים שהגיעו מיותר ממאה מדינות (Clapper, 2016), ובהן מדינות ערביות שהבולטות בהן היו תוניסיה, ערב הסעודית וירדן, ולמעלה מחמשת אלפים מתנדבים ממדינות המערב, בעיקר אירופים מצרפת, בריטניה, גרמניה ובלגיה, מהמדינות הסקנדינביות (בעיקר שוודיה ודנמרק) ומטורקיה וכן ממרכז אסיה – צ'צ'נים (בעיקר מאוזבקיסטן ומקירגיסטן) ואויגורים מסין (Soufan Group, 2015). המדינה האסלאמית השתלטה על ערים חשובות כמו מוסול בעיראק (2014-2017) ואֶרֶק (2014-2017) ודיר אֶזֶר (2014-2019) בסוריה, ועל עיירות וכפרים רבים לצידן. בימי השיא שלה הגיעה לשליטה בשטח שגודלו כגודל אנגליה ומספר תושביו כשמונה מיליון. המדינה האסלאמית התאפיינה באכזריות יוצאת דופן והטילה אימה וטרור על הנתינים שבתחומה, בלחימתה באויביה ובביצוע מעשי טרור ברחבי העולם. תחת הסיסמה "קיימת ומתפשטת" (באקיה ותתמדד) הפכה הסלפייה־ג'האדיה בהובלתה של המדינה האסלאמית לסכנה מוחשית ומיידית לסדר האזורי במזרח התיכון ואף לאיום גלובלי. המדינה האסלאמית עשתה שימוש מתוחכם ומקצועי במדיה החברתית לבניית דימוי העוצמה שלה, כדי למשוך מתנדבים חדשים לשורותיה ולשם הטלת מורא ופחד בלב יריביה. מאוחר יותר גם השתמשה בה לצורכי גיוס, הכשרה ועידוד פעילות טרור ביוזמה עצמית בהשראתה. הסכנה והאיום הגובר מצידה הובילו בספטמבר 2014 להתגייסות של קואליציה בינלאומית בהובלת ארצות הברית שהורכבה מיותר מ־70 מדינות,³ כדי לבלום ולהביס אותה צבאית ולשחרר מאחזיתה את הטריטוריה הנרחבת שכבשה ואת האוכלוסייה שהייתה נתונה למשטר טרור וכפייה, תחת פרשנותה הקיצונית לשריעה. אחרי מערכה כבדת דמים, תרתי משמע, של כחמש שנים נחלה המדינה האסלאמית תבוסה צבאית, ואיבדה את שליטתה ואת משילותה בלב הלבנט הערבי עם נפילת המאחז הצבאי האחרון שלה בבאע'וז שבצפון־מזרח סוריה.

למרות תבוסתה הצבאית נותר במקום המדינה האסלאמית ארגון דאע"ש, שהיה השלד והבסיס להקמת הח'ליפות האסלאמית עם מספר משוער של 14-18 אלף לוחמים במזרח התיכון,⁴ ועוד אלפי לוחמים הנמנים עם בעלי בריתו ברחבי העולם, שחידשו את שבועת האמונים למנהיגו החדש של דאע"ש אמיר מוחמד סעיד עבד אל־רחמן אל־מולא, המכונה אבו אברהים אל־האשמי אל־קרישי, שנבחר לתפקיד לאחר חיסולו של אל־בגדאדי ב־26 באוקטובר 2019 בכפר בארישה, צפונית לעיר אדליב.

את המסורת העצמאית והאוטונומית שהנחיל לו אבו מצעב אֶזֶרְקאווי, המנהיג המייסד שלו, שהתעלם במידה רבה מהמדיניות שהתוו מנהיגי אל־קאעדה בן לאדן וזוואהירי, עד שחוסל בשנת 2006. אבו בכר אל־בגדאדי, שמונה למפקד הארגון בשנת 2010, לאחר חיסול יורשיו של זרקאווי, נקט גם הוא מדיניות עצמאית ואוטונומית מול זוואהירי. מדיניות זו קיבלה גיבוי ועידוד מצד בכירי וותיקי משטר הבעת' של סדאם חוסיין, שהיו כלואים עימו במחנה המעצר 'בוקה' בזמן הנוכחות האמריקאית בעיראק, והצטרפו אל הארגון (Reuters, 2015).

על רקע התבססותו של שלטון שיעי בבגדאד, בייחוד תחת ראש הממשלה נורי אל־מלכי, שלאחר עזיבת האמריקאים בשנת 2011 נקט מדיניות מפלה במיוחד נגד המיעוט הסוני ונציגיו בממשלה, ארגון ISI ניצל את חולשת המשטר השיעי ואת הניכור של האוכלוסייה הסונית לביסוס מעמדו באזורים השבטיים במערב עיראק. במקביל למתרחש בעיראק ניצל הארגון גם את התרופפות שליטתו של משטר אסד בצפון־מזרח המדינה כדי לשגר אנשים מטעמו להתבססות בסוריה. וכך, אל־בגדאדי החליט על דעת עצמו לאחד בין שלוחת אל־קאעדה בסוריה ג'בהת אל־נוצרה – שהונהגה בידי מוחמד אל־ג'ולאני, סורי שלחם לצידו בעיראק ושוגר על ידו להנהיג את השלוחה בסוריה – לבין ארגונו בעיראק, וכינה את הארגון המאוחד בשם דאע"ש (המדינה האסלאמית בעיראק ובאֶשֶׁאם, שמה של 'סוריה הגדולה'). מאחר שמהלך זה לא נעשה בהסכמתו ובאישורו מראש של זוואהירי נוצרו סדקים ביחסי השניים, שהתרחבו לכלל קרע והגיעו לגט כריתות בין האישים ובין הארגונים, והובילו לסילוקו של הארגון העיראקי משורות מערכת הבריתות של אל־קאעדה. הקרע הזה גרם לפיצול מחנה הג'האד העולמי למחנה דוראשי, שהפך במהרה לעימות גלוי ומר בין המחנות.

בסופו של העימות הזה הכריז דובר דאע"ש ביוני 2014 על הקמת 'המדינה האסלאמית' (הפעם ללא זיהוי שמה עם שטח טריטוריאלי ספציפי) ועל הכתרת אל־בגדאדי לח'ליף. בכך נקבע לכאורה מעמדו של אל־בגדאדי כהגמון לא רק במחנה הסלפייה־ג'האדיה, ובכך גם מעל זוואהירי, אלא גם בעולם המוסלמי כולו, משום היותו ממלא מקומו של הנביא מחמד.

המדינה האסלאמית תחת הח'ליף אל־בגדאדי שמה לעצמה למטרה לבסס מדינה עצמאית שתוביל להקמת ח'ליפות אסלאמית ברחבי העולם, ופעלה לשם ביסוס שליטתה בטריטוריה שעליה השתלטה ובה החילה את חוקי השריעה ('תמכין'). הבטחתה של המדינה האסלאמית להגשמה מיידית של בניית ח'ליפות אסלאמית בלב הלבנט הערבי והחזרת עטרת האסלאם

רבה במנהיגות בעלת ניסיון שתהיה מקובלת על חברי הארגון ועל שותפיו, בעיקר לנוכח העובדה כי אל-קאעדה, הנסמך במידה רבה על שותפיו ובעלי בריתו, סבל במהלך העשור האחרון ממרידות מצד שתיים מהן, אל-קאעדה בעיראק (ה-ISI) והיא תחריר א-שאם הסורית, ולנוכח האתגרים העומדים בפניהם בעשור הבא.

סיכום

בפתחו של העשור החדש נמצאים ארגוני הסלפייה-ג' האדייה תחת הנהגה מפוצלת, מידלדלת, עוינת ומתחרה על ההגמוניה במחנה הג' האד העולמי בתקופת שפל מאתגרת. הדבר נכון בעיקר על רקע זיכרון התבוסה הצבאית הצורבת שהנחילו להם מדינות המערב ושותפותיהן הערביות ושברו של חלום הקמת הח'ליפות האסלאמית, שלא יתממש בזמן קרוב. אולם ראוי להדגיש כי לרשותם עומדות עתודות כוח אדם חדשות, שבחלק לא מבוטל מהן נמצאים אנשים בעלי ניסיון קרבי עשיר וחדורי אינדוקטרינציה סלפית-ג' האדיסטית שספגו במהלך לחימתם. לכך יש להוסיף תגבור אפשרי של אלפי לוחמים ובני משפחותיהם שנותרו עדיין במחנות המעצר ובמחנה אלי-הול שבצפון-מזרח סוריה. נוסף על כך חל גידול במשאבים הכלכליים העומדים לרשותם, הורחבו תשתיותיהם באזורי הפריפריה ופעילות הטרור שהם מבצעים מדי שבוע במקומות שונים בעולם אינה נפסקת.⁶ מדי שנה מתבצעות מאות פעולות טרור וגרילה ברחבי העולם ובהן פיגועי התאבדות רבי נפגעים, שבהם ממלאים ארגוני הסלפייה-ג' האדייה תפקיד דומיננטי. כך לדוגמה, רק בשנת 2020 ביצעו סלפים-ג' האדיסטים למעלה ממאה ועשרים פיגועי התאבדות ב-16 מדינות, שגבו את חייהם של יותר מ-700 בני אדם.⁷ במחנה אל-קאעדה ראוי לשים לב לפעילות של שותפיו, ששניים מהם, אל-קאעדה בחצי האי ערב וא-שבאב הסומלי, תכננו במהלך 2019 לבצע פיגועים קטלניים בארצות הברית: הראשון הוא פיגוע ירי בבסיס חיל אוויר בפנסיקולה שביצע ב-6 בדצמבר 2019 צוער סעודי שעמד לסיים קורס טיס, חודשים ספורים לפני סיומו, אשר הביא למותם של שלושה ולפציעתם של שמונה נוספים. הצוער גויס ונשלח למשימתו בארצות הברית על ידי אל-קאעדה בחצי האי ערב (FBI National Press Office, 2020). גם ארגון אל-שבאב הסומלי שלח פעיל מטעמו לעבור הכשרה כטייס, שאותה סיים בשנת 2019 בפיליפינים, במטרה לבצע פיגוע טרור אווירי בארצות הברית. בדצמבר 2020 פורסם כתב האישום נגד הפעיל שהוסגר לארצות הברית (Weiser, 2020).

תנאי היסוד במקומות שבהם פעילים ארגוני הסלפייה-ג' האדייה קשים. הם נשלטים על ידי משטרים

כך, למרות הולם התבוסה הצבאית ושברו של החלום המובטח להקים באופן מיידי אימפריה אסלאמית חדשה, שהיה גלום ברעיון המכונן שאותו הבטיח הח'ליף אל-בגדאדי למאמיניו ולתומכיו, נותרו כ-12 "מחוזות" במחנה, הממשיכים לפעול מאז קריסת המדינה האסלאמית כשותפי דאע"ש ולבצע מאות פיגועים מדי שנה ברחבי העולם, בעיקר בסוריה ובעיראק וכן באפגניסטן, בסיני, באפריקה ובדרום-מזרח אסיה. לארגון נותרו רזרבות כספיות עצומות מתקופת שלטונו, כתוצאה מסחר שניהלה המדינה האסלאמית בנפט ובחומרי גלם, משוד בנקים וביזת אוצרות ארכיאולוגיים, מגביית מיסים וסחיטה ומתגמולי כופר כספי שקיבלה מחטיפות שביצעה נגד זרים ומקומיים כאחד.

ארגון אל-קאעדה הצליח גם הוא לחזק את שורותיו במצטרפים חדשים. בראשית העשור האחרון נהנה אל-קאעדה מדריסת רגל במזרח התיכון בעיקר בסוריה, באמצעות שלוחתו ארגון ג' בהת אל-נוצרה, שנשבע אמונים לזוואהירי, אולם במהלך השנים הוא התרחק מאל-קאעדה ושינה את שמו פעמיים, לג' בהת פתח א-שאם ולאחר מכן להיאית תחריר א-שאם, כדי לבטא את התנתקותו ממחנה הסלפייה-ג' האדייה ומהדימוי הטרוריסטי הבינלאומי שדבק בכל שותפי אל-קאעדה, והעדיף לנהל מערכה מקומית בעלת מאפיינים לאומיים סוריים נגד משטרו של אסד. בכך נפרד הארגון היאית תחריר א-שאם ממערכת הבריתות של אל-קאעדה, וכיום נותרה לארגון בסוריה בעלת ברית מקומית הנושאת את השם חוראס א-דין. עיקר כוחו של אל-קאעדה כיום הוא בפריפריה של המזרח התיכון, בסאהל ובמגרב, בצפון אפריקה, במזרח אפריקה ובאפגניסטן.

הנהגת אל-קאעדה הוותיקה, שהתבססה על בוגרי המערכה באפגניסטן נגד הרוסים, הידלדלה בשנתיים האחרונות, בעקבות התחדשותה של המערכה הממוקדת של ארצות הברית נגד בכירה. מצבו האישי של זוואהירי מנהיג הארגון אינו ברור. יש דיווחים שלא אושרו בידי הארגון, כי נפטר לאחרונה ממחלה קשה, או שלמצער הוא באחרית ימיו מסיבות בריאותיות. חיסולה של צמרת ההנהגה בעיקר בסוריה ובאיראן (האחרון שבהם, עבדאללה אחמד עבדאללה שנחשב אחד משלושת מנהיגי הארגון, מצא את מותו בהתנקשות בטהראן בנובמבר השנה), הותיר את סייף אל-עדרל, קצין מצרי בעברו ומומחה חבלה שמילא שורה של תפקידים בכירים באל-קאעדה וחבר במועצת השורא, כמועמד הטבעי להנהיג בהמשך את הארגון אחרי הסתלקות זוואהירי, כדי לשמור על אחדות השורות ולשמר את ההגמוניה במערכת הבריתות שלו.⁸ יכולתו של אל-קאעדה להמשיך להנהיג את המחנה המבוזר והאוטונומי טמונה במידה

נראה כי הגאות והשפל החוזרים ונשנים שעברו על ארגוני הסלפייה-ג'האדיה בעשורים האחרונים מלמדים כי הכרזות הניצחון של המערב ולצידם נאומי הספד לסלפייה-ג'האדיה מוקדמים ואופטימיים מדי.

נגד "האויב הרחוק". המערב היה ונותר יריב שנוא, חורש רעה כנגד המוסלמים וארגוני הסלפייה-ג'האדיה, ללא הבדל לאיזה מחנה הם שייכים. המונח "נאמנות והתכחשות" (אלולא' ואלברא') הוא צו מנחה לפגיעה בכל מי שאינם מוסלמים, ועל כן הם בבחינת אויב שיש לפגוע בו (Wagemakers, 2009).

יורם שוייצר הוא ראש התוכנית טרור ומלחמה בעצימות נמוכה במכון למחקרי ביטחון לאומי.

מקורות

שוייצר, י' ושטרן, ג' (2011). "מלאכתם של צדיקים נעשית בידי אחרים": אל-קאעדה והמהפכות במזרח התיכון. **עדכן אסטרטגי** 14 (2), המכון למחקרי ביטחון לאומי, 27-36.

Bergen, P. (2006, September 24). What were the causes of 9/11? *Prospect*. <https://www.prospectmagazine.co.uk/magazine/whatwerethecausesof911>

Clapper, James R. (2016, February 9). *Statement for the record worldwide threat assessment of the U.S. intelligence community*. Office of the Director of National Intelligence. <https://www.dni.gov/index.php/newsroom/congressional-testimonies/congressional-testimonies-2016/item/1313-statement-for-the-record-worldwide-threat-assessment-of-the-u-s-intelligence-community>

FBI National Press Office (2020, May 18). FBI director Christopher Wray's remarks at press conference regarding naval air station Pensacola shooting investigation. FBI — Press release. <https://www.fbi.gov/news/pressrel/press-releases/fbi-director-christopher-wrays-remarks-at-press-conference-regarding-naval-air-station-pensacola-shooting-investigation>

Hoffman, B. (2018, March 6). Al-Qaeda's resurrection. Council on Foreign Relations. https://www.cfr.org/expert-brief/al-qaedas-resurrection?utm_medium=social_share&utm_source=tw

Miller, C. (2020, September 10). This 9/11 anniversary arrives with the end of the war on al-Qaeda well in sight. *The Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/opinions/2020/09/10/christopher-miller-9-11-anniversary-end-of-war-on-al-qaeda/>

Reuter, C. (2015, April 18). Secret files reveal the structure of Islamic State. *Spiegel International*. <https://www.spiegel.de/consent-a?targetUrl=https%3A%2F%2Fwww.spiegel.de%2Finternational%2Fworld%2Fislamic-state-files-show-structure-of-islamist-terror-group-a-1029274.html>

אוטוריטריים דכאניים באזורים בלתי משילים ספוגי שחיתות ועוני רב, שבהם שורר מצב כלכלי קשה. תנאים אלה לא השתנו לטובה ואף הוחמרו בשל הפנדמיה שפשטה ברחבי העולם, ועל כן ניתן להעריך כי יש בסיס למאתרי הגיוס וההנעה של מתנדבים חדשים להמשך הג'אהד נגד אויביהם הכופרים, והמצב לא ישתנה במהרה.

למרות הכרזות ניצחון שנשמעות מפי בכירי ממשל, בעיקר אמריקאים, על תבוסה קרובה של אל-קאעדה, לצד השלמת המשימה של הבסת המדינה האסלאמית והמשך המערכה נגד דאע"ש, נראה כי הגאות והשפל החוזרים ונשנים שעברו על ארגוני הסלפייה-ג'האדיה בעשורים האחרונים מלמדים כי הכרזות הניצחון של המערב ולצידם נאומי הספד לסלפייה-ג'האדיה מוקדמים ואופטימיים מדי. הדבר נכון במיוחד כאשר הארגונים הסלפיים-ג'האדיסטיים ויחידים הפועלים בהשראתם רואים במאבקם מערכה מתמשכת, אשר התקלות העיתיות בדרך הן בסך הכול ניסיון אלוהי לבחינת אמונתם ויכולת ההתמדה שלהם, וכי ניצחונם הוודאי בוא יבוא, כפי שעלה גם בנאומו האחרון של אל-בגדאדי מה-16 בספטמבר 2019 תחת הכותרת "ואמר: תעשו!", כחודש בטרם חוסל. הפנדמיה של הקורונה אף חיזקה וביססה את אמונתם כי יריביהם, שנחשבו בעיני עצמם לבלתי מנוצחים, ספגו מנחת זרועו של האל והתגלו כנמר של נייר,⁸ וכי תבוסתם בוא תבוא.

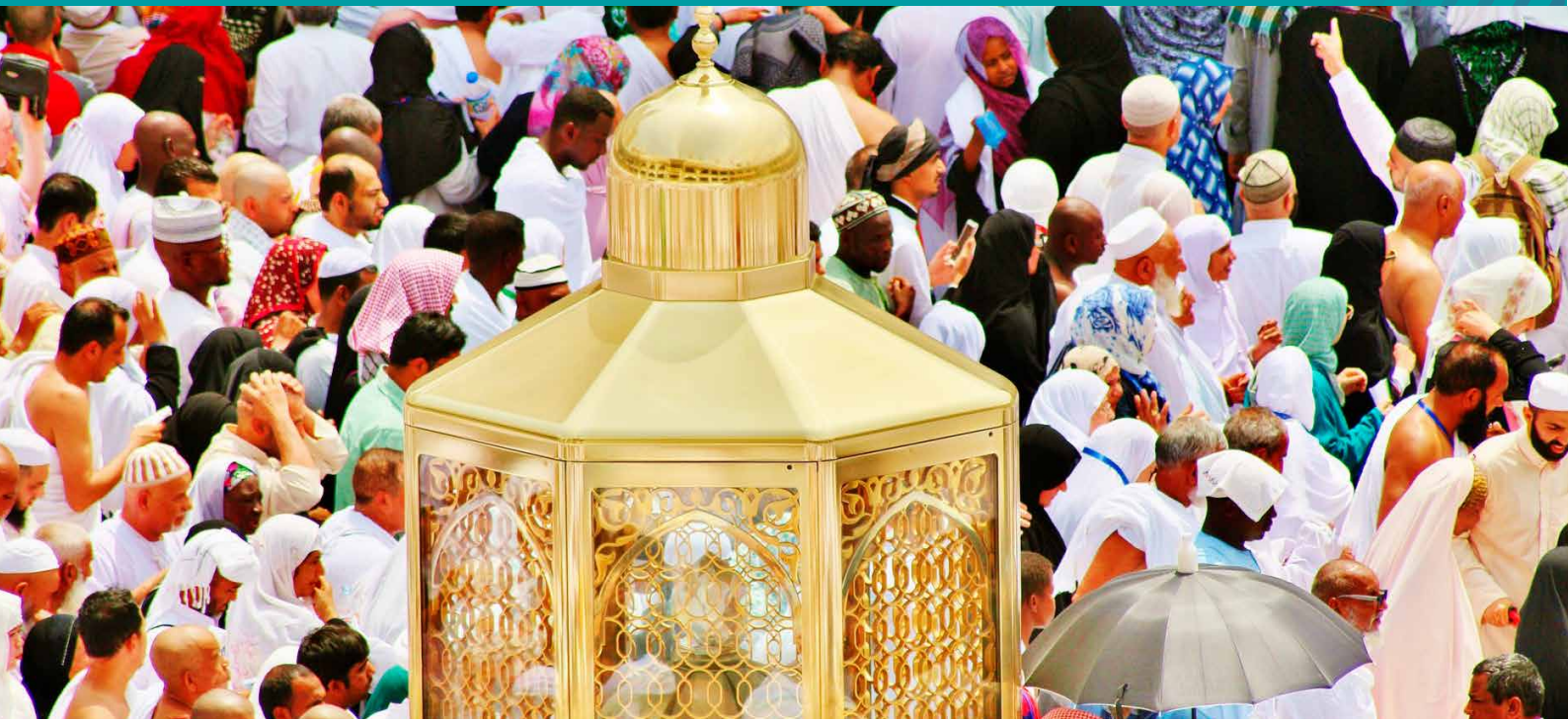
מנקודת המבט של תחילת העשור החדש קשה לראות בטווח הקרוב את תקומתו של גורם סלפי-ג'האדיסטי חדש בסדר הגודל שאליו הגיעה המדינה האסלאמית בימי השיא שלה. האפשרות לחזרתו של אתגר סלפי-ג'האדיסטי חדש ומאיים ברמה הגלובלית תלויה במידה רבה בקיומם של נסיבות גיאופוליטיות, חולשה פנימית של משטרים כושלים וחסרי יכולת משילות בטריטוריות בתחומי מדינותיהם, שבר כלכלי אקוטי, אפליה עדתית דתית חריפה וצמיחת מנהיגים כריזמטיים, שיתלכדו — כולם או חלקם — לניצוץ שידליק שרשרת אירועים שעלולה להוליד מערכת ג'אהד נוספת.

חשוב לציין כי נראה שבקרוב הציבור במערב קיימת תחושת רווחה בעקבות הבסת ארגון המדינה האסלאמית ובשל ההצהרות כי ארגון אל-קאעדה נחלש. אומנם בשנים האחרונות פחתו ההיקף ועוצמת ההתקפות במדינות מערביות, ואלה שבוצעו היו מעשים של יחידים ותאים קטנים הפועלים בהשראת הרעיון הסלפי-ג'האדיסטי ובעיקר ביוזמה עצמית, ורק מקרים ספורים בהנחיה ישירה, אולם על אף התמקדות הנוכחית של הקבוצות השונות בהשתקמות, בהתחזקות ובפעילות בפרפריה, אין בכך כדי להצביע על נטישה מוחלטת של המערכה

- 2 במאמר דעה ב'וושינגטון פוסט' הכריז כריסטופר מילר, ראש המרכז הלאומי לסיכול הטרור האמריקאי, כי המלחמה נגד אל-קאעדה קרובה לסיום (Miller, 2020). כמו כן, בכנס שערך מכון סופאן ב־19-16 בנובמבר 2020 נערכה שיחה בין פיטר ברגן והשגריר נתן סילס, המשמש גם מתאם סיכול הטרור במחלקת המדינה. לצפייה בכנס ראו: <https://globalsecurityforum.com/#>
- Global Security: ראו גם: Global Security Forum. Fireside Chat 'An Overview of the Global Terrorist Threat' Amb. Nathan Sales, Peter Bergen. YouTube, uploaded: November 17, 2020 <https://www.youtube.com/watch?v=lu389Mdf-JY>
- 3 ישנן 78 חברות בקואליציה הגלובלית להבסת דאע"ש בהובלת ארצות הברית. למידע נוסף: <https://www.state.gov/the-global-coalition-to-defeat-isis-partners/>
- 4 הערכה זו נכתבה בדוח המפקח הכללי שהוגש לקונגרס האמריקאי בחודש אוגוסט 2019 (Schmitt et al., 2019). למידע נוסף: https://media.defense.gov/2019/Aug/06/2002167167/-1/-1/1/Q3FY2019_LEADIG_OIR_REPORT.PDF
- 5 במארג הבריתות של ארגון אל-קאעדה חמש חברות רשמיות: אל-קאעדה במגרב האסלאמי (AQIM); אל-קאעדה בחצי-האי ערב (AQAP); אל-קאעדה בתת-היבשת ההודית (AQIS); ארגון אל-שבאב בסומליה; וחוראס א-דין בסוריה.
- 6 במסגרת ההתרחבות העולמית, 'המדינה האסלאמית' הכריזה על נוכחותה מעבר לבסיס פעילותה בעיראק ובסוריה בדמות "מחוזות". מחוזותיו הרשמיים של ארגון דאע"ש כיום הם: עיראק, סוריה, ח'ורסאן, סיני, מערב אפריקה, מרכז אפריקה, מזרח אסיה, אלג'יריה, פקיסטן, הודו, סומליה וטורקיה.
- 7 הדוח השנתי של פיגועי התאבדות 2020 יראה אור במכון למחקרי ביטחון לאומי ב־8 בינואר 2021.
- 8 מאמר המערכת מתוך שבועון התעמולה של דאע"ש, א-נבאא', מהדורה 227, שפורסם ב־26 במרץ 2020.
- Schmitt, E., Rubin, A.J., & Gibbons-Neff, T. (2019, August 19). ISIS is regaining strength in Iraq and Syria. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/08/19/us/politics/isis-iraq-syria.html>
- Soufan, A. (2017). *Anatomy of terror: From the death of Bin Laden to the rise of the Islamic State*. W. W. Norton & Company. p. 26.
- Soufan Group (2015). *Foreign fighters: An updated assessment of the flow of foreign fighters into Syria and Iraq* (Rep.). Soufan Group. <http://www.jstor.org/stable/resrep10784>
- Wagemakers, J. (2009). The transformation of a radical concept — Al wala' wa-l-bara' in the ideology of Abu Muhammad al-Maqdisi. In R. Meijer (ed.) *Global Salafism — Islam's new religious movement*, pp. 81-106, Columbia University Press.
- Weiser, B. (2020, December 16). Kenyan planned 9/11-style attack after training as pilot, U.S. says. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2020/12/16/nyregion/cholo-abdi-abdullah-shabab-indictment.html?fbclid=IwAR2Hx33b0Ai4pCT62EWqafXZbGG4kLdGLTlx60IV8CSe xl68sfpFeUXJTVA>

הערות

- 1 הגאות והשפל של הסלפייה-ג'האדייה: אל-קאעדה הופיע בשלהי שנות ה־80, ומראשית שנות ה־90 היה ארגון עלום שפעל באנונימיות כסייען ומממן טרור, שרק מעטים הכירו. בשלהי שנות ה־90 צבר תאוצה עם הפיגועים בשגרירויות בקניה ובטנזניה (1998) ובמשחתת 'קול' בתימן (2000), והגיע לשיא תהילתו במתקפת ה־11 בספטמבר 2001. עשור זה החל בגאות רבה והסתיים בשפל שאליו הגיע אל-קאעדה ב־2011; העשור השני, שהתחיל בשפל, הגיע במחציתו לשיא הגאות וירד בסופו לשפל שבו הוא מצוי בראשית 2021.

מאמינים מוסלמים במכה. מקור: PIXABAY.

לקראת פתרון מחודש? הזרמים האסלאמיים במזרח התיכון לאורך עשור של טלטלה

דב דל ושרה פוייר

בתוך אזור שסוע מעשור של מלחמות אזרחים, זעזועים פוליטיים ומשברי זהות, נראה שכל הכוחות האסלאמיים הפועלים במרחב – סוניים ושיעיים, מתונים וקיצוניים, ממסדיים ומהפכניים – הגיעו לנקודת שפל רעיונית ומעשית. זאת למרות שכל אחד מהם זיהה, בשלב זה או אחר של הטלטלה, הזדמנות למנף את חזונו ולתרגם אותו להישגים פוליטיים, צבאיים, כלכליים ותודעתיים. מאמר זה מציג ומנתח את ההתפתחויות המשמעותיות ביותר בקרב ארבעה זרמים מסוימים מאז הטלטלה ועד הגעתו של נגיף הקורונה לאזור: האסלאם הסוני הפוליטי (בעיקר תנועת 'האחים המוסלמים' ושלוחותיה במרחב), האסלאם הסוני הממסדי, הסלפייה-ג'האדייה והאסלאם השיעי. המאמר גם משרטט כמה תרחישים עתידיים אפשריים.

מילות מפתח: אסלאם, אידיאולוגיה, איראן, אסלאם פוליטי, האסלאם השיעי, סלפייה-ג'האדייה

האסלאם הסוני הפוליטי (בעיקר תנועת 'האחים המוסלמים' ושלוחותיה במרחב), האסלאם הסוני הממסדי, הסלפייה-ג'האדייה והאסלאם השיעי. הטענה המרכזית היא שבתוך אזור שסוע מעשור של מלחמות אזרחים, זעזועים פוליטיים ומשברי זהות, נראה שכל

מבוא: המבוכה הרעיונית של הזרמים האסלאמיים בתום עשור של טלטלות במזרח התיכון

מאמר זה מבקש לבחון את האבולוציה בזרמים האסלאמיים העיקריים במזרח התיכון בעשור האחרון:

הכוחות האסלאמיים הפועלים במרחב – סוניים ושיעיים, מתונים וקיצוניים, ממסדיים ומהפכניים – הגיעו לנקודת שפל רעיונית ומעשית. זאת למרות שכל אחד מהם זיהה, בשלב זה או אחר של הטלטלה, הזדמנות למנף את חזונו ולתרגם אותו להישגים פוליטיים, צבאיים, כלכליים ותודעתיים. המאמר מציג ומנתח את התפניות המרכזיות בקרב ארבעת הזרמים הרעיוניים מאז הטלטלה ועד הגעתו של נגיף הקורונה לאזור.

בתוך אזור שסוע מעשור של מלחמות אזרחים, זעזועים פוליטיים ומשברי זהות, נראה שכל הכוחות האסלאמיים הפועלים במרחב – סוניים ושיעיים, מתונים וקיצוניים, ממסדיים ומהפכניים – הגיעו לנקודת שפל רעיונית ומעשית.

מעבר למאפייניו ולאתגריו הייחודיים של כל זרם רעיוני אסלאמי ולדינמיקת העליות והמורדות שעבר לאורך שנות הטלטלה, קיימים קווי שבר משותפים שמציבים את כל הזרמים הללו בפני מבוכה רעיונית ומעשית קשה:

- פער הולך ומתרחב בין ההיצע הרעיוני האסלאמי לבין הביקוש הציבורי – כחלק מהתחזקות הזהות האישית על חשבון הזהויות הקבוצתיות (דתיות, לאומיות, עדתיות, שבטיות, אתניות). הציבורים המניעים את הטלטלה הם בעיקר צעירים החשופים לתרבות המערב ומבקשים לאמץ לפחות את הפרקטיקות היום-יומיות שלה, אם לא את הרעיונות שהיא מציעה. רובם מציבים במרכז את עצמם (ה"אני") ופחות את הקבוצה והכלל – כך הפער בין הבעיות שמציף "השטח" לבין מערך הפתרונות שמציעים לו אנשי הדת (שרובם מדגישים את קהילת המאמינים) הולך וגובר.
- "ירידת הדורות" והיחלשות השפעתם של אחרוני "המאורות הגדולים" – אף אחד מהזרמים האסלאמיים לא הצליח עד כה להצמיח ולהציב בחזיתו אנשי דת צעירים שישלבו כריזמה עם בקיאות ולמדנות, "ימשטרו" את קהילת המאמינים וייכנסו לנעליהם הגדולות של הפוסקים וההוגים הזקנים, אלו שמתו ואלו שבשלהי חייהם.
- בחוגי האסלאם הפוליטי, למשל, השיח' המצרי יוסף אל-קראצ'אוי – מי שנחשב בעיני רבים לפוסק ההלכה הדומיננטי ביותר בעולם הסוני – מתקרב לשנתו ה-94 מבלי שהצמיח יורש, ודאי לא בסדר הגודל שלו. במגרש הסוני הממסדי, השיח' עבד אל-עזיז אבן באז (מת בשנת 1999), ראש הממסד הוואאבי והמופתי (פוסק ההלכה) הראשי הקודם של ערב

הסעודית, נחשב לאחד מגדולי המלומדים הסונים במאה הקודמת. לעומת זאת, יורשו עבד אל-עזיז אל-שיח' (המכהן עד היום) אינו נהנה מהיוקרה האישית של קודמו ומתקשה להדוף את הלחצים, הן מצד המשטר והן מצד הציבור, לבצע רפורמות במדינה. אצל הג'האדיסטים, מנהיג אל-קאעדה זוואהירי (שעל פי ההערכות נפטר בחודשים האחרונים) נחשב אומנם להוגה פורה וחדשני, אך ניכר כי בשנים האחרונות הוא איבד מהשפעתו, לאחר שהתקשה למלא את החלל המנהיגותי-מבצעי שהותיר אחריו שותפו הוותיק בן לאדן. חיסולו של בגדאדי (באוקטובר 2019) תרם להיחלשות מותג דאע"ש מבלי לסייע לשיקום מעמדו של אל-קאעדה. ובעולם השיעי בולט המעבר ההיסטורי בין ח'ומייני, המנהיג האידאלי והכול יכול שמשרתו נתפרה למידותיו, לבין ח'אמנאהאי, הנופל מקודמו בכל ממד (יוקרה אישית, למדנות דתית, סמכות הלכתית ועוצמה פוליטית), כשגם מי שיירש את ח'אמנאהאי בבוא היום יהיה כנראה יותר פוליטיקאי דתי ופחות "מרג'ע תקליד" (השם שניתן למלומד דתי שכדאי לעקוב אחריו).

- קושי להתמודד עם הצפת התכנים בעולמות הטכנולוגיים – הצפת המידע והתכנים מכל העולם בזמינות מיידית לקהל צעיר ומעורה בעולמות הטכנולוגיים חייבה הסתגלות והתאמה מצד נאמני האסלאם על גוניהם, אבל זו כמעט לא התרחשה. למעט דאע"ש שבנה את עצמו בדיוק למציאות טכנולוגית כזו (ולכן התהודה שעורר גם גייסה נגדו, במידה רבה, התנגדות בינלאומית יותר מכל זרם אסלאמי אחר), חלק הארי של הכוחות האסלאמיים עוד לא עלה על המגרש שבו מתנהלת המערכה האמיתית על התודעה ועל דעת הקהל במזרח התיכון.
- חוויה ודימוי מצטברים של כישלון בתרגום החזון למציאות – כפי שהתעצבו בארבעה עשורים של "מהפכה" באיראן וביותר מעשור של שלטון חמאס בעזה, בחורבן שהותירה אחריה 'המדינה האסלאמית' ובעליונות המערבית ההולכת ומתחזקת למול חדלונם והידרדרותו המחריפה של עולם האסלאם (בניגוד לנבואות הדתיות ארוכות השנים אודות היפוך המגמה). לעיתים דימוי הכישלון כה עמוק עד שאפילו המציאות, המאוזנת יותר, נדחקת מפניו. כך למשל במקרה של שלטון 'האחים המוסלמים' קצר הימים במצרים: ברי כי הנזק הפוליטי והכלכלי שגרם שלטון זה נתפס בדעת הקהל המצרית, בעידודו הפעיל של משטר א-סיסי, כדרמטי הרבה יותר מכפי שהיה במציאות – ובכל זאת התקופה הכאוטית שבין הדחת מובארכ לבין עליית א-סיסי מזוהה קודם כול עם

מנהיגותו של מחמד בדיע, "המדריך הכללי". הקבוצה הראשונה הובלה על ידי שרידי ההנהגה מלפני 2013, כולל המדריך הכללי בפועל מחמוד עזת (שנעצר על ידי המשטר המצרי באוגוסט 2020), המזכ"ל מחמוד חסין (שנמצא בטורקיה) והמזכיר הבינלאומי אברהים מניר (שנמצא בלונדון). קבוצה זו, ששולטת על רוב נכסי הארגון בעולם, טענה כי המצב הביטחוני בתוך מצרים אינו מאפשר בחירות פנימיות בעת הנוכחית. הקבוצה השנייה שהוקמה ב־2014 הובלה על ידי שלוש דמויות: מוחמד טה והדאן (נאסר במצרים ב־2015), עלי בטיח (שנמצא בטורקיה מאז 2013) ומוחמד כמאל (נהרג ב־2016). בעקבות בחירות בתוך הארגון ב־2016 הקימה הקבוצה החדשה משרד חדש בטורקיה בניהולו של אחמד עבד אל־רחמן, עם אחריות לכאורה על ענייני האחים המוסלמים מחוץ למצרים.

הפיצול של התנועה המצרית ב־2013 בא לידי ביטוי לא רק במבנים הארגוניים המובחנים אלא גם בתחום האידיאולוגי, שבו נוצר קרע בין שתי הקבוצות המתחרות בנושאי שימוש בכוח ופעילות אלימה נגד המשטר. מבחינת שרידי המנהיגות הישנה העומדת בראש הקבוצה הראשונה, אין הצדקה לשימוש בכוח נגד המשטר. הוויתור על האלימות בלט בהצהרת הסיום של הכנס הבינלאומי שטורקיה אירחה בספטמבר 2019, אשר בו התקהלו כ־500 אחים מוסלמים (רובם תומכי המנהיגות המקורית) באיסטנבול. לעומת זאת, הקבוצה החדשה טוענת כי שימוש בכוח נגד מייצגי המשטר (שוטרים, שופטים וכדומה), מוצדק, בשל הדיכוי של התנועה בידי משטר לא לגיטימי.

אולם בניגוד לארגונים ג'האדיסטיים, שמצדיקים את האלימות נגד המשטרים הקיימים במדינות המוסלמיות דרך המושג 'תכפיר', האחים המוסלמים בקבוצה החדשה מבססים את טענותיהם בפתווה (פסק הלכה) של 2015, שעליה חתמו 150 אנשי דת בולטים, חלקם בעלי קשרים קודמים לאחים המוסלמים וחלקם פעילים בארגונים אסלאמיים אירופיים הידועים כאוהדי האחים המוסלמים. בלב הפתווה נמצא הרעיון של תגמול על דיכוי חמור ("קצאץ"), כולל באמצעות הרס סמלי המדינה. כמו כן, הקבוצה יצרה קשרים עם ארגונים מיליטנטיים אחרים במצרים וביניהם ארגוני טרור, כך שכיום אין הבדל משמעותי בין פלג האחים המוסלמים החדש לבין הג'האדיסטים במצרים — למרות ההבדלים בדוקטרינה שעומדים מאחורי הצדקת האלימות.

המצב בטורקיה, בעזה ובקטר

מחוץ למצרים הופיעו שני זרמים עיקריים בתוך המחנה האסלאמיסטי הסוני בין 2013 ל־2020: הראשון המגובש

האחים המוסלמים. מכאן גם שחזרה עתידית של האחים המוסלמים למשחק הפוליטי במצרים, אם וכאשר, תחייב הבקעה של מחסום ציבורי־תודעתי שלא עמד בפניהם בשנת 2012.

ועדיין, למרות כל האתגרים והפערים — הייחודיים והמשותפים — שמעמידים את הזרמים האסלאמיים בפני משבר רעיוני ומבוכה אידיאולוגית, לאסלאם יש כוח משיכה גם במזרח התיכון של תחילת העשור הנוכחי. החלופה הדמוקרטית־חילונית־אזרחית, שחוגים שונים באזור ובעיקר מחוצה לו השתעשעו בה בתחילת העשור הקודם, לא הבשילה (למעט אולי במקרה הייחודי של תוניסיה, וגם שם תהליכי השינוי עדיין בראשיתם). גם ההתעוררות הציבורית שהתחדשה בשנת 2019 (סודאן, אלג'יריה, לבנון, עיראק, איראן, ובמידה פחותה גם ירדן) עדיין אינה מבשרת על התגבשותה של חלופה שאינה מהמבנה הריכוזי־כיתתי־דתי המוכר. הדרך שבה הזרמים האסלאמיים מנווטים את ריבוי המשברים הפוקדים את האזור בעתיד הקרוב תשפיע על התפקיד המתפתח של הדת במזרח התיכון לטווח הארוך יותר.

חלק ראשון — האסלאם הסוני הפוליטי לקראת עשור לטלטלה: נחלש אך טרם מושקע

מאז תבוסת האחים המוסלמים במצרים ב־2013 התאפיין המחנה האזורי, המקבץ את זרמי האסלאם הסוני הפוליטי, בפיצול ארגוני ובחוסר לכידות אידיאולוגית. התנועה המצרית ושלוחותיה מחוץ למצרים נקלעו למתחים ולחיכוכים פנימיים. אלה נסבו בעיקר סביב שאלת השימוש בכוח וההצדקה לאלימות, והחשיבות היחסית של הזהות האסלאמית העל־לאומית ("אל־אמה") לעומת זהויות ונושאים לאומיים. היחלשות המחנה באה לידי ביטוי גם בירידה בתמיכה הציבורית, הגם שהוא עדיין משמר בסיס אוהדים עקבי בקרב האוכלוסיות הערביות.

המצב במצרים

במצרים, מצבם הנוכחי של האחים המוסלמים נובע מאירועי 2013, כאשר ההפיכה הצבאית שהפילה את שלטונו של מוחמד מורסי הובילה לדיכוי קשה של התנועה. בעקבות פיזור המפגינים במחנות ראבעה ונהצ'ה בקהיר באוגוסט 2013 (שבו נהרגו 800 פעילים) גם נכלאו כ־40 אלף חברי התנועה. מתוך 21 חברי משרד ההנהגה רק שישה נשארו חופשיים בסוף אותה שנה, ושלושה מהם ברחו מהמדינה (Ranko & Yaghi, 2019). אירועים אלו הובילו לפיצול בין שתי קבוצות עיקריות, שהמשותף להן היה בעיקר קבלת

כאל מאבק נגד היהדות. במקומה הטקסט מציין כי "לחמאס אין קונפליקט עם היהודים מפני שהם יהודים, [אלא] התנועה רואה כי המאבק הוא עם הפרויקט הציוני ואינו עם היהודים עקב הדת שלהם...". ניסוח זה זהה לניסוח של אל-קרא'אוי בראיון שנתן לערוץ אל-ג'זירה ב-2014, שבו הוא טען כי "אנו לא נלחמים בהם משום שהם שמים. אנחנו גם שמים... הם עשו מהקונפליקט בינינו נושא דתי, ולכן אנחנו נלחמים בדת עם הדת" (Al Jazeera Mubasher, 2014).

באותו ראיון (שנערך במהלך מבצע 'צוק איתן') קרא אל-קרא'אוי לאינתיפאדה חדשה בשטחים הפלסטיניים והוקיע את המשטרים הערבים על אדישותם לסוגיה הפלסטינית – נושאים מוכרים כבר עשרות שנים בשיח האסלאמיסטי. העובדה שאל-קרא'אוי ממשיך לשדר רעיונות כאלה מדווחא מצביעה על חסותה המתמשכת של קטר לאסלאמיזם הסוני מאז הטלטלה – חסות שמסבירה חלקית את התמיכה הקטרת בחמאס בשנים האחרונות (אם כי לאחים המוסלמים אסור לפעול בתוך האמירות). ב-2018 התפטר אל-קרא'אוי, שאז היה בן 92, מתפקידו כראש האיחוד הבינלאומי של מלומדים מוסלמים, והחליף אותו ד"ר אחמד ראיסוני, איש דת ממוצא מרוקאי. ראיסוני כיהן כראש תנועת האחים המוסלמים המובילה במרוקו, 'תנועת האיחוד והפרורמה', בין 1996 ל-2003, כאשר נאלץ להתפטר עקב התנגדותו הפומבית להחלטת המלך מוחמד השישי לאחד את הסמכות על כל פתווה תחת המלוכה. עד 2019, כאשר ראיסוני מונה לפקולטת השריעה והלימודים האסלאמיים באוניברסיטת קטר, הוא קידם את הרעיון כי הטלת ספק בשואה היא לא רק זכותם של המוסלמים אלא חובתם. הן ראיסוני והן אל-קרא'אוי ממשיכים למצוא במות להפצת טענותיהם בערוצי טלוויזיה ובעיתונים קטריים.

המצב בשאר המדינות

במדינות שבהן מפלגות עם שורשים היסטוריים בתנועת האחים המוסלמים (למשל מרוקו, תוניסיה וירדן) שרדו לאחר גל הדיכוי נגד התנועה החל מ-2013, נאלצו מפלגות אלה לצמצם את הדגש האידיאולוגי לטובת הזהות הפן-אסלאמית, הגבירו עיסוקן בסוגיות מקומיות ונקטו צעדים על מנת להפריד בין הפעילות הפוליטית לבין הפעילות הדתית. במרוקו החליטה מפלגת הפיתוח וצדק, ששורשיה בתנועת האחים המוסלמים, להתרחק באופן רשמי מהתנועה המצרית ב-2013. כמו כן, ב-2016 הודיע ראשד ע'נושי, ראש מפלגת אל-נהצה בתוניסיה, כי מפלגתו תזדהה מעתה כ"מפלגה של דמוקרטים מוסלמים", תשאיר מאחוריה את המותג של "האסלאם

יותר, שבא לידי ביטוי בציר הטורקי-קטרי-עזתי, והשני המגובש פחות, שמשתקף במפלגות האסלאמיסטיות ששרדו למרות הטלטלה והמשיכו להשתתף במערכות הפוליטיות של מדינות כמו ירדן, תוניסיה ומרוקו. החלוקה בין שני הזרמים נובעת בעיקר מהדגש היחסי שהם שמים על הזהות הפן-אסלאמית, לעומת הזהויות והסוגיות (בעיות היסוד וכדומה) הלאומיות. אחרי 2013 המשיכו המנהיגים הפוליטיים בטורקיה, בקטר וברצועת עזה לקדם את העקרונות המסורתיים של אידיאולוגיית האחים המוסלמים, הן בהזדהות כמובילים ושייכים לתנועה עצמה (במקרים של ארדואן בטורקיה וחמאס בעזה) והן באמצעות תמיכה גלויה בתנועות הקשורות לאחים המוסלמים ברחבי האזור (במקרה של קטר).

מאז נפילת האחים המוסלמים המצרי ב-2013, הממשל הטורקי הפך לתומך מוביל של קבוצות אסלאמיסטיות סוניות ברחבי המזרח התיכון.

בטורקיה הובילה מפלגת הצדק ופיתוח של הנשיא לאורך השנים תהליך אסלאמיזציה של החברה, בעיקר באמצעות החלשת הממסד החילוני-כמאליסטי ובראשו הצבא, יחד עם רפורמות במערכת החינוך. מאז נפילת האחים המוסלמים המצרי ב-2013, הממשל הטורקי הפך לתומך מוביל של קבוצות אסלאמיסטיות סוניות ברחבי המזרח התיכון, מחמאס בעזה ל'איחוד הבינלאומי של מלומדים מוסלמים' – הארגון האסלאמיסטי הבינלאומי שבסיסו בקטר, שעד 2018 היה בראשות יוסף אל-קרא'אוי, ועד 'ממשלת ההסכמה הלאומית' ותומכיה האסלאמיסטים בלוב, שבה טורקיה הגבירה את מעורבותה הצבאית בצורה דרמטית בתחילת 2020. התמיכה הטורקית בארגון אחים המוסלמים ובשלוחותיו הוצגה גם בכנס הבינלאומי שארדואן אירח בספטמבר 2019. כותרת הכנס הייתה "האחים המוסלמים: הבחנת הרעיון והמשך הפרויקט", ובהצהרת הסיום הודגשה ההתחייבות לקהילה המוסלמית העולמית (אל-אמה) מעל כל אינטרס לאומי.

אותה מחויבות ניתן לזהות באמנת חמאס, שהארגון ניסה להשלימה עם נייר מדיניות חדש ב-2017. מחבריה שמרו על הקשר ההדוק שנמצא באמנה המקורית בין הזהות הפלסטינית לבין הזהות האסלאמית והעולם הערבי-המוסלמי באופן כללי. כך התנועה מוגדרת בנייר המדיניות כתנועה אסלאמית תחילה, ורק לאחר מכן כתנועה פלסטינית לאומית, וכך ההיבט הפן-אסלאמי של האידיאולוגיה נשאר בולט. נכון שהמסמך החדש מבטל את ההתייחסות הקודמת למאבק נגד ישראל

המאע"מית (מדינת איחוד האמירויות) והפלסטינית באחים המוסלמים, ובתמיכת האמירותים בחמאס. כמו כן ראוי לציין שבלבנון גברה התמיכה בחמאס באופן דרמטי לאורך השנים, בניגוד לכל המקרים האחרים (Pollock, 2019). ייתכן שהלבנונים תופסים את חמאס כשותף במאבק נגד ישראל, ולכן המלחמה בין חמאס לישראל ב-2014 חיזקה תפיסה זו.

1. עמדות חיוביות ושליליות כלפי האחים המוסלמים במדינות האזור, 2019/2014

מדינה	חיובי			שלילי		
	2019	2014	מגמה	2019	2014	מגמה
מצרים	35%	28%	-7	69%	60%	+9
ירדן	24%	19%	-5	77%	72%	+5
כווית	34%	26%	-8	70%	63%	+7
ערב הסעודית	31%	21%	-10	76%	65%	+11
לבנון	12%	11%	-1	90%	87%	+3
מאע"מ	29%	28%	-1	67%	67%	--

2. עמדות חיוביות ושליליות כלפי האחים המוסלמים ברשות הפלסטינית ובעזה, 2020/2018

	חיובי			שלילי		
	2018	*2020	מגמה	2018	2020	מגמה
	38%	37%	-1	62%	56%	-6

*הסקר נערך לקראת התפרצות הקורונה.

3. עמדות חיוביות ושליליות כלפי חמאס במדינות האזור, 2019/2014

מדינה	חיובי			שלילי		
	2019	2014	מגמה	2019	2014	מגמה
מצרים	33%	25%	-8	71%	64%	+7
ירדן	72%	54%	-18	43%	25%	+18
כווית	53%	34%	-19	65%	46%	+19
ערב הסעודית	52%	22%	-30	75%	44%	+31
לבנון	35%	59%	+24	41%	65%	-24
מאע"מ	44%	43%	-1	53%	53%	--

מהנתונים שלעיל עולה כי קרוב לרבע (בממוצע) מהאוכלוסיות הערביות באזור תמכו באחים המוסלמים כעשור אחרי האביב הערבי. התמיכה בחמאס התקרבה לממוצע של 40 אחוזים, כנראה בגלל דמותו של הארגון כמוביל את המאבק בשם הפלסטינים נגד ישראל, ופחות עקב האג'נדה האסלאמיסטית שלו. השינוי הדרמטי

הפוליטי ותדרוש מחבריה הפעילים בתחום הדתי לוותר על תפקידיהם הפוליטיים.

הפיצולים ב'חזית הפעולה האסלאמית', מפלגת האחים המוסלמים המובילה של ירדן, בין השנים 2012 ל-2015 נבעו במידה רבה מרצון של פלגים מסוימים לשים קץ למונופול של האחים המוסלמים על השיח האסלאמי בממלכה, ולהעדפת רפורמות פוליטיות וכלכליות פנים-ירדניות על פני נושאים על-לאומיים כמו הסוגיה הפלסטינית. תנועת האחים המוסלמים הירדנית המקורית, שאיבדה את הכרת הממשלה הרשמית ב-2015, המשיכה להבטיח כי ירדן תהפוך יום אחד למדינה בתוך "הח'ליפות האסלאמית" הרחבה יותר. למרות הקשיים שהאחים המוסלמים בירדן עברו מאז 2013, לאחרונה עלו סימנים לכך שהמשטר ריכך את עמדתו כלפי האסלאמיסטים, הן במטרה לנתב את הכעס הציבורי עקב צעדים לא פופולריים (כגון עסקת הגז עם ישראל) והן כמאמץ לשמור על ערוצי תקשורת עם חמאס. על רקע 'עסקת המאה' של נשיא ארצות הברית טראמפ והאפשרות שחמאס ייצא מיישום העסקה בעמדה חזקה יותר, המשטר הירדני ראה ערך ביצירת דלת אחורית לתנועה האסלאמיסטית הפלסטינית. הצעדים שהמשטר נאלץ לנקוט כדי לנהל את משבר הקורונה הובילו למתחים נוספים עם האחים המוסלמים, ששולטים כבר שנים על הסתדרות המורים ובמגזרים אחרים שהושפעו לרעה מההידרדרות הכלכלית מאז התפרצות הנגיף.

מתמונת המצב המתוארת לעיל עולה פרדוקס מרכזי שעומד בפני המפלגות האסלאמיסטיות ששרדו בעשור זה: ככל שארגונים אלה ויתרו על זהותם ועקרונותיהם האסלאמיסטיים, הם הצליחו עוד יותר לכבוש עמדות במפות הפוליטיות של מדינותיהם. אולם אם המחיר ששולם הגן על קבוצות אלה מפני דיכוי ממלכתי, הוא גם עלה למפלגות בתמיכה מצד הציבור, שחלקו נעשה ביקורתי יותר כלפי האסלאם הפוליטי בעקבות פעילות דאע"ש, בעוד שחלקו התקשה להצביע על מה שנשאר במפלגות מהאסלאמיזם המקורי שלהן.

האסלאם הסוני הפוליטי בדעת הקהל

הירידה בתמיכה הציבורית באסלאם הפוליטי עולה מסקרי דעת הקהל שנערכו באזור בשנים האחרונות, אם כי אותם סקרים מצביעים על שונות (לעיתים משמעותית) בין המדינות. מדגם של סקרים שערך מכון וושינגטון בין 2014 לתחילת 2020 (לקראת התפרצות הנגיף) מגלה כי הקבוצות הקשורות לאסלאם הפוליטי אכן איבדו תמיכה לאורך התקופה הזו. במקרים מסוימים הירידה הייתה מינימלית, כפי שניתן לראות לגבי התמיכה הלבנונית,

אלאפּתאא'. בעקבות ההפיכה שהפילה את משטרו של מוחמד מורסי ביקש א־סיסי להרחיב את שליטתו על התחום הדתי. במסגרת זו המשטר סגר מאות מסגדים בלתי רשמיים, אפשר דרשות רק של אימאמים שאושרו על ידי אל־אזהר ומשרד ההקדשים, ואף ניסה להסדיר את תוכן הדרשות של יום שישי. בדצמבר 2014, כמה חודשים אחרי עלייתו של דאע"ש, א־סיסי נשא נאום באל־אזהר ובו קרא לאנשי הדת הנמצאים באולם להוביל "מהפכה דתית", במטרה להתנגד לקיצוניות האסלאמית.

במידה רבה המלומדים של אל־אזהר התרעמו על הדרישה, ומעט מאוד השתנה מאז. נכון כי כלפי הקהילה הבינלאומית, האימאם העליון של אל־אזהר אחמד אל־טייב התאמץ להציג את המוסד כאחראי וסובלני – כפי שניתן לראות בהצהרתו המשותפת עם האפיפיור ב־2019. אולם בתוך מצרים אין ראייה לכך שיוזמות כאלה משפיעות באופן משמעותי: בכירים שמרנים (לרבות תומכי האחים המוסלמים וסלפים) נותרו בתפקידים בכירים באוניברסיטה, ספרי הלימוד ותוכניות הלימודים לא עברו רפורמות מעמיקות והמוסד ניצל את חוקי חילול הקודש כדי לרדוף את אלה שקוראים לבחינת הפרשנויות הקיצוניות של המסורת. אל־אזהר גם לא נרתע מעימות עם א־סיסי סביב סוגיות כמו קריאה לשים קץ לעניין הגירוש בעל־פה. אולם, לאחר מספר ניסיונות כושלים של א־סיסי להרחיב את שליטתו של הנשיאות במוסד, הפרלמנט אישר ב־2020 באופן זמני חוק שיוציא את דאר אלאפּתאא' (הגוף העיקרי האחראי על הפצת פסקי הלכה) משליטת אל־אזהר ויציב אותו תחת הפיקוח של הקבינט (Feuer, 2020). בסופו של דבר החוק לא עבר, וכך הצעה שעשויה הייתה להוביל לירידה דרמטית בכוח של אל־אזהר נדחתה לעת עתה. בניגוד לאל־אזהר, משרד ההקדשים – ובפרט השר מוחמד מח'תאר ג'מעה, המקורב לא־סיסי – קרא לבחינה מחודשת של הסונה באמצעות כלי ניתוח מודרניים, וכן קרא לאנשי דת לפרש את הטקסטים הקלאסיים בהתייחסות לנורמות החברתיות הנוכחיות, בדגש על ההבדל בין "עיקרון קדוש" לבין פרשנות אנושית לטקסט קדוש. במאמציו לקדם רעיונות כאלה נתקל ג'מעה בהתנגדות עזה מצד המנהיגות של אל־אזהר, והתחרות בין המוסדות מהווה מכשול נוסף לכל רפורמה משמעותית באסלאם הממסדי המצרי.

האסלאם הממסדי במרוקו

אותה תחרות מוסדית ניתן לראות גם במרוקו, אם כי הלגיטימיות הדתית של המלך, יחד עם תפקידו כמנהיג התחום הדתי, כנראה מסבירים את ההצלחה היחסית

ביותר התרחש בערב הסעודית, כנראה בעקבות מאמציו של המשטר לתייג את האחים המוסלמים והתנועות הקשורות אליו כארגוני טרור ובניגוד לדת האסלאם. נתונים אלה ממחישים, להבנתנו, כי למרות הקשיים העומדים בפני האסלאם הסוני הפוליטי בשנים האחרונות, הוא עדיין זוכה לתמיכה עקבית. וכפי שניתן ללמוד מהתמיכה במצרים – למרות הדיכוי החמור של האחים המוסלמים שם – ייתכן שהניסיון של 2012-2013 יישאר בזיכרון הקולקטיבי של חלק מהאוכלוסיות כניסוי שהופסק, ולא כניסוי שנכשל. אם משבר הקורונה הוא מבחן קריטי למשטרים הקיימים באזור, סביר להניח שבין אלה שיבקשו לנצל את כישלונם של המשטרים באזור בניהול המשבר יישמעו קולותיהם של הארגונים השורדים של האסלאם הסוני הפוליטי – קולות שנחלשים אולי, אך עדיין לא מושתקים.

קרוב לרבע (בממוצע) מהאוכלוסיות הערביות באזור תמכו באחים המוסלמים כעשור אחרי האביב הערבי.

חלק שני – האסלאם הסוני הממסדי: ניסיונות רפורמה בצל מתחים מובנים

מאז פרוץ הטלטלה האזורית של 2011 – ובפרט נוכח עלייתם (ונפילתם) של האחים המוסלמים במצרים ושל דאע"ש – חותר האסלאם הממסדי הסוני (קרי, המוסדות האסלאמיים השייכים לרשויות המדינה) לקבע את הלגיטימיות שלו בעיני הציבורים, כחלק ממאמץ ההישרדות של המשטרים. בניסיונם של המוסדות הרלוונטיים לבסס את עצמם כהתגלמות האמיתית של האסלאם ניתן לאתר שינויים רטוריים עדינים אך חשובים מהתקופה הקודמת, כולל: התנגדות ברורה לאחים המוסלמים; דגש על הזהות הלאומית לעומת (ואף בעדיפות על פני) הזהות הדתית; וקידום הזכויות של המיעוטים הדתיים לצד הרחבת היוזמות הבין־דתיות. בתקופה זו המדינות גם ביקשו לייצא שיח דתי מתון יותר אל מעבר לגבולותיהן. מקרי בוחן מאירים ממצרים, מרוקו וערב הסעודית מצביעים על מאמצי המוסדות הרלוונטיים להציע אלטרנטיבה משכנעת לרדיקליות האסלאמית, וכן למגבלותיהם של אותם מאמצים.

האסלאם הממסדי במצרים

מאז 2013 מנסה הנשיא המצרי עבד אל־פתאח א־סיסי להוביל רפורמות דתיות באמצעות המוסדות הדתיים הממסדיים, כולל אל־אזהר – המוסד העליון של לימודי האסלאם בעולם הסוני, משרד ההקדשים ודאר

הדתי העליון (בממלכה) ולהשתיק אנשי דת עצמאים שהיו מזוהים עם האסלאם הפוליטי של האחים המוסלמים. לגבי יצוא האסלאם הסעודי לרחבי העולם, שבמשך עשרות שנים הואשם בהפצת קיצוניות אסלאמית ובעידוד ארגוני טרור, עלייתו של בן סלמאן הביאה שינויים רטוריים משמעותיים (ובעיקר חיוביים) בפעילויות של הליגה העולמית המוסלמית – הגוף העיקרי שאחרי על יצוא הסלפיזם הסעודי – וזאת בארבעה היבטים עיקריים: מתן עדיפות רבה יותר לזהות הלאומית של המוסלמים על פני הזהות הדתית; גינוי נחרץ יותר של אידיאולוגיות אסלאמיסטיות המעודדות טרור; הרחבת פעילות בין-דתית (כולל פתיחות לפולחן נוצרי בתוך הממלכה); וסדרת גינויים של השואה. בה בעת, השינויים המוחשיים בשטח היו מוגבלים, בין השאר נוכח אופי הקשרים בין מטה הליגה הנמצא במכה לבין ענפיו ברחבי העולם, והיחסים בין הארגון לבין מוסדות דתיים אחרים השייכים לערב הסעודית. מגבלות אלה משקפות מגבלות פנימיות של הממלכה, שבה הרפורמות החברתיות טרם התרחבו לשינויים עמוקים יותר במערכת החינוך.

במהלך 2016 ו-2017 נשמעו בריאד מספר אמירות רשמיות המרמזות על כך שבכוונת ערב הסעודית לשנות את מקומה של הדת במרחב הציבורי של הממלכה.

שאלת הלגיטימיות של האסלאם הממסדי

לאחר הסקירה לעיל נותר לשאול עד כמה ההתפתחויות בתפיסות האסלאם הממסדי משפיעות על האוכלוסיות הסוניות באזור, ואם בכלל הציבורים תופסים את האסלאם הממסדי כלגיטימי. התשובה מורכבת: מצד אחד, במהלך השנים התפתחה דיכוטומיה תפיסתית בין האסלאם הרשמי לבין מה שנחשב לאסלאם ה"אותנטי". ההבחנה נובעת מכמה סיבות, כולל עליית האחים המוסלמים ותנועות אסלאמיסטיות אחרות לא-מדינתיות שאתגרו את שליטתן של המדינות בתחום הדתי, היעדר העצמאות של אנשי דת הקשורים למוסדות ממסדיים וחוסר האמון ההולך וגובר בין הציבורים לבין השליטים בעולם הערבי באופן כללי.

במקרים רבים קיימת תלות הדדית בין המשטרים לבין מוסדות הדת הממסדיים. **התמונה** של האימאם העליון של אל-אזהר אחמד אל-טייב, העומד ליד עבד אל-פתאח א-סיסי (יחד עם אפיפיור הכנסייה הקופטית) בזמן הודעתו של א-סיסי על החלפתו של מורסי, שיקפה היטב את היחסים המורכבים בין השליטים לבין האסלאם הרשמי: בתמונה זו אפשר לראות הן את הצורך של המשטר לקבל לגיטימיות מהאסלאם הממסדי והן הרצון

של המאמצים לרפורמות שמובילים מוסדות האסלאם הממסדי המרוקאיים. ב-2015 ייסדה המלוכה מכון חדש בבירה רבאט, שמטרתו העיקרית המוצהרת היא להכשיר אימאמים באופן שבו הם יוכלו להתנגד לאסלאם הקיצוני. הסטודנטים של המכון מגיעים לא רק מהממלכה אלא גם ממדינות מערב אפריקה ואף מאירופה – דבר המצביע על רצונו של המשטר לייצא מותג משלו של "האסלאם המתון". הקורסים באקדמיה מחולקים למסלולי המשפט האסלאמי, מדעי הרוח (כולל קורסים על היסטוריה, פילוסופיה מערבית, פילוסופיה אסלאמית ודת השוואתית) והכשרה מקצועית. האחרון משקף את הציפייה שרוב הסטודנטים יחזרו למדינות שלהם ויעבדו כאימאמים רק לצד מקצועותיהם העיקריים. אשר לקורסים בנושאים הדתיים, תוכניות הלימודים מדגישות את אוריינטציות הרפורמות שמובילה המדינה כבר מעל עשר שנים (המאלכיה, האשעריה, והסופיזם שצוינו לעיל). כמו כן, הקורסים במשפט האסלאמי מתמקדים באמירות ובהתנהגויות המיוחסות לנביא, ומעבירים שיעורים המערערים את הנוהג של התכפיר. הנחת היסוד של האקדמיה היא שהקיצוניות נובעת מבורות ומחוסר ידע של הטקסטים הקלאסיים, ופחות ממחלוקת ביחס לפרשנויות של הטקסטים האלה. לכן הסטודנטים אינם חוזרים לארצותיהם עם ידע מתוחכם במיוחד, אך המטרה היא אחרת ואולי צנועה יותר: שהם יחנכו אזרחים חסרי השכלה במדינות מוצאם נגד תורות קיצוניות. סביר להניח כי האימאמים שיוצאים מהאקדמיה לא יצליחו לשכנע בחור צעיר שחוה הקצנה באינטרנט לוותר על האידיאולוגיה הג'האדיסטית, אך מנהלי האקדמיה מכוונים לקהל אחר: האנשים שלא נחשפו למסרים דתיים בצורה משמעותית, באופן מקוון או אחר. במובן זה האסלאם הממסדי נחשב במרוקו כחסם נגד הקיצוניות, ולא כתרופה.

האסלאם הממסדי בערב הסעודית

לבסוף, במהלך 2016 ו-2017 נשמעו בריאד מספר אמירות רשמיות המרמזות על כך שבכוונת ערב הסעודית לשנות את מקומה של הדת במרחב הציבורי של הממלכה ואת האופן שבו נהגה לקדם את הדוקטרינה הסלפית ברחבי העולם, כחלק משינויים רחבים יותר במדיניותה הדתית. ואכן, מאז עלייתו של יורש העצר מוחמד בן סלמאן, הממלכה נקטה צעדים במטרה לצמצם את הסמכות של מוסדות דתיים מסוימים (למשל, בהחלטות לאפשר לנשים לנהוג ולפתוח בתי קולנוע ואולמי הפועות), לשלב קולות פרוגרסיביים יותר במוסדות דתיים אחרים (כפי שניתן לראות במינוי הוגים ליברלים יחסית למועצת המלומדים הבכירים – הגוף

מצד המוסדות האסלאמיים לקבל את תמיכת המשטרים. במקרים מסוימים המאמצים לקדם שיח דתי "מתון" נתפסים ככניעה ללחץ מערבי, ובמידה מסוימת אכן המדינות הערביות משתמשות במונחים כמו 'אסלאם סובלני' כדי להתקרב למדינות מערביות. במקרים אחרים אין ספק ששליטים מיישמים רפורמות דתיות על מנת להחליש מרכזי כוח וסמכות מתחרים. שיקולים אלה כנראה מערערים את האמינות של האסלאם הממסדי. מצד שני, מוקדם מדי להספיד את חשיבותו של האסלאם הממסדי בעולם הסוני, ויש להיזהר מטענות על כך שהמוסדות הרלוונטיים איבדו כל לגיטימיות. ב-2017 מצא סקר YouGov שנערך בירדן כי האזרחים סומכים על המופתי, איש שמונה על ידי המלך, במידה רבה יותר מאשר על דמויות אסלאמיסטיות (כלומר, דמויות לא-ממסדיות) (Williamson, 2019, p. 7). מחקר מ-2019 בערב הסעודית הצביע על רמות אמון גבוהות יותר באנשי דת, ככל שהם התקרבו למוסדות המדינה (Freer, 2019, p. 1). אשר לצעירים באזור, שלפי סקרים מסוימים לאחרונה מגלים נטיות הולכות וגוברות של התנגדות לדת, סקר שנערך על ידי זוגבי ב-2015 מצא בכל זאת כי רוב הצעירים במצרים, במרוקו, בירדן, ברשות הפלסטינית, בערב הסעודית, בכווית, בבחריין ובאיחוד האמירויות מסכימים שלמדינה יש אחריות להסדיר דרשות של יום שישי במסגדים, תוכניות דת בטלוויזיה והרצאות דת פומביות. כמו כן מצא סקר זה כי 89 אחוזים מהמרוקאים ו-90 אחוזים מהמצרים רוצים שהמדינה תוודא כי השיח הדתי לא יקדם הסתה, שנאה ואלימות (Tabah Foundation, 2016, p. 16). מהנתונים האלה עולה המסקנה כי לאסלאם הממסדי יש עדיין משמעות ותפקיד פוטנציאלי חשוב בקרב הציבורים במדינות הסוניות. נותר לראות אם הממשלות באזור ינצלו את הפוטנציאל הזה באופן מועיל.

מוקדם מדי להספיד את חשיבותו של האסלאם הממסדי בעולם הסוני, ויש להיזהר מטענות על כך שהמוסדות הרלוונטיים איבדו כל לגיטימיות.

חלק שלישי – הסלפייה'ג' האדייה: לאן מועדות פניה אחרי התנפצות חזון הח'ליפות?

הדין במבוכה הרעיונית של הסלפייה'ג' האדייה מחייב כמה הבהרות מקדימות. דאע"ש, אל-קאעדה, שלוחותיהם ובעלי בריתם ממשיכים לפעול כל העת כארגוני טרור רבי זרועות ומרושטים. הם פושטים ולובשים שמות,

מותגים ומנהיגים, נלחמים על שרידותם מול קואליציות בינלאומיות ואזוריות ומבצעים התאמות מבניות וטקטיות בהתאם למציאות הביטחונית והפוליטית במרחבי הפעולה השונים שלהם. העובדה שבשנים האחרונות הם פועלים בעיקר בזירות מערכה מדממות ממילא או במדינות כושלות בעולם השלישי, וצמצמו באופן דרסטי את כמות ואיכות פיגועיהם במדינות המערב, מולידה תחושה מוטעית בדעת הקהל המערבית שלפיה הסלפייה'ג' האדייה דועכת כאיום בינלאומי, ולא היא. ברובד החברתי והעמוק יותר הרעיון הסלפי'ג' האדי מתקיים, בתצורה כזו או אחרת, מאז הופעת האסלאם. אומנם שיעור המוסלמים שלוקחים חלק פעיל ביישום רעיון זה בתצורתו המודרנית הוא נמוך מאוד, אפילו שולי, אולם הרעיון הסלפי'ג' האדי יוצר שניות, מעין רגשות מעורבים של משיכה דחיה בחברה המוסלמית הרחבה. זאת כי מצד אחד הסלפייה'ג' האדייה צובעת את האסלאם כולו (בעיני קהלים רחבים בעולם המוסלמי עצמו, אך בוודאי עוד יותר מחוצה לו) כדת רצחנית, שנתקעה בנורמות של ימי הביניים ושאינה מסוגלת להתאים את עצמה לכללי המשחק של החיים המודרניים. דאע"ש אף "שדרג" את הדימוי השלילי הזה בכמה רמות. אולם מצד שני, אידיאולוגיה זו פורטת על הרגש האמוני הבסיסי של הפרט המוסלמי, משום שהיא מציעה לו פתרון לסתירה המהותית שהוא חי ונושם מלידתו: איך ייתכן שעולם האסלאם, כדת האמת שאמורה להתפשט לכל רחבי האנושות, מצוי זה מאות שנים בנחשלות ובפיגור אחרי "עולם הכפירה"? לפתרון הג'אדי – קידום אקטיבי של שינוי המציאות והיפוכה "בחזרה לצד הנכון של ההיסטוריה" – יש כוח משיכה נכבד ולמצער תמיכה פסיבית, גם בקרב קהלים רחבים שאינם נוטלים חלק פעיל בלחימה ובטרור. בכך הם שותפים לפחות "ברוחם" לקיום חובת הג'אד, ומהווים עתודה פוטנציאלית לדורות נוספים של פעילים.

האבולוציה ארוכת השנים של הרעיון הסלפי'ג' האדי התפתחה בצל כישלונות, רדיפות ותחושה כללית של פסימיזם. החוויות הללו הן חלק מהותי מהזהות של נאמני הקנאות האסלאמית, ולפחות עד היום הן לא ריפו את ידיהם אלא רק דרבנו אותם להתפתחות רעיונית ולתצורות חדשות של מאבק ב"כפירה". השיח הג'אדי מורגל בטקסטים אפולוגטיים שעניינם להסביר "מדוע הניצחון מתעכב". המאמינים ימציאו לעצמם הסברים ובעיקר יפשפשו במעשיהם כדי לבחון מה לא עשו מספיק טוב על מנת שה"עיוב" יוסר. מבחינה זו, אי-התגשמות של החזון יוצרת תקופות מבוכה ושיח פנימי ערני, שבסופו התחדשות אידיאולוגית והופעת שלב אבולוציוני חדש גם בביטוי המעשי של המאבק.

באופן דומה, גם "שרשרת הדורות" של הוגים ומנהיגים, אנשי ספר ואנשי סף, שהיכוך ביניהם הפרה והעשיר את השיח הסלפי-ג'האדי לאורך עשרות שנים, נמצאת בירידה. ויכוחים אלה בין "מורים" ל"תלמידים" או "תלמידים-חברים", ששיקפו מתח טבעי בין מנסחי האסטרטגיה לבין המפקדים ואנשי המבצעים שהתמודדו עם המציאות הטקטית בשטח הולידו, בין השאר, את המחתרות הג'האדיסטיות במצרים משנות ה-60 עד שנות ה-90; את אל-קאעדה על אדמת אפגניסטן – "אם זירות הג'האד"; ואת דאע"ש על גלגוליו, מזרקאיו ועד בגדאדי. הדיאלקטיקה בין כל אלו יצרה ספרות ג'האדית ענפה, חיה ונושמת, שחיברה ופיצלה בין דמויות מתקופות שונות, מגזרות גיאוגרפיות ומשפות שונות – כל אחד עם חידושי, דגשיו והנחיותיו, בהתאם לזמן ולמרחב. כיום, למרות שחלק מהדמויות (הנרדפות) הללו עדיין פועלות וכותבות, קשה מאוד להצביע על פירות חדשים או על תפיסות רעננות.

ההימור שביישום הג'האד "עד הקצה" התגלה בדיעבד כמקח טעות, לא רק בהתגייסות הבינלאומית נגד 'המדינה האסלאמית' אלא גם בחרדה התודעתית שהותיר במזרח התיכון.

הממד המשיחי ברעיון הסלפי-ג'האדי – זה העוסק ביום שאחרי כינון הח'ליפות – נאלץ להתמודד עם מציאות שאינה תואמת את הבטחותיו. הקמת הח'ליפות הדאע"שית הוצגה כ"אתחלתא דגאולה" בדרך "למלחמה הגדולה", לארמגדון, שבה יוכרע המאבק בין האמונה לבין הכפירה זמן מה לפני יום הדין. רעיון תיאולוגי זה שימש מניע חזק להגירתם של מאמינים צעירים מהמערב ומרחבי העולם הערבי לזירות הלחימה בעיראק ובסוריה. יתרה מכך, הנרטיב האפוקליפטי של דאע"ש דיבר בפרוטרוט, כולל לוחות זמנים מוגדרים, גם על השלבים שאחרי כינון הח'ליפות, אך המפגש בין התיאולוגיה הדאע"שית לבין הציפיות המשיחיות הרווחות בחברה המוסלמית לא התממש.

לאן מובילה המבוכה הרעיונית את הסלפייה-ג'האדיה? מבחינה היסטורית, ההתעוררות האסלאמית התרחשה בגלים מחזוריים. שניונים דרסטיים במציאות החיים של החברה המוסלמית הולידו התפתחות מחשבתית כמענה, ותרגום מעשי של הרעיונות בידי דור חדש של קנאים. מראשית המאה ה-20 ועד היום התחוללו ארבעה גלים כאלה:

הגל הראשון – במחצית הראשונה של המאה ה-20 – עידן שבו לראשונה מאז הופעת האסלאם לא

מדוע, אם כך, הסלפייה-ג'האדיה בכל זאת נמצאת כיום במבוכה רעיונית עמוקה? הנפילה הנוכחית – שבמרכז התמוטטות 'המדינה האסלאמית' בשטחי סוריה ועיראק – התרחשה אחרי שנות השיא של ההצלחה, כשנדמה היה שהתנופה רק תימשך, כאשר ברקע נסיבות אזוריות ובינלאומיות שאין טובות מהן עבור חוגי הקנאים המוסלמיים לביצוע "הסערה המושלמת". לפיכך עוצמת הנפילה לקרקע המציאות היא בהתאם, מאיגרא רמא לבירא עמיקתא. הקושי של קנאי האסלאם לשכנע איש את רעהו כי גם הפעם מדובר בעיכוב זמני בדרך אל הגאולה גדול הרבה יותר.

בדעת הקהל המוסלמית הרחבה, הפתרון הרעיוני והמעשי שהסלפייה-ג'האדיה מציעה נצרב כעוד מודל כושל, כמו יתר הרעיונות שמסתובבים בשוק המזרח-תיכוני בעשור האחרון. יתרה מכך, ה"ניצחון" של הדגם הדאע"שי על הגרסאות המתונות יותר של הסלפייה-ג'האדיה קיבע את הזהות החד-ערכית בין זרם רעיוני זה לבין ברוטליות טוטלית וחריגה בממדיה, אפילו ביחס לדמויות כמו אסד וסדאם חוסיין. לכן, ההימור שביישום הג'האד "עד הקצה" התגלה בדיעבד כמקח טעות, לא רק בהתגייסות הבינלאומית נגד 'המדינה האסלאמית' אלא גם בחרדה התודעתית שהותיר במזרח התיכון. נסיגה טקטית מכאן בחזרה לג'האד "רך" יותר – בהטפה, בחינוך, בדוגמה אישית להינתקות מהחברה המתירנית וכדומה – נראית כיום בלתי אפשרית וחסרת תוחלת, סחורה שאין לה קונים, לפחות עד שהזיכרון הטרי ייטשטש.

השיח הג'האדי בנוי על שקלא וטריא פנימיים ועל פולמוס ערני עם זרמים מחשבתיים יריבים באסלאם ומחוצה לו. אלה הפרו את הרעיון הג'האדי גם במחיר התפלגויות לתת-סיעות סביב ניואנסים שוליים, וחייבו אותו כל העת לבחון מחדש תפיסות ולחדד עמדות במגוון שאלות, למשל על סדרי העדיפויות במאבק (כופרים סונים, כופרים שיעים, המערב הקפיטליסטי, המזרח הקומוניסטי, ישראל והיהודים) ועל מינון האלימות. הוגים ג'האדיסטים חזרו ונברו במקורות האסלאמיים הקדומים ובכתבי הפרשנים מתקופת ימי הביניים כדי לבסס טיעונים ולהציג אסמכתאות לעומת זאת, המציאות הנוכחית משקפת ריק רעיוני: אין חידושים ואין חדשנים; הפילוגים הפנימיים נראים כתחרות בין מותגים שמניותיהם בירידה ושאינן ביניהם עוד פערים אידיאולוגיים של ממש; וגם אין באמת תחרות רעיונית עם זרמים אחרים, חילוניים או אסלאמיים, שכן כולם כשלו או דעכו. בהיעדר ירך חברתה להתחדד עליה, הסכין הג'האדית ממשיכה להתחדד בעיקר על ריכיים פיזיות.

התיכון). שיאו של גל זה בפיגועי ה-11 בספטמבר 2001 בארצות הברית ("ניפוך האלילים" או "מיטוט מגדל בבל" בטרמינולוגיה הסלפית-ג'האדית).

הגל הרביעי – עם כינון הח'ליפות של דאע"ש ועד נפילתה – התמוטטות המשטרים ה"כופרים" אומנם לא התרחשה בגלל הסלפיה-ג'האדיה, אבל "צדיקים – מלאכתם נעשית בידי אחרים", והמציאות הכאוטית החדשה יצרה הזדמנות להחזיר את המאבק פנימה, ללב המזרח התיכון, נגד המשטרים שנאבקו עדיין לשרוד, נגד השיעים שביקשו להיבנות מהמצב החדש ונגד הכוחות החיצוניים (אמריקאים ורוסים) שבחשו בקלחת. הבעיה הייתה שכינון הח'ליפות היה גם רגע השיא של גל זה, שבמידה רבה הסתיים עם התמוטטותה.

האם גל חמישי של התעוררות סלפית-ג'האדית בתצורה חדשה הולך ונרקם מתחת לפני השטח? השאלה הזו עדיין פתוחה. משבר הקורונה יוצר פוטנציאל לשינויים מהותיים במציאות החיים העולמית והמזרח-תיכונית, ויכול לאותת על הכיוונים החדשים שאליהם תפנה הסלפיה-ג'האדיה. בשלב זה נראה כי גם נאמני תפיסה זו, כמו כל השחקנים במערכת העולמית והאזורית, עדיין בשלב הגדרת הבעיה. לזיהוי הפתרון יידרש עוד זמן – עבור הסלפיה-ג'האדיה עצמה ובוודאי עבור חוקריה.

חלק רביעי – האסלאם השיעי: מתסיסה מהפכנית לדעיכה רעיונית

השיעה בנויה מיסודה על מיתוס של עושק ושל אי-צדק משועים, שיתוקנו באחרית הימים, ועל פרקטיקה של "תקיה" – הסתרת הזהות האמונית האמיתית בצוק העיתים ו"עד יעבור זעם". כך השיעה אמורה לכאורה להתמודד בצורה טובה יותר מבחינה רעיונית עם משברים ועם שינויים דרמטיים במציאות החיים, בהשוואה לסונה ההגמונית. לעוצמה זו יש להוסיף את העצמאות הכלכלית של אנשי הדת השיעים הבכירים ואת מעמדם כ"מקורות חיקוי", שהמאמינים נדרשים לשאת עיניים אליהם ולקבל מהם מענה לכל שאלותיהם בחיים, ודאי אלו המתעוררות עקב שינויי העיתים.

אולם בעשורים האחרונים התרחשו בתוך השיעה ובדינמיקה בינה לבין הסונה כמה תהליכים, שהביאו את השיעה בנקודת הזמן הנוכחית לאחת מנקודות השפל הרעיוניות-אידיאולוגיות שלה בעת המודרנית. תפיסת שלטון אנשי הדת (ולאית פקיה) של ח'ומייני הפכה מגישה מיעוט לזרם הרעיוני הדומיננטי בכל הקשור ליחסי דת ומדינה בשיח השיעי. התוצאה הייתה התמסדות, קיפאון וניוון של המחשבה הדתית בבתי המדרש של קום ומשהד. אנשי דת בכירים, שהחזיקו בדעות שונות מאלו של ח'ומייני וירשיו וציידו עדיין ברמה כזו או אחרת של

הייתה עוד ח'ליפות, ובמקומה נוצרו לאומיות, כיבוש זר או קולוניאליזם, והתחוללו תמורות יסודיות בחיי החברה, התרבות והכלכלה – תולדת המפגש עם המערב והמודרניזציה. תחרות הרעיונות במערכת הבינלאומית (קפיטליזם-קומוניזם, ליברליזם-פאשיזם, דתיות-חילונית) הקרינה בעוצמה על החברה המזרח-תיכונית הנבוכה. בתוך מאבק רעיוני זה, הזרם החדשני והמהפכני שמזוהה עם נאמני הדת תיאר את המציאות החדשה כ"מחלה" שפקדה את האסלאם, והציע כ"תרופה" שילוב בין טיהור האמונה והחייאת מודל אבות האסלאם (סלף) לבין פרשנות חדשנית (אג'תהאד), הכשרת לבבות הציבור על ידי חינוך, הטפה וסעד (דעוה) ואקטיביזם פוליטי. האיום העיקרי נתפס כחיצוני (הקולוניאליזם המערבי) והמענה היה מתון.

משבר הקורונה יוצר פוטנציאל לשינויים מהותיים במציאות החיים העולמית והמזרח-תיכונית, ויכול לאותת על הכיוונים החדשים שאליהם תפנה הסלפיה-ג'האדיה.

הגל השני – בעידן המשטרים הצבאיים, שביטלו בפועל את מרחב הקיום של החברה האזרחית (שבתוכה פעלו נאמני האסלאם) וקידמו אידיאולוגיה מודרניסטית, לאומית-ערבית וסוציאליסטית למעמד של מעין דת חלופית, שהותירה מקום מצומצם בלבד לאסלאם. במציאות חדשה זו הפכו נאמני האסלאם לאויב נרדף, ונדרשו להגדיר מחדש את הבעיה (מוסלמים לכאורה מבית, ולא עוד כובשים זרים) ואת המענה (ג'האד נגד המשטרים ה"כופרים"). השינוי התפיסתי תורגם למערכת מושגים חדשה: במקום אסלאם "חולה" שניתן לרפוי – "ג'האדיה חדשה" שמחייבת שינוי היסטורי עמוק; במקום "דעוה" מתונה והדרגתית – "תכפיר" (הוקעת הכופרים על ידי המאמינים, ולא עוד על ידי האל בלבד); במקום "פתנה", אנרכיה ומלחמת אחים הפסולות מן היסוד – "ג'האד" נגד מלחמת השמד שגזרו השלטונות על נאמני הדת.

הגל השלישי – משנות ה-80 ועד תחילת המילניום – חזרה הדרגתית למאבק נגד האויב החיצוני, אך הפעם לא רק המערב אלא גם המזרח (ברית המועצות), ולא רק במזרח התיכון ובעולם המוסלמי (דאר אל-אסלאם) אלא גם בשטחו של האויב (דאר אל-חרב). זוהי המציאות שבה נולד באפגניסטן רעיון הג'האד העולמי כמודל לשחרור אדמות מוסלמיות כבושות אחרות (קשמיר, צ'צ'ניה, בוסניה, עיראק, פלסטין), ולאחר מכן כתפיסה שעניינה ערעור תחושת הביטחון והיציבות הכלכלית של המערב (שעליו נשענים המשטרים הכופרים במזרח

תפיסת שלטון אנשי הדת (ולאית פקיה) של ח'ומייני הפכה מגישת מיעוט לזרם הרעיוני הדומיננטי בכל הקשור ליחסי דת ומדינה בשיח השיעי. התוצאה הייתה התמסדות, קיפאון וניוון של המחשבה הדתית בבתי המדרש של קום ומשהד.

התיכון בעשור האחרון התגלמה והתמצתה במה שהציע המשטר האיראני, המהפכני בתאוריה אך הממוסד והמנוון בפועל. התפיסה הרעיונית שלו ביחס לאזור הסתכמה בחזון הישן והמוכר של יצוא המהפכה, שזכה לחיות מחודשת במציאות הכאוטית שנוצרה במרחב. כך הטלטלה נתפסה בעיני המשטר האיראני כהזדמנות נדירה לשנות את מאזן הכוחות ההיסטורי בין הסונה לבין השיעה, להחליש עוד יותר את המשטרים הסוניים הפרומערביים, להדק את החסות על הקהילות השיעיות במרחב ולחזק את רכיבי 'הציר השיעי'.

המגמות הפוליטיות והצבאיות במזרח התיכון ערב הטלטלה האזורית ובשנותיה הראשונות אכן שיחקו לידי המאמץ האיראני. תחילה הצליח המשטר האסלאמי לבדל עצמו מהסכנה המיידית הכללית שעמדה לפתחם של כל המשטרים באזור, שעה שהשכיל לשרוד חרף הטלטלה הציבורית במגרשו הביתי (מהומות קיץ 2009), בעוד חלק מיריביו הסוניים נכשלו מול אתגר דומה כשנה לאחר מכן. בשיח הדתי הממסדי באיראן זוהתה הבחנה זו עם צדקת דרכה של המהפכה לעומת ריקבון המשטרים הכופרים הסונים, הגם שבפועל המשטר שרד בזכות הפעלת כוח מסיבית.

בתוך שנות הטלטלה – הסכם הגרעין עם הקהילה הבינלאומית; הישרדות משטר אסד; התמוטטות 'המדינה האסלאמית'; הדומיננטיות הפוליטית של נאמני איראן בלבנון ובעיראק; ההסתבכות הסעודית בתימן; המאבקים הפנים-סוניים בין ערב הסעודית, מצרים ואיחוד האמירויות לבין טורקיה וקטר; ושיתוף הפעולה האיראני (המורכב) עם רוסיה – כל אלה נתנו למשטר האיראני תחושה כי "הגבינה אכן זזה" לכיוון השיעי, וכי חזון יצוא המהפכה מתגשם. הפרקטיקה המדינית הכתיבה גם הפעם את הקו הרעיוני-אידיאולוגי: הוויתורים שאיראן נדרשה לעשות במסגרת הסכם הגרעין הוצגו בידי ח'אמנהאי כ"גמישות הירואית, גישה הנחוצה במצבים מסוימים, כל עוד אנחנו דבקים בעקרונותינו". שיח זה התכתב עם "שתיית כוס התרעלה", כפי שתיאר ח'ומייני את הסכמתו בלית ברירה לסיים בשנת 1988 את המלחמה עם עיראק.

תבוסת דאע"ש וקריסת הח'ליפות – אירוע נוסף שחיבב "גמישות הירואית" איראנית בשיתוף הפעולה העקיף עם "השטן הגדול" ארצות הברית – נתפסה

הפרדת דת ומדינה, נעלמו או נאלמו. את מקומם תפסו בהדרגה אנשי דת זוטרים שזוהו במובהק עם הממסד. הפער בין טרמינולוגיה שדברה על מהפכה לבין מציאות של התמסדות ודריכה במקום הלך והעמיק.

בקצה הפירמידה של הממסד הדתי-פוליטי האיראני – כס המנהיג – הופר האיזון בין שני כובעיו של ראש המערכת, כמי שאמור להיות מקור חיקוי ברמה הדתית-רוחנית ופוליטיקאי-על מבחינה מעשית-גשמית. ח'ומייני תפר את משרת המנהיג למידותיו שלו. יורשו ח'אמנהאי נופל ממנו בכל ממד – יוקרה אישית, למדנות דתית, סמכות הלכתית ועוצמה פוליטית. הוא צבר אומנם ניסיון פוליטי רב, אך נתפס כמי שמעורב עד צוואר בפוליטיקה ה"מלוכלכת" ובמאבקים הפנימיים בתוך הממסד הדתי, במקום לשמור על מעמד ממלכתי. סביר להניח כי גם מי שיירש את ח'אמנהאי בבוא היום יהיה יותר פוליטיקאי דתי ופחות "מרג'ע תקליד".

הזיקה הפוליטית בין השיעה לבין איראן התהדקה יותר ויותר. הקשר הישיר בין המשטר האיראני לבין המיעוטים השיעים במרחב הערבי (והמוסלמי בכלל) – שבעבר היה מצומצם עקב פערי שפה וטכנולוגיה – החרף את המתחים בין סונה לשיעה וטשטש ניסיונות (משני הצדדים) להבליט את המשותף. ההבדלים הרעיוניים העמוקים בין שני הזרמים בתחומי המשיחיות, המחשבה המדינית והמיתוס ההיסטורי חודדו והודגשו, על חשבון ההבדלים המינווריים יחסית ביניהם בתחומי הלכה, משפט ופרקטיקה יום-יומית של החיים.

השיח השיעי מחוץ לאיראן – הן הרעיוני והן הפוליטי – הפך להיות תגובתי לזה שהכתיב הממסד הדתי האיראני. שורות אנשי הדת הערבים-שיעים הבכירים, "מקורות החיקוי", הלכו והידלדלו. אלו מביניהם שנתרו סווגו בדרך כלל, הן בתוך הקהילות השיעיות והן בעיני המשטרים הסונים, לפי יחסם אל המשטר האיראני ולתפיסת ה"ולאית פקיה" – תומכים או מתנגדים. הקולות המתנגדים, שהבולט שבהם עד היום הוא איאתאללה עט'מא (הדרגה הבכירה ביותר בהיררכיה הדתית השיעית) עלי סיסתאני, איש נג'ף שבעיראק הנושק לשנתו ה-90, נהנים אומנם מיוקרה אישית ומהשפעה רחבה בעולם השיעי שמחוץ לאיראן, אך מתקשים להכתיב סדר יום רעיוני-פוליטי מתחרה, רלוונטי ואפקטיבי. הכאוס הפוליטי והחברתי בעיראק, הנשלטת בפועל על ידי הרוב השיעי מזה כעשור וחצי, מדגים היטב קושי זה.

התמודדות הזרם השיעי עם הטלטלה

מהתהליכים שתוארו לעיל עולה כי הגישה השיעית להתמודדות עם גלי הטלטלה שפקדו את המזרח

הכרוכה בו ולעיתים גם מהסכנות הטמונות בפתרונות שהוא מציע לבעיות השעה. כך למשל, בחסותה של מחלוקת מתמשכת בין הממסד הדתי האיראני לבין המערכת הרפואית במדינה, שיש לה גם היבטים אמוניים (גבולות יכולת ההתערבות של האדם והמודרנה במהלכי האל שלא על פי האסלאם) וגם היבטים פוליטיים, קידמו באחרונה אנשי דת שונים מגוון תרופות אליל לקורונה – מיני שמנים ומשחות בעלות סגולה כביכול בשם "רפואה אסלאמית" אלטרנטיבית. התופעה המוזרה עוררה אומנם ביקורת מוצדקת בציבור, אך מתברר שציות לחוקי האסלאם יכול היה גם לחסוך חיים: בתקשורת האיראנית דווח כי מאות איראנים מתו ואלפים אושפזו בעקבות הרעלת מתנול (אלכוהול תעשייתי), לאחר שנחשפו לחדשות כזב המייחסות לשתיית חומר זה הגנה מפני הנגיף.

וכן, אפילו הזווית הישראלית לא נעדרה מהשיח הדתי השיעי סביב הקורונה: איאתאללה מכארם שיראזי, איש דת בכיר ובעל שם, הכחיש פרסום תקשורתי איראני שלפיו התיר להשתמש בחיסון ישראלי לקורונה, אם וכאשר יפותח כזה, ובהנחה שלא יהיו לו חלופות. אומנם מדובר בחדשות כזב (או בהכחשה כוזבת) בתוך דיון תאורטי לחלוטין, אך דווקא משום כך הדבר ממחיש את בריחת השיח השיעי בשעת מבוכה למקומות המוכרים לו – המשטמה לישראל על שלל היבטיה. כלל היסוד של הניווטים תופס גם כאן: "התברברת? חזור לנקודה האחרונה שבה ידעת את מיקומך".

השיח הרעיוני השיעי מצוי, אם כן, במבוכה עמוקה ורב־ממדית. בראייה קדימה ובהנחה שהמחאה הציבורית במרחב השיעי – באיראן, בעיראק ובלבנון – תימשך ואולי אף תצבור עוצמות חדשות ביום שאחרי הקורונה, עשויים להתפתח בשיח הדתי כיוונים מחשבה חדשים שיעוררו אותו מקיפאנו ויתחברו עם השיח הציבורי האזרחי. האם ייתכן חיבור בין מחאה כלכלית־חברתית־אזרחית, שיש לה גם מאפיינים אנטי־דתיים, לבין התעוררות דתית רעיונית רעננה, או שמסלול ההתנגשות בין הממסדים לבין "השטח" ילך וייעשה תלול יותר?

סיכום – המשבר החדש כהזדמנות: האם האסלאם הוא הפתרון גם בעולם שאחרי הקורונה?

השיח האסטרטגי במדינות המערב ובישראל נוטה לראות בקורונה ובעיקר ביום שאחריה גל משברי נוסף, אולי חמור מקודמיו, בשרשרת הטלטלות המורגשות במזרח התיכון מאז סוף שנת 2010. למודי ניסיון מהתהליך המורכב שתואר בתחילתו באופטימיות כאביב ערבי, חוקרי המזרח התיכון רואים במשבר הנוכחי פוטנציאל

מבחינה רעיונית גם כניצחון ב"דרכי" בין שתי תפיסות דתיות שחותרות ליעד דומה, ואשר התפתחו במקביל לאורך המאה ה־20. בעוד חסידי חו'מייני אוחדים בשלטון מעל ארבעה עשורים, מדינת תלמידי סייד קוטב התפרקה תוך כשלוש שנים.

אולם, אחרי תקופת הנסיקה של המניה האיראנית הגיעו שנות תיקון חד כלפי מטה, המקרינות על כל מרחב האינטרסים של הציר השיעי. פרישת ארצות הברית מהסכם הגרעין, הסנקציות החונקות והמערכה הכלכלית האמריקאית נגד המשטר האיראני ושותפיו, החיכוך הצבאי המתמשך עם ישראל במסגרת המב"ם, התחרות הסמויה למחצה עם רוסיה ועם משטר אסד על גבולות ההשפעה האיראנית בסוריה, ובעיקר ההתעוררות הציבורית (רבתי הסיבות) גם בקרב השיעים נגד המשטרים באיראן עצמה, בעיראק ובלבנון – כל אלה קיזזו את ההישגים והחזירו את השיעה למקומה הטבעי כמיעוט חלש במרחב, שיכולתו להיבנות מחולשת הרוב הסוני עודנה מוגבלת.

התסיסה הציבורית בעיראק אף הזכירה שהאסלאם השיעי אינו הומוגני, והבליטה מחדש קולות המתנגדים הן לקשר הגורדי שיצר חו'מייני בין הממסד הדתי לבין המערכת הפוליטית והן למאמץ האיראני לתבוע בעלות על אדמה ערבית בשם "אחוזה שיעית", שאינה מקובלת על רבים בבתי המדרש של נג'ף וכרבלאא' ובמערכת הפוליטית השיעית בעיראק. חיסול סולימאני לא רק טרף את הקלפים האסטרטגיים והטקטיים של הציר השיעי, אלא אף סימל פגיעה קשה ביצוא המהפכה כחזון וכרעיון. התגובה האיראנית הרפה על חיסולו ממחישה את המבוכה ואת מגבלות הכוח של איראן ושותפיה בעת הנוכחית.

נזקי הקורונה הוסיפו ממד דרמטי משלהם לא־היציבות באיראן ובמערכת השיעית בכלל, ואת השפעתם ארוכת הטווח קשה עדיין להעריך. בטווח הקצר, זיהויה של איראן כמוקד ההתפרצות הגדול ביותר של הנגיף במזרח התיכון כבר עורר מתחים גם מחוץ לגבולותיה, למשל בין חזבאללה למתנגדיו בלבנון, סביב הדרישה להפסקת הטיסות מאיראן ללבנון. לפחות מבחינה זו, יצוא המהפכה הפך במידת מה ליצוא המגפה.

השלכות המשבר הרעיוני

נוכח משבר רב־ממדי זה בולט עוד יותר הקיפאון המחשבתי והתפיסתי של המערכת הדתית־פוליטית האיראנית. זו ממשיכה להציע לציבור "כלכלת התנגדות", "עמידה איתנה" ושאר סיסמאות נבובות שלא השתנו מאז מהפכת 1979. מגפת הקורונה חשפה בינתיים טפח מהמבוכה בשיח השיעי העכשווי, מהציניות הפוליטית

גם היווצרות קבוצות דתיות חדשות עם גרסה משלהן ל"האסלאם הוא הפתרון".

ובתרחיש שבו המשבר הנוכחי יימשך מהנקודה שבו המשבר הקודם נעצר – כלומר תסיסה ציבורית רחבה בעיקר במגרש השיעי (איראן, עיראק, לבנון) לעומת דריכה במקום במרחב הסוני (וסטטוס קוו בזירות כמו סוריה, לוב ותימן) – עשוי להתפתח גם מאבק רעיוני-דתי-פוליטי שיאושש את הזרמים הסוניים (כמכלול) על חשבון הזרם המרכזי של השיעה כיום. זאת באופן שייצוק ממד נוסף למאבקים בין איראן לבין ערב הסעודית, ואולי יעמיק את השסעים בין הציר הרדיקלי לבין המדינות הסוניות הפרגמטיות.

הדיון בפוטנציאל הרעיוני, הדתי והפוליטי של הזרמים האסלאמיים נוכח משבר הקורונה הוא מטבעו ארוך טווח. בשלב זה ניתן להצביע על שאלות מפתח שישפיעו על התנהלות הזרמים האסלאמיים במציאות המשברית באזור: האם ייתכן חיבור בין מחאה כלכלית-חברתית-אזרחית, שעד כה היו לה גם מאפיינים אנטי-דתיים, לבין התערורות דתיות רעיוניות רעננה, או שמסלול ההתנגשות בין הממסדים לבין "השטח" יעשה תלול יותר ויותר? כיצד ייראה הגל הבא בהתערורות המחזוריות של האסלאמיזם, ומתי הוא יתרחש? עד כמה ניתן יהיה לקשר בינו לבין משבר הקורונה כטריגר ישיר? עד כמה יושפע השיח הרעיוני במזרח התיכון מרעיונות מערביים חיצוניים שיצברו תאוצה בעקבות משבר הקורונה? האם, למשל, ניתן לדמיין תצורה חדשה של "סוציאליזם ערבי", שיאתגר את המרחב הדתי השמרני כפי שאתגר אותו לפני שישים שנה? לבסוף, האם מודלים חילוניים-אזרחיים אחרים יפרו את השיח הרעיוני הדתי ויחייבו אותו להתאמות ולשינויים?

דב דל הוא סגן-אלוף (מיל'), שירת במגוון תפקידים וזירות בחטיבת המחקר באמ"ן, בין היתר כראש ענף מזרח תיכון. כיום הוא אזרח עובד צה"ל.

ד"ר שרה פוייר היא עמיתת מחקר במכון למחקרי ביטחון לאומי ועמיתת מחקר ב-Washington Institute.

מקורות

- Al Jazeera Mubasher. (2014, July 20). *Siyasa fi din* [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=aBUMC3RfCec&list=FLz3BkhdJSP7l8CiZNG1RKeQ>
- Feuer, S. (2020, August 20). New Egyptian legislation aims to reduce Al-Azhar's authority. Policy Watch 3369. The Washington Institute for Near East Policy. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/>

להחרפה של בעיות היסוד באזור: קריסתם של כלכלות ומשטרים נוספים, אובדן משילות, מחסור במשאבי קיום בסיסיים, הזרקת אנרגיה מחודשת למלחמות ולסכסוכים אלימים ותסיסה ציבורית קשה יותר מקודמותיה. כל זאת, כשברקע סימן שאלה לגבי מה שעוד נותר בשנים האחרונות מהסדר העולמי ולגבי עתיד הגלובליזציה. שיח אסטרטגי פסימי זה מחייב דיון גם בשאלה אם משבר הקורונה מרחיק עוד יותר את התעצבותו של סדר אזורי חדש – שאנו תרים אחריו מאז שנת 2010 – או דווקא עשוי לזרזו. בעניין זה, גם אם עודנו רחוקים מהתהוותו של סדר אזורי חדש, הרי נוצר פוטנציאל לכל הפחות להתערורות של דיון רעיוני-פוליטי-חברתי-כלכלי מחודש במזרח התיכון, אחרי תקופה ממושכת של ריק בתחום. בין הרעיונות המתחרים העשויים לחזור ללב השיח בולטת תפיסת "האסלאם הוא הפתרון", על מגוון הפרשנויות שמעניקים לה הזרמים השונים שהצגנו במאמר זה. היא בוודאי אינה היחידה ב"שוק" שיתעורר, אבל האם במציאות זו משבר הקורונה – שיכול לטרף את הקלפים מבחינת (אי) הסדר העולמי והאזורי – עשוי להזריק דם חדש לרעיונות ולתפיסות ממשפחת "האסלאם הוא הפתרון"? האם המשבר החדש, שבקהילות מסורתיות מטבען מחזק על פי רוב את הקשר בין המאמין לאלוהיו, הוא הזדמנות לפתור את המשבר הישן והמתמשך של נאמני האסלאם? ובמילים אחרות – האם עבור הזרמים הנבוכים שסקרנו כאן, "הקורונה היא הפתרון"?

כחלק מהדיון הרעיוני, ניתן לשרטט כמה תרחישים עתידיים אפשריים:

בתרחיש של התאוששות הסדר הריכוזי-אוטוריטרי ושל שיקום התפיסה המסורתית במזרח התיכון המוסלמי, שלפיה "עדיף שלטון עריץ על פני אנרכיה", הממסדים הדתיים צפויים לקחת חלק מרכזי בייצוב אדני הלגיטימציה של המשטרים הלאומיים-חילוניים הקיימים, ותנועות האסלאם הפוליטי ימשיכו לנוע על הציר שבין השתלבות בסדר הקיים לבין הדרה (רצויה או כפויה) ממנו.

בתרחיש של קריסת שרידי הסדר הישן (התמוטטות משטרים נוספים, התחדשות תסיסה ציבורית), החוגים המזוהים עימו – הממסד הדתי הסוני בעולם הערבי, הממסד הדתי השיעי באיראן – יישטפו עם הזרם ויאבדו השפעה ציבורית. לעומתם, השחקנים המזוהים כאופוזיציה מובהקת (הסלפיה-האדייה) או כאופוזיציה על תנאי (האחים המוסלמים) יחתרו לעצב סדר פוליטי חדש, כשכל אחת מקבוצות אלה תגיע עם לקחים מכישלונותיה בסבבים הקודמים של הטלטלה האזורית, ואולי גם בלבוש חדש. בתרחיש זה אפשרית

- Tabah Foundation. (2016). *Muslim millennial attitudes on religion and religious leadership*. https://mmasurvey.tabahfoundation.org/downloads/mmgsurvey_full_En_web.pdf.
- Williamson, S. (2019). Separating Islam from politics but not the state: Implications for religious authority in Jordan. Rice University Baker Institute for Public Policy. <https://www.bakerinstitute.org/media/files/files/a65139aa/cme-pub-luce-williamson-030719.pdf>
- [view/new-egyptian-legislation-aims-to-reduce-al-azhars-authority](https://www.bakerinstitute.org/media/files/files/e249b50f/cme-pub-luce-freer-031119.pdf).
- Freer, C. (2019). Mapping religious authorities in wahhabi states: An examination of Qatar and Saudi Arabia. Rice University Baker Institute for Public Policy. <https://www.bakerinstitute.org/media/files/files/e249b50f/cme-pub-luce-freer-031119.pdf>
- Pollock, D. (2019). *Views on the Muslim Brotherhood, Hamas, and Hezbollah, 2014-2019* [Unpublished data set, available upon request]. Fikra Forum.
- Ranko, A., & Yaghi, M. (2019, March 4). Organizational split and radicalization within Egypt's Muslim Brotherhood. Policy Watch 3089. The Washington Institute for Near East Policy. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/organizational-split-and-radicalization-within-egypts-muslim-brotherhood>

המנהיג העליון ח'אמנאי מעביר את דרשת יום השישי. תמונה: khamenei.ir.

איראן, השיעה והטלטלה הערבית: התגובה האידיאולוגית

מאיר ליטבק

העמקת השסע העדתי במזרח התיכון בין הרוב הסוני למיעוט השיעי פגעה במאמציה של איראן לבסס את מעמדה כמנהיגת עולם האסלאם. במגמה למתן את השסע פעלה איראן במספר מישורים אידיאולוגיים: הראשון – מאמץ להוכיח כי לשסע אין שורשים רעיוניים או היסטוריים עמוקים, וכי על כלל המוסלמים, הסונים והשיעים, להתלכד נגד אויבי האסלאם האמיתיים – ארצות הברית וישראל. כחלק מקו זה פעלה איראן לביטול מספר פרקטיקות שיעיות שעוררו את זעמם של הסונים, בעיקר הקללות נגד שלושת הח'ליפים הראשונים, הנערצים על כלל הסונים. המאמץ השני פעל ליצירת חזית אחידה של השיעים והזרם המרכזי המתון באסלאם הסוני נגד הסעודים הוואהאבים וכן נגד הזרם הסלפיג' האדיסטי, על ידי הצגת שני הזרמים האלה כזרמים סוטים שעיוותו לחלוטין את דמותו ומהותו של האסלאם ה"נכון", וכזרמים הפועלים למעשה בשירותן של ארצות הברית ושל ישראל. המאמר מנתח את הפעילות האיראנית בשני המישורים ואת הקשיים שניצבו בפניה.

מילות מפתח: איראן, שיעים, אסלאם, סונים, והאבים, סלפים-ג' האדיסטים, ישראל, ארצות הברית

מבוא

הטלטלה שפקדה את העולם הערבי מינואר 2011, המכונה בטעות "האביב הערבי", שמה קץ לעשור של הישגים פוליטיים אסטרטגיים לאיראן ולארגונים השיעים במזרח התיכון, והעמידה חלק מהקהילות השיעיות באזור בפני אתגרים שלזמן־מה נתפסו כאיום קיומי. גל המחאה, שנבע מהמשבר החברתי, הכלכלי והתרבותי שממנו סבלו וסובלות מדינות ערב השונות, כוון במקורו נגד המשטרים הערביים הכושלים. אולם, מספר תהליכים ב־זמניים העניקו לטלטלה הערבית אופי של עימות עדתי אלים בין הרוב הסוני למיעוט השיעי. הדיכוי האכזרי של המחאה האזרחית בסוריה שינה את אופי ההתקוממות למאבק אלים בהובלתם של ארגונים סונים סלפיים־ג'האדיסטיים, שהציבו את השיעים ושלוחותיהם בראש רשימת אויביהם וכמי שדינם להשמדה. מדיניות ההדרה של ראש ממשלת עיראק נורי אל־מאלכי כלפי המיעוט הסוני דחפה את האחרונים לזרועותיה של שלוחת אל־קאעדה המקומית, שהפכה מאוחר יותר למה שכינו "המדינה האסלאמית בעיראק ובא־שאם" (דאע"ש), ואשר אימצה קו אנטי־שיעי קיצוני. העימות בסוריה איים לגלוש ללבנון ולערער את שיווי המשקל הפוליטי השברירי שהתגבש במדינה זו, אשר ממנה נהנה חזבאללה עד כדי חשש להתפרצות של אלימות בינו לבין ארגונים סוניים, בעיקר בטרפולי. המחאה בבחריין הוצגה על ידי שליטי בחריין וערב הסעודית כחלק מהמאבק השיעי בסונה ולא כמחאה של רוב מקופח במשטר מיעוט דכאני – ייצוג שסייע לשמר את תמיכת ארצות הברית בשלטון הסוני. לאלה נוספו העימות המחרף בתימן בין החות'ים (הנמנים עם הזרם הזייד־שיעי) לבין הממשלה, וכן פעולות הטרור של קנאים סונים נגד המיעוט השיעי בפקיסטן, שגבו את חייהם של אלפי שיעים מראשית המאה ה־21.

בראש רשימת אויבי האסלאם הציב המשטר האיראני את ארצות הברית וישראל, והטיל עליהן את האשמה לפרוץ העימות העדתי.

על רקע השסעים העדתיים בלטה היריבות האסטרטגית בין איראן לבין ערב הסעודית, שהיא מחוץ לתחום עיסוקו של מאמר זה, אולם אחד ממרכיביה הבסיסיים הוא העוינות הדוקטרינרית בין האסלאם הסעודי־והאבי לבין האסלאם השיעי. לפיכך, מסגור העימותים השונים כמאבק סוני־שיעי פגע קשות במאמציה של איראן להתבסס כמנהיגת עולם האסלאם בהסכמתו של הרוב הסוני. לאיראן ולארגונים השיעיים

המקורבים אליה היה ברור כי המציאות הדמוגרפית באזור של רוב סוני ומיעוט שיעי אינה בת־שינוי, ולכן פתרון צבאי של העימותים העדתיים אינו ישים. לפיכך נקטו השיעים ואיראן בראשם שתי דרכי פעולה המשלימות זו את זו, שנועדו להחליש או לעמעם את האופי העדתי של העימותים ולבנות גשרים אל הזרם המרכזי באסלאם הסוני. המהלך הראשון העלה על נס את האחדות האסלאמית – הסונית־שיעית – נגד אויבי האסלאם החיצוניים והפנימיים. בראש רשימת אויבי האסלאם הציב המשטר האיראני את ארצות הברית וישראל, והטיל עליהן את האשמה לפרוץ העימות העדתי. קו הפעולה השני הציג את הוואבים ואת הארגונים הסלפיים־ג'האדיסטיים כאחראים לשפיכות הדמים הפנים־אסלאמית, כאויב המשותף של האסלאם הנכון, המשותף לסונים המתונים ולשיעים, וכמי שפועלים בשירותם של האויבים החיצוניים. הסלפים־ג'האדיסטים הוצגו כמי שסטו ועיוותו את האסלאם, עד כדי ההכרזה עליהם ככופרים שיש לנהל נגדם ג'האד. שני הצעדים החלו עוד לפני פרוץ הטלטלה הערבית, אולם הואצו מאוד במהלכה.

קירוב לבבות שיעי־סוני

מנהיג איראן, האיתוללה סייד עלי ח'אמנאי, הוביל את שני המהלכים. בנאומיו הרבים הוא טען כי הפיצולים בעולם המוסלמי אינם טבעיים, וכי הם נכפו וטופחו על ידי האימפריאליזם בראשות ארצות הברית וישראל. האויבים הללו ידעו כי לו התאחדה האומה האסלאמית "היא הייתה כובשת את העולם". לכן הם ייסדו את ארגוני אל־קאעדה ודאע"ש והציתו מלחמות אזרחים בארצות האסלאם, כדי להסיט את תשומת ליבה של האומה האסלאמית מהאיום האמיתי הניצב בפניה, כלומר הציונות. ח'אמנאי ביקר את התקשורת המערבית על שתיארה את האלימות בעיראק כסכסוך בין הסונה לשיעה, בעוד שלמעשה מדובר במאבק בין "הומניות לברבריות" (ח'אמנאי, 2014).

בניגוד לאמריקאים הזורעים פלגנות בין המוסלמים, איראן הציגה עצמה כמי שמונעת מתוך אמונה בסולידריות האסלאמית ומחויבות מהפכנית "לתמוך במדוכאים" בכל מקום שבו יהיו. כך, ח'אמנאי התגאה בעובדה שבתמיכתה במדוכאים איראן אינה מתייחסת להשתייכותם העדתית ו"אנו מגישים אותו סיוע לאחינו השיעים בלבנון ולאחינו הסונים בעזה".

כחלק ממדיניות זו כינסה איראן בכל שנה מאז פרוץ הטלטלה הערבית ועידות אסלאמיות לקירוב בין הזרמים האסלאמיים, שבהן נכחו מאות אנשי דת, רובם סונים, מארבעים מדינות שונות. שלושת המסרים העיקריים

בין קבוצות דתיות החולקות עיקרי אמונה משותפים ומגלות סובלנות כלפי סוגיות הנתונות במחלוקת. עם זאת, דבריו זכו לביקורת חריפה של אנשי דת שמרנים, שטענו כי ויתור בשאלת ירושתו של הנביא שומט את הקרקע מתחת לעקרון היסוד של תפיסת העולם השיעית ולדוקטרינת שלטון חכם ההלכה, המהווה את בסיס הלגיטימציה של המשטר האיראני הנוכחי ("נקדי בר פאסח"י אקא"י רפסנג'אני בהיכאדעא", 2014; "ניסת בג'א"י ברא'א'ת אז דשמנאן"י א'א'מה חסאב אנהא רא בה ח'דא וגד'אר כנים", ל"ת).

המאמץ לפיוס הסונים

כחלק מהשאיפה לשכך את העוינות העדתית הגביר ח'אמנאי את המאמץ שבו החל שנים קודם לכן – להביא לביטול הסופי של טקסי ה"התנערות" (תבררא) והקללות (סב) שהשיעים קיימו בימי שישי כנגד שלושת הח'ליפים הראשונים באסלאם, הנחשבים בעיניהם כמי שגזלו מעלי, חתנו ובן-דודו של הנביא מוחמד, את ירושת הנביא. דוברים שונים של המשטר טענו כי "ההתנערות" האמיתית צריכה להיות מכוונת נגד המערב או הארגונים הסלפיים-ג'האדיסטיים, שהם האויב האמיתי, ולא המאמינים הסונים הפשוטים ("נהם"י רביע אל-אוול רוז'י ביעתי דובארה בא אמאם"י זמאן אסת", 2015).

ב-21 בינואר 2013, במהלך "שבוע האחדות" באסלאם, פרסמה סוכנות הידיעות הרשמית אירנ"א קובץ פסקי הלכה של גדולי אנשי הדת באיראן, אשר גינו בנחרצות "קללות וביטויי זלזול בערכים המקודשים של דתות ועדות אחרות", הגורמים להגברת המתח והפיצול בין המוסלמים ("דידגאה"י מראג'ע תקלידי שיעה דר בארה"י אעמאלי"י ח'ראפ"י רוז נהם רביע אל-אוול", 2013). הפרסום החוזר של פסקי ההלכה הללו ב-2015 וב-2016 מעיד כנראה כי הם לא זכו להיענות עממית רחבה. ראוי לציין שחלק מפסקי ההלכה הדגישו כי אסור לקלל את הח'ליפים הסונים בפומבי, ומשתמע מהם כי מותר לקלל אותם בלב. במילים אחרות, ההסתייגות שיקפה את האופי הפוליטי של פסקי ההלכה האלה, ולא שינוי אידיאולוגי משמעותי.

מנהג עממי אחר שביקשו השלטונות האיראניים לבטל היה החגיגות ב-9 בחודש רביע אל-אוול, המציינות את יום הירצחו של הח'ליפה עמר בן אל-ח'טאב השנוא במיוחד על השיעים, בשנת 634. הרוצח היה העבד הפרסי פירוז אבן-לואלו נהוונדי, אשר על פי המסורת האיראנית העממית ברח לעיר כאשאן באיראן והפך שם לגיבור עממי. הקבר המיוחס לו אף הפך מקום עלייה לרגל פופולרי. לאחר מהפכת 1979 אסר המשטר

שיצאו מהוועידות הללו וכן ממאות רבות של פרסומים רשמיים באיראן הדגישו כי הפערים באמונות ובהתנהלות הדתית בין הזרם הסלפיי-ג'האדיסטי לבין הזרם הסוני המרכזי גדולים לאין שיעור מהפערים בין הזרם הסוני המרכזי לבין שיעים; הסלפים-הג'האדיסטים מהווים איום על כל המוסלמים ולא רק על השיעים; ארצות הברית וישראל הן העומדות מאחורי הארגונים האלה, והן אלה הנהנות מפעילותם הרצחנית.

כאמור, דוברי המשטר האיראני ניסו להציג את חילוקי הדעות התיאולוגיים בין הסונים לשיעים כסוגיות היסטוריות בעיקרן שחשיבותן פחותה בהווה, בייחוד ביחס למכנה המשותף הרחב בין שני הזרמים בשורה ארוכה של תחומים. מאמץ זה חייב הערכה מחודשת של מספר עקרונות יסוד בשיעה וכן פעולה לביטול מספר פרקטיקות דתיות פופולריות, שעוררו את זעמם של הסונים במשך מאות שנים. נשיא איראן חסן רוחאני הצהיר בכנס לאחדות אסלאמית ב-2016 כי סונים ושיעים חיו אלה לצד אלה וכיבדו איש את רעהו במשך מאות שנים. השיעים לא פגעו בעיקרים המקודשים לסונים, וכל המוסלמים כיבדו את חברי הנביא (צחאבה) ואת משפחת הנביא. בדומה לח'אמנאי, הוא דחה את האופי העדתי של הסכסוך והגדיר אותו כמאבק בין "אסלאם אמריקאי" (כלומר אסלאם סעודי וסלפי) לבין "האסלאם המוחמדי הטהור" (רוחאני, 2016).

הנשיא לשעבר, אכבר האשמי רפסנג'אני, הרחיק לכת בניסיון להפחית את הנטל הכבד של מורשת העבר האסלאמי על המציאות הפוליטית המודרנית. בכנס לאחדות סוני-שיעית שהתקיים בינואר 2014 הוא שאל, במידה מסוימת של ייאוש, "עד מתי נמשיך להרוג אלה את אלה על השאלה מי היה צריך להיות הח'ליפה הראשון?" (יורשו של הנביא מוחמד), והוסיף כי "השאלות כיצד הם נוטלים ידיים ורגליים לפני התפילה וכיצד הם מתפללים אינן יכולות להיות גורם הגיוני לסכסוך". רפסנג'אני הכיר בריב ההיסטורי בין הסונים לשיעים שגרם להתפתחותם כשני זרמים נפרדים בעלי כתבים קדושים, מסורות ועיקרי אמונה שונים, אולם הוא היה מוכן לקרוא תיגר על המשקל הסמלי והרגשי של ההבדלים האלה ולהתמקד בהווה ובעתיד, בהדגישו שיש למנוע מהוויכוחים סביב העבר להפוך למקור של שסע אלים בהווה (סבין ועמיתיה, 2014).

בהתחשב במקום המרכזי של חילוקי הדעות על השסע הסוני-שיעי במהלך ההיסטוריה, נראה כי רפסנג'אני שאף לשנות את אופי היחסים בין הסונים לשיעים – מעימות דתי-אידיאולוגי המבוסס על שנאה והדרה הדדית למציאות כמו זו הקיימת בין הזרמים השונים בנצרות המערבית בת-זמננו, של דו-קיום בשלום

אז של ארגון דאע"ש. (Iran's Intelligence Ministry, Bans Anti-Sunni celebrations, 2014) גם במקרה זה, פסקי ההלכה והאיסורים לא הביאו לביטולו של המנהג – תופעה שממחישה לא רק את הפער בין האסלאם העממי לאסלאם הרשמי אלא גם את עומק הרגשות האנטי-סוניים המושרשים בקרב שכבות נרחבות בציבור השיעי.

ההצהרות החוזרות ונשנות בדבר הצורך באחדות האסלאמית והניסיון לבטל נוהגים אנטי-סוניים לא ביטאו כוונה מצד הממסד הדתי השיעי לשנות באופן משמעותי את תפיסות היסוד של השיעה, שהבדילו בינה לבין הסונה, או את היחס הבסיסי לראשוני המוסלמים שלדעת השיעה בגדו בעלי. לשכתו של ח'אמנאי ואישי דת בכירים פעלו כדי להרגיע את חששותיהם של שיעים מהשורה מכך שהמשטר פועל לאימוץ עיקרי האמונה הסוניים, וכן חשדות מצד סונים כאילו הדיבורים על אחדות מסתירים שאיפה שיעית להמיר את דתם של הסונים לשיעה. הדוברים השיעים השונים הדגישו כי כל קבוצה צריכה לשמור על זהותה, וכי כל סוני הרוצה להפוך לשיעי צריך לעשות זאת רק בעקבות לימוד ודיון למדני. כמו כן, על שני הצדדים להימנע מלחישותיהם (רמז ללחישותיו של השטן המוזכרות בקוראן) של אויבי האסלאם הפועלים לעורר איבה בין המוסלמים, בעוד שעליהם לשתף פעולה נגד האויבים המשותפים ("וחדת אז מנטר-רי ההברי מעט'ס-י אנקלאב", 2014; "נטר-י עלמאא' ומראג'ע-י עט'אם בר וחדת מיאן שיעה וסני", 2015). כלומר, מרכיב מהותי של הניסיון לפייס את הזרם המרכזי בסונה כלל מאמץ להתלכד נגד האויב החיצוני המשותף – המערב והציונות.

מלחמת התעמולה נגד הוואהביה והסלפייה'ג' האדייה

במישור הדתי הטהור ניצבו השיעה והוואהביה, הזרם הדתי הרשמי בערב הסעודית, בשני קצותיו של הרצף האידיאולוגי והדתי באסלאם. הוואהבים תפסו את השיעים ככופרים שדינם מוות, כיוון שמרכיבים שונים בפולחן השיעי פגעו לדעתם באחדותו של האל, ואף נקטו אלימות קשה נגדם מראשית המאה ה-19. מהפכת 1979 באיראן היוותה זריקת עידוד לקהילות השיעיות השונות במזרח התיכון, והעמידה את איראן ואת ערב הסעודית זו מול זו כמתחרות על עמדת ההנהגה של העולם האסלאמי. בה בעת, הפלישה הסובייטית לאפגניסטן העניקה תנופה לארגונים הסלפיים-ג'האדיסטיים בעולם הערבי. ארגונים אלה אימצו את גישתו האנטי-שיעית של חכם ההלכה החנבלי החשוב תקי אל-דין אבן תיימיה (נפטר 1328), המציגה את השיעים ככופרים שדינם מוות.

האסלאמי על החגיגות, אך האיסור לא נאכף. ב-2007, בעקבות לחץ של אנשי דת סונים, התחייבו השלטונות האיראנים לסגור את אתר הקבר אך לא קיימו את הבטחתם. לעומת זאת, בשל החמרת האיבה הסוני-שיעית מאז 2012, החליטו השלטונות האיראניים להגביר את מסע התעמולה נגד החגיגות והעלייה לקבר.

מרכיב מהותי של הניסיון לפייס את הזרם המרכזי בסונה כלל מאמץ להתלכד נגד האויב החיצוני המשותף – המערב והציונות.

שורה של פרסומים והצהרות של אנשי דת מכל הדרגות, אשר שיקפו את תחושת הפגיעות והקורבנות המושרשות בשיעה, גינו את החגיגות בשל הנזק הרב שהן גרמו לשיעים באזור כולו. לדבריהם, החגיגות תרמו להצתת מלחמת אחים (פתנה) בין הסונים לשיעים ולשפיכת דמם של אלפי שיעים באינדונזיה, בפקיסטן, בעיראק ובלבנון בידי הארגונים הסלפיים ("דידגא-י מראג'ע תקליד-י שיעה דר בארה-י ח'ראפא-י בנאם-י עיד אל-זהרא", 2013). חג'ת אל-אסלאם עלי יונסי, לשעבר שר המודיעין, המכהן כיועצו של הנשיא רוחאני לענייני מיעוטים, אף הצהיר כי כל אדם המשתתף בחגיגות האלה נגד הסונים חייב לדעת כי הוא שותף לשפיכת דמם של שיעים בפקיסטן ובעיראק, ובכך הוא מסייע לפושעים הסלפיים ("עלי יונסי: אקליתיה באיד אסתאנדאר ופרמאנדאר ווזיר שוונד", 2013). רפסנג'אני, שהיה נועז יותר בנכונותו לערער על מוסכמות דתיות, קונן על כך שפעולות כמו החגיגות לכבוד רצח עמר והקללות נגד הח'ליפים הסונים תרמו להולדתם של ארגונים כמו אל-קאעדה, דאע"ש והטאליבאן ("רפסנג'אני: לען אל-צחאבה ואחתפאל במקתל אל-ח'ליפה עמר אוצלנא אלא דאעש", 2014).

בעוד החגיגות שיקפו טינה כלפי האסלאם הסוני, ניסו אנשי דת שונים להפוך את משמעותם, בטענה כי התאריך 9 בחודש רביע אמור להבליט דווקא את האחדות של כל פלגי האסלאם נגד האויבים המשותפים, הציונות והמערב ("נהם רביע אל-אוול ג'ש-י אע'אזי אמאמתי-י אמאם אל-זמאן יא ג'ש-י עיד אל-זהרא", 2013; "נטר-י איתוללה בהג'ת דר בארה-י ח'ראפא-י נהם רביע אל-אוול", 2014). בספטמבר 2013, כשמועד החגיגות התקרב, הורה משרד המודיעין לכוחות המשטרה בערים השונות למנוע בכוח את קיום החגיגות. ההוראה ניתנה כחלק ממבצע רחב יותר של כוחות ביטחון הפנים האיראניים נגד קבוצות דתיות וגופי תקשורת שהואשמו בליבוי מדנים ושנאה כלפי הסונים, על רקע הישגיו

שונות ולכן הכרזה על האחר ככופר (תכפיר), נגדה את המסורת המוסלמית. מכאן שלא זו בלבד שלתפיסות הוואהאביות והסלפיות אין כל בסיס באסלאם, הן אף משקיעות את המוסלמים במעגל קסמים של אלימות ("שבהתהא ותפוותהא" תפכר" דאעש בא והבאית צ'יסת?", 2014). ראוי לציין בהקשר זה כי התעמולה השיעית לא התייחסה לארגונים הג'האדיסטיים הסוניים בתואר סלפים, שכן למונח זה משמעות חיובית גם בעיני סונים מהזרם המרכזי, המעריצים את הדורות הראשונים ישרי הדרך (אל-סלף אל-צאלח) באסלאם. במקום זאת הם כינו אותם בתואר והאבים כדי לחבר ביניהם לבין ערב הסעודית, ובעיקר השתמשו בכינוי הגנאי "תכפירים", כלומר אלה המכריזים על שאר המוסלמים ככופרים. הצגת הוואהאבים והסלפים ג'האדיסטים ככתות הסוטות מדרך האסלאם העמידה את השיעים באופן אוטומטי כחלק אינטגרלי מ"האסלאם הטהור" ואולי אף כגורם המוביל אותו.

כך האיתוללה צאדק לאריג'אני, שכיהן אז כראש הרשות השופטת באיראן, טען כי הוואהאבית הייתה הכוח המניע מאחורי הקבוצות התכפיריות, שכן האסלאם הנכון לא היה מסוגל ליצור "זבל (זבאלהא) כמו דאע"ש". לדברי האתר הרשמי של מרכז ההוראה בקום, די להתבונן ביחס לכלל המוסלמים ולפשעים המתבצעים כדי לראות שדאע"ש היא קבוצה והאבית טרוריסטית ("אמכאן נדארד אסלאם ואקעי זבאלהא מת'ל דאעש תוליד כנד", 2015; "דאעש צ'הרה"י דגאר והאבית", ל"ת).

קו הדמיון הבולט ביותר בין שני הזרמים, לדברי הדוברים השיעים, הוא חוסר הסובלנות והתפיסה השוללת את אמונתם של רוב המוסלמים, אך מכוונת בעיקרה נגד השיעים. הדגש על מוטיב זה כוון במיוחד לרתיעה החזקה בקרב הזרם המוסלמי המרכזי מההכרזה על מוסלמים רגילים ככופרים, גם אם עברו על מצווה כלשהי של האסלאם. הסלפים ג'האדיסטים רואים עצמם נעלים מעל כל המוסלמים האחרים, והם נחושים לכפות את דעותיהם עליהם באמצעות "חרב התכפיר" (מצטפא ומצטפא, 2016).

הוועידה העולמית נגד הזרמים הקיצוניים והתכפיריים שהתכנסה ב-2014 השוותה את התנהלותם של הסלפים ג'האדיסטים להתנהלותה של כת הח'וארג', המשוקצת מימי ראשית האסלאם ושנואה גם על הזרם המרכזי באסלאם הסוני, מפני שהם מתמקדים באויביהם המוסלמים במקום באויבים החיצוניים. שני אנשי דת בכירים, נאצר מכארם-שיראזי וג'עפר סבחאני, טענו בוועידה כי התכפירים המודרניים גרועים מהח'וארג', שכן הח'וארג' פעלו מתוך בורות ואמונות מוטעות ואילו

מבחינת השיעים, תפיסת העולם הוואהאבית הקנאית היא הבסיס והמקור לאידיאולוגיה הרצחנית של הארגונים הסלפיים ג'האדיסטיים, ולכן הם קשרו בין שתי התופעות. מאז הפלת משטר הבעת' בעיראק ניהלה שלוחת אל-קאעדה בעיראק מלחמת טרור אכזרית בשיעים, שעלתה בחייהם של אלפי אזרחים. הישגיו (קצרי המועד) של ארגון דאע"ש, ששיאם כיבוש העיר מוצול בעיראק ביוני 2014 והכרזתה של הח'ליפות האסלאמית, הגבירו את פחדיהם של השיעים. איומו של דאע"ש ליישב את החשבונות ההיסטוריים עם השיעה "בכרבלא", העיר מוכת הזוהמה, ובנג'ף, מרכז עבודת האלילים" השתמע ככוונה לחלל את האתרים המקודשים ביותר לשיעה ולטבוח באוכלוסייה השיעית של שתי ערי הקודש האלה (Baghdad Launches Air Strikes on Insurgents in Mosul", 2014). נראה גם כי המשטר האיראני חשש מכוח המשיכה של האידיאולוגיה הסלפית בקרב המיעוט הסוני באיראן, שרובו התגורר באזורים העניים ביותר במדינה, וכן בכורדיסטן ובלוצ'יסטן, וחשש תחושות קיפוח עמוקות.

לצד האמצעים הצבאיים נגד דאע"ש, ובראשם הקמת מיליציות "הגיוס העממי" השיעיות בעיראק והתמיכה הפעילה במשטר אסד בסוריה ובחות'ים בתימן, פעלה איראן גם במישור התעמולתי נגד הוואהאבים הסעודים ונגד הארגונים הסלפיים ג'האדיסטיים, שמטרתם העיקרית הייתה לתקוע טריז בינם לבין הזרם המרכזי בסונה.

מלחמת התעמולה בוואהאבים לא הייתה תופעה חדשה בשיעה, אבל בשנים האחרונות חל בה שינוי משמעותי. בעבר נשאה ספרות הפולמוס השיעית אופי מגננתי, שנועד להראות כי אמונותיהם ונוהגיהם הדתיים של השיעים אינם סותרים את חוקי האסלאם ואת רוחו, ולכן אין בסיס להוקעתם ככופרים על ידי הוואהאבים. עם עלייתו של הביטחון העצמי השיעי מאז ראשית המאה הנוכחית, וביתר שאת מאז הטלתה הערבית, החל הפולמוס השיעי לתקוף את הוואהאבית עצמה כעיוות וכסטייה מהאסלאם הנכון.

הטעון השיעי המרכזי, שכוון במידה רבה לאוזניהם של הסונים מן השורה, תקף את הקנאות הוואהאבית והסלפית ג'האדית, שהכריזה כי מוסלמי שלא קיבל את תפיסותיהן המעוותות הוא כופר שדינו מוות. לדברי השיעים, הגישה הזו סתרה את הקוראן ואת הקונצנזוס שהיה מקובל על כל חכמי ההלכה הסונים. מול הקנאות הזו הציגו השיעים את עצמם כנושאי את דגל הפלורליזם באסלאם והדגישו את אחדות הדעים בין כל המוסלמים, במיוחד סביב העיקרון ששלטון אסלאמי אמיתי נובע מהאל בלבד. לדבריהם, האסלאם הכיל תמיד פרשנויות

הדוברים השיעים מציגים את קבוצתם כמי שנושאים את דגל הסובלנות והפלורליזם באסלאם.

ביטוי בולט לבורותם של הסלפים-ג'האדיסטים ולעיוותים שחוללו בחוק האסלאמי הוא הנוהג הנפסד של "ג'האד המין" (ג'האד אל-נכאח), כלומר מסע התעמולה של דאע"ש לעידוד נשים מוסלמיות לנסוע לסוריה כדי להתחתן עם אנשי הארגון הלוחמים במשטר אסד ולהעניק להם מחסדיהן המיניים בטרם ייצאו לקרב ("צ'הגונגי שכל גירי והאבית ותפוזי" אן בא אהלי סנת", 2014). על פי הדוברים השיעים, לא רק נוהג זה אלא כל התנהגותו הנפשעת של דאע"ש כלפי נשים מנוגדת לקוראן ולרוח האסלאם, והיא מוכיחה כי המוטיבציה העיקרית שלהם אינה אסלאמית אלא אגואיזם צרוף (מצטפא ומצטפא, 2016; "אל-מית'אק אל-עלמי, 2012).

אחד החטאים החמורים ביותר של הסלפים-ג'האדיסטים על פי הנרטיב השיעי הוא הסטת ההתקוממות העממית בארצות הערביות, שהייתה במהותה התקוממות אסלאמית ואנטי-אמריקאית, לעימות אלים בין סונים לשיעים. זאת בשעה שהאומה האסלאמית ניצבת בפני איומים חמורים במיוחד הנשקפים מהאויב החיצוני. האיתוללה סבחאני אף האשים אותם כי הם גורמים קרעים בארצות מוסלמיות כדי לסלול את הדרך למתקפה הצלבנית (המערבית) והציונית נגד המוסלמים (סבחאני, 2009, עמ' 8-9; 111-113). עבור ח'אמנאי, הפשע הבלתי נסלח של הזרם התכפירי היה העברת חזית המאבק האסלאמי מגבולות פלסטין הכבושה לרחובותיהן של עיראק, סוריה, פקיסטן ולוב. דוברים אחרים גינו את הסלפים-ג'האדיסטים על שהם נמנעים מהתקפות על ישראל, בעודם לוחמים בשיעה. חג'ת אל-אסלאם סייד מוחמד חוסין שהרודי, נציגו האישי של ח'אמנאי בכורדיסטן, הסביר לדוגמה כי הפשע הגדול ביותר של הקבוצות התכפיריות הלוחמות בסוריה ובעיראק היה בשבירת המצור על ישראל, שלפי המשתמע מדבריו היה חמור יותר מהרג המוסלמים ("תכפיריהא נמאדי עיניי אנחראףי ספיאני הסתנד", 2014; Supreme leader's full speech, 2014). אנשי דת בכירים קוננו שהתכפירים יוצרים דימוי מעוות שלפיו האסלאם הוא אלים באופיו, בעוד שהאסלאם "ידוע ברחמים, בתבונה ובהגיון שבו". האיתוללה מכארם שיראזי האשים אותם בגרימת נזק לשמו הטוב של האסלאם ברחבי העולם ובסיוע לציונים בשל כך, ואילו האיתוללה חוסיני בושהרי האשים אותם בעידוד מכון של האסלאמופוביה ברחבי העולם ("איתוללה מכארם שיראזי: עלמא'י אסלאם בצדאי בולנד אז תכפיר בראא'ת ג'וינד", 2016).

התכפירים המודרניים הם תוצר של מזימתם המתוכננת של אויבי האסלאם. יתרה מזו, הפשעים שהם מבצעים כמו הרג המוני של אזרחים לא-לוחמים, מכירת נשים והפיכתן לשפחות מין והרס אתרים מקודשים, חמורים בהרבה מפשעיהם של הח'וארג'. דוברים אחרים השוו את התנהלותם של התכפירים לזו של המונגולים – סמל האכזריות בהיסטוריה המוסלמית ("נגאה'י בה אבעאדי מח'תלף קונגרה'י ג'האני ג'ריאנהא אפראטי ותכפירי אז דיגאה'י עלמא'י אסלאם", 2014).

עבור ח'אמנאי, הפשע הבלתי נסלח של הזרם התכפירי היה העברת חזית המאבק האסלאמי מגבולות פלסטין הכבושה לרחובותיהן של עיראק, סוריה, פקיסטן ולוב.

מוטיב רטורי בולט אחר הציג את הוואהבים ואת הסלפים-ג'האדיסטים כקבוצות הלוקות בבורות ובחשיבה חשוכה, העומדת בניגוד מוחלט להגיון ולתבונה המנחים את האסלאם בכלל ואת השיעה בפרט. הזרם הוואהבי צמח באזור נג'ד במזרח חצי האי ערב, שהיה מנותק מכל זרמי המחשבה האסלאמית העשירה והיה חסר תרבות ועידון (חוסיני קזויני, 2013, עמ' 76). אין פלא שמייסד הוואהביה מוחמד בן עבד אל-והאב (נפטר 1792) היה חסר כל ידע בתיאולוגיה, בפילוסופיה ובעקרונות המשפט המוסלמי (רג'אי בורוג'ני, 2016). תפיסת העולם הפשטנית של הוואהבים הניעה אותם לשלול חידושים מדעיים שהאסלאם תמיד קיבל בברכה, וחשפה אותם לסתירות פנימיות רבות. לכן, התעמולה הוואהבית אינה מסוגלת לשכנע אף אדם באמצעות טיעונים רציונליים, והיא זוכה להצלחה רק בקרב בני אדם בורים, נחותים אינטלקטואליים ונמשכים לכסף ("ג'מוד פכרי דר תפכרי וואבית, אנהא רא דר גמראהי וזלאלת קראר דאדה אסת", 2013).

סתירות פנימיות נפוצות גם בקרב הסלפים-ג'האדיסטים. בעוד הם מתיימרים לחזור לאסלאם המקורי, בפועל תורתם היא חידוש (בדעה) מגונה וסטייה מדרכו של הנביא, שעבורו כל מוסלמי שהצהיר את הכרזת האמונה (שהאדה) לא יכול היה להיחשב לכופר ("אל-מית'אק אל-עלמי: אל-מא'תמר אל-עאלמי לל-תיאראת אל-מתשדדה ואל-תכפיריה מן וג'הת נטר' עלמא' אל-אסלאם", 2012). המשמעות ברורה: לא זו בלבד שהסלפים-ג'האדיסטים המציאו נוהגים חדשים שאין להם שום תקדים באסלאם הנורמטיבי, הם גם שקרנים וצבועים כשהם מתיימרים ללכת בעקבות ראשוני האסלאם. בניגוד לקנאות הסלפית-ג'האדיסטית,

גם בקריאה הפופולרית "יא אאל סעוד יא אליהוד" (הו בני משפחת סעוד, הו היהודים), שהושמע בכינוסים אנטי-הוואביים רבים, וכן בכינוי "אל-סעיין" המחבר את השם סעוד עם ציון (צהיון) (קאסמי, 2016). הקישור בין האויבים ההיסטוריים הוואבים והיהודים נועד להעצים את אופיים המרושע ולהסביר את שנאתם לשיעה כמעין נקמה מאוחרת על התבוסות שהיהודים נחלו בעבר, אך גם כבסיס לאמונה שסופה של הציונות יהיה כסופם של אותם יהודים מימי הנביא.

הקישור בין האויבים ההיסטוריים הוואבים והיהודים נועד להעצים את אופיים המרושע ולהסביר את שנאתם לשיעה כמעין נקמה מאוחרת על התבוסות שהיהודים נחלו בעבר, אך גם כבסיס לאמונה שסופה של הציונות יהיה כסופם של אותם יהודים מימי הנביא.

הצגתם של הארגונים התכפיריים כתוצר של מזימה מערבית הייתה למוטיב נפוץ בנאומיו של ח'אמנאי. הוא טען כי אף שהגישה התכפירית אינה חדשה ויש לה רקע היסטורי רב שנים, הרי "הארגונים הפושעים כמו אל-קאעדה ודאע"ש נוצרו ונבראו" על ידי האויבים האימפריאליסטים – אמריקה, בריטניה והמזרח הציוני – במטרה לשסות עמים אלה באלה. לזרם התכפירי חזות אסלאמית, אך בפועל הארגונים הללו והמשטרים התומכים בהם (כלומר הסעודים) פועלים בשירותם של האמריקאים, האימפריאליסטים האירופים והציונים. דוברי המשטר הסבירו כי מטרתם של המערב בהקמתם של הקבוצות התכפיריות הייתה "להרוס את הדימוי האמיתי של האסלאם", להחליש את האומה האסלאמית ולהילחם ב"התעוררות האסלאמית". דאע"ש גם שימש להסיט את תשומת ליבו של העולם מהפושעים שביצעו האמריקאים והציונים נגד המוסלמים (מסלחזאדה, 2014; "עלתי חמלה" דאע"ש בה עיראק אין ברהיי זמאני צ'יסת?", 2014). האשמות אלו אפשרו לח'אמנאי להציג את איראן והשיעה כניגוד המוחלט החיובי של הזרם התכפירי, ומכאן גם ההסבר לעוינות התכפירית נגדם.

בעוד שח'אמנאי האשים את ארצות הברית בהקמת דאע"ש, אנשי דת לא מעטים האשימו את ישראל בהקמתו ותיארו את דאע"ש כ"פרויקט ציוני". דוברים אחרים הצביעו על "המהות האמריקאית-ציונית" של הקבוצות התכפיריות, התואמת את הגישה הציונית לפגוע במאמציה של איראן לקדם את האחדות בין המוסלמים. אכזריותו של דאע"ש נגד המוסלמים, שאין לה כל בסיס במסורת של האסלאם, של הנצרות או של

אויבי השיעה – היהודים והמערב

אחד הכלים הרטוריים היעילים בוויכוחים פנים-אסלאמיים היה מאז ומתמיד זיהוי של היריב הפנימי עם גורם חיצוני, בעיקר היהודים, ובעת המודרנית גם המערב. לדברי החוקר סטיבן וסרסטרום (Steven Wasserstrom), קשה למצוא זרם סוטה מוסלמי שלא זוהה בזמן זה או אחר עם יהודי כמי שייסד אותו (Wasserstrom, 2014, p. 157). ייחוס מוצא יהודי לזרמים הלא-אורתודוקסיים פטר את המוסלמים "האמיתיים" מהאחריות לסכסוכים הפנימיים שפגעו באסלאם. בה בעת הוא השפיל את ה"סוטים" בכך שקשר אותם עם גורם חיצוני בזוי – גם ייהד אותם וגם השמיץ את היהודים כאויבי האסלאם. השיעים עצמם היו קורבן להאשמות אלה מצד סונים במהלך ההיסטוריה (Wasserstrom, 2014, p. 158), ועתה הם הפנו האשמות דומות נגד יריביהם הוואבים והסלפים-ג'האדיסטים. הגישה הזו שיקפה גם את הנטייה הרווחת לתאוריות קונספירציה בתרבות הפוליטית הערבית והאיראנית, המסבירה מציאות מורכבת וקשה לקבלה על ידי ייחוסה לכוחות נסתרים רבי עוצמה.

על פי הנרטיב השיעי, הבריטים השתילו את "הגידול הסרטי" הוואבי באזור כחלק מתוכנית-העל האימפריאליסטית נגד האסלאם. מרכיב מרכזי בתוכנית הבריטית להשתלט על המפרץ הפרסי היה שבירת האחדות האסלאמית על ידי עידוד מרידות באימפריה העות'מאנית ופגיעה בדו"קים ההרמוני בין הסונה לשיעה, וסוכניהם מצאו במוחמד בן עבד אל-והאב משתף פעולה וכלי ראוי למימוש המזימה ("והאבית דר ח'דמת דשמנאן-י אסלאם", "ל"ת; "אהדאף-י אנגליס אז אפארינשי פרקה-י והאבית", "ל"ת). שיתוף הפעולה הבריטי-והאבי הגיע לשיאו בתקופתו של מייסד הממלכה הסעודית המודרנית עבד אל-עזיז אבן סעוד (נפטר 1954), ושיאה היה בהסכמתו למסור את פלסטין ליהודים. עבד אל-עזיז נמנע מסיוע למרד הפלסטיני ב-1936 וסירב לשלוח את צבאו נגד הציונים ב-1948, והם בתמורה סייעו לו לכבוש את כל חצי האי ערב ("אסטרטגיות אאל סעוד דר בארה-י רז'ים-י צהיוניסטי", 2015; "ח'אנת-י אאל סעוד לפלסטין ואל-מסלמין", "ל"ת). חמור מכך, הדוברים השיעים גילו כי מוצאם של מוחמד אבן עבד אל-והאב ושל השושלת הסעודית הוא בעצם יהודי. על פי גרסה אחת, מוצא משפחת סעוד היה מהשבט היהודי בנו-קינוקאע שלחם בנביא מוחמד במדינה, ולפי הגרסה השנייה אבותיהם היו מתושבי נאות המדבר ח'יבר שהובסו על ידי עלי, אבי השיעה, בשנת 628 ("אסטרטגיות אאל סעוד דר בארה-י רז'ים-י צהיוניסטי", 2015; "ח'אנת-י אאל סעוד לפלסטין ואל-מסלמין", "ל"ת). הקשר היהודי התבטא

הדרת התכפירים מתחומי האסלאם

הצגתם של התכפירים כיצירי כפיהם של המערב והציונים שימשה אמצעי אידיאולוגי חריף יותר נגדם – הוצאתם לחלוטין מגדרי האסלאם. מכאן שיראזי, לדוגמה, יצר ניגוד בין האסלאם האמיתי המבוסס על "תפילה והתמסרות לאלוהים הרחמן והרחום" לבין הדת התכפירית המבוססת של שפיכות דמים, הרס והטלת אימה. הדת הזו, הוא קבע, אינה אסלאם. במהלך הוועידה נגד הקיצוניות הדתית שהתקיימה ב-2016 הוא הצהיר כי התכפירים אינם סונים או שיעים, אלא זרם פוליטי שאין לו כל קשר לשני הזרמים החשובים באסלאם. כל אנשי הדת באסלאם, הוסיף בהקשר אחר, חייבים לעמוד יחד ולאשר שהוואהבים אינם מוסלמים ואין להם דבר וחצי דבר עם האסלאם ("אל-אליאת אל-מנאסבה פי מואג'הת אל-תיאראת אל-תכפיריה, ארא' אל-מרג'ע מכארם שיראזי").

ח'אמנאי השתמש בכלי רטורי אחר להדרת התכפירים כאשר אימץ את המונח "ג'אהליה החדשה", שאותו טבע ההוגה הסוני-פקיסטני אבו אעלא מודודי והפיץ ההוגה המצרי הסלפי סיד קטב, והחיל אותו על התנהלותם של התכפירים. במקור תיאר המונח חברות מוסלמיות שלא חיו עוד לפי חוקי ההלכה האסלאמית, ולפיכך חזרו כביכול לתקופת הברבריות והבערות שקדמה לאסלאם. ח'אמנאי הבלית את המשמעות המקורית של המונח ג'אהליה (ברבריות) כאשר הדגיש את התפשטות "האכזריות" "הברוטליות" ו"מעשי ההרג חסרי המעצורים" של הזרם התכפירי. הוא הציג את ג'אהליה המודרנית כגרועה יותר מהתופעה ההיסטורית, לא רק בשל השימוש בכלי נשק קטלניים מודרניים אלא גם מפני שהארגונים הסלפיים-ג'אהדיסטיים חסרים אותם מעצורים מוסריים, שאפילו "עובדי האלילים של מכה" כיבדו בתקופת חייו של הנביא. כך למשל, "עובדי האלילים של מכה" לא לחמו במהלך חודש הרמדאן הקדוש, בעוד ששורשיהם המודרניים הפרו אפילו את העיקרון הבסיסי הזה ("השיארה באיד בא ג'אהלית מדרן מקאבלה כרד", 2015).

ההשוואה בין הסלפים-ג'אהדיסטים לבין הערבים הפגאנים והטענה כי התנהלותם הוציאה אותם מגדרי האסלאם הן שוות ערך להגדרתם ככופרים, ומהוות הצדקה להכרזת מלחמת קודש (ג'האד) נגדם. העיתון ג'מהורי אסלאמי המקורב למכללות הדת בקום אף הפציר באנשי הדת מהזרמים האסלאמיים השונים להוציא פסק הלכה משותף, המגדיר את הזרם התכפירי כזרם כופר ואשר יגדיר בפירוט מה דינים של "אלה שפנו לנשק התכפיר" (סביון ועמיתיה, 2014).

כל דת אחרת, נובעת מהתורה ומהתלמוד היהודיים. דאע"ש מיישם את מה שהציונים ציוו אך לא הצליחו לבצע, הם קבעו ("דאעש פרצ'מדאראן'י סיה-פוש א'חר אל-זמאן"? 2014; "אהדאף פרז'ה-י צהיוניסטי-י דאעש צ'ה בוד"? 2017). סוכנות הידיעות 'משרק', המזוהה עם משמרות המהפכה, אימצה את הטענה שמנהיג דאע"ש אבו בכר אל-בגדאדי היה למעשה קצין מוסד ישראלי בשם שמעון אילות ("טרנס טודי: רהברי-י דאעש יהודי וג'אסוס מוסד אסת", 2014). בהסתמך על סיפור זה העניקה סוכנות הידיעות איסנ"א באמצעות משחק מילים בערבית משמעות חדשה לשם דאע"ש "מדינת ישראל של עיראק וסוריה" (דולתי אסראא'ילי עיראק ושאם) "דאע"ש נגאהבאן'י אסראא'יל: אסראא'יל דאעשי דגאר", 2014).

העלאת המשולש סלפים, ציונים ומערב חשפה חילוקי דעות בין הדוברים השיעים השונים לגבי זהותו של האיום הגדול ביותר על האסלאם. אתר השאלות והתשובות הרשמי בנושאי הלכה ה-Islamquest הודה שהיהודים היו האויב הגרוע ביותר בראשית ימי האסלאם, אך בימינו הוואהבים עולים עליהם בסכנה ("בזרגתרינ'י דשמנ'י אידיאולוז'י-י אסלאם, אמריכא אסת, יא אנגליס, יא והאביאן וסלפיאן"? 2014). ואילו הודעת הסיכום של הוועידה נגד הקיצוניים העמידה את התכפירים בשורה אחת עם האויבים החיצוניים, כלומר ארצות הברית והציונים ("אל-מית'אק אל-עלמי", 2012). ח'אמנאי מצידו הציב את הזרם התכפירי בהקשר הרחב יותר של האיומים ההיסטוריים שבפניהם ניצב האסלאם. לפיכך הוא הגיע למסקנה שונה כאשר טען כי אף שהזרם התכפירי והוואהבים נלחמים באיראן ובשיעה ואף ביצעו פשעים חמורים, הם אינם "האויב העיקרי" של האסלאם. האויב הזה הוא מי שהגה, הקים, מימן והסית אותם, ויצר קרע בין "הקבוצות חסרות הידע וההבנה הללו ובין האומה האיראנית המדוכאה", ואויב זה הוא בראש ובראשונה המערב והאמריקאים בראשו ("השדאר'י רהבר מעט'ם-י אנקלאב אסלאמי נסבת בה ח'טרי-י בזרג'י ג'ריאנהא-י תכפירי", 2014). ההיגיון שהנחה את ח'אמנאי היה ברור. הוואהבים והסלפים-ג'אהדיסטים הורגים בשיעים, אך הם אינם יכולים להביס את השיעה או את איראן, ורעיונותיהם אינם מושכים את הצעירים באיראן. לעומת זאת, אף על פי שח'אמנאי האמין כי תבוסתו ההיסטורית של המערב בטווח הארוך היא בלתי נמנעת, הוא היה מודאג הרבה יותר מכוח המשיכה של תרבות המערב בקרב הצעירים ומהסכנה הטמונה בה לעצם קיומם של הרעיון והמשטר האסלאמיים.

נגד הסלפים ג'האדיסטים, אולם הוא המשיך לקרוא למאבק כולל נגדם. ח'אמנאי הגדיר את דאע"ש כ"גידול סרטני" שנוצר על ידי האויבים – דימוי שבו השתמש נגד ישראל, המצביע לא רק על הדמיון בין שני אויביה של השיעה אלא גם, בהתחשב בטיפול היעיל היחידי נגד גידולים סרטניים, על הסוף הראוי לשניהם (Bringing U.S. to Its Knees, in the Region, is a Miracle of the Islamic Revolution", 2017). הצהרות אלה, שחרגו מהקו השיעי המסורתי בגלל תחושת האיום שהציב דאע"ש, היוו במידה רבה סגירת מעגל היסטורי, כאשר שיח דתי שיעי שהונע במקורו מתוך חשש להדרת השיעים מהאסלאם הסתיים בהכרזה על היריב הוהאבית'סלפי כאויב אנטי-אסלאמי שיש להילחם בו ולהשמידו.

העצמתו של ציר ההתנגדות השיעי-איראני הייתה גורם כבד משקל בהחלטתן של מדינת האמירויות ושל בחריין בקיץ 2020 לנרמל את יחסיהן עם ישראל, כדי לשפר את מאזן הכוח האסטרטגי באזור, ובמפרץ הפרסי בפרט.

סיכום

עליית משקלו של העימות הסוני-שיעי במסגרת מכלול אירועי האביב הערבי פגעה מאוד בשאיפותיה של איראן לבסס את עצמה כמנהיגת העולם המוסלמי, בהסכמתו של הרוב הסוני. הצורך לצמצם למינימום את נזקי השסע הסוני-שיעי חייב את מנהיגי השיעה, ואיראן בראשם, לשכלל מספר דרכי תגובה אידיאולוגיות ופוליטיות. חלק מהתגובות, בעיקר ביטול פרקטיקות אנטי-סוניות, חייבו מאמץ נגד דפוסי פעולה שהיו מושרשים עמוק בשיעה, במיוחד העממית, ולא זכו להצלחה מלאה. התגובות גם חשפו את הפער בין הדוקטרינה והמדיניות של המשטר לבין זרמים של אסלאם עממי באיראן.

סוג התגובות השני, כלומר מתקפה על התפיסות וההתנהלות של הזרמים הוהאבית'ים והסלפיים-ג'האדיסטיים, שיקפו מצד אחד תחושת חרדה נוכח האיום הפיזי שזרמים אלה הציבו בפני השיעים בעיראק, לבנון ופקיסטן. מנגד, אופי המתקפה שיקף גם ביטחון עצמי, בעיקר אצל האיראנים, במקום הקו השיעי המתגונן בעבר. מוטיב מרכזי בקו פעולה זה הטיל את האחריות לאיבה ולעימות העדתי בתוך האסלאם על אויבים חיצוניים, בראשם ארצות הברית והציונות, בניסיון ליצור חזית מוסלמית מאוחדת נגד האויב החיצוני. המוטיב השני הדגיש את הקרבה בין הזרם המרכזי בסונה לשיעה ואת העמדתם של הוהאבית'ים והסלפים-ג'האדיסטים כזרמים סוטים וכאויב משותף של כלל המוסלמים. גישה זו גם העמידה את השיעה

על אף זאת נמנעו אנשי הדת הבכירים מהוצאת פסק הלכה כזה, כנראה מתוך ניסיון העבר. במהלך ההיסטוריה נמנעו אנשי הדת השיעים מהכרזה על הסונים ככופרים, מפני שהבינו כי תהיה זו טעות מצידו של המיעוט לעורר את כעסו של הרוב, אם יפעלו בצורה זו. במקום זאת הם הציגו את הסונים כמוסלמים שטעו, ואשר יש למשוך אותם אל השיעה באמצעות הפצת המסרים השיעיים. נראה גם כי חששו שהכרזה על כפירה בהתבסס על דפוסי התנהגות עלולה להפוך לנשק נגד השיעה עצמה, כפי שהוהאבית'ים אכן עשו לשיעים.

מאחר שהסלפים-ג'האדיסטים לא שללו את הקוראן או את עיקרי האמונה האסלאמית הבסיסיים, סירבו אנשי הדת הסונים הבכירים, בראש ובראשונה מוסד אל-אזהר במצרים, להכריז עליהם ככופרים, אף על פי שגינו את מעשיהם (Gabra, 2016). אנשי הדת השיעים נהגו כמותם, כנראה מתוך חשש שהכרזה כזו תפגע במאמציהם לגבש ברית עם הזרם הסוני המרכזי נגד הארגונים הללו ותותיר אותם לבדם בעימות נגד אותם ארגונים. במקום זאת הם העדיפו את השימוש במונח המחייב פחות "לא-מוסלמים", כלומר אלה שלא היו אף פעם מוסלמים והם ניצבים מחוץ לגבולות האסלאם – גישה שאפשרה לשיעים לקרוא לג'האד נגדם. ראוי לציין כי הם נקטו קו דומה נגד סדאם חוסיין לאחר שעיראק פלשה לאיראן בשנת 1981, כאשר הגדירו אותו כטאע'ות, כלומר שליט ערץ עובד אלילים, ובכך עקפו את האיסור האסלאמי על הכרזת ג'האד נגד מוסלמים (Gielsing, 1999, p. 44; 76).

איתוללה כאט'ם האירי היה הראשון אשר הוציא פסק הלכה ב־18 בנובמבר 2013, שבו הגדיר את מלחמתו של חזבאללה הלבנוני נגד הכוחות הסוניים המורדים בסוריה כעימות בין הגנה על האסלאם לבין כפירה, או במילים אחרות כמצווה דתית (אסטרטגית אאל סעוד דר בארה'י רז'ים'י צהיוניסתי, 2015). ביוני 2014, לאחר כיבוש מוצול בידי דאע"ש, הוציא האיתוללה עלי סיסתאני, גדול חכמי ההלכה השיעים בעיראק, פסק הלכה הקורא לכל הגברים הכשירים להתגייס לצורך המאבק ב"טרוריסטים" של דאע"ש כדי להגן על אדמת עיראק, על האומה האסלאמית ועל קודשי הדת. פסק ההלכה שלו קבע כי בהתאם לחוקי הג'האד, כל מי שייהרג בקרב נגד דאע"ש ייחשב לשהיד. מקתדא צדר ממנהיגי השיעה העיראקית, שמעמדו הדתי היה נמוך בהרבה בהשוואה לסיסתאני, הלך בעקבותיו והוציא פסק הלכה דומה כעבור כמה חודשים ("איתוללה סיסתאני פתוא'י ג'האד צאדר כרד", 2014; "פתוא'י ג'האד מקתדא צדר עליה'י דאע"ש", 2014). ח'אמנאי אומנם לא פרסם פסק הלכה רשמי המכריז על ג'האד

בעתיד הנראה לעין, במידה רבה יותר מאשר הצהרותיה המתחסדות של איראן על אחדות אסלאמית.

פרופסור מאיר ליטבק הוא מרצה בכיר בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל אביב וראש החוג בשנים 2018–2020.

מקורות

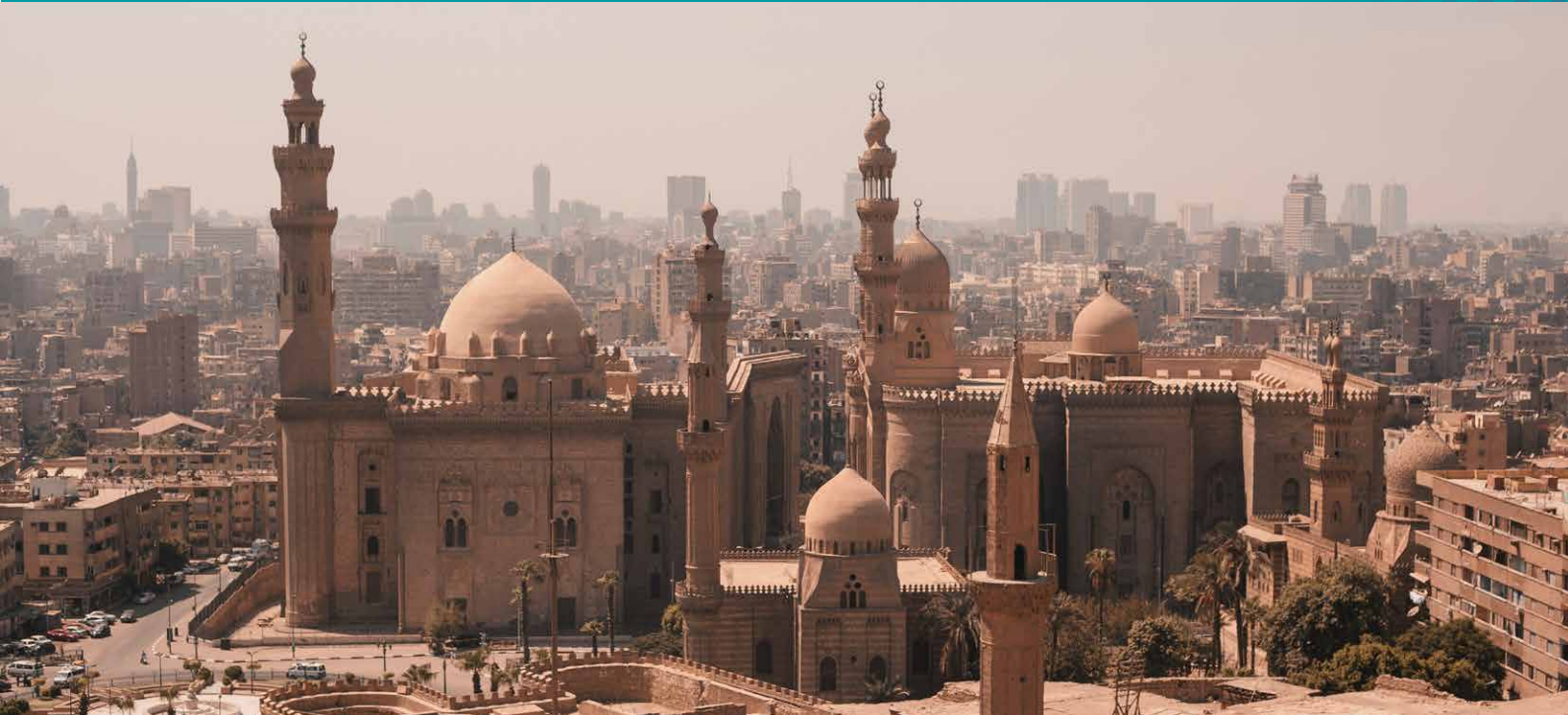
סביון, א', מנשרוף, י', ח'ראזי, א' ולהט, י' (2014, 17 בפברואר). איראן קוראת לתגובה אלימה נגד סעודיה. ממר"י. <http://www.memri.org.il/cgi-webaxy/item/3581?org.il/cgi-webaxy/item>
 אאל סעוד יהוד וינתסבון אלא בני קינוקאע (ל"ת) <http://aljamahir.amuntada.com/t27969-topic>
 אהדאף פרוז'ה'י צהיוניסתי'י דאעש' צ'ה' בוד? (2017, 21 בספטמבר). <https://www.yjc.ir/fa/news/6329019>
 אהדאף'י אנגליס אז אפארינשי פרקה'י והאבית (ל"ת) Political Studies Research Institute, Tehran <http://bcir.pchi.ir/show.php?page=contents&id=9619>
 איתוללה מכארם שיראזי: תכפיריה בזרגתרין'י תהדיד בראי ג'הא'י אסלאם הסתנד (2015, 5 בספטמבר). <https://www.mehrnews.com/news/3770245>
 איתוללה מכארם שיראזי: עלמא'י אסלאם בצדאי' בולנד אז תכפיר בראא'ת ג'ו'נד (2016, 28 בינואר 2016). <http://hajj.ir/84/65199>
 איתוללה סיסתאני פתוא'י ג'האד צאדר כרד (2014, 13 ביוני). <https://hawzah.net/fa/News/View/97209>
 אל-אליאת אל-מנאסבה פי מוא'הת אל-תיאראת אל-תכפיריה, ארא' אל-מר'גע מכארם שיראזי. (2016, 17 בספטמבר). <https://www.makarem.ir/main.aspx?lid=2&typeinfo=1&catid=45227&pageindex=0&mid=394969>
 אל-מית'אק אל-עלמי: אל-מא'תמר אל-עאלמי לל-תיאראת אל-מתשדדה ואל-תכפיריה מן ג'ה'ת נטר' עלמא' אל-אסלאם (2012, 21 בנובמבר) <http://dinpajooan.com/ararticle13102.html>
 אמכאן נדארד אסלאם ואקעי זבאלהא מת'ל דאעש תוליד כנד (2015, 7 בדצמבר). <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1394/09/16/936971>
 אסטרטג'ית אאל סעוד דר בארה'י רז'ים'י צהיוניסתי (2015, 23 ביולי). <https://www.teribon.ir/archives/267190>
 בזרגתרין'י דשמן'י אידיאולוג'י'י אסלאם, אמריכא אסת, יא אנגליס, יא והאביאן וסלפ'יאן? (2014, 19 במאי). <http://www.islamquest.net/fa/archive/question/fa29589>
 ג'מוד פכרי דר תפכרי' והאבית, אנהא רא דר גמראהי וזלאלת קראר דאדה אסת (2013, 6 בנובמבר). <https://www.farsnews.ir/news/13920813000982/جمود-فكري-وهابيت-را-در-گمراهي-و-ضلالت-قرار-داده-است>
 דאעש נגאהבא'י אסראא'יל: אסראא'יל דאעשי דגאר (2014, 6 באוגוסט). <http://www.shia-news.com/fa/news/76416>
 דאעש פרצ' מדאראן'י סיה'פוש א'חר אל-זמאן? (2014, 9 בספטמבר). <https://article.tebyan.net/284586>
 דאעש צ'ה'רה'י דגאר והאבית (ל"ת). <https://www.andisheqom.com/fa/Article/view/1100078/داعش-چهره-دیگر-وهابیت>
 די'גאה'י מראג'ע תקליד'י שיעה דר בארה'י אעמאלי'י ח'ראפ'י רוז נהם רביע אל-אול (2013, 21 בינואר). <http://www.irna.ir/fa/News/80508765>
 די'גאה'י מראג'ע תקליד'י שיעה דר בארה'י ח'ראפ'י'י בנאם'י עיד אל-זהרא' (2013, 8 בפברואר).

כנציגה האולטימטיבית של ה"אסלאם הטהור". גם פה בלט המאמץ לזהות את האויב הפנים-אסלאמי עם האויבים החיצוניים, להציגו כיציר כפיהם וכמי שמשרת את האינטרסים של האויבים החיצוניים. בהקשר זה ראוי לציין את הייחוס של מוצא יהודי לאויב המוסלמי הפנימי. שיוא של מאמץ זה הוא הצגתם של האויבים האלה ככופרים באסלאם, ולפיכך יש הצדקה בהכרזת ג'האד נגדם במגמה להביא לתבוסתם וחיסולם. בכך השלימו השיעים מעגל היסטורי, ממיעוט המתגונן מול הצגתו ככופר להעמדת עצמם כמייצגי האסלאם הטהור, המנהיגים את המאמץ הצבאי והאידיאולוגי להילחם באויבי האסלאם הפנימיים.

העצמתו של ציר ההתנגדות השיעי-איראני הייתה גורם כבד משקל בהחלטתן של מדינת האמירויות ושל בחריין בקיץ 2020 לנרמל את יחסיהן עם ישראל, כדי לשפר את מאזן הכוח האסטרטגי באזור, ובמפרץ הפרסי בפרט. זאת למרות שהן נזהרו שלא להציג בפומבי את המהלך כמכוון נגד איראן ונגד השיעה. אולם כוונתן היתה ברורה לאיראן ולפיכך היא הגיבה בחריפות, תוך שהיא נזהרת שלא להתייחס לעימות הסוני-שיעי אלא להציג את עצמה כמגינת האינטרסים של הפלסטינים ושל כלל המוסלמים. בנאומו ב-1 בספטמבר 2020 גינה ח'אמנאי את ההחלטה כ"בגידה בעולם האסלאם" והביע את ביטחונו כי הבגידה לא תחזיק מעמד זמן רב (Al-Monitor, 2020). משרד החוץ האיראני, שהיה בוטה יותר, גינה את ההסכם עם ישראל כ"טפשות אסטרטגית" שרק תגביר את ההתנגדות לישראל. דובר משרד החוץ אף ניבא כי "שפיכת דמם הבלתי צודקת של הפלסטינים לאורך שבעת העשורים האחרונים של כיבוש ישראלי (כלומר מאז 1948) תשיג במוקדם או במאוחר את אלה הבוגדים בעניין הפלסטיני". ראש מטה הכוחות המזוינים הגנרל מוחמד באקרי חשף חלקית את החשש האיראני כאשר הזהיר את מדינת איחוד האמירויות כי איראן לא תסבול כל פגיעה בביטחונה, ולו הקטנה ביותר, כתוצאה מהמהלך הזה, וכי היא תטיל על איחוד האמירויות את מלוא האחריות לכך ("רא'יס סתאד כל נירוהאי מסלח איראן אשכארא אמאראת רא תהדיד כרד", 2020). עם זאת, הדוברים האיראנים השונים לא פירטו מה בכוונתה של איראן לעשות כדי להכשיל את נרמול היחסים, כחלק מגישתו הזהירה של ח'אמנאי בניהול מדיניות החוץ.

בעיקרו של דבר, תמיכתה הגלויה של איראן במעשי הדיכוי האכזריים של המשטר הסורי נגד האוכלוסיה האזרחית, הסונית ברובה, וכן תמיכתה במיליציות השיעיות בעיראק, הנוהגות ביד קשה בעיראק, ובחות'ים בתימן היורים טילים על ערב הסעודית, משפיעה על העמקת השסע הדתי בין הסונים לשיעים בעולם הערבי

- פארס: אג'דאדי אאל סעוד יהודיאן ח'יבר הסתנד (2015, 29 במארס).
<http://www.parsine.com/fa/news/232655/>
 פתואי-ג'האד מקתדא צדר עליה-דאעש. (4102, 11 בדצמבר)
<http://www.trt.net.tr/persian/mntqh/2014/12/11/ftwy-jhd-mqtdy-sdr-lyh-d-sh-14>
 צ'הונגניי שכל גיריי והאבית ותפוזותי אן בא אהלי-סנת (2 ביוני).
<https://rasekhoon.net/article/show/903822>
 קאסמי, צאלח (2016). אאל סעיון: תא'ריח צ'ה פידאיש וג'נאית אאל סעוד. סלמאן פאכ.
 רא'ס סתאד כל נירוהאי מסלח איראן אשכארא אמאראת רא תהדיד כרד (2020, 16 באוגוסט).
<https://www.dw.com/fa-ir/ایران-آشکارا-امارات-اتهدید-کرد/54586755-a>
 רג'אי בורוג'ני, מוחמד עלי (2015, 26 ביוני). עקל-גרזיי ועדאלת-סתניזיי והאבית דר תקאבל בא עקלקגראיי ועדאלת-גרזיי מעתזלה.
<http://maliradjaee.blogfa.com/post/66>
 רוחאני: רז'ים צהיוניסטי וח'ונריזאן מנטקה בה זודי גרפתאר יא'ס ח'ואהנד שד (2016, 15 בדצמבר).
<https://www.tasnimnews.com/fa/news/1395/09/25/1268404/>
 רפסנג'אני: לען אל-צחאבה ואחתפאל במקתל אל-ח'ליפה עמר אוצלנא אלא דאעש (2014, 10 בנובמבר). אל-קדס (לונדון).
 שבהתהא ותפוזותהאי תפכרי דאעש בא והבאית צ'יסת? (2014, 19 ביולי).
<https://www.mashreghnews.ir/news/325090>
 תכפיריהא נמאדי עיניי אנחראף-י ספיאני הסתנד (2014, 15 ביוני).
<https://kurdistan.iqna.ir/fa/news/1417890/>
 نماد-عینی-انحراف-سفیانی-هستند
 Al-Monitor staff (2020, September 1). Khamenei blasts Emirati 'treason' against Muslims after Israel deal.
<https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2020/09/iran-khamenei-emirati-treason-israel-dea-uae-islamic-world.html#ixzz6kp4sKaek>
 Baghdad Launches Air Strikes on Insurgents in Mosul (2014, June 12). *Financial Times*. June 12, 2014,
<https://www.ft.com/content/09bf97c2-f200-11e3-9015-00144feabdc0>
 Bringing U.S. to its knees, in the region, is a miracle of the Islamic revolution. (2017, November 22). <http://english.khamenei.ir/news/5289/Bringing-U-S-to-its-knees-in-the-region-is-a-miracle-of-the-revolution>
 Gabra, M. (2016). The Ideological Extremism of Al-Azhar. *Fikra Forum*. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/ideological-extremism-al-azhar>
 Gieling, S. (1999). *Religion and war in revolutionary Iran*. I.B. Tauris.
 Iran's Intelligence Ministry Bans Anti-Sunni celebrations (2014, September). *Al-Sharq al-Awsat*.
<http://english.aawsat.com/2014/09/article55336253/irans-intelligence-ministry-bans-anti-sunni-celebrations>
 Supreme leader's full speech in international congress. (2014, November 26). <http://www.miu-lb.org/details.php?id=591&cid=484>
 Wasserstrom, S. (2014). *Between Muslim and Jew: The Problem of Symbiosis under Early Islam*. Princeton University Press.
 دیدگاه-<https://www.farsnews.ir/news/13911030001465/>
 مراجع تقلید-شیعه-در باره-مخبر افقای-به-نام-عبدالزهر-فیلم
 השדאריי רהבר מעט'ם-י אנקלאב אסלאמי נסבת בה ח'טריי בזרגי ג'ריאנהאי תכפירי (2014, 29 בדצמבר).
<https://www.isna.ir/news/92102916491>
 השיאנהא באיד בא ג'אהלית מדרן מקאבלה כרד (2015, 16 במאי).
<http://farsi.khamenei.ir/video-content?id=29735>
 והאבית דר ח'דמת דשמנאן-י אסלאם (ל"ת).
<http://almazhab.org/?p=282>
 וחדת אז מנט'ריי רהברי מעט'ם-י אנקלאב (2014, 14 בינואר). IRNA.
<http://www.irna.ir/fa/News/80993797>
 וטרנס טודי: רהברי דאעש יהודי וג'אסוס מוסד אסת (2014, 7 באוגוסט).
<https://www.mashreghnews.ir/news/333465/>
 ش-عادر-یهر
 تسلا-داسو-مس-وساجو-ی-نوپی
 ח'אמנאי: לא חרב בין אל-סנה ואל-שיעה. (2014, 29 ביוני). אל.אפ.
<http://www.elaph.com/Web/News/2014/6/918323.html#sthash.ZnyYnpPNh.dpuf>
 חוסיני קוזיני, סייד מוחמד (2013). והאבית אז מנט'ריי עקל ושרע. מאססטי תחקיקאטי חזרת-י ולי עצר.
 ח'יאנטי-אל סעוד לפלסטין ואל-מסלמין (ל"ת).
<https://www.youtube.com/watch?v=WlluzFtH1NI>
 מסלחזאדה, מצטפא (2014, 29 בספטמבר). דאע'ש שיעה רא דשמני אצליי ח'וד מידאנד.
<https://www.farsnews.ir/13930705001759/amp>
 מצטפא, אחמד ועלא' חסן מצטפא (2016, 2 ביולי). ג'נבשהאי אנקלאב וג'ריאנאטי תכפירי ותוריסטי. ג'ואן איראני.
<https://khabarfarsi.com/u/22640089>
 נגאהי בה אבעאדי מח'תלף קונגרהי ג'האניי ג'ריאנהא אפראטי ותכפירי אז דידגאהי עלמא'י אסלאם (2014, 23 בנובמבר).
<http://www.farsnews.com/newstext.php?nn=13930901000989>
 עלי יונסי: אקליתאה באיד אסתאנדאר ופרמאנדאר ווזיר שוונד (2013, 13 באוקטובר).
<http://www.entekhab.ir/fa/news/132846>
 נהם רביע אל-אוול ג'שני אע'אדי אמאמתי אמאם אל-זמאן יא ג'שני עיד אל-זהרא' (2013, 30 בינואר)
<https://www.ilna.ir/97/023832/بخش-مناسبت-های-مذهبی-نهم-ربیع-الاول-جشن-آغاز-امامت-امام-زمان-یا-جشن-عبدالزهر>
 נהם רביע אל-אוול רודי ביעתי דובארה בא אמאם זמאן אסת (2015, 22 בדצמבר).
<https://www.farsnews.ir/news/13931010001385/>
 نهم-ربیع-الاول-روز-جیعتی-دوباره-امام-زمان-عج-است
 נט'ריי איתוללה בהג'ת דר בארהי ח'ראפאטי נהם רביע אל-אוול (2014, 11 בינואר).
<http://aghigh.ir/fa/news/19525>
 נט'ריי עלמא' ומראג'עי עט'אם בר וחדת מיאן שיעה וסני (2015, 4 בינואר).
<http://dana.ir/News/206483.html>
 ניסת בג'אי ברא'ת אז דשמנאן-י אא'מה חסאב אנהא רא בה ח'דא וגד'אר כנים (ל"ת)
<http://www.rahejanat.blogfa.com/post/32>
 נקדי בר פאסח'י אקא'רי רפסנג'אני בה יכאדעא' (2014, 17 בפברואר).
<http://ravanbakhsh.blogfa.com/post-42.aspx>
 סבחאני, ג'עפר (2009). אל-סלפיה: תאריח'ן, מפהומן והדפן. מואססת אמאם צאדק.
 עלתי חמלהי דאעש בה עיראק אין ברההי זמאני צ'יסת? (2014, 13 ביוני).
<http://adyannews.com/4573>

אויברסיטת אל־אזהר. תמונה: unsplash.

מדינה אזרחית או מדינה חילונית בשיח הערבי – מצרים כמקרה בוחן

לימור לביא ועבדאללה שלבי

מאמר זה הוא פרי שיתוף פעולה בין הסוציולוג המצרי עבדאללה שלבי, מרצה באוניברסיטת עין שמס וממקימיה של תנועה חדשה הקוראת לחילון במצרים, לבין ד"ר לימור לביא, חוקרת מאוניברסיטת בר־אילן העוסקת ביחסי דת–מדינה במצרים. המאמר מציע ניתוח קונטקסטואלי של עיקרי רעיונותיה של תנועת חילון זו, כפי שהציגם שלבי בכנס השנתי של החוג ללימודי הערבית והאסלאם באוניברסיטת תל־אביב במאי 2020. המאמר מבקש להעריך את הגורמים להתעוררותה של תנועה כגון זו במצרים בת־זמננו, את תביעותיה לשינוי ואת משקלה בשיח הציבורי, ולעמוד על ההבדל בין הקריאה לחילוניות לבין קריאות נפוצות יותר בעולם הערבי לכינון של מדינות אזרחיות, מאז 'האביב הערבי'.

מילות מפתח: מצרים, חילון, מדינה אזרחית, חילוניות, דת, יחסי דת–מדינה, אסלאם, האביב הערבי.

מבוא

לאחרונה קמה במצרים תנועה חדשה הקוראת לחילונם של החברה ומוסדות המדינה. הסוציולוג המצרי עבדאללה שלבי, מרצה באוניברסיטת עין שמס וממקימי התנועה, הציג את רעיונותיה בכנס השנתי של החוג ללימודי הערבית והאסלאם באוניברסיטת תל־אביב שהתקיים במאי 2020 (ראו בהמשך את תרגום

הרצאתו לעברית). יוזמה זו דוגלת בהפרטה של הדת (privatization of religion), כלומר הוצאתה מהתחום הציבורי ושימורה במרחב הפרטי בלבד (Casanova, 1994, pp. 12–17). זוהי יוזמה יוצאת דופן. דרישות ברוח זו לדחוק את השפעתם של אנשי דת או מוסדות דת על קבלת החלטות וניהול עניינים פוליטיים, כלכליים, חברתיים או תרבותיים אינן דבר חדש במצרים (Hatina,

מדינה אזרחית שימש אז במובן של הפרדה מוחלטת בין דת למדינה. לכן המושג לא היה מקובל, בציבור בכלל ובקרב זרמי מחשבה אסלאמיים בפרט. בשנות ה־80 החל המושג להיות נפוץ יותר ויותר, הן בפי אינטלקטואלים ליברלים הן בפי אינטלקטואלים אסלאמיסטים. הליברלים השתמשו במושג מדינה אזרחית כדי לעדן את הדרישה מעוררת האנטגוניזם לחילון. הם לא דיברו עוד על הפרדת דת ומדינה, כי אם על צמצום תפקידה של הדת בפוליטיקה ועל שימור מעמדה בחינוך ובתרבות. אסלאמיסטים, לעומת זאת, החלו לאמץ את המושג במשמעות שונה. המהפכה האסלאמית באיראן ב־1979 פגעה בדימוי של המדינה האסלאמית, שקבוצות אסלאמיסטיות שונות עשו לה נפשות. אינטלקטואלים אסלאמיסטים נדחקו אפוא לאמץ לתורתם הפוליטית את הטרמינולוגיה של מדינה אזרחית בניסיון להתנער מהמדינה הדתית במובן האיראני השיעי, זו הנשלטת בידי חכם ההלכה (ולאית אל־פקיה). לשם כך הם פיתחו את הטענה שהמדינה האסלאמית הסונית נשלטת בידי שליט אזרחי (בניגוד לאיש דת שמייחס לעצמו ייפיו כוח אלוהי), ומכאן שהיא אזרחית ולא דתית. זו אינה מדינה חילונית, שכן אין מדובר בויתור על תפיסת האסלאם כמערכת כוללת המסדירה את החיים בכל התחומים, כולל החקיקה והממשל (לביא, 2016).

המדינה האידאלית: מדינת לאום מתוקנת שהסדר הציבורי בה מתנהל על פי דפוסי שלטון מודרניים כמו ריבונות העם, פרלמנטריזם, פלורליזם ושוויון אזרחי, מבלי לדחוק לשוליים את הדת, ההיסטוריה והתרבות של המוסלמים.

מראשית שנות ה־2000 אימצו גם 'האחים המוסלמים' את המושג מדינה אזרחית למצעים הרשמי אף כי סלדו ממנו במשך שנים, אחרי ששיח' יוסף אל־קראצ'אוי, מגדולי הפוסקים הסונים, החל גם הוא להשתמש בו (Harnisch, 2017; Kamali, 2005; Lavie, 2009; & Mecham). לעיתים מדגישים אסלאמיסטים כי הם דוגלים ב"מדינה אזרחית עם מקור סמכות אסלאמי" – תוספת שמטרתה להבהיר שאין הכוונה למדינה חילונית, כי אם למדינה לא־דתית (במובן התיאוקרטי) בלבד, מבלי לוותר על התפיסה שהשריעה היא מקור הסמכות שממנו יש לשאוב את חוקי המדינה, ושדפוסי הממשל המערביים מקובלים עליהם רק כל עוד הם מתיישבים עם עקרונות השריעה. בין תומכי "המדינה האזרחית" במובן של הפרדת הדת מהפוליטיקה ושוויון אזרחי מלא לבין תומכיה של "מדינה אזרחית עם מקור סמכות אסלאמי" יש מחלוקת בשאלת מקור הסמכות בקבלת החלטות ובחקיקה (דתי או לא־

2007). אולם שלבי ותנועתו מבקשים לשנות מן היסוד את היחסים בין הדת למדינה, להפוך את הדת מדת ממסדית (regimist religion) לדת ציבורית (public religion) ולבטל את מעמדו החוקתי של האסלאם כדת המדינה, שהוא בגדר טאבו. בהמשך למראד והבה ופואד זכריא, מראשי הזרם החילוני בקהיר, הם דורשים בפה מלא את חילונה של מצרים ולא רק את הפיכתה ל"מדינה אזרחית" (دولة مدنية) – מושג חמקמק שמתייחס אומנם למדינה לא־דתית, אך גם תנועות אסלאמיסטיות משתמשות בו, ולא במובן חילוני, שכן הן מקדמות את כינונה של מדינת הלכה (Magued, 2000).

בשיח הציבורי והפוליטי הערבי, דגם המדינה האזרחית הולך וקונה לו אחיזה כמודל פוסט־חילוני, כזה החורג מהדיכטומיות המוכרות של דתיות מול חילוניות. לחלופין, הוא נמצא לאורך הספקטרום בין שני קצוות אלה ומבקש ליצור סינתזה בין הפרטיקולריזם התרבותי האסלאמי והערבי לבין נורמות ודפוסים מודרניים מערביים. זאת בניגוד לדעתה של ברברה דה פולי, שרואה בשימוש במושג מדינה אזרחית ניסיון להתחמק מהבעת תמיכה מפורשת בדגם של מדינה חילונית או דתית (De Poli, 2014). השימוש במושג מדינה אזרחית נולד בהיעדר מונח מערבי התואם לדגם המדינתי שרבים בעולם הערבי מבקשים לעצמם. במצב שבו המושג מדינה חילונית נחשב למילת גנאי, לשון אחר למדינה הנגועה במתירנות מערבית, אנטי־דתיות ואף אתאיזם, וגם המושג מדינה דתית הוא בעל קונוטציה שלילית למדינה הנוצרית המדכאת מימי הביניים באירופה, או למדינה השיעית האיראנית לאחר המהפכה האסלאמית, המושג מדינה אזרחית הוא זה שנשמע יותר ויותר בעולם הערבי בימינו, בייחוד מאז 'האביב הערבי', לתיאור המדינה האידאלית: מדינת לאום מתוקנת שהסדר הציבורי בה מתנהל על פי דפוסי שלטון מודרניים כמו ריבונות העם, פרלמנטריזם, פלורליזם ושוויון אזרחי, מבלי לדחוק לשוליים את הדת, ההיסטוריה והתרבות של המוסלמים (לביא, 2016). במאמר זה נבקש לבחון את משמעויותיהן של הקריאות ההולכות ומתפשטות, במצרים בפרט ובעולם הערבי בכלל, לכינונה של מדינה אזרחית, ולעמוד על הפער בין לבין יעדיה של התנועה החדשה לחילון.

מהשוליים למרכז: רעיון המדינה האזרחית במצרים

במצרים היו הקריאות לכינונה של מדינה אזרחית ספורדיות בלבד עד שנות ה־80 של המאה ה־20, נחלתם של יחידים ובעיקר דיפלומטים זרים, אינטלקטואלים נוצרים או ליברלים ואנשי דת רפורמיסטים. הרעיון של

דתי), אך גם מכנה משותף: הסכמה על אימוץ דפוס שלטון מודרניים כגון חילופי שלטון סדירים, בחירות דמוקרטיות, הפרדת רשויות, שלטון החוק, ריבונות העם ופרלמנטריזם, פלורליזם מפלגתי ועוד.

הפער בין הזרם האסלאמיסטי לזרם הליברלי-אזרחי ביחס למושג מדינה אזרחית בלט במיוחד לאחר נפילתו של הנשיא מובארכ במהפכת ינואר 2011, אז התגלה שהמחלוקת על דמות המדינה הפוסט-מהפכנית רחבה מן המכנה המשותף. בבוא המצרים לנסח חוקה חדשה, בלמו האסלאמיסטים כל ניסיון להגדיר את מצרים כמדינה אזרחית בראש החוקה, בדומה לחוקה בתוניסיה (Lavie, 2018; 2019), מחשש שמא יובן ביטוי זה כמדינה חילונית. ב־2011 נבלם מהלך ראשון כזה – בהובלת הממשל הצבאי, ששלט במצרים עד עליית האחים המוסלמים – בשל הפגנות נגד המוניות של תומכי הזרם האסלאמיסטי. גם בחוקת 2014 שנוסחה לאחר הדחתו של הנשיא מורסי מהשלטון לא הושגה הסכמה על הגדרתה של מצרים כמדינה אזרחית, בשל התנגדות הסלפים. במקום זאת, כדרך פשרה נבחר ניסוח מעודן יותר במיקום פחות בולט. מצרים הוגדרה במבוא בלבד כמדינה "שממשלתה אזרחית". לעומת זאת, ב־2019 תחת שלטון הנשיא א־סיסי נעשה צעד נוסף ובטוח יותר לעיגון צביונה האזרחי של מצרים בחוקה. החוקה תוקנה וכעת היא קובעת שתפקיד הצבא לשמור על "צביונה האזרחי של המדינה (מִדְּנִית אֶל-דִּינִיָּה)". בכך, לפחות להלכה, נאמר כי מצרים אזרחית היא, וכי הצבא ערב לצביונה הלא-דתי. במובלע מרמז סעיף זה כי מחובת הצבא למנוע את עלייתם המחודשת לשלטון של כוחות אסלאמיסטיים כמו האחים המוסלמים, שמבקשים להקנות למדינה צביון דתי. תיקון חוקתי זה התאפשר למרות התנגדות המפלגה הסלפית, לאחר שהפרלמנט המצרי אישר פרשנות רשמית למושג "מִדְּנִית אֶל-דִּינִיָּה", המבהירה שאף כי מצרים מצהירה על היותה מדינה אזרחית, אין הכוונה למדינה חילונית (تَشْرِيعِيَّة النِّوَاب', 2019). ביולי 2020 זכה תיקון החוקה גם לתוקף מעשי בחוק, המגדיר עתה הליך קבלת החלטות בעת סכנה לאופייה האזרחי של המדינה (الأشول, 2020).

ביסוס אופייה האזרחי של מצרים בחוקה ובחוק, כמו גם השתרשותו של המושג מדינה אזרחית בשיח הציבורי הרחב, אינם כרוכים בתהליכי חילון. מהלכיו של א־סיסי אינם מכוונים להפקעת הדת מן הזירה הציבורית או לביטול מעורבותו של הממסד הדתי בחיים הפוליטיים והחברתיים. הממסד הדתי ממשיך להתקיים במשטר א־סיסי, לעיתים בכפוף לנשיא תוך קבלת תכתיביו, ולעיתים תוך התנגשות ועימות עימו. כך למשל, ב־2015 הטיל א־סיסי על מוסד אל-אזהר באופן בלעדי לחדש את

השיח הדתי, על רקע כינונה של 'המדינה האסלאמית' (דאע"ש) והתמודדותו של א־סיסי עם טרוריסטים שפעלו בשמה בסיני, דרך בחינה ביקורתית של הטקסטים האסלאמיים הקנוניים, פרשנות מחודשת שלהם והתאמתם לצורכי השעה. אל-אזהר מצידו פעל לנטרול קולם של הרדיקלים בשיח הציבורי, להוקעת הטרור ולהוספת תכנים המעודדים רפורמה וסובלנות לתוכניות הלימוד, אך מבלי לחרוג מעמדותיו השמרניות, למשל בנושא מעמד האישה וחירויות פוליטיות ודתיות, ומבלי לשותף בתהליך גורמים נוספים שביקשו לתרום לו, כמו אינטלקטואלים ואנשי אקדמיה (Yefet, 2017). על רקע זה ניכרת לאחרונה מתיחות בין המשטר לאל-אזהר, עד כי המשטר שוקל להפריד את מוסד הפסיקה (דאר אל-אִפְתָּא) מאל-אזהר, שאליו הוא כפוף באופן מסורתי, ולהכפיפו במקום זאת לממשלה כמוסד דתי ממושם יותר (قانون دار الإفتاء, 2020). מאמציו של א־סיסי לא כונו לחילון אלא לדִּהְאֻאניזציה ודִּהְאִסלאמיזציה, כלומר להדרתם של האחים המוסלמים ולביטול מהלכים שקידמו בשנה שבה שלטו במצרים, אשר נועדו לחזק את צביונה האסלאמי.

תפיסת המדינה האזרחית בעולם הערבי

קריאות לכינונה של מדינה אזרחית נפוצות לא רק במצרים. בעיראק, לדוגמה, הסיסמה המרכזית שנשמעה בהפגנות ההמוניות שפרצו ב־2015, במחאה על הפסקות החשמל ובדרישה לקצץ בשכרם של נבחרי הציבור, הייתה "לחם, חירות, מדינה אזרחית" (لَحْمٌ، حُرِّيَّةٌ، دَوْلَةٌ مَدَنِيَّةٌ). הביטוי מדינה אזרחית בסיסמה זו מחליף את הביטויים צדק חברתי (عَدْلٌ) אֶגְ'תִּמָּאעִיָּה או כבוד אנושי (كِرَامَةٌ وَأَنْسَانِيَّةٌ), שנשמעו בסיסמאות מקבילות בהתקוממויות השונות ברחבי העולם הערבי בעשור האחרון. מקורה של הסיסמה בהפגנות להפלתו של מורסי במצרים ב־2012, גם כן בשמה של המדינה האזרחית, אך היא לבשה גם משמעויות רלוונטיות לנסיבות הספציפיות הייחודיות לחברה העיראקית (السعداوي, 2013; عصفور, 2013). במקרה זה, מדינה אזרחית פירושה בראש ובראשונה מדינה שבה מוסדות תקינים ושירותים מתפקדים, מדינה המסוגלת לספק את צורכיהם הבסיסיים של אזרחיה. הקריאה למדינה אזרחית היא קריאה לאכיפת החוק, להחלת סדר ציבורי וביטחון אישי ולמיגור השחיתות והפשעה. זוהי קריאה למדינה שאינה כושלת. זוהי גם קריאה לשלטון שאינו שלטון האסלאם הפוליטי, הצבא או מערכת שבה המשרות הבכירות מתחלקות בין העדות השונות על בסיס מפתח קבוע (العلي, 2017; ناصر, 2016; رضا, 2016). בדומה לכך קרא לאחרונה נשיא לבנון

שוללת ממנו את השליטה במשטר, בחקיקה ובמערכת המשפט, במוסר ובהתנהגות, ומוותרת לו רק את ניהולם של ענייני האישות והפולחן. הללו דוחים גם את תפיסת "המדינה האזרחית עם מקור סמכות אסלאמי", משום שהיא מצמצמת את ריבונות השריעה לחקיקה בלבד ושוללת את היות השריעה המסגרת השלטת בכל מנגנוני המדינה (البريك, 2016).

הקריאה למדינה אזרחית היא קריאה לאכיפת החוק, להחלת סדר ציבורי וביטחון אישי ולמיגור השחיתות והפשעה. זוהי קריאה למדינה שאינה כושלת.

רעיון המדינה האזרחית בערב הסעודית הוא נחלתם של אנשי הזרם הליברלי הצנוע בממדי, כמו מוחמד אל-קחטאני ועבדאללה חאמד, ושל אנשי דת מודרניסטים (civil sheikhs) (Okruhlik, 2005, p. 204) מעטים כמו סלמאן אל-עודה ועלי אל-עמרי (العودة, 2012, עמ' 127). מדאוי רשיד (al-Rasheed) מתארת את הקבוצה הזו כמיעוט "שרכש לעצמו מקום בזירה הציבורית... [מיעוט] שהציע לחברה דרך שלישית אלטרנטיבית בין התנועה הרדיקלית הסלפית-ג'אדית לבין הזרם הסלפי הרשמי והצייתן" (al-Rasheed, 2016, p. 2). הם אינם מאורגנים כתנועה מלוכדת, לא ניתנה להם סמכות או תמיכה פוליטית-מוסדית רשמית ויתרה מכך, כיום מרביתם בכלא או שומרים על שתיקה.

עם זאת, ייתכן שאנו עדים לשינוי מתהווה בגישת המשטר בממלכה ביחס לרעיון המדינה האזרחית. אף שהמדינה האזרחית אינה חלק מ'חזון 2030' של יורש העצר מוחמד בן סלמאן, מאז 2017 ניכר שבתקשורת הסעודית, אפילו בזו השמרנית יותר – המבקשת לפאר אותו ואת הרפורמות הליברליות שהחל לקדם, במיוחד בתחום של נהיגת נשים, עידוד פעילות פנאי ודחיקתה של משטרת הצניעות – ערב הסעודית בהנהגת בן סלמאן מוצגת כמדינה אזרחית הצועדת לקדמה ולמודרנה, ומתנערת מהתואר של מדינה דתית הנושאת אופי פרימיטיבי ונחשל (الكندي, 2020).

ממדינה אזרחית למדינה חילונית: יוזמת ארגון "אל-מצריין" לחילון

מאיר חטינה הראה כי עד ראשית שנות ה-90 של המאה ה-20 היו תועמלני המדינה האזרחית בשולי הקונצנזוס במצרים (Hatina, 2000, p. 58). כיום המושג מדינה אזרחית רווח ומקובל ברבות ממדינות ערב, לא בכולן. יש חילוקי דעות אשר לאופן שבו יש לפרש את המושג והוא נושא גם אופי מקומי בהתאם לנסיבות הפוליטיות

מישל עאון להכריז שלבנון היא מדינה אזרחית (الرئيس اللبناني, 2020).

אפילו בערב הסעודית, שנחשבת לעיתים קרובות למדינה דתית טהרנית ושהשלטון בה שואב את הלגיטימיות שלו מתואר זה, נפוצו ב-15 השנים האחרונות קריאות לכינונה של מדינה אזרחית. פיגועי ה-11 בספטמבר, שרבים מהטרוריסטים שתכננו וביצעו אותם היו סעודים, ופעולות הטרור של אל-קאעדה בשטח ערב הסעודית עצמה החל מ-2003 עוררו לא רק ביקורת חיצונית שקראה לממלכה לבחון מחדש את יסודותיה הוהאביים, אלא גם דיאלוג פנימי בעידוד המלך, שנועד לטהר את שמה של ערב הסעודית ולהרחיק ממנה דימוי של כר לצמיחת טרוריסטים (Dekmejian, 2003, p. 400). על רקע זה נשמעו קריאות לליברליזציה, ובכללן הקריאה לאמץ את דגם המדינה האזרחית (الغامدي, 2006). השאלה אם ערב הסעודית היא מדינה דתית עלתה שוב עם פרוץ האביב הערבי, שעורר בכל המרחב שיח על דגם המדינה הרצוי ועל הצורך בחוזה חברתי חדש בין המדינה לאזרחיה (الدخيل, 2011; عدنان, 2014). עלייתה של 'המדינה האסלאמית' (דאע"ש) ב-2014 ליבתה עוד יותר את הקריאות נגד מדינה דתית ובעד מדינה אזרחית, כתשובה לגרסה הקיצונית של מדינה אסלאמית שהציגה דאע"ש (Bunzel, 2016). תרמו לקריאות אלה גם התייצבותה של ערב הסעודית בראש הברית המרובעת עם מצרים, בחריין ואיחוד האמירויות הערביות, המכוונת נגד הציר הטורקי-קטרי שתומך באחים המוסלמים מאז הדחתם מהשלטון במצרים ב-2013. המדינה האזרחית עומדת במקרה זה מול המדינות התומכות באחים המוסלמים (الرشيد, 2020). הקריאה למדינה אזרחית בערב הסעודית אינה קריאה למדינה חילונית או אפילו למדינת כל אזרחיה, המעניקה שוויון לבני מיעוטים ובראשם לשיעים. היא מכוונת בעיקר לצמצום השפעתם של אנשי הדת ומוסדותיה בפוליטיקה, במוסדות המדינה ובחינוך. זוהי תביעה לביטול המונופול של המדינה על השיח הדתי ולהופכו לפלורליסטי, לאפשר את צמיחתה של חברה אזרחית ולעודד תרבות לאומית משותפת. אלו קריאות למודרניזציה ורפורמות בצל "אסלאם אזרחי" (civil Islam) (Gerges, 2013).

קולות מעין אלה אינם זוכים לגיבוי המשטר בשלב זה, אלא שבים ונדחים על ידי אנשי הדת המקורבים לארמון המלוכה, בניגוד למצרים ולתוניסיה (مفتي السعودية, 2012; السعيد, 2011א; ב). אנשי דת אלה, שקווינטון וויקטורוביץ (Quintan & Wiktorowicz) מכנה "חכמי דת שקטים" (quietist 'ulamā') (Ismail, 2019, p. 169), דבקים בטענה כי מדינה אזרחית מנוגדת לאסלאם משום שהיא

הרצאתו של ד"ר עבדאללה שלבי

מצרים במאה ה-21: מדינה אזרחית או מדינה חילונית? הצעדים הדרושים לחילון המדינה והחברה

חברים ומשתתפים נכבדים, אני שולח לכם מקהיר את תודתי והערכתי ומבקש להודות במיוחד לחוג ללימודי הערבית והאסלאם ולחברי היקר, ד"ר אופיר וינטר מאוניברסיטת תל-אביב, על שהעניקו לי הזדמנות לדבר בפניכם. הרשו לי תחילה להציג בפניכם כמה רעיונות מרכזיים להבנת המאמר. רעיונות אלה מהווים את תמציתה של היוזמה לתמיכה בחילוניות ובמדינה האזרחית במצרים, שהייתי בין מחולליה מאמצע 2019... מי שרוצה להבין את אירועי המאה ה-21 ולא רק במצרים ובמזרח התיכון אלא בעולם כולו, עליו להבין את משמעות הטרור האסלאמי, ולשם כך עליו להבין שהטרור הזה הוא השלב החמור ביותר [בסולם] הפונדמנטליזם האסלאמי. הכיצד?

השלב הראשון [בסולם זה] הוא הסירוב להבין באופן שכלתני את הטקסטים הדתיים האסלאמיים, בטענה שמשמעותם ברורה כפשוטם ואינה זקוקה לפעולת השכל. השלב השני נובע מהשלב הראשון, והוא שלב הפסיקה על פי דעת הכלל (אג'מאע), שבו מתבטל השכל הישר ועימו מתבטלת [האפשרות] לפסוק הלכה (אג'תהאד) ביחס לטקסטים אלה ולפרשם מעבר לפשט (תא'יל). השלב השלישי, הנובע מהאג'מאע, הוא שלב האשמתו של כל מי שמתנגד לאג'מאע ככופר באסלאם (תכפיר). לבסוף מגיע שלב הטרור הכולל אלימות, הרג והרס. כל השלבים הללו מובילים בהכרח לראייתן של החברות המודרניות, בהיעדר ריבונות של האל, כלא-אסלאמיות (ג'אהליה). מכאן נובעת החובה לשפוט חברות אלה, על תושביהן ומשטריהן, ולהכריז עליהן כופרות, באשר הן משחיתות את החיים והדת. אזי יש לשנות את החברות והמשטרים הללו באמצעות אלימות וג'האד, אשר הוא חובה ומצוות יסוד באסלאם. מחובה זו נובעת גם טענת השוויון שלפיה חברי ארגוני הטרור האסלאמיים לבדם מחזיקים באמת המוחלטת, ומוטל עליהם מידי שמיים להמית את אלה עלי אדמות [הכופרים בעיניהם] תוך ביצוע פשעים כגון התנקשות, הרס וחבלה, באמתלה דתית שהם ממלאים את רצון האל ומסתייעים בו ברצחם בני אדם. לדעתי, זוהי טענה לא מוסרית המנוגדת לאמונה באל.

מול הסכנה הפונדמנטליסטית וטענות השוויון של הפונדמנטליזם האסלאמי לחזקה על האמת המוחלטת ניצבת החילוניות כזרם מחשבה וככוח מגן נגדי לפונדמנטליזם האסלאמי... לשיטתי, החילוניות (עלמאניה) היא שפה. מקור המילה בערבית הוא מהמילה עולם (עאלם) [ולא מהמילה מדע (עלם) כפי שחלק

חברתיות, לסוג המשטר ולדגם היחסים שבין דת למדינה. רעיונות חילוניים טהורים בנוסח רעיונותיו של פואד זכריא, אחד מהוגי הדעות הבולטים לקידום החילוניות במצרים בשנות ה-80 וה-90 של המאה ה-20, אינם נפוצים. רעיונותיהם של שלבי ושותפיו לתנועת החילון במצרים המובאים בהמשך צריכים להיקרא על רקע זה. הם מייצגים שוליים צרים בלבד, אך העלאתם של רעיונות כאלה מתאפשרת עתה יותר מבעבר, הודות לכמה גורמים:

הראשון – דעיכת העלייה המטאורית של כוחות אסלאמיסטיים כמו האחים המוסלמים והסלפים בתקופה שלאחר האביב הערבי יצרה סביבה נוחה לרעיונות חילוניים. כאשר קולות אסלאמיסטיים מושתקים על ידי דיכוי אלים, הדרה פוליטית או קואופטציה, סביר להניח שהשמעת רעיונות חילוניים בפומבי לא תגרור תגובה נגדית מצד התנועות השמרניות. באקלים זה שבו התנועות האסלאמיות מובסות וכנועות, רעיונות מהקצה השמאלי של הספקטרום בין דת לחילוניות יכולים לעלות מבלי לעורר אנטגוניזם גלוי בקצה הימני. השני – הזרם הליברלי איבד מכוחו ומאמינותו, ועל כן הוא נדרש להצדיק את קיומו בדרך חדשה או למצוא לעצמו מקור לגיטימציה חדש. תמיכתו של הזרם הליברלי בהפיכה הצבאית הכוחנית והאנטי-דמוקרטית נגד שלטון האחים המוסלמים, שנבחרו בבחירות דמוקרטיות במצרים, הוכיחה שאלו המכנים את עצמם ליברלים מוכנים לקבל שלטון צבאי הפועל בדרכים אנטי-ליברליות, ובלבד שזה יגן על אופייה האזרחי (הלא-דתי) של המדינה וימנע מונופול אסלאמיסטי על הגדרת זהותה ועתידיה. כאשר קריאות לליברליזציה ולדמוקרטיזציה אינן משכנעות עוד, עולים רעיונות חלופיים על סדר היום של אינטלקטואלים רציונליסטים.

מי שרוצה להבין את אירועי המאה ה-21 ולא רק במצרים ובמזרח התיכון אלא בעולם כולו, עליו להבין את משמעות הטרור האסלאמי, ולשם כך עליו להבין שהטרור הזה הוא השלב החמור ביותר [בסולם] הפונדמנטליזם האסלאמי.

השלישי – דברי שלבי נאמרים גם בהתרסה על צעדיו של א-סיסי להגדרת מצרים בחוק ובחוקה כבעלת אופי אזרחי. שלבי מבקש לחולל במצרים שינוי עמוק יותר מבחינת מקומה של הדת – לא להסתפק בהדרה של הזרם האסלאמיסטי ובביטול הישגיו הפוליטיים, אלא לצאת בהצהרה מפורשת בדבר כוונות חילון ולתרגמה לצעדים מעשיים. רק כך, בראייתו, תהפוך מצרים לדמוקרטיה, שכן חילון הוא תנאי מקדים והכרחי לכך.

מגן החוקה, עקרונות הדמוקרטיה ואופייה האזרחי של המדינה (בסעיף 200 לחוקת 2014, לאחר שתוקנה ב-2019). ואולם, בהיעדר זרם חילוני של ממש במצרים, אני רואה במונח מדינה אזרחית בהקשר זה ביטוי מעורפל שאך יוצר התחננות ודעות שגויות סביב סוגיה גורלית זו, שההכרעה בה תגדיר את עתידה של החברה המצרית... סבורני שהביטוי מדינה אזרחית (דִּלְהַ מְדִינָה) אינו נותן מענה טוב דיו לזרם הפונדמנטליסטי האסלאמי, שתוכניתו ודרישתו לכונן מדינה דתית במצרים ברורה ומוגדרת כגרעין למדינת הח'ליפות המיועדת לקום כאשר יתפסו הפונדמנטליסטים האסלאמיים את השלטון במצרים. זרם זה מתאפיין ברמה גבוהה של ארגון והשפעה, ואילו אלה הקוראים למדינה אזרחית שוגים באשליות המבטאות פחד מכעסם של הפונדמנטליסטים האסלאמיים ושל כוחות הרגרסיה בחברה המצרית.

להערכתי, נקודת המפנה ההיסטורית שבה מצויה המולדת, מחייבת תעוזה ואומץ לדרוש מדינה חילונית ויוזמה התומכת בחילוניותה של המדינה המודרנית במצרים. [רק] כך תוכל החברה המצרית לעלות על מסלול דמוקרטי אמיתי, שכן בראייתנו, דמוקרטיה אינה יכולה להתקיים ללא חילוניות. אנו, בעלי יוזמה זו, מבינים היטב את האופי הפילוסופי והרציונליסטי שבלב ההשקפה הפוליטית הליברלית. הפילוסופיות הרציונליסטיות האירופיות המודרניות התבססו על דחיית הזכות לשלטון מתוקף צו אלוהי ואימצו מושגים של שלטון חילוני, חוזה חברתי, נאורות ליברליזם ודמוקרטיה. התקדמות ציוויליזציונית אנושית זו הושגה במערב הודות לזניחתם של מושגים מימי הביניים, שקשרו במשך זמן רב את גורל הארץ עם רצון השמיים. במסגרת יוזמה זו הצענו שורה של דרישות, תנאים ותהליכים דינמיים שיש לממש במקביל כדי להעלות את המודעות ואת הביקורת בקרב ציבור המצרים לשם כינון החילוניות בחברה המצרית. דומני כי מאבק סביב הדרישות, התנאים והתהליכים הללו [שיפורטו להלן] ודיון רציני ואמיץ בהם עשויים לתרום להנעת חילונה של מצרים כמדינה וכחברה:

ראשית, יש להקים זרם חילוני נאור וחיוני המתרחב אל מעבר לסלונים האינטלקטואליים הנאורים והחילוניים ומעבר ליחידים ולקבוצות הקוראים לחילוניות ולנאורות. על החילוניות להפוך לזרם ממשי בחברה המצרית, המעלה שאלות נוקבות בנוגע לתרבות המצרית השלטת, שתכניה ברובם בעלי אופי שמרני ומסורתי. העלאת שאלות אלה וההתנגדות החברתית שהדבר יעורר עשויות לחולל שינוי חשוב במוחם של המצרים, בתפיסתם ובערכים השולטים, לעבר חילון המדינה והחברה. יש בכך כדי לבסס את הגישה הרציונליסטית

טוענים], העולם הקשור להשתנות העיתים. החילוניות היא דרך ותפיסת עולם המעודדת חשיבה על הטבע, החברה והאדם מנקודת מבט אנושית ויחסית, ולא אלוהית ומוחלטת... הגדרה זו של חילוניות פירושה הפקעת העיסוק בענייני החיים – בפוליטיקה, בכלכלה, בחברה, במנהל, בממשל ובתרבות – מידי ההשגחה האלוהית, והעברת הדת מהמרחב הציבורי למרחב הפרטי כך שלא תהיה לה עוד כל שליטה על חלק כלשהו מהחברה, אלא על חסידיה בלבד. אז תשלט בכיפה תפיסת עולם אחרת נטולת קדושה, תפיסה הומנית לחלוטין. הפרקטיקות והרעיונות הדתיים יאבדו מחשיבותם ומהשפעתם על חיי החברה באופן כללי, וניהולם יהיה כפוף לשכל, למדע ולרצון העם החופשי והתבוני. הווה אומר ניתוק האמונה הדתית מניהול החיים בכל היבטיהם.

ב"מוסד המצרים" (מֶאֱסֶסֶת אל־מַצְרִיין), הנמנה עם ארגוני החברה האזרחית במצרים התאגדה קבוצת אינטלקטואלים מצרים, ולאחר דיונים שנמשכו זמן מה פתחה זו ביוזמה שנקראה בתחילה "היוזמה לתמיכה במצרים כמדינה אזרחית". כותב שורות אלה לא היה מרוצה מהשימוש במילה 'אזרחית', משיקולים שיובהרו להלן. הגענו להסכמה על השם "היוזמה לתמיכה במדינה חילונית מודרנית", אך משיקולים פוליטיים וחברתיים ובאין אומץ, ביקשו מספר עמיתים לשנות את שם היוזמה ל"יוזמה לתמיכה בזרם החילוני ובמדינה האזרחית במצרים". להערכתי, אין לנו בחברה המצרית שום זרם חילוני בעל שורשים והשפעה כדי שנתמוך בו... יש לנו רק זרם פונדמנטליסטי אסלאמי שהשתרש וחדר לתוך המחשבה והפרקטיקה בחברה ובמוסדות המדינה השונים במצרים. למול זרם זה פועלים אנשים יחידים, קבוצות קטנות ופורומים חילוניים. לחלקם יש מטה או מועדון וחלקם האחר קיים רק באופן וירטואלי במספר אתרי אינטרנט הפזורים ברחבי הרשת. בסך הכול מדובר בקרנבל או בערבוביה אקראית ולא בזרם חילוני מושרש וממשי. כל שברי ההתארגנויות החילוניות הללו אין בכוחם לעבור מהעולם הווירטואלי לעולם האמיתי, לקנות לעצמם אחיזה בציבור הרחב המצרי ולהשתית בו ערכים, תפיסות ודרכי פעולה חברתיות שיובילו את מצרים כחברה וכמדינה למסלול של חילון כולל.

השאלה שהעליתי בפני עמיתי ליוזמה הייתה: האם בכוונתנו לתבוע מדינה אזרחית או מדינה חילונית במצרים? מי שעוקב אחר המאבק בין החילוניות לבין הפונדמנטליזם [האסלאמי] במצרים יכול להבחין בכך שהחילונים למיניהם ניצבים לבדם מול הזרם הפונדמנטליסטי האסלאמי ללא תמיכה מהמדינה, שבחוקתה נקבע שהיא מדינה אזרחית ושצבאה הוא

הביקורתית בקרב המצרים ולהופכה לדרך החשיבה שלהם על עצמם ועל העולם הסובב אותם. יש לפתח את מערכת החינוך המצרית בכל הרמות, לשרש את תרבות הפיגור, המעשיות והאמונות הטפלות והפחד מפני שינוי, ולטפח את ידענות וביקורתיות בקרב הציבור הרחב והאדם הפשוט... על כל היחידים, הקבוצות והארגונים הנאורים והחילוניים לצאת אל ההמונים בכל הרמות, להשתלב בחברה ובמדינה המצרית על כל מוסדותיה, בכל המפגשים, הפורומים, המפלגות הפוליטיות וארגוני החברה האזרחית העוסקים בעתיד המולדת, ולהתעמת איתם. עליהם להתדיין איתם גם דרך הרשתות החברתיות סביב משמעותן של הנאורות והחילוניות... אין לקצר את הדרך ולזנוח את [מנגנוני] המדינה, ובמיוחד את אותם גורמים לאומיים נאורים במוסד הנשיאות, שכן הם בעלי השפעה במיוחד... על החינוך והתקשורת.

שנית, יש לגבש ולכונן מערכת חדשה לענייני דת שתפעל לתקן את האופן שבו נתפסים מושגים דתיים נושנים, על בסיס בחינה שכלתנית וחופשית של המסורת הדתית (תִּרְאָת) בשלמותה, ולהכווין כיצד יש להבין את הדת ואת ביטוייה בחיי היום-יום של המצרים. אנו סבורים שהדת היא עובדה חברתית היסטורית, שמאז צמיחתה בהווה האנושית ולאורך כל ההיסטוריה הארוכה שלה לא היוותה ישות שלמה אחת, יחידה והרמונית. כוונתנו בכך היא ליחסיותה של הדתיות בין בני האדם, שמשנתנה בהתאם לנסיבות חייהן של קהילות המאמינים בדת זו או אחרת... הדתיות כהתנהגות אנושית, על כל צורותיה, הן תודעתית הן מעשית, היא תוצר חברתי במהותו, שמקורו במציאות חומרית חברתית אובייקטיבית המוגדרת על ידי הקשריה הכלכליים, הפוליטיים, החברתיים והתרבותיים של המציאות הנתונה בשלב היסטורי נתון. במובן זה קשורה הדתיות באופן הדוק למציאות זו וממלאת בה תפקידים ספציפיים ומגוונים, לעיתים אף מנוגדים... היוזמה שלנו מצביעה על הצורך לשנות את מערכת הדת השלטת שגובשה במאות הראשונות מאז הולדת האסלאם – מערכת שומרי הסף – על ידי פתיחת דיונים רציניים ואמיצים והצבת דרישות נועזות בעניין הקשר של הדת לפוליטיקה ולחברה בכלל. אנו קוראים לשיח דתי חדש ולמעבר לביקורת על המחשבה הדתית השלטת, בייחוד בקרב מוסדות הדת הרשמיים, כהקדמה לביקורת על הדת עצמה ועל הפרקטיקות הדתיות הקיימות בכל הרמות. אנו קוראים לייסד את ענף מדע ביקורת הדת כענף מדעי לגיטימי עם נושאים, שיטות ויסודות משלו. אני סבור שנעשו כבר צעדים ראשוניים וניסיונות רציניים בכיוון זה, וניתן להוסיף עליהם...

שלישית, ...כיוון החילוניות מחייב את המדינה לניטרליות מוחלטת ביחס לדת ולביטול הדת הרשמית

של המדינה, שכן המדינה היא ישות משפטית נטולת דת. הצהרת המדינה בחוקתה שהיא מאמצת את דת האסלאם [כדת רשמית], כפי שהיא באה לידי ביטוי בנוסח: "האסלאם הוא דת המדינה, ערבית היא שפתה הרשמית ועקרונות השריעה האסלאמית הם המקור הראשי לחקיקה" (בסעיף השני לחוקת 2014, שתוקנה ב־2019) – משתמעת ממנה תמיכה קנאית של המדינה בדת זו לעומת הדתות האחרות שחלק מאזרחיה מאמינים בהן. לעומת זאת, מחויבותה של המדינה לניטרליות כלפי כל הדתות הנהוגות על אדמתה פירושה קודם כול שזוהי מדינה חילונית וסובלנית שאינה מעדיפה דת אחת על פני אחרת, אלא היא מכירה בכל הדתות במידה שווה, והיא מבטיחה לבני דתות אלה על גווניהן את התנאים הטובים ביותר הדרושים לפולחנם ולטקסיהם. ניטרליות מצד המדינה כלפי הדת תהפוך אותה למדינת כל אזרחיה, תהא אשר תהא דתם ונטייתם האינטלקטואלית. מתוקף זאת ייהנו כל האזרחים הללו משוויון משפטי ומכל הזכויות למלא משרות פוליטיות וביורקרטיות במנגנוני המדינה השונים ובמוסדותיה, בהתאם ליכולותיהם ולכישוריהם. המדינה החילונית המודרנית היא מדינת לאום על כל משמעויותיה הפוליטיות, החברתיות והתרבותיות של המילה, מכיוון שהיא מבחינה בין המאמין לבין האזרח. לתפיסתה, המאמין הוא אדם הנמנה עם דת מסוימת, אך השתייכות דתית זו אינה מקנה לו ואינה שוללת ממנו את זכויות האזרחות. כל אזרח באשר הוא, זכר או נקבה, זכאי לכל זכויות האזרחות, ללא קשר לדתו...

בהקשר זה העלתה יוזמתנו את הצורך לנסח ולגבש חוקה חדשה במקום חוקת 2014, וזאת על מנת להיפטר לחלוטין ממורשת [החוקות הקודמות ותיקוניהן שנהגו תחת שלטון] סאדאת, מובארכ והאחים המוסלמים, שכן חוקות אלה כולן מדגישות את אופייה הפונדמנטליסטי האסלאמי של המדינה ואת סמכותם של מוסדות הדת להתערב בסדר החברתי, ומבססות את אופיין הכיתתי והעדתי של החברה והמדינה. אני סבור כי חוקת 2014 נוסחה בנסיבות חברתיות ופוליטיות מיוחדות ומתוחות, ואילו כעת עושה מצרים כחברה וכמדינה את דרכה להתאוששות והבראה. לכן, החוקה הקיימת על התיקונים שהוכנסו בה אינה חוקה המייצגת את מהפכות 2011 ו־2013 בשום צורה, או אפילו את "המדינה האזרחית", אלא היא מיחזור של החוקות שהזכרתי קודם. מצרים החדשה, המודרנית והמתפתחת זקוקה במאה ה־21 לחוקה חדשה הסוללת את הדרך לחילון מוחלט של המדינה והחברה. החוקה החדשה תהיה בבחינת חוזה חברתי ופוליטי חדש בין החברה והמדינה ותבטיח מערכת כוללת של זכויות ואזרחות המעוגנות באמנות

האחרות בסילוף הדת ובכפירה ומדגישות שהאסלאם לבדו הוא האמונה הנכונה, ושהאל מקבל רק את המאמינים באסלאם. יש גם בתי ספר המחנכים מוסלמים מגיל צעיר לשנוא את הנוצרים, אחיהם למולדת, רק בשל השוני הדתי, ובכך הם נוטעים בהם בידול מודע ביחסיהם עם בני דתות אחרות במולדת. אנו קוראים להחליף תוכניות לימוד אלה בתוכניות לימוד הנטועות במוסר האנושי ובהיסטוריה המצרית הכללית. תוכניות לימוד אלה יש בהן כדי לבנות מחדש את הזיכרון ההיסטורי של המצרים, להפיח בהם רוח חדשה התומכת בחילון המדינה והחברה כפרויקט לאומי כללי וליצור רקמה לאומית ושייכות לזהות מצרית פתוחה ופרוגרסיבית, מעל לזיקות ולזהויות הדתיות והמסורתיות האחרות. כך יבינו המצרים מגיל צעיר שהם בני לאומה אחת ושותפים שווים בבניית מולדתם ובקידומה.

ככל שהמושג מדינה אזרחית הולך ומתפשט בעולם הערבי, הוא פושט את הוראתו המקורית החילונית ולובש הוראה של מדינה שבה הדומיננטיות של האסלאם אינה מעידה על נחשלות ואינה מעכבת התקדמות.

סיכום

בנסיבות של קמפיין מקומי, אזורי ובינלאומי המתנהל מאז הפלת שלטון האחים המוסלמים במצרים ב־2013 נגד זרם "האסלאם הפוליטי", מבקש "מוסד המצרים" לייסד על חורבותיו אלטרנטיבה חילונית. תוך הכרה בכך שזרם חילוני מצרי נעדר יסודות עמוקים בחברה המצרית, מקדמים אנשי התנועה מרידה מודעת במעמד הדת במדינה ובדומיננטיות של המחשבה הדתית על תחומי החיים השונים, מהחוקה והפוליטיקה ועד חינוך, תרבות ואומנות. אולם במדינה כמו מצרים, שאסף ביאת (Bayat, 2013, p.186) מכנה מדינה "דתית-חילונית" (religiously secular), הקריאה לכינונה של מדינה חילונית אינה אהודה ואף מעוררת סלידה. במקומה רווחת יותר הדרישה לכינונה של מדינה אזרחית המגלמת בתוכה את הרצון לאמץ נורמות, מוסדות ודפוסי שלטון מודרניים חילוניים בגבולות הדת.

ככל שהמושג מדינה אזרחית הולך ומתפשט בעולם הערבי, הוא פושט את הוראתו המקורית החילונית ולובש הוראה של מדינה שבה הדומיננטיות של האסלאם אינה מעידה על נחשלות ואינה מעכבת התקדמות. רעיון המדינה האזרחית מתפרש באופנים שונים בחברות ערביות שונות ואף בתוך אותה מדינה עצמה. אולם בבסיס התפיסות המגוונות של מדינות אזרחיות מונחת הנחת יסוד משותפת שהאופטימום הוא מדינה אסלאמית

הבינלאומיות של זכויות האדם שמצרים אימצה רשמית, ובכך הפכה מחויבת להן בכל המסגרות החוקתיות והמשפטיות. חוקה זו תגדיר מערכת מודרנית של חובות אזרחיות ותשחרר את החברה לחלוטין מסמכותם של אנשי הדת ומוסדות הדת, מהתערבותם ומההגמוניה שלהם בכל הקשור לניהול החברה והמדינה. מקורות הסמכות בחוקה חדשה זו יהיו התבונה [האנושית], המדע, החוק, האמנות הבינלאומיות לזכויות אדם ו[הרצון] לשמור על האינטרסים העליונים של המולדת. אני קורא להקמת ועדה לאומית על בסיס קונצנזוס לאומי שתבקש את דעתם של כלל המצרים ותגבש חוקה חדשה שתובא לדיון ציבורי (למשך שלוש שנים לכל היותר) בטרם אישורה. אופייה החילוני של מצרים פירושו שהדת אינה מקור הסמכות של החוקים והחקיקה. מקור הסמכות של החוק והתחיקה עובר להיות השכל, המדע, האינטרס הלאומי העליון והרצון העממי החופשי... רביעית, יש לשחרר את היצירה ואת החדשנות המצרית מכל המעצורים והאיסורים התרבותיים המבוססים על הדת לכאורה, ולשפוט את היצירות האנושיות על פי אמות מידה אובייקטיביות. אף על פי שהפונדמנטליסטים האסלאמים אוסרים על אחרים לעסוק בענייני דת, ובכלל זה בהיסטוריה ובדוקטרינות הקשורות לדת, הם עצמם עוסקים, לעיתים באופן קולני ובלוויית האשמות בכפירה ובנטישת הדת, בעניינים שאין להם כל נגיעה לדת כגון ענייני חברה, פוליטיקה פילוסופיה, מדע, ספרות ואומנות. הם מתעקשים שהדת חייבת להיות מקור סמכות מחייב בכל תחומי הפעילות האנושית. רק להם יש מונופול בשם הדת על הסמכות לשפוט את היצירה האנושית המגוונת על פי קריטריונים דתיים גרידא. יש לציין כאן כי לשיטתה של המדינה, למסד הדתי הרשמי – אל-אזהר והכנסייה – ולקבוצות הפונדמנטליסטיות שחדרו לתוך מוסדות המדינה יש זכות מלאה להביע דעה ואף לומר את המילה האחרונה בענייני פילוסופיה, מדע, ספרות ואומנות. אדרבה, המדינה ומוסדותיה נכונים תמיד לבקש את דעת הגורמים הללו ולהיכנע לעצתם להגביל את חשיבתם של המצרים באמצעות הטלת איסור על הפצה של ספרים מסוימים, רעיונות, יצירות אומנות וספרות, והטלת צנזורה...

חמישית, יש לייבש את מקורות הקנאות ולטהר את ערך האזרחות מקנאות זו, כך שכבר בשנות החינוך הראשונות של [המצרי] תיווצר אצלו מודעות עמוקה לשייכות לזהות מצרית ולא לשייכות לדת מסוימת. ישנן תוכניות לימוד דתיות אסלאמיות הנלמדות בשלבי החינוך הציבורי השונים, אשר מקדשות לעיתים קרובות כיתתיות וסקטוריאליזם, מאשימות את בני הדתות

السعيدى، محمد بن إبراهيم، "المفهوم الديني... والثيوقراطي" 2 فبراير 2011 <https://www.mohamadalsaidi.com/?p=299>.

عدنان، أحمد، "علمنة السعودية ممكنة: الحرم والدستور"، 1 نوفمبر 2014 <https://tinyurl.com/y3gwzpph>.

عصفور، جابر، "على طريق الدولة المدنية الحديثة"، الأهرام، 17 يوليو 2013.

العلي، عباس علي، "خيز حرية دولة مدنية"، الحوار المتمدن، 7 مايو 2017 <https://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=557812>.

العودة، سلمان، أسئلة الثورة (بيروت: Eqla3 Library، 2012).

الغامدي، قينان، "الدولة المدنية هي جوهر الإسلام لا نقيضه، عند منظريها المتخصصين، وعند العوام"، الوطن، 5 مايو 2006.

"قانون دار الإفتاء: خلاف بين مجلس النواب والأزهر في مصر حول مشروع قانون تنظيم دار الإفتاء"، 24 أغسطس 2020 <https://www.bbc.com/arabic/middleeast-53894466>.

الكندي، عبد الغني، "هل تمثل سياسات الأمير محمد بن سلمان نهاية التاريخ؟ الشرق الأوسط، 2 أبريل 2020.

مفتي السعودية: الدولة المدنية الديمقراطية تنافي تعاليم الإسلام، الحرة، 25 أكتوبر 2012 <https://tinyurl.com/y2ohb5hs>.

ناصر، عواد، "خيز.. حرية.. دولة مدنية"، المدى، 16 مايو 2016 <https://almadapaper.net/view.php?cat=150212>.

خيز حرية 2015. Alnaher, Saad (2015, September 12). *Iraqi revolution* [Video]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=Lbno0xPxtw8>.

Al-Rasheed, M. (2016). *Muted modernists: The struggle over divine politics in Saudi Arabia*. Oxford University Press.

Bayat, A. (2013). *Post-Islamism: The changing faces of political Islam*. Oxford University Press.

Bunzel, C. (2016). *The Kingdom and the Caliphate: Duel of the Islamic States*. Carnegie Endowment for International Peace https://carnegieendowment.org/files/Brief-Bunzel-Duel_of_The_Islamic_States.pdf.

Casanova, J. (1994). *Public religions in the modern world*. The University of Chicago Press.

De Poli, B. (2014). Arab revolts and the 'civil state': A new term for old conflicts between Islamism and secularism. *Approaching Religion* 4(2), 95-104. DOI: <https://doi.org/10.30664/ar.67553>.

Dekmejian, R. (2003). The liberal impulse in Saudi Arabia. *The Middle East Journal* 57(3), 400-413. Gerges, F. A. (2013). The Islamist moment: From Islamic state to civil Islam? *Political Science Quarterly* 128(3), 389-426.

Harnisch, C., & Mecham, Q. (2009). Democratic ideology in Islamist opposition? The Muslim Brotherhoods' 'civil state'. *Middle Eastern Studies* 45(2), 189-225. <https://doi.org/10.1080/00263200802611408>.

Hatina, M. (2007). *Identity politics in the Middle East: Liberal thought and Islamic challenge in Egypt*. Tauris.

Hatina, M. (2000). On the margins of consensus: The call to separate religion and state in modern Egypt. *Middle Eastern Studies* 36(1), 35-67.

Ismail, R. (2019). Reclaiming Saudi Salafism: The Saudi religious circles and the threat of ISIS. *Journal of Arabian Studies* 9, 164-181.

Kamali, M. H. (2005). The Islamic State: Origins, definition and salient attributes. In K. S. Nathan & M. H. Kamali (Eds.), *Islam in southeast Asia: Political, social and strategic challenges for the 21st Century* (pp. 278-297). Institute of Southeast Asian Studies.

שהיא בעת ובעונה אחת מודרנית, לא-חילונית ולא-תיאוקרטית. אימוצו של רעיון המדינה האזרחית פירושו כיום תמיכה בדגם מדינתי המשלב אסלאם ומודרניות ודחייה של דגמים מדינתיים אסלאמיים המבקשים לשחזר את העבר, כמו הדגם הדאע"שי, או להשליט את חכם ההלכה, כמו הדגם האיראני. לצד זאת, אימוצו של רעיון המדינה האזרחית פירושו גם דחייה של הדגם המדינתי החילוני ויצאה נגד ההנחה השנויה במחלוקת, שלפיה מודרניזציה כרוכה בהכרח בחילון.

ד"ר לימור לביא היא מרצה במחלקה לערבית באוניברסיטת בראייל ומחברת הספר: *The Battle over a Civil State: Egypt's Road to June 30, 2013*, העוסק ביחסי דת-מדינה במצרים ובקשר שלהם לתהפוכות הפוליטיות במצרים מאז 'האביב הערבי'.

ד"ר עבדאללה שלבי הוא מרצה למדעי החברה באוניברסיטת עין שמש במצרים, וממייסדי "היוזמה לתמיכה בזרם החילוני ובמדינה האזרחית במצרים". מחקריו וספריו עוסקים בדת עממית בחברות מוסלמיות ולא-מוסלמיות. שלבי הוא מתלמידיו של הפילוסוף המצרי מראד והבה, מהדוברים הקולניים למען חילון במצרים.

המחברים מודים ליהודית הראל על תרגום הרצאתו של ד"ר שלבי מערבית לעברית.

מקורות

לביא, ל' (2016). השיח של 'המדינה האזרחית' במצרים (1981-2014): שורשים, משמעויות מתחרות והשפעה פוליטית. **המזרח החדש** 166-137.

נא, 166-137.

الأشول، إسماعيل، "تعرف على الإجراءات الجديدة في قانون الأمن القومي للحفاظ على مدنية وسلامة الدولة"، الشروق، 6 يوليو 2020 <https://www.shorouknews.com/news/view.aspx?cdate=06072020&id=f9ddc4da-99c5-403e-b713-33acc7e04fec>.

البريك، سعد، "الدولة المدنية نقيض لجوهر الإسلام وللدولة الدينية"، الوطن، 12 مايو 2006 <https://elaph.com/Web/NewsPapers/2006/5/147893.html>.

"تشرية النواب تقر اختصاص القوات المسلحة بالحفاظ على مدنية الدولة"، اليوم السابع، 14 أبريل 2019 <https://tinyurl.com/y4mbb8hv>.

الدخيل، خالد، "السعودية ليست دولة دينية"، الحياة، 16 يناير 2011 <http://ademocracynet.com/index.php?page=articles&id=158&action=Detail>.

"الرئيس اللبناني يدعو إلى إصلاح النظام وإعلان لبنان دولة مدنية"، 20 أغسطس 2020 <https://tinyurl.com/y4jp8xhv>.

الرشيد، وفاء، "الدولة المدنية.. هل لا دينية؟"، عكاظ، 14 يونيو 2020 <https://www.okaz.com.sa/articles/authors/2028295>.

رضا، زكي، "خيز.. حرية.. دولة مدنية"، الحوار المتمدن، 9 يوليو 2016 <https://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=508397>.

السعداوي، نوال، "الدولة الحرة.. والمرأة الحرة"، الأهرام، 24 يوليو 2013.

السعيدى، محمد بن إبراهيم، "قراءة شرعية في النظام الأساسي للحكم في المملكة العربية السعودية"، 25 أبريل 2011 <https://www.mohamadalsaidi.com/?p=1216>.

- Okruhlik, G. (2005). Empowering civility through nationalism: Reformist Islam and belonging in Saudi Arabia. In R. Hefner (Ed.), *Remaking Muslim politics: Pluralism, contestation, democratization* (pp. 189–212). Princeton University Press.
- Yefet, B. (2017). Authoritarianism, jihadist ideology, and renewal of the religious discourse in Egypt. *The Journal of the Middle East and Africa* 8(2), 211–232. <https://doi.org/10.1080/21520844.2017.1307671>

הערה

- 1 תרגום מערבית: יהודית הראל, עריכת תרגום: לימור לביא.

- Lavie, L. (2017). The Egyptian Muslim Brothers' ideal state model: A religious state — out; a civil state — in. *Middle Eastern Studies* 53(6), 996–1012. <https://doi.org/10.1080/00263206.2017.1350845>
- Lavie, L. (2019). Consensus vs. dissensus over the 'civil state' model: A key to understanding the diverse outcomes of the Arab Spring in Egypt and Tunisia. *British Journal of Middle Eastern Studies*. <https://doi.org/10.1080/13530194.2019.1651631>
- Lavie, L. (2018). *The battle over a civil state: Egypt's road to June 30, 2013*. SUNY Press.
- Magued, S. (2020). The inter-Islamic competition and the shift in al-Nur party stance towards civil state in Egypt. *British Journal of Middle Eastern Studies*. <https://doi.org/10.1080/13530194.2020.1767539>

מחאות האביב הערבי. תמונה: Mosa'ab Elshamy (CC BY-NC-SA 2.0).

‘האביב הערבי’ דרך פריזמת דעת הקהל – אז ועכשיו

דיוויד פולוק

חוסר שביעות רצון של המונים עורר את ‘האביב הערבי’ לפני עשור, אך כישלונותיו רוויי האלימות משאירים כיום מורשת אחרת לחלוטין. סקרים מראים כי רבים מהערבים מעדיפים עתה את היציבות הכלכלית והפרנסה על פני עיסוק בנושאי פוליטיקה, מהפכה או אפילו דת. רובם מסכימים לדוֹקיום עם ישראל ואף מתעבים יותר את איראן ובעלי בריתה העדתיים, שהפכו את האביב הערבי למלחמות אזרחים. במדינות ערב יש מנהיגים רבים הקשובים לדעת הקהל ומשקיעים מאמץ בהשגת נתונים אמנים, שישמשו עבורם כלי לגיבוש מדיניות. אירועים מסוימים בארצות הברית מלמדים עד כמה תשומת לב מספקת לדעת הקהל סייעה בגיבוש מדיניות איתנה כלפי המזרח התיכון, ומנגד – כיצד תשומת לב לקויה לדעת הקהל תרמה לכישלונות טרגיים ואף לפיגועי ה־11 בספטמבר. בעקבות החתימה לא מכבר על הסכמי אברהם ולקראת כניסתו של ממשל חדש בושינגטון, הבנה של הטווח והניואנסים של דעת הקהל הערבית תוכל לתרום לניתוח מושכל של מדיניות חוץ ולשמש בעת גיבוש מדיניות, הן בישראל והן בארצות הברית.

מילות מפתח: דעת קהל, העולם הערבי, האביב הערבי, ישראל, ארצות הברית

הרוב הגדול של המשיבים בסקר מיוני 2020 ציינו כי בראש סדר העדיפויות שלהם נמצאים עניינים אישיים פרקטיים כגון משפחה, הכנסה, בריאות, תעסוקה וחינוך, ולא נושאים פוליטיים או אפילו דתיים.

סקרים מנובמבר 2019 ומיוני 2020 מלמדים כי הרוב (או לפחות רוב המשיבים) במרבית המדינות שנסקרו, ואפילו במדינות כמו **מצרים**, שבהן העוני, השחיתות והדיכוי מוכרים לרבים כבעיות חמורות, מסכימים עם המשפט: "כאשר אני חושב על מה שקורה במקומות כמו סוריה או תימן, אני מרגיש שהמצב שלנו כאן בעצם לא כל כך רע". בכל מדינה שנסקרה, רק פחות ממחצית המשיבים חשבו שההפגנות הנוכחיות בעיראק או בלבנון יניבו שינוי חיובי. לפחות מחצית מהמשיבים בכל מדינה אמרו שזה "דבר טוב" ש"אין אצלנו הפגנות מחאה כל כך גדולות".

רגשות דומים הדהדו במידה רבה גם בקרב הפלסטינים בגדה המערבית ובעזה, מה שמסייע להסביר את השקט המפחיד שם, חרף העובדה שתהליך השלום נמצא בקיפאון מלא מאז 2014 (תיעוד מפורט בנושא זה ובנושאים מרכזיים קשורים נוספים ניתן למצוא במאמרי **עם מחולק: עמדות של פלסטינים בנושא מלחמה ושלום עם ישראל**, מיוני 2020). במקום לנחש מדוע אין אינתיפאדה שלישית בדרך או הרחק באופק, החלטתי להעביר את השאלה ל"מיקור המונים" (crowdsourcing) ולהפנות אותה ישירות לפלסטינים. בסקרים שנערכו בגדה המערבית ובעזה **באמצע 2019** ושוב **בתחילת 2020**, התשובות היו ברורות. רק מיעוט קטן אמר שהשקט נובע מכך שהם ממשיכים לקוות לפתרון דיפלומטי בדרכי שלום למאבקם. בניגוד לכך, רובם אמרו שהרגיעה משקפת שילוב של מניעים אחרים, קודרים יותר: ניתנת העדפה כללית לצרכים המעשיים היום-יומיים על פני הפוליטיים; הם חוששים מכאוס, מאלימות ומדיכוי — הן מצד ישראל והן מצד שתי הממשלות הפלסטיניות — מבלי שתהיה לכך תועלת; והם לא סומכים על המנהיגים שלהם בניהול העימות עם ישראל.

במילים אחרות, במלאת עשור להתקוממויות הערביות הגדולות של התקופה האחרונה, ערבים רבים מעדיפים כיום יציבות במקום הפרת הסדר. במובן זה, ייתכן שהמורשת העיקרית של האביב הערבי אינה הצלחתו הזמנית או הנתפסת בחלק מהמקומות, אלא כישלונותיו העלובים ביותר והמתמשכים בסוריה או בתימן ובלוב. כך נוצר כעת "אפקט דומינו הפוך" של עימותים אלו, בניגוד לאפקט הדומינו הקודם שהביאה להתקוממות הראשונה בתוניסיה, אשר השפיעה על כל

התפרצות 'האביב הערבי' לפני עשור הפגיעה באופן מוחלט כמעט את רוב אזרחי העולם — כולל הערבים עצמם. בעקבות זאת תשומת הלב הופנתה מחדש לסוגיה מהותית — דעת הקהל הערבית — שנזנחה במשך זמן רב, שכן אין זו הפעם הראשונה שהתפרצות של "הרחוב הערבי" הפגיעה את העולם בצורה כזאת.

האביב הערבי כחלק ממעגל של תסיסה ורגיעה

יש לראות את אירועי האביב הערבי כחלק מתבנית שניתן לזהות בעולם הערבי, של גלי רגש עממי החוזרים במרווחים מדויקים של עשר שנים: הגל הראשון בשנים 1990-1991, לאחר פלישת סדאם חוסיין לכווית וההתגייסות ההמונית של "הרחוב הערבי" בעקבותיה; הגל השני בשנים 2001-2003, בעקבות פיגועי ה-11 בספטמבר והגל המפתיע בעוצמתו של אהדה עממית בקרב ערבים (ומוסלמים בכלל) לטרור הג'האדי, ובתוך כך גם האינתיפאדה השנייה של הפלסטינים; הגל השלישי (שזכה לכינוי 'האביב הערבי') בשנים 2010-2011, כאשר התקוממויות ההמונים סייעו להדיח את בן עלי בתוניסיה, את מובארכ במצרים, את סאלח בתימן ואת קדאפי בלוב (אבל לא את אסד בסוריה); לאחרונה בשנים 2019-2020, כאשר הפגנות עממיות חדשות בקנה מידה רחב הדיחו את בוטפליקה באלג'יריה ואת באשיר בסודאן, וקראו תיגר על המשטרים בלבנון ובעיראק. מהו ההסבר לתנודות הללו של התעוררות ורגיעה של הרחוב הערבי מזה שלושה עשורים? נראה שהדבר זה משקף, לפחות בחלקו, את הנטייה הטבעית של החברה להתעייף מהסערה הפוליטית לאחר כמה שנים ולהתמקד בשיפור חיי היום-יום של האזרחים, אלא שבהמשך ובאופן הדרגתי מאוד מורגשת נטייה לשכוח עד כמה גרועה הייתה התסיסה, ובסופו של דבר התסכול והטינה שבים ומצטברים עד להתפרצות. יש בכך כדי להסביר מדוע אנו עדים עתה למחאות המוניות גוברות ולשינוי פוליטי מסוים במקומות כמו סודאן, אלג'יריה ולבנון, ולא באותן מדינות ערביות שבהן התרחשו אירועי האביב הערבי בעוצמה רבה לפני עשר שנים.

נתונים אמפיריים מסקרים שנערכו בשנים 2017, 2018, 2019 ו-2020 בהזמנת מכון וושינגטון למדיניות המזרח הקרוב בפיקוחי — עם משיבים מערב הסעודית, איחוד האמירויות, קטר, בחריין, כוויית, לבנון, מצרים וירדן — תומכים במידה מסוימת בהשערה זו. ראשית, הרוב הגדול של המשיבים בסקר מיוני 2020 ציינו כי בראש סדר העדיפויות שלהם נמצאים עניינים אישיים פרקטיים כגון משפחה, הכנסה, בריאות, תעסוקה וחינוך, ולא נושאים פוליטיים או אפילו דתיים. שנית,

שקיבלו מממלכות ערביות אחרות, בין פיננסי ובין צבאי. אפשר היה לראות זאת בצורה הברורה ביותר בהתערבות הסעודית להגנה על מלך בחריין בתחילת האביב הערבי. במבט שלישי נראה שגם דעת הקהל מילאה תפקיד חשוב. בניגוד לתפיסה הרווחת והמוטעית – לרוב מלכי ערב העכשוויים אכפת מה חושב הציבור והם מתאמצים להבין ואף לתת לו מענה, לפחות במידה מסוימת. במילים פשוטות, הם מבינים שהכתר שלהם בסכנה. זו הסיבה שמלך ירדן, שהוא הדוגמה המובהקת ביותר בעניין זה, מעסיק זה מכבר סוקר מלכותי (אוקסימורון היסטורי כשלעצמו) כדי להשיג הצלחה, לתכנן מחוזות בחירות וקמפינים ואפילו לצורך בחינת אפשרויות מדיניות.

בשנים האחרונות גם נסיך הכתר הסעודי מוחמד בן סלמאן חותר בנחישות לאותו מודל מלוכני מודרני. קיימות עדויות ברורות (אם כי פחות ידועות) לכך שממשלת ערב הסעודית מגבירה את המודעות, את העניין ובמידה מסוימת גם את הנכונות להטות אוזן לדעת הקהל במדינה. אחד הסימנים הוא פעילותו של המרכז לדיאלוג לאומי על שם המלך עבד אל-עזיז – מכון להערכת עמדות הציבור ולקידום שיח פנים-סעודי, הנמצא בריאד. המכון הוקם לפני חמש-עשרה שנים, אך הגביר במידה משמעותית את תפוקתו לאחר שמוחמד בן סלמאן הוכרז נסיך הכתר בשנת 2016.

אחת המטרות המרכזיות של המכון היא קשיבות מתמדת לרחשי הלב של הציבור כדי לקבל משב קבוע לגבי המדיניות הרשמית – ולא רק לנסות לקדם את אותה מדיניות לאחר מעשה. כפי שאחד מהמנהלים הבכירים הודה ביולי 2018, זהו רעיון לא מוכר ומאתגר בערב הסעודית, אך כיום מתייחסים אליו ברצינות רבה למדי בדרגי השלטון הגבוהים ביותר. סמוך למועד עלייתו לשלטון של מוחמד בן סלמאן הקים המכון חטיבה המוקדשת לעריכת סקרי דעת קהל. כשיקרת במכון באמצע 2018 הוא כבר הציג מעל 100 סקרים שדגמו כ-33 אלף סעודים. לדברי מומחים שם, הממצאים והתובנות של המכון אפשרו לו לספק לממשלה למעלה מ-100 המלצות מדיניות ספציפיות בשנתיים האחרונות, אשר 65 מהן התקבלו ויושמו. מקרה בולט היה התמיכה הציבורית בהחלטה בשנת 2018 לאפשר לנשים סעודיות לנהוג, אשר רבים ייחלו לה. יוזמות אחרות משקפות את מכלול הנושאים החברתיים והכלכליים, כולל המלחמה הסלקטיבית אך הפומבית מאוד בשחיתות.

בסקרים שערכתי בערב הסעודית גילו הסעודים נכונות להשמיע דעות מעורבות אפילו בנושאים רגישים במיוחד. למשל, **בשאלה מסוף 2017**, "האם נכון לפרש את האסלאם בכיוון מתון, סובלני ומודרני יותר?", רק 30 אחוזים השיבו בחיוב – אם כי שיעור זה כפול מהשיעור

כך הרבה מדינות ערביות אחרות במהלך הגל הראשון של האביב הערבי.

ובכל זאת, ההתקוממויות העממיות המתמשכות בסודאן ובאלג'יריה בשנתיים האחרונות מלמדות שכמו במרבית המקרים, גם בהכללה הגורפת יש כמה יוצאים מן הכלל המוכיחים את הכלל. האם הסקרים ניבאו גם את זה? למרבה הצער לא, מכיוון שממשלות אלג'יריה וסודאן כמעט לא התירו לערוך סקר פוליטי רציני כלשהו, על ידי מומחים פנימיים או חיצוניים. כפי **שציינתי** כבר בשנת 1993, "במקומות שבהם לא ניתן למדוד את דעת הקהל, אין לה חשיבות רבה – עד שמתרחשת מהפכה!"

אחרי האביב הערבי: כיצד משטרים ערביים מתמודדים עם דעת קהל

אפשר לשרטט בקווים כלליים דפוס מחזורי נוסף וארוך טווח של ההתקוממויות בעולם הערבי, לפי סוג המשטר. בעקבות התקוממויות אלימות בשנות ה-50 וה-60 התמוטטו מונרכיות ערביות העוברות בירושה: מצרים בשנת 1952, עיראק בשנת 1958, תימן בשנת 1962 ולוב בשנת 1969 (אם כי בלוב הייתה הפיכה צבאית ולא מהפכה עממית). אולם מאז, משטרים מלוכניים נחלו הצלחה רבה יותר בהשוואה לסוגים אחרים של משטרים ערביים אוטוקרטיים, או אפילו מעין דמוקרטיים, כמו לבנון או עיראק שלאחר סדאם. יש נטייה להחמיץ את העובדה שהאביב הערבי, על גרסאותיו השונות בעשור האחרון, נגער רק בצורה קלה מאוד בשש ממלכות המפרץ, בירדן ובמרוקו.

מדוע? במבט ראשון, יש האומרים שהתשובה הברורה היא כסף. ממשלות המפרץ שהתעשרו מנפט יכולות פשוט לשחד את האופוזיציה לפי הצורך, אך לאבחנה זו יש תוקף מסוים. בשנת 2011, למשל, ממשלת ערב הסעודית, שהייתה מודאגת מהתפשטות התסיסה האזרחית בסביבתה, הודיעה לפתע על מענק בשווי של 100 מיליארד דולר לאזרחיה. החבילה כללה 60 אלף מקומות עבודה חדשים שיצרה הממשלה – שכולם עד האחרון שבהם היו במשרד הפנים, המופקד על המעקב והדיכוי של גילויי התנגדות בציבור.

אולם במבט שני לא ייתכן שזה כל הסיפור, משום שהממלכות ירדן ומרוקו דלות הנפט גילו גם הן מידה נאה של חסינות להתפשטות ההמונית של "נגיף אנטי-מלוכה". לכן ברור שגם לגורמים נוספים יש כאן תפקיד, וביניהם מידת הלגיטימיות הדתית של המלך; הדימוי שלו כנמצא מעל המאבקים הפוליטיים וכמי שחותר ליציבות; מיומנותו במציאת שעירים לעזאזל; יכולתו להציע עתיד מבטיח באמצעות החלפה של מפלגות וראשי ממשלה; והפנייה המוצלחת שלו ללאומיות. עניין נוסף הוא הסיוע

כיום, בחלוף שנתיים, תחזית חריגה זו עמדה במבחן הזמן. אומנם לא מדובר בזמן ממושך, אבל במזרח התיכון של ימינו מדובר בכל זאת בפרק זמן נכבד. ואם התחזית אכן נכונה, הרי זה משום שהתבססה על ראיות ממשיות של דעת הקהל.

חל שינוי ניכר בהנחה של מדינות ערביות כי האיום החמור ביותר הנשקף במזרח התיכון הוא מצד ישראל. במקום זאת, רובן מכירות כעת באיום החמור יותר שאיראן, שלוחיה ובעלי בריתה מטילים על האזור, ובשל כך גברה נכונותן לכונן שלום עם ישראל.

המורשת של דעת הקהל על האביב הערבי מבחינת ישראל

מורשת עוצמתית נוספת של האביב הערבי, אם כי פחות מוסכמת, קשורה גם היא לדעת הקהל: חל שינוי ניכר בהנחה של מדינות ערביות כי האיום החמור ביותר הנשקף במזרח התיכון הוא מצד ישראל. במקום זאת, רובן מכירות כעת באיום החמור יותר שאיראן, שלוחיה ובעלי בריתה מטילים על האזור, ובשל כך גברה נכונותן לכונן שלום עם ישראל. שינוי זה בדעת הקהל הוא אחד המניעים לשינויים המפתיעים לכאורה במדיניות הממשלות ובדינמיקה האזורית. הסקר האקראי שלפיו ציבורים ערביים רבים עדיין רואים בישראל איום גדול הוא מטעה. כפי שהסביר לאחרונה פרופ' מייקל רובינס, מנהל Arab Barometer, **בסמינר מקוון** שאירח מכון המזרח התיכון בסינגפור באוקטובר 2020: אם — ורק אם — שאלת ישראל עולה ביוזמת הסוקר, אזי רבים מהמשיבים יסכימו שישראל עודנה בבחינת איום. ואולם, כשהמשיבים נשאלים באופן כללי על איומים על מדינתם או על האזור או לגבי אתגרים, הם כמעט לא מזכירים את ישראל ביוזמתם. **סקרים** אחרים המתיימרים להראות תוצאות מנוגדות, כמו סקרי המכון הערבי של קטר, פגומים מאוד מבחינה מתודולוגית ולכן הם מוטלים ללא תקנה.

הנקודה החשובה ביותר, אם כי פעמים רבות אינה מובנת, היא שמצב זה נכון כיום לא רק ברמת האליטה השלטת אלא גם ברמה העממית. סקר אחר סקר מוכיחים שלפחות מאז 2014, רוב גדול בחברות ערביות רבות מסתייג בתוקף ממדיניותה של טהראן ובייחוד מח'אמנאי, מייחס מעט מאוד חשיבות ליחסים טובים עם איראן וסולד באופן גורף מחזבאללה, ממשטר אסד ומהחות'ים. זה נכון אפילו בעיראק ובחריין שבהן יש רוב שיעי. החריגה הבולטת היא לבנון, המקוטבת בצורה חריפה בנושאים אלה לפי עדות: השיעים עדיין

של סוף 2015. אבל בנושאי מדיניות חוץ, הסקרים שערכתי מאשרים שהמדיניות הרשמית הסעודית תואמת במידה רבה את עמדות הציבור. התיעוב והפחד מאיראן ומשלוחיה באזור, החל מהחות'ים ועד חזבאללה, הם גורפים כמעט, ולא רק בקרב האליטה הסעודית אלא גם ברחוב הסעודי.

הדברים נכונים בחלקם גם לגבי מהלכים פרובוקטיביים לכאורה שנעשו (גם אם זכו לרוב בשיעור נמוך יותר): הסכסוך עם קטר, הברית ההדוקה עם ארצות הברית ואפילו התמיכה המותנית בהסדר עם ישראל. כך למשל, בשנת 2018 הציעה הליגה המוסלמית העולמית בהנהגת ערב הסעודית את ההצעה המדהימה לקיים צעדת שלום לירושלים יחד עם אנשי דת יהודים ונוצרים. דבר כזה אפשרי אם קיימת תמיכה שקטה של כשני שלישים מהציבור הסעודי, האומרים כי שלום עם ישראל רצוי כל עוד ייכבדו זכויות הפלסטינים.

סקרים כאלה והשיח שמתקיים בתוך ערב הסעודית היו הבסיס **לתחזית** שפרסמתי באוקטובר 2018, שבוע לאחר רצח העיתונאי ג'מאל חשוקג'י:

נורא ככל שהיה הרצח עצמו, משמעותו הרחבה היא שאלה נפרדת. ובעוד שאירועים כאלה פוגעים באופן מובן בתדמיתה של ערב הסעודית בקרב ממשלות, חוקרים, עיתונאים ומשקיפים במערב, את רוב הציבור בערב הסעודית הם כמעט לא מעניינים. כתוצאה מכך ובניגוד להנחה המקובלת, הם אינם מאיימים ברצינות על שלטון בית המלוכה — לפחות לא בדמות מחאה המונית או התנגדות מאורגנת מצד מגזרים מרכזיים בחברה כמו מוסדות עסקיים, פקידותיים, מקצועיים או צבאיים...

לכן ניתן לומר באופן כללי שהתבונה והמוסר של המדיניות והפרקטיקות הסעודיות הנוכחיות, החל מהמקרה של ג'מאל חשוקג'י וכלה במלחמה בתימן, מהמאבק בשחיתות עד המאבק בחופש הביטוי, נתפסות בצורה שונה מאוד בתוך הממלכה ומחוצה לה. חלק מהגורמים החיצוניים עשויים להטיל ספק בבחירות מסוימות של ממשלת ערב הסעודית, אולם אל להם לבלבל בין שיקול דעתם לבין תחזיות קשות ובלתי מבוססות על חוסר יציבותו של המשטר הסעודי. בתוך הממלכה, נושאים שמקבלים תהודה גדולה בחוץ נדחקים לשוליים הודות לקשיבות שמגלה השלטון הסעודי לרחשי הלב של הציבור.

“על מדינות ערב להציע גם לישראלים וגם לפלסטינים תמריצים כדי למתן את עמדותיהם”.

ראוי לציין כי לא נערכה אף הפגנת מחאה רחבת היקף ברחוב הערבי נגד הסכמי השלום האחרונים של ישראל עם איחוד האמירויות ובחריין, אך לפני כמה שנים המצב היה שונה לחלוטין. במהלך מלחמת לבנון השנייה ב-2006 בין ישראל לחזבאללה, או אפילו לאחר מכן, במערכות שניהלה ישראל נגד חמאס בעזה בשנים 2009 ו-2014, נערכו הפגנות גדולות שקראו “מוות לישראל”. ייתכן שמלחמה דומה נוספת או אינתיפאדה תחזיר את האזור לדרכיו הישנות.

אבל האביב הערבי ובפרט המפלה הסורית שינו בצורה מהותית את תפיסות האיום ברחוב הערבי. כפי שאמר לי לוחם אופוזיציה סורי ביולי 2012: “הייתי אנטי-ישראלי פנאטי, כמו רוב חבריי. אבל למדנו עכשיו בדרך הקשה שישראל רחמנית יותר (‘ארחאם’) מהממשלה שלי”. בסודאן אנו עדים כעת למחזה המדהים של מהפכה עממית “דמויית אביב ערבי”, המתקיימת על אף חילוקי דעות פנימיים עמוקים ומקדמת בפועל התקרבות לישראל במקום איבה – אפשרות שבדורות האחרונים קשה היה להעלותה על הדעת.

הממשל האמריקאי ודעת הקהל הערבית, מבוש האב עד בידן: שני סיפורי הצלחה

לאור חשיבות הקשר בין דעת הקהל הערבית לאירועי האביב הערבי ומידת החשיבות שממשלות ערביות מייחסות לכך, יש מקום לתהות כיצד הקשר נתפס ומופעל על ידי כוחות חיצוניים מרכזיים. במהלך 30 השנים האחרונות, ממשלת ארצות הברית הקדישה לעיתים תשומת לב רבה לדעת הקהל הערבית והמוסלמית בכללותה, ובמקרים אחרים התעלמה ממנה. מה מסביר את העליות והמורדות הדרמטיות בעניין שמגלים מומחים או גורמים רשמיים בעמדות הציבור הערבי? קל לענות על שאלה זו אם מחילים את אותו עיקרון מחזורי, כמו בשאלה הקודמת על האביב הערבי עצמו. כמו רוב האנשים, גם מומחים וגורמים רשמיים מקדישים באופן טבעי תשומת לב רבה לתופעה או למגמה קריטית רק לאחר שהיא הופכת למשבר, ולא לפני כן. ברגע שנראית הקלה במשבר, הם ממהרים לשכוח אותו.

ראוי להיזכר בכמה דוגמאות מובהקות לשני סוגי התגובה. הראשון היה כאשר גורמים אמריקאיים רשמיים העניקו תשומת לב לסקרי דעת הקהל הערבית, והמקרה הראשון וככל הנראה המשמעותי ביותר התרחש ערב מלחמת המפרץ בשנת 1991, לאחר שעיראק פלשה לכווית וכבשה אותה באוגוסט 1990. מיליוני ערבים צעדו במצעדי תמיכה ברחובות עמאן, תוניס, קזבלנקה

תומכים באיראן ובחזבאללה, אם כי מעט פחות בשנתיים האחרונות, כפי שעולה מהסקרים של מכון וושינגטון מנובמבר 2019 ונובמבר 2020; הסונים מתנגדים באופן גורף כמעט לשניהם; והנוצרים לכודים באמצע, אך נוטים לאחרונה לעבר המחנה הסוני, על פי אותם נתונים.

מה הקשר של כל אלה לאביב הערבי? גם כאן, העיתוי וההקשר מובילים להנחה שמה שהכריע את הכף הוא מלחמת האזרחים בסוריה. לפני כן, רוב הערבים היו משוכנעים שהאיום העיקרי על האזור נשקף מצד ישראל, אך עתה עמי האזור מודעים לעובדה שמשטר אסד הנתמך על ידי איראן, ואשר הלגיטימיות שלו התבססה בחלקה על “התנגדות” לישראל, הפנה את כל הארסנל הצבאי שלו לדיכוי אזרחיו שלו, בעזרת איראן וחזבאללה.

לאחר המלחמה עם ישראל ב-2006, הפופולריות של חזבאללה באזור הרקיעה שחקים. שיעור התמיכה שקיבל הארגון בסקרים שונים היה גבוה מאוד, ונערכו הפגנות ומפגנים של תמיכה ציבורית בו כמעט בכל רחוב ערבי. כעבור חמש שנים החל חזבאללה להיות מעורב בפעולות צבאיות בסוריה כחלק מתמיכה בבשאר אל-אסד. מבחינת הציבור, חזבאללה חשף את פניו האמיתיות, העדתיות והפרו-איראניות כאשר שחט אלפי אזרחים בסוריה, לאחר שבעבר הוא נתפס בעיקר כארגון התומך בפלסטינים נגד ישראל. במקביל לכך נפרסו מיליציות איראניות נוספות, שזרעו הרס בעיראק ובתימן והביאו את האזרח הערבי הממוצע לגלות “אמת” אחרת על האויבים האמיתיים.

כיום, רוב העמים הערביים מקבלים באופן עקרוני את המושג “שלום עם ישראל” ואת פתרון שתי המדינות כפתרון הסוגיה הפלסטינית. יתרה מכך, מרבית הסקרים המהימנים מראים כי רובם מקבלים גם את הרעיון שממשלות ערביות מסוימות יקיימו קשרים כאלה או אחרים עם ישראל בשלב הנוכחי – גם ללא הסכמה סופית בנושא הפלסטיני. עם זאת, על פי תוצאות הסקר של מכון וושינגטון מנובמבר 2020, רוב הציבור הערבי עדיין נרתע מקשרים קרובים עם ישראל ברמה האישית. דוגמה מובהקת היא הציבור במצרים, שבאופן רשמי מצויה ביחסי שלום עם ישראל כבר למעלה מארבעים שנה. עם זאת, דיווחים בתקשורת ואירועים אנקדוטליים מלמדים שרוב המצרים עדיין לא אוהבים את ישראל, וסקרים, כולל הסקרים האחרונים שהסתיימו בנובמבר 2020, מאשרים שרובם אינם בעד קשר אישי שלהם עם המדינה היהודית. עם זאת, סקר אחר סקר מאשרים גם שרוב מוצק של מצרים ממשיך לתמוך בפתרון שתי המדינות, שמשתמע ממנו שלום עם ישראל. המצרים גם מסכימים, בהתבסס על הסקר מנובמבר 2018, כי

קצר לאחר מכן. לאור אופייה של דעת הקהל המצרית, ייתכן שהחלופה הייתה חוסר יציבות חמור ו/או דיכוי אלים מאוד במדינה שהיא בעלת ברית חשובה של ארצות הברית. אך כעבור שנה בלבד, כשהצטברו העדויות לכך שרוב הציבור המצרי מאס במשטר מורסי, וושינגטון שוב שינתה כיוון. למרות כמה חששות וביטויי צער, היא קיבלה את המהלך של הגנרל א-סיסי להפלת המנהיג הנבחר של מצרים. ארצות הברית הנהנה לעבר הרחוב המצרי ואף סירבה לתייג את האירוע כהפיכה צבאית, ובמקום זאת דיברה על שינוי משטר "בתמיכה עממית". הנקודה המרכזית כאן היא שהיזומה בכל אחד מהתפניות והפיתולים הפוליטיים מהירי ההתרחשויות הללו הייתה של הציבור המצרי, ולא של וושינגטון. מובן שזה מנגד לתאוריות הקונספירציה, שטענו כי ארצות הברית היא זו שבתחילה תמכה באחים המוסלמים ולאחר מכן התנגדה להם. הסקרים שהעריכו את דעת הקהל המצרית הם שמילאו תפקיד בשיקולי המדיניות האמריקאית, גם אם משני, אך חשוב מכך – המדיניות האמריקאית מילאה רק תפקיד משני בכל ההתפתחויות הדרמטיות הללו במצרים.

סוריה היא מקרה דרמטי נוסף שבו סקרי דעת הקהל משמשים גורם – או במקרה זה החוליה החסרה – במדיניות של ארצות הברית כלפי האביב הערבי המקורי. מקרה זה יידון ביתר פירוט בהמשך, אך די אם נאמר כאן שכמו במקרה המצרי, סקרים בפועל שנערכו בשנים 2011-2013 הראו כי ההתקוממות ההמונית נגד משטרו של אסד לא הייתה "אסלאמית" בעיקרה. מכאן אפשר היה להסיק כי לארצות הברית ניתנה הזדמנות אמיתית להחליף משטר עוין, בכפוף לתמיכה של ממש באופוזיציה הסורית המתונה יחסית. בסופו של דבר, ממשל אובמה החליט להיות קשוב פחות לציבור הסורי ויותר לדאגותיו שלו מפני היגרות למלחמת אזרחים או לחשש מהתנגשות עם איראן, שעימה ניהל משא ומתן חשאי על הסכם הגרעין.

דילוג מהיר לימינו ולמעבר הצפוי מממשל טראמפ לממשל בידן בושינגטון. בנושא המדיניות להשכנת שלום ערבי-ישראלי וכחלק מהרצון לשינוי חד בגישתם, בכירים בממשל טראמפ השתמשו בנתוני דעת הקהל הערבית. שינוי זה כלל שימת דגש רב יותר על נושאים כלכליים ועל מדינות ערב אחרות, במקום על הפלסטינים. בהקשר זה ציינו אותם גורמי ממשל כי עמדות הציבור כלפי ישראל במדינות המפרץ הערבי התרככו, אף שהעמדות הפלסטיניות התקשחו. הם נשענו על ממצאי סקר שהראו כי רוב הערבים באופן כללי, כולל הפלסטינים עצמם, מודאגים מענייני כלכלה יותר מאשר מבעיות מדיניות. בעיקר הם התעניינו בתשובות לשאלה המובילה

ובמקומות אחרים באזור, ולכן בעת שממשל בוש האב שקל כיצד להגיב, הוא היה מודאג למדי מהפוטנציאל לתסיסה פוליטית שם.

התוצאה הייתה שלראשונה נערכו סקרי דעת קהל אמנים במדינות ערביות רבות. בתחילה הם התייחסו רק לשאלות פוליטיות אחדות במסגרת שאלון תמים למדי של סקר שוק בנושאים כמו מותגי סיגריות או שמפו. סקרים אלו העלו כי בניגוד גמור להנחה שהייתה מקובלת אז, סדאם לא באמת נתפס כגיבור האומה הערבית. אומנם הוא זכה להערכה רבה בכמה מהחברות הערביות כמו ירדן או תוניסיה, אך הושמץ רבות במדינות אחרות ובעיקר במדינות המפרץ הערבי, במצרים ובסוריה, ובמדינות ערביות נוספות כמו מרוקו היו לגביו דעות מעורבות מאוד.

הנתונים החשובים הללו עשו את דרכם במהירות לנשיא בוש וליעוציו הבכירים ביותר, ובספטמבר 1990 הם כבר סופקו על בסיס שבועי. הם סייעו לקבוע אם והיכן תפעל ארצות הברית לגיוס התמיכה הפוליטית והצבאית של ממשלות ערב נגד סדאם, מבלי לפגוע ביציבותן הפנימית. בזכות הצלחתם, בניגוד לציפיות, בניבוי ובהכוונה של התוצאות הפוליטיות בפועל, הסקרים הפכו לאחד הכלים שארצות הברית וממשלות ערביות אחדות סמכו עליהם באופן בלתי רשמי לצורך הערכת הלך הרוח בקרב מה שמכונה "הרחוב הערבי" וההשלכות המדיניות הנובעות ממנו.

בחלוף שני עשורים, לאחר שנים רבות של רגיעה ולפני סערת האביב הערבי, פחת העניין בסקרי דעת הקהל הערבית ואף גרוע מכך, רק סקרים ספורים היו זמינים, בעוד שמשטרים ערביים הגבירו את דיכוי חופש הביטוי. תהליך זה עוזר להסביר מדוע ההתקוממויות הפתיעו אנשים כה רבים.

אבל אז, כשבתחילת 2011 התפרצו מחאות המוניות במדינות ערביות זו אחר זו, העניין בסקרים שב וגבר. אציין דוגמה אחת: סקר מצרי שלא פורסם אשר ערכתי בתחילת 2011, ממש בעיצומה של מהפכת ינואר-פברואר 2011, הראה שרוב המצרים לא ראו בהתחלה את המהומות במונחים "אסלאמיים". עובדה זו משכה תשומת לב אישית של כמה גורמים רמי דרג בממשל האמריקאי, וייתכן שעזרה להטות את הכף לעבר ההסכמה להפלתו של מובארכ. זמן קצר לאחר מכן, סקרים שניבאו במדויק ששתי מפלגות אסלאמיות (האחים המוסלמים ומפלגת אל-נור הסלפיסטית) יזכו ברוב יציב בפרלמנט המצרי החדש שלאחר המהפכה, ככל הנראה סייעו להטות את הכף לעבר ההסכמה אמריקאית לכך שאיש האחים המוסלמים מוחמד מורסי יהפוך לנשיא מצרים בעקבות הבחירות ב־2012, זמן

הניתוח הצביע על כך שפקיסטן הייתה היחידה מבין המדינות המוסלמיות הגדולות שבה היה רוב שתמך בטרור ג'האדי נגד יעדים אמריקאיים אזרחיים. בהתבסס על נתונים אלה ועל פרטירקע כללי על הקשרים ההדוקים של פקיסטן עם הטאליבאן באפגניסטן ועם בני חסותם אל-קאעדה, חזיתי סכנה ברורה ומיידית לפיגוע טרור גדול במולדת, והעליתי זאת בצורה גלויה בפני בכיר בממשל הנכנס של ג'ורג' וו. בוש.

כשחזרתי לצוות תכנון המדיניות במשרד מזכירות המדינה במאי 2001, ארבעה חודשים לפני 11 בספטמבר, מיהרתי לכתוב תזכיר בן חמישה עמודים שהופנה ישירות למזכיר המדינה. משפט הפתיחה שלו, שצוטט בסקירת הביצועים הרשמית הבלתי מסווגת שלי לאותה שנה, היה: "ארצות הברית כבר אינה יכולה להבליג על תמיכת הטאליבאן בטרור". התזכיר המשיך וקבע כי על ארצות הברית להעמיד בדחיפות את האולטימטום הבא בפני פקיסטן והטאליבאן: העבירו לידינו את בן לאדן ואנשיו בתוך 30 יום, או שאנחנו ניכנס ונלכוד אותם בעצמנו. למרבה הצער התעלמו מעצה זו, שהתבססה בחלקה על נתוני דעת קהל בלעדיים. זמן רב לאחר מכן, אחרי אירועי ה-11 בספטמבר, המסמך הוכר רשמית כ"תחזית מדויקת להפליא", אך זה כמובן היה מאוחר מכדי למנוע את הטרגרדיה הנוראה.

מקרה שני ועדכני יותר, אם כי פחות חד-משמעי, נוגע למדיניות ארצות הברית כלפי האופוזיציה הסורית בשנים 2012-2013, בשיאה של מלחמת האזרחים במדינה. אחד הטיעונים שהועלו בווינגטון נגד תמיכה ממשית באופוזיציה היה ההרכב האסלאמיסטי או אפילו הג'האדי לכאורה שלה. אולם בפועל, כמה סקרים פרטיים אמינים שסקרו את האופוזיציה הסורית באותה תקופה, הן בקרב גולים והן בתוך המדינה, הוכיחו כי בשלב מוקדם זה היא עדיין נטתה לכיוון ליברלי, חילוני ודמוקרטי יותר מאשר אסלאמיסטי או ג'האדיסטי. ממצאים אלה הועברו במהירות לבכירים רלוונטיים בארצות הברית והתמצית אף פורסמה בשלושה עיתונים יומיים אמריקאיים, אולם למרות המסקנות המעודדות יחסית היא זכתה להתעלמות או לביטול מצד דרגי הממשל האמריקאי הבכירים ביותר. מדוע זה קרה במקרה מסוים זה? ראוי להבהיר שנתוני דעת קהל וסקרים, אף שהם עוסקים בהתפתחויות מרכזיות שהתרחשו בעיצומו של האביב הערבי, לעולם לא יהיו הגורם היחידי בהחלטות מדיניות של הממשלה, ונדיר שיהיו הגורם המכריע. ואכן היו סיבות אחרות שהצדיקו את חוסר הרצון של ארצות הברית להסתבך בצורה עמוקה יותר עם האופוזיציה הסורית. הבולטות שבהן היו הטיעונים שהמהלך עלול להתגלות כמשימה ממושכת ותובענית מדי או מערערת יציבות, ועל פי

שנשאלה בסקרי מכון וושינגטון במהלך השנים האחרונות בשש חברות ערביות מרכזיות: "האם על ממשלות ערביות להציע תמריצים, הן לישראל והן לפלסטינים, כדי לעודד אותם למתן את העמדות שלהם?" בכל מדינה ערבית שנדגמה בשנים 2017, 2018 ו-2019, רוב מוצק (שנע סביב שני שלישים בממוצע) של הציבור ענה בעקביות בחיוב, למעט בלבנון בשנת 2019, שם תמכו בכך מעט פחות ממחצית הנשאלים.

בסופו של דבר, הצעת תמריצים כאלה לישראל הייתה בדיוק מה שעשו איחוד האמירויות ובחריין באוגוסט-ספטמבר 2020: הם "נרמלו" את היחסים הדיפלומטיים והמסחריים עם ישראל בתמורה להתחייבותה להקפיא את סיפוח הגדה המערבית. הם ידעו מסקרי דעת הקהל, כפי שידעו גם גורמי הממשל האמריקאיים שעודדו אותם, כי צעד רדיקלי לכאורה כזה יזכה להסכמה רחבה בקרב האוכלוסייה שלהם. אומנם הסקר בהחלט לא היה הגורם היחידי בשיקולי המדיניות, אך ברור שהיה אחד הגורמים שתרמו להסכמי הנורמליזציה ההיסטוריים הללו.

מה תהיה מידת תשומת לב שיעניק צוות ממשל ביידן הנכנס למשוואה החדשה הזו — מובן שלא ניתן לדעת בשלב זה. אולם אם ניסיון העבר הקרוב, בשילוב העניין שאנשי הממשל החדש כבר גילו בעבר בסקרי דעת קהל, מצביעים על כיוון כלשהו, ניתן לצפות שהם שוב ייתנו משקל מסוים לדעת הקהל באזור, בבואם לנסח וליישם צעדי מדיניות במזרח התיכון. בזירה הערבית-ישראלית, הפרדוקס שהם יתמודדו איתו הוא זה: סקרים מראים כי גם הציבור הפלסטיני וגם הציבור הישראלי התייאשו מפתרון שתי המדינות, למרות שבקרב ציבור ערבי במדינות אחרות הוא צובר תמיכה. שינוי יסודי כזה עשוי בהחלט לתמוך במניעת סטייה דרמטית מהמדיניות הנוכחית, למרות הפיתוי המאפיין כל נשיא חדש — לבדל את עצמו מקודמו.

עמדת הממשל האמריקאי כלפי דעת הקהל האזורית: שני כישלונות טרגיים

בניגוד גמור לשני סיפורי ההצלחה שתוארו לעיל, היו גם כמה מקרים בולטים שבהם ממשלת ארצות הברית בחרה להתעלם מסקרי דעת קהל ערבית או מוסלמית כללית, חרף הסיכון בכך. המקרה החמור ביותר, שבו גם הייתי מעורב באופן ישיר, התרחש לפני פיגועי ה-11 בספטמבר. שנה קודם לכן, בהיותי חלק מלשכת המודיעין והמחקר במחלקת המדינה, ארגנתי, פיקחתי וניתחתי סדרה של סקרים שפורסמו ללא סיווג כמונוגרפיה שכותרתה "הרוב המוסלמי: השקפות חדשות מעבר למזרח התיכון" (The Muslim Majority: New Views from Beyond the Middle East).

שיקולים כאלה יקדמו את הבנתנו היכן ומתי אפשר לצפות להתפרצות האביב הערבי הבא (או האינתיפאדה הפלסטינית). לא פחות שימושית היא היכולת של סקרי דעת קהל לסייע בהחלטה מהי הדרך הטובה ביותר לנסות לקדם, למנוע, או במידת הצורך להגיב להתפתחויות כאלה.

דעתי האישית, המתבססת על תשובות לשאלות רלוונטיות, היא שרוב הערבים ברוב המקומות שינו כיוון והם ממקמים יעדים אישיים, רווחה כלכלית ויציבות חברתית במקום גבוה יותר בסדר העדיפות, ככל הנראה גם עקב הטלטלות שחוו במהלך העשור האחרון רב התהפוכות. באופן מובהק, אפילו בסיפור ההצלחה היחידי של דמוקרטיה יחסית באביב הערבי המקורי – תוניסיה – הציפיות של הציבור והאמון בתהליכים או במוסדות בעידן שלאחר המהפכה ירדו באופן דרמטי בשנים האחרונות, כך לפי הדיווח של מנהל סקר 'הברומטר הערבי' בסמינר המקוון בסינגפור המוזכר לעיל.

שלישית, במבט קדימה, מה מציעים הסקרים לגבי העשור הקרוב? למרות ההתפכחות, יש כמה סיבות לאופטימיות זהירה. מגמת דעת הקהל הערבית נוטה יותר ויותר לעבר מה שסביר לכנות מתנוות: דחיית הקיצוניות הדתית; התנגדות לשאיפותיה ההגמוניות של איראן ושלוחיה; הסכמה לסוג מסוים של נורמליזציה עם ישראל; וחיפוש צעדים פרגמטיים קדימה, ולא תנועות אידיאולוגיות סוחפות במרבית תחומי החיים הציבוריים. כל זה נכון במיוחד לגבי המחצית הצעירה והמתעוררת של האוכלוסייה הערבית, שרובה מתחת לגיל 30. באופן טבעי מרבית העתידנים מתמקדים בה, אך חשוב מכך הוא הממצא בסקרים שגם הדור המבוגר, שעדיין שולט בשיח ובקבלת ההחלטות ברבות ממדינות אלה, אינו נמצא הרחק מאחורי ילדיו כאשר בוחנים מגמה יציבה זו לאורך זמן.

תפקידם של סקרי דעת הקהל בעשור הבא צריך אפוא לעקוב ולבחון היכן ומתי הפער בין שליטים לנשלטים מצטמצם, והיכן ומתי הוא מעמיק עד כדי פוטנציאל לפגיעה קשה בשני הצדדים.

ואולם אין בכך כדי להוכיח באופן חד-משמעי ששיקול הדעת והמתינות ינצחו. למען הסר ספק, חלק מהמשטרים והאליטות במדינות ערב נותרו אדישים בצורה אכזרית לדעת הקהל ו/או מצויים בפילוג פנימי אלים וחסר תקנה. משטרי דיכוי ערביים אחרים מרסנים

הסיבות החשאיות יותר, מהלך כזה עלול היה לסכן את הערוץ הדיפלומטי החשאי שארצות הברית השיגה במקביל מול איראן. למרות זאת, בהתחשב בתוצאות הסקר החיוביות להפתיע שצוינו לעיל, ניתן לטעון כי הבחירה להתעלם מהן הייתה החמצה של הזדמנות חשובה למדיניות אמריקאית אחרת, ואולי אפקטיבית יותר.

סיכום ומסקנות

"סקר הסקרים" הקודם מוביל לכמה מסקנות בסיסיות. ראשית, מבחינה מודיעינית ומדינית, דעת הקהל הערבית ניתנת למדידה ויש לה חשיבות. במקביל היא בהחלט לא מדריך מושלם, לא לחיזוי ולא לדיוני מדיניות, אולם סקרים יכולים בהחלט לתרום להבהרת טיבן של סערות פוליטיות מתרגשות, ולא פחות חשוב – היכן צפויה להימשך הרגיעה, כמו למשל במדינות המפרץ הערבי. הם יכולים לסייע בזיהוי הן של הזדמנויות מדיניות, כמו במקרה של הנורמליזציה הערבית-ישראלית, והן של מלכודות, כמו במקרה של ההתעלמות הטרגית מרמת התמיכה העממית בטרור הג'האדי, שהייתה גבוהה בשנים שלפני פיגועי 11 בספטמבר ומייד לאחר מכן. ליתר דיוק, חשוב לדעת אילו ממשלות ערביות מקדישות תשומת לב מרובה לציבור שלהן ואילו מפנות לכך תשומת לב מועטה, וייתכן שבכך הן מסכנות את עצמן. חשוב גם לדעת מה מידתה וטיבה של תשומת הלב שמקדישות מעצמות אחרות באזור ומחוצה לו לגורם דעת הקהל, בבואן לנסח מדיניות ולהוציא אותה לפועל. שיקולים כאלה יקדמו את הבנתנו היכן ומתי אפשר לצפות להתפרצות האביב הערבי הבא (או האינתיפאדה הפלסטינית). לא פחות שימושית היא היכולת של סקרי דעת קהל לסייע בהחלטה מהי הדרך הטובה ביותר לנסות לקדם, למנוע, או במידת הצורך להגיב להתפתחויות כאלה. עצה מעשית לדוגמה: היזהרו ממקומות שבהם לא עורכים סקרים פוליטיים אמיתיים! אלג'יריה וסודאן הן כרגע המקרה החריג שמוכיח את הכלל, בין כאזהרה ובין כהשראה.

שנית, במבט לאחור על העשור הראשון מאז האביב הערבי, סקרים מראים כי יש דעות מעורבות גם בקרב הערבים עצמם. באופן מפתיע נתוני הסקר הזמינים מראים מידה מועטה של בחינה עצמית מפורשת בנושא, והדבר כשלעצמו מעיד על רמה גבוהה של אי-ודאות או אמביוולנטיות. אך אנו יודעים שכיום, בקרב מרבית הציבור הערבי שנסקר, כמחצית עדיין מביעים הזדהות מסוימת עם מחאות עממיות המוניות, במיוחד נגד שחיתות. אם זוהי חצי הכוס המלאה או חצי הכוס הריקה – זה כבר עניין לפרשנות.

מאמינים בדרך כלל, ולהשתמש בידע זה כדי להציע התאמות מדיניות חיוביות. אם נצטייד בתבונה נרכשת זו נוכל לשקלל גם את דעת הקהל עם כל שאר המרכיבים במשחק, ולקבל הערכה נבונה ובונה של התחזית לעונה הבאה של הפוליטיקה הערבית.

ד"ר דיוויד פולוק הוא עמית בכיר בתוכנית ברנשטיין במכון ושינגטון למדיניות המזרח הקרוב, שמחקריו מתמקדים בדינמיקה פוליטית אזורית ובנושאים קשורים. ד"ר פולוק עומד בראש פרויקט פיקרה (Fikra) במכון ושינגטון – תוכנית מחקר, פרסום ובניית רשת שנועדה להוליד רעיונות מדיניות לקידום שינוי חיובי וכנגד התפשטות הקיצוניות במזרח התיכון.

גילויי מיליטנטיות בציבורים שלהם, אם כי בדיוק מסיבה זו הם נמצאים בסיכון לעבור טלטלה פנימית גדולה, או אפילו קריסה. באותה מידה, התחזיות הכלכליות והדמוגרפיות העגומות עבור כלל האזור, לרבות מדינות שהיו עשירות בנפט, מעלות חשש מסוים מפני העתיד הצפוי להן בטווח הבינוני.

תפקידם של סקרי דעת הקהל בעשור הבא צריך אפוא לעקוב ולבחון היכן ומתי הפער בין שליטים לנשלטים מצטמצם, והיכן ומתי הוא מעמיק עד כדי פוטנציאל לפגיעה קשה בשני הצדדים. תפקיד נוסף הוא לאתר את אותן סוגיות קונקרטיות שבהן עשוי להיות לשליטים מרחב תמרון קטן או גדול מזה שהם (או אנחנו)

מחאות בלבנון על רקע המשבר הכלכלי, 22 באוקטובר 2019. תמונה: ויקימדיה שיתוף.

התפתחויות כלכליות ודמוגרפיות בעולם הערבי, 2010-2020

פול ריבלין

כמאה מיליון איש במזרח התיכון חיים במדינות כושלות או במדינות שנפגעו בשל מלחמות אזרחים. אחת התוצאות היא שיעורי אבטלה גבוהים ובייחוד בקרב הצעירים – תופעה שיש לה השלכות כלכליות, חברתיות ופוליטיות קשות גם על מדינות עשירות בנפט וגם על מדינות עניות בנפט וכאלה שאין בהן נפט בכלל. מאמר זה בוחן את ההתפתחויות הכלכליות והדמוגרפיות שחלו בעולם הערבי מאז תחילת מחאות האביב הערבי בסוף שנת 2010 ועד פרוץ מגפת הקורונה בשנת 2020, וסוקר את הסיבות לעימותים ואת השלכותיהם בתקופה זו.

מילות מפתח: פיתוח כלכלי, נפט, דמוגרפיה, מלחמה, עקירה, כוח פוליטי, שוק עבודה, תעסוקה, צעירים

מבוא

ובלוב פרצו מלחמות אזרחים והעימות בתימן החמיר. בתחילת 2014, הארגון שנודע בשם 'המדינה האסלאמית' הדף את צבא ממשלת עיראק מערים מרכזיות, כבש את מוסול וטבח באלפי יזידים בסינג'אר. בשיאו שלט ארגון המדינה האסלאמית ב־30 אחוזים משטח סוריה וב־40 אחוזים מעיראק. העימותים בדארפור נמשכו לאורך רוב העשור, ואילו בסודאן חלה ירידה במתיחות לאחר הדחתו של עומר אל-בשיר מכס הנשיאות בשנת

המאמר בוחן את ההתפתחויות הכלכליות בעולם הערבי מאז תחילת המחאות שכונו "האביב הערבי" בשנת 2010 ועד התפרצות מגפת הקורונה בשנת 2020. בתקופה זו התחוללו בעולם הערבי שורה של התפתחויות דרמטיות, שגבו מאות אלפי קורבנות בנפש והפסדים כלכליים עצומים.

האביב הערבי החל בתוניסיה בסוף 2010 והביא לנפילת השלטון במדינה, וכן במצרים ובלוב. בסוריה

החברה כבר לא נתפסת כסדר הערכי שציווה האל. נוסף על כך, יותר ויותר אנשים משכילים קראו לשלטון שיתבסס על דמוקרטיה ומריטוקרטיה במקום על שלטון אוטוקרטי (Arampatzi et al., 2018).

המדינות שהושפעו מהסוציאליזם הערבי בשנות ה־60 יצרו כלכלות מכלילות ומערכות פוליטיות מדירות. אומנם הן יצרו תעסוקה נרחבת במגזר הציבורי, אך היא נשלטה באופן סמכותני. הניסוי הסוציאליסטי הוביל לקשיים כלכליים חמורים, וכתוצאה מכך נדרש סיוע כספי מקרן המטבע העולמית (IMF) ומהבנק העולמי. בתמורה לסיוע נאכפו רפורמות במסגרת מה שנודע בהמשך בשם 'קונצנזוס וושינגטון'. בין הצעדים שנאכפו היו הפחתה בהוצאות הציבוריות וכן הפרטה, שהביאה למכירת נכסי המגזר הציבורי לגורמים במגזר הפרטי שהיו מקורבים לשלטון. כך התפתחו קשרי הון-שלטון שסייעו לליבוי טינה בקרב המודרים – הרוב המכריע של האוכלוסייה – מעסקאות שנחתמו ללא פיקוח ציבורי (Diwan et al., 2019). התרחבות ההשכלה וזמינות הרשתות החברתיות החריפו את חוסר שביעות הרצון מהמצב הקיים.

למעט בתוניסיה, המרידות לא נשענו על קואליציות חזקות. מתנגדי המשטר לא היו מאורגנים והמחאות פרצו מאלוהן. הפילוג בעולם הערבי היה בעיקר בין כוחות דתיים לצבאיים, ומעמד הביניים התאפיין בחולשה. המפלגות היו שבריריות ולא הצליחו לפעול כמייצגות של המגזרים השונים באוכלוסייה. מיליוני אנשים באזורים כפריים לא השתתפו במחאות, שכן הדאגות הדחופות שלהם היו מזון, חשמל ואספקת מים בטוחה. מבחינתם הדמוקרטיה הייתה בעדיפות נמוכה (Avineri, 2012). העובדה שהשלטון היה נתון בידי הצבא, או בידי מלכים הנתמכים על ידי הצבא, מסבירה את ההישגים המועטים של מרבית מדינות ערב מאז קבלת עצמאותן. אולם מבנה זה של חלוקת כוח אינו המצאה שלהם. הסתמכות של שליטים על כוחות דתיים וצבאיים הייתה רכיב אופייני בפוליטיקה במזרח התיכון לאורך מאות שנים, שאומץ על ידי כל מי שעלו לשלטון כולל העות'מאנים, הקולוניאליסטים האירופים, ובהמשך גם השליטים הערבים. התפתחות מעמד הביניים ותפקיד האינטליגנציה הוגבלו, ולכך היו השלכות כלכליות וגם פוליטיות (Kuru, 2019). כלכלה פוליטית זו היא גורם מרכזי המסביר את ביצועי הכלכלות הערביות בעשור האחרון.

מגמות דמוגרפיות

בעשור שחלף מאז פרוץ מחאות האביב הערבי בסוף שנת 2010, אוכלוסיית 22 המדינות החברות בליגה

2019. בלבנון החריף הפיצוץ העצום באוגוסט 2020 בנמל ביירות את המשבר הכלכלי וההומניטרי במדינה. בשנים 2011-2020 נהרגו כ־1.3 מיליון בני אדם בעימותים באזור, ועל פי ההערכות 585 אלף נהרגו בסוריה, 93 אלף בעיראק, מעל 200 אלף בתימן, 380 אלף בסודאן ובדרום סודאן ובין 50 אלף ל־100 אלף בלוב (Beaumont, 2019; Iraq Body Count, n.d.; Specia, 2018).

התסיסה הפוליטית הביאה לקיפאון בצמיחה הכלכלית והמלחמות גרמו הפסדים עצומים. למרות זאת האוכלוסייה גדלה (למעט בסוריה, שבולטת בחריגותה), והתוצאה בסופו של דבר היא ירידה בהכנסה לנפש ועלייה ברמת העוני ובסיכונים לבריאות הציבור. לאלה התלוו הידרדרות בתנאי הסביבה ובכלל זה מחסור במים.

מלחמות ותנאים כלכליים באזור ובאזורים הסמוכים כגון אפגניסטן והסאהל הביאו לתנועת המונים למדינות ערב, ומשם לאירופה. ההגירה הייתה לרוב בלתי חוקית וגרמה למותם של מהגרים רבים, לצד בעיות פוליטיות גדולות במדינות שקלטו את המהגרים ובאלו שניסו למנוע את כניסתם. בשנים 2008-2009 הושפעו מדינות האזור מהמשבר הפיננסי העולמי, וכיום הן נאנקות תחת מגפת הקורונה.

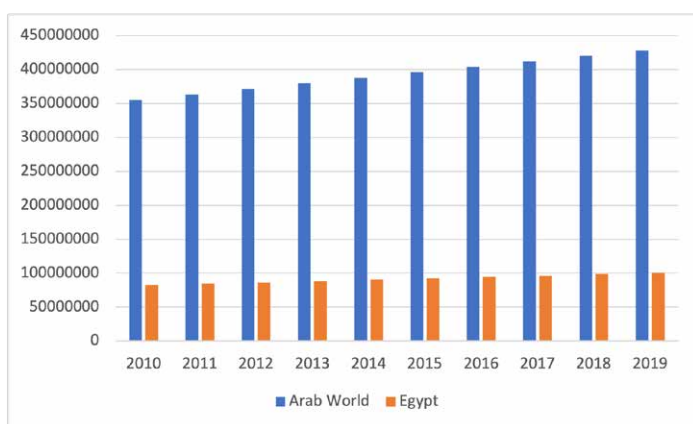
האירועים שקדמו לאביב הערבי

אירועי האביב הערבי פרצו בעקבות תסכול מצטבר בקרב חלקים רבים באוכלוסייה, תחילה בתוניסיה ובהמשך במצרים. במדינות אלו השליטים הופלו, אם כי במצרים הוחזר השלטון הצבאי ב־2013. בלוב, בסוריה ובתימן, ההתקוממויות נגד שליטים רודנים הובילו למלחמות אזרחים שנמשכו לכל אורך העשור האחרון. בבחריין, מרד של הרוב השיעי באוכלוסייה נגד השליטים הסונים בשנת 2011 דוכא על ידי הממשלה, בסיוע צבאי של ערב הסעודית.

על פי הבנק העולמי, למחאות האביב הערבי קדמה ירידה בשביעות הרצון מהחיים, אף כי רמות האושר לפני כן היו ממילא נמוכות, וזאת למרות התקדמות בהתפתחות הכלכלית והאנושית בשנות ה־90 ובראשית שנות ה־2000. לפרדוקס של "התפתחות חוסר שביעות רצון" (unhappy development) התלוו חוסר שביעות רצון חברתי גובר בגלל רמת חיים נמוכה או מיזדררת, תנאי שוק העבודה וקשרי הון-שלטון. אומנם חוסר שביעות הרצון הושפע מתנאים אובייקטיביים, אולם המודעות הסובייקטיבית לחסרונות של תנאים אלה מילאה תפקיד מרכזי. המודעות הגוברת לסוגיות חברתיות נבעה בחלקה מתהליך המודרניזציה, שבו

אוכלוסיית קהיר, העיר הגדולה ביותר בעולם הערבי ואחת הגדולות בעולם, גדלה מ-17 מיליון בשנת 2010 לכ-21 מיליון איש בשנת 2020 (World Population Review, 2020). צמיחת הערים במדינות ערב העניות גרמה לאובדן שטחים חקלאיים, לצפיפות רבה יותר בקרב העניים ולהגברת האיום על היציבות החברתית והפוליטית. לכן אין זה מפתיע שהאביב הערבי פרץ בערים ובעיירות באזור.

תרשים 1. אוכלוסיית מצרים והעולם הערבי, 2010–2019

מקור: נתוני הבנק העולמי

צמיחת הערים במדינות ערב העניות גרמה לאובדן שטחים חקלאיים, לצפיפות רבה יותר בקרב העניים ולהגברת האיום על היציבות החברתית והפוליטית. לכן אין זה מפתיע שהאביב הערבי פרץ בערים ובעיירות באזור.

צמיחה כלכלית

בין המדינות הערביות באזור יש מדינות שבהן קיימות הרמות הגבוהות בעולם של תוצר לנפש, וגם מדינות שבהן קיים התוצר הנמוך ביותר. בשנת 2019 עמד התוצר לנפש במדינות ערב באזור על 6,580 דולר בממוצע, בהשוואה לממוצע עולמי של 11,428 דולר. הטווח באזור עצום: קטר היא אחת מהמדינות שבהן קיימות הרמות הגבוהות בעולם של תוצר לנפש (64,782 דולר), ואילו בסומליה התוצר הוא הנמוך ביותר (127 דולר).

נפט וגז טבעי מילאו תפקיד חשוב בפערים בין המדינות ובמבנה הכלכלות שלהן. ההכנסות מנפט הן 47 אחוזים מהכנסות הממשלה בתימן ו-97 אחוזים בעיראק, ושיעור ההכנסות במדינות מועצת שיתוף הפעולה של מדינות המפרץ (GCC) נע ביניהם. גם כלכלתן של סודאן ולוב תלויה מאוד בנפט או בגז. הנתח של תמלוגים מנפט (oil rents) מהתוצר במדינות ערב הוא הגבוה בעולם

הערבית גדלה לפי ההערכות מ-355 מיליון ל-436 מיליון. אומנם קצב גידול האוכלוסייה ירד, אך גודלה במספרים מוחלטים עלה. בשנים 2009–2000 היה קצב הצמיחה השנתי הממוצע 2.29 אחוזים, והגידול המוחלט היה 64 מיליון; בשנים 2019–2010 קצב הצמיחה היה 2.13 אחוזים, אך במספרים מוחלטים מדובר בגידול של 74 מיליון בקירוב (תרשים 1). הגידול באוכלוסייה גורם בעיות עצומות ליציבות החברתית והפוליטית ולאספקת המזון והמים, ותורם גם ללחצים סביבתיים אדירים. קרוב ל-24 אחוזים מהגידול באוכלוסייה הערבית בשנים 2019–2010 מקורם במצרים – אחת המדינות העניות באזור. בשנת 2010 עמדה אוכלוסייתה על 83 מיליון נפש, ואילו בשנת 2019 היא כבר מנתה 100 מיליון. אוכלוסיית מצרים צומחת כיום ב-1.94 אחוזים – שיעור שמוסיף כמעט שני מיליון איש לאוכלוסייה מדי שנה. האוכלוסייה הכוללת בערב הסעודית גדלה באותו פרק זמן מ-27.4 מיליון ל-34.3 מיליון. אוכלוסיית ילידי ערב הסעודית גדלה מ-19 מיליון ל-24 מיליון – גידול שנתי ממוצע של 2.9 אחוזים.

האוכלוסייה הערבית צעירה מאוד. למרות ירידה קלה בשיעור הצעירים מתוך כלל האוכלוסייה, בשנת 2010 היו 120 מיליון בגיל 0 עד 14 שנים, ואילו בשנת 2019 עמד המספר על 140 מיליון. זו הקבוצה שמגיעה לשוק העבודה וזקוקה לתעסוקה, אך היכולת של הכלכלות באזור לייצר מקומות תעסוקה מוגבלת. כאשר פלח גדול מהאוכלוסייה הוא צעיר (מה שמכונה ריבוי צעירים – youth bulge) קיים פוטנציאל לדיבידנד דמוגרפי. המשמעות היא שיש יותר אנשים בגיל העבודה ופחות ילדים וקשישים לתמוך בהם. כאשר ההכנסה מחולקת באופן לא אחיד וצעירים רבים אינם יכולים למצוא עבודה, ריבוי הצעירים הופך לפצצה דמוגרפית, מכיוון שפלח גדול של צעירים מתוסכלים עשוי להפוך למקור פוטנציאלי לחוסר יציבות חברתית ופוליטית (Lin, 2012). הגידול באוכלוסייה בעשור האחרון נבע בעיקר מירידה חדה בשיעורי התמותה, מעליית תוחלת החיים ומהאטת הירידה בשיעורי הפריון במדינות ערב באזור. בין 2010 ל-2018 ירד שיעור תמותת התינוקות מ-31.8 לכל 1000 לידות חי ל-26.5 לכל 1000 לידות חי, תוחלת החיים בעת הלידה עלתה מ-70.35 שנים ל-71.81 שנים ושיעורי הפריון ירדו מ-3.47 ל-3.23 לידות לאישה.

במדינות ערביות רבות מתרחשת תנועה גדולה של אוכלוסייה מאזורים כפריים לעירוניים. בשנת 2010 התגוררו 56.4 אחוזים מהאוכלוסייה באזורים עירוניים, ועד שנת 2019 הגיע שיעורם באוכלוסייה ל-59.2 אחוזים. פירוש הדבר שהאוכלוסייה העירונית גדלה ב-58 מיליון איש, שהם כמעט 30 אחוזים מכלל האוכלוסייה.

בשנים 2010-2019 עמדה הצמיחה הכלכלית במדינות ערב על 2.8 אחוזים בשנה, לעומת חמישה אחוזים בעשור הקודם. מדינות המפרץ הציגו ממוצע של 3.8 אחוזים, ואילו 11 מדינות ערביות נוספות הציגו ממוצע של 1.7 אחוזים. בין אלה נכללות לוב, סוריה ותימן, שבכולן נרשמו שנים של צמיחה שלילית בגלל מלחמה. בשנים 2010-2017 צנחה ההכנסה לנפש במדינות המפרץ בממוצע שנתי של 0.1 אחוז; ב־11 המדינות הערביות האחרות היא צנחה ב־0.8 אחוז. התחזיות לשנת 2020 יפורטו בחלק האחרון.

תרשים 2 מראה כיצד בין השנים 2000 ל־2010 צמצמו הכלכלות במדינות ערב באזור את הפער בהכנסה העולמית לנפש, אולם מאז 2010 פער זה התרחב כתוצאה מהישגים כלכליים נמוכים שלהן.

תרשים 3 מראה כי הצמיחה הכלכלית הואטה בין 2012 ל־2019, ובקושי הביקה את הצמיחה באוכלוסייה. בשנת 2020 צפויה להיות צמיחה שלילית כתוצאה ממשבר הקורונה.

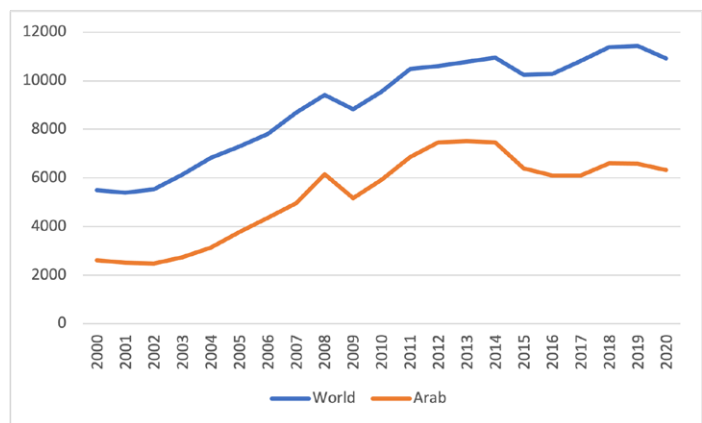
קצב הצמיחה האיטי היה הגורם העיקרי לרמות האבטלה הגבוהות. הסיבה הנוספת הייתה דפוס הצמיחה: הצמיחה לא התרחשה במגזרים המייצרים תעסוקה, מכיוון שלרוב נדרשת בהם השקעה עתירת הון. זה קרה גם במדינות העשירות בכוח אדם ועניות בהון כמו מצרים, וגם במדינות עשירות בהון ופחות עשירות בכוח אדם (Diab, 2017).

מחירי דלק נמוכים ומסובסדים מאוד בכל האזור הביאו להעדפת השקעה בציוד הוני, כולל כלי רכב, במקום במגזרים עתירי תעסוקה או טכנולוגיות (International Monetary Fund, 2014). בשנת 2019 הוציאה ערב הסעודית כמעט 29 מיליארד דולר על סובסידיות אנרגיה – סכום השווה ל־3.7 אחוזים מהתוצר שלה; מצרים הוציאה כמעט 16 מיליארד דולר, שהם 5.2 אחוזים. בעיראק הוצאו על סובסידיות אנרגיה 7.4 מיליארד דולר, שהם 3.3 אחוזים (International Energy Agency, 2020).

מצבן הפיסקלי של מדינות ערב היה רעוע עוד לפני משבר הקורונה, בשל ירידה בהכנסות הממשלה. הכנסות הציבור בין 2008 ל־2018 צנחו במקביל לירידה בצמיחה הכלכלית הן במדינות העשירות בנפט והן במדינות דלות הנפט באזור. ההשפעה הייתה קצרת מועד בזכות התחדשות הצמיחה במקביל לעליית מחירי הנפט בשנת 2010. מאז 2014, ההשפעות השליליות של ירידת מחירי הנפט על הצמיחה וההכנסות הן ממושכות יותר. במהלך 2017 ו־2018, בעקבות החלטת ארגון המדינות המייצאות נפט (אופ"ק) בדבר הפחתת הייצור נראו סימנים מסוימים לשיפור במחירי הנפט, אך ההתאוששות הייתה איטית.

ושיעורו הממוצע 23 אחוזים, בהשוואה לממוצע עולמי של 2.6 אחוזים בשנת 2018. שיעורי השיא הם 41.3 אחוזים בכווית, 43.4 אחוזים בלוב ו־45.7 אחוזים בעיראק. בכלכלות של יבוא נפט, ההשפעה העקיפה של העברות כספים הנגזרות מתמלוגי נפט (חושפת היבט נוסף של התמלוגים מנפט ומגז: בשנת 2019 הגיעו העברות הכספיים הפרטיות אל מדינות ערב ל־2.4 אחוזים מהתמ"ג, לעומת ממוצע עולמי של 0.8 אחוזים. היקפן עלה מ־38 מיליארד דולר בשנת 2010 ל־59 מיליארד דולר בשנת 2019 – עלייה מהירה מאוד לעומת העשור הקודם. לפי הערכות הן יצנחו בצורה חדה בשנת 2020.

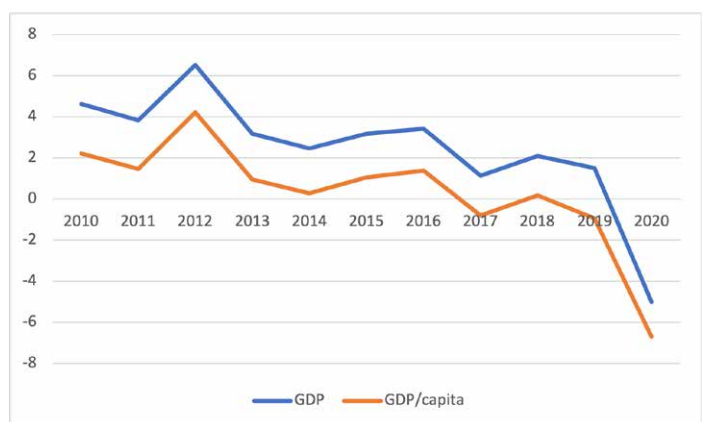
תרשים 2. תמ"ג לנפש ערבי ועולמי, 2000-2020*
(בדולרים, מחיר נוכחי ושערי חליפין)

* תחזית לשנת 2020

מקור: נתוני הבנק העולמי; תחזית כלכלית עולמית של קרן המטבע העולמית, אוקטובר 2020; תחזית כלכלית אזורית של קרן המטבע העולמית: המזרח התיכון ומרכז אסיה, אוקטובר 2020; וחישובי המחבר

תרשים 3. מדינות ערב: שיעורי הצמיחה בתמ"ג ותמ"ג לנפש, 2010-2020*

* תחזית לשנת 2020

מקור: נתוני הבנק העולמי; תחזית כלכלית עולמית של קרן המטבע העולמית, אוקטובר 2020; תחזית כלכלית אזורית של קרן המטבע העולמית: המזרח התיכון ומרכז אסיה, אוקטובר 2020; וחישובי המחבר

הייתה על חשבון קיימות תקציבית, יעילות מנהלית ואחריותיות (Monroe, 2020; Assaad & Barsoum, 2019).

תעסוקה במגזר הציבורי היא חלק מרכזי בחוזה החברתי במדינות האזור המכונה "העסקה האוטוריטרית". במסגרת זו משטרים סמכותניים מספקים משרות במגזר הציבורי וגישה לסחורות ולשירותים מסובסדים, בתמורה לשקט פוליטי מצד האזרחים.

נבחן את המקרה של מצרים, שבה התעסוקה בארגונים ממשלתיים ובמגזר הציבורי בשנת 2010 היוותה 26.1 אחוזים מכלל התעסוקה. בעקבות שינויים במדיניות ירד השיעור ל-23.5 אחוזים עד שנת 2018 (Central Bank of Egypt, 2020). בשנת 2017 העסיק המגזר הציבורי במצרים 5.9 מיליון עובדים, שהם 22.5 אחוזים מכוח העבודה, לא כולל את הצבא. ארגונים בבעלות המדינה שולטים בתחומים חשובים כמו תשתיות, בנייה, אנרגיה, מכרות ותחבורה. במשך שנים מגזרים אלה שיועו להון ולאנשים מוכשרים, ושררה בהם הזנחה בגלל תנאים פיסקליים חונקים. זאת ועוד, החולשה של תמחור מבוסס שוק במגזר הציבורי דיכאה השקעות, ומנגד מחסור בתמריצים דחה חדשנות ויזמות. התוצאה הייתה פריון נמוך, הידרדרות מתמדת במבנים ובשירותים ועלויות גבוהות יותר בתחום העסקים. בשנים 2016-2017 תרם המגזר הציבורי 31 אחוזים מהתוצר – נתון גבוה בהשוואה למדינות הדומות למצרים.

ניתוח קונוציונלי לא יצליח לחשוף את ההיקף המלא של דומיננטיות המדינה בכלכלה, בעיקר בגלל תפקידו הגדול של הצבא בפעילות האזרחית. כוחות הצבא במצרים – שמספרם מוערך בכ-440 אלף איש (Global Fire Power, 2021) – מחזיקים בבעלותם עסקים המייצרים בין היתר מלט, פלדה, כלי רכב, דשנים ומכשירי חשמל ביתיים. הם גם מחזיקים ומנהלים תחנות שירות, מלונות, כבישי אגרה ומתקנים ושירותים הקשורים לנסיעות וטיולים. יתרה מכך, בניגוד לעמיתיהם במגזר הפרטי, הם פועלים תחת משטר צבאי המקנה להם מעמד מיוחד. במקרים רבים הם נהנים מיתרונות של עלויות לעומת המגזר הפרטי, כמו נגישות מיוחדת לקרקע ולאשראי, תשומות זולות יותר של אנרגיה וניכויים ואפילו פטורים ממסים ומכסים מסוימים. הם גם היו פטורים מהדרישות הסטנדרטיות של שקיפות וביקורת אזרחית (Abed et al., 2019).

בעיראק הממשלה היא המעסיקה העיקרית. נכון ל-2018 העסיקה המדינה 2.89 מיליון איש (13 אחוזים

המדינות הדלות בנפט בעלות ההכנסה הבינונית נאלצו להתמודד שוב ושוב עם ירידה בצמיחה הכלכלית מאז ההאטה הכלכלית העולמית של 2008, שלאחריה התחוללו משברים בכמה מקומות באזור וביניהם תוניסיה, סוריה ומצרים. מדינות נוספות באזור הושפעו לרעה בגלל עימותים אזוריים, נדידת אוכלוסייה והגירה. הצמיחה הנומינלית של התוצר ירדה, משיא בשנת 2008 לשפל המדרגה בשנת 2017. הצמיחה הכלכלית במדינות בעלות הכנסה נמוכה התנדנדה במקביל למגמת ירידה כוללת. בסך הכול, מדינות האזור לא הצליחו להתאושש ממגמת הירידה של השנים 2008-2018, והתוצאה הייתה אובדן הכנסות משמעותי – הן הכנסות מנפט במדינות העשירות בנפט, והן הכנסות ממיסים שהיו מתקבלים אילו נמשכה המגמה שלפני 2008.

עם ביצועים נמוכים של צמיחה והכנסות, הפער בין ההוצאות להכנסות כנתח מהתוצר גדל עם הזמן. במדינות העשירות בנפט היו עודפים עד 2014 ולאחר מכן החלו גירעונות, מכיוון שההוצאות עלו על ההכנסות. במדינות שבהן ההכנסה בינונית היו גירעונות שהתרחבו בין השנים 2008 ל-2016. אומנם הן שיפרו מעט את היתרות הפיסקליות שלהן במהלך 2017 ו-2018, אך הגירעונות נותרו. הגירעונות במדינות שבהן ההכנסה נמוכה גדלו אף הם, ועימם החוב (UN Economic and Social Committee for West Asia, 2020a).

כלכלות ערב כוללות אחדים מהמגזרים הציבוריים הגדולים בעולם. בעשור הראשון של שנות ה-2000, השיעור הממוצע של המשרות במגזר הציבורי מתוך סך מקומות התעסוקה היה 25 אחוזים במצרים, 31 אחוזים באלג'יריה ו-40 אחוזים בירדן. זאת לעומת 15 אחוזים בטורקיה, 17 אחוזים במלזיה ו-29 אחוזים בסין. במדינות המפרץ המגזר הציבורי הוא המעסיק העיקרי של אזרחים, ושיעור ההעסקה נע בין 72 אחוזים מהמשרות בערב הסעודית ל-87 אחוזים בקטר. ואכן, תעסוקה במגזר הציבורי היא חלק מרכזי בחוזה החברתי במדינות האזור המכונה "העסקה האוטוריטרית" (authoritarian bargain). במסגרת זו משטרים סמכותניים מספקים משרות במגזר הציבורי וגישה לסחורות ולשירותים מסובסדים, בתמורה לשקט פוליטי מצד האזרחים. במצרים ובתוניסיה, משרות בטוחות ומוגנות אלה שמובטחות לכל החיים ניתנו לבעלי רמת השכלה מינימלית; בירדן הן ניתנו לבני שבטים בדואיים ולקבוצות אחרות החיוניות להישרדותו הפוליטית של המשטר; ובמדינות אחרות, כולל מדינות המפרץ, ניתנו משרות בטוחות לכל בעלי האזרחות.

כתוצאה מהעסקת היתר ומהיעדר תמריצים לביצועים טובים, הרחבת התעסוקה במגזר הציבורי

שוק העבודה, אבטלה ואבטלת צעירים

האתגר העיקרי של ממשלות האזור בשנות ה-2000 היה קליטת מיליוני עובדים צעירים הנכנסים לשוק העבודה מדי שנה. בשנת 2010 מנתה האוכלוסייה בגיל 0 עד 24 בצפון אפריקה, עיראק, ירדן, ערב הסעודית, סוריה, הגדה המערבית ועזה ותימן 171 מיליון בני אדם; בשנת 2020 היא מוערכת בכ-192 מיליון.

שוקי העבודה הערביים מאופיינים במגזרים ציבוריים גדולים, במגזרים פרטיים קטנים וחלשים, ובהתאם למדינה – במגזרים חקלאיים גדולים ומגזרים בלתי פורמליים שאינם חקלאיים. עם פרוץ האביב הערבי בשנת 2010 חלה עלייה הן באבטלת צעירים והן בתעסוקה הבלתי פורמלית. מאז חלה עלייה בהגירה מהכפר לעיר ובין מדינות, מה שהביא לעלייה גדולה אף יותר בשיעורי האבטלה ובתעסוקה הבלתי פורמלית (Chen & Harvey, 2017).

בתחום התעסוקה בעולם הערבי בולט חלקו של המגזר הבלתי פורמלי, והוא נע בין 45 אחוזים בירדן ל-63 אחוזים במצרים ו-80 אחוזים במרוקו (International Labour Organization, 2018). מגזר זה מאופיין במקומות עבודה קטנים או בלתי מוגדרים, בתנאי עבודה לא בטוחים ולא בריאים, ברמה נמוכה של מיומנויות ופרייה, בהכנסות נמוכות או לא קבועות, בשעות עבודה רבות ובחוסר גישה למידע, לשווקים, לכספים, להכשרה ולטכנולוגיה. עובדים בכלכלה הבלתי פורמלית אינם מוכרים, רשומים, מוסדרים או מוגנים על פי חוקי העבודה, ואינם נהנים מתנאים סוציאליים. הפרייה הוא תמיד נמוך.

העולם הערבי לא הצליח ליצור מספיק משרות בשכר גבוה בתעשיות יצרניות. גם במדינות עשירות בכוח אדם (ועניות בהון) המגמה היא השקעות עתירות הון. הסגרים עקב נגיף הקורונה השפיעו בצורה הקשה ביותר על אנשים עניים העובדים בכלכלה הבלתי פורמלית, והם בעלי הסיכוי הנמוך ביותר לקבל סיוע או שירותי בריאות מהממשלה, או להיענות לקריאות להישאר בבית (Holtmeier & Alami, 2020).

צמיחה כלכלית איטית ודפוס הצמיחה המגזרי הביאו לשיעורי אבטלה גבוהים, בפרט בקרב הצעירים המנסים להיכנס לשוק העבודה. לוח 2 מראה כיצד בין 2010 ל-2019 עלה שיעור האבטלה הכולל באחוז אחד בקירוב. בשנת 2010 שיעור האבטלה היה גבוה ב-1.2 אחוזים מהממוצע העולמי, ובשנת 2019 היה גבוה ב-2.6 אחוזים. כאשר בוחנים את התפלגות הגילים של המובטלים, הנתונים גרועים עוד יותר. בשנת 2010 שיעור האבטלה בקרב גברים בני 15-24 היה גבוה ב-4.4 אחוזים מהממוצע העולמי, ובשנת 2019 ב-8.5 אחוזים.

מאוכלוסיית גיל העבודה), והמשכורות היוו 33 אחוזים מסך ההוצאות הממשלתיות. אם מוסיפים קצבאות מדינה וסיוע סוציאלי, מחצית מתקציב הממשלה מוצא על שכר והטבות לעובדי המדינה (Al-Mawlawi, 2018). ההשלכות העיקריות של הדומיננטיות של המגזר הציבורי הן תחרותיות נמוכה וצמיחה כלכלית איטית. לוח 1 מראה כיצד השתנה מדד ביצועים תעשייתיים תחרותיים (CIP) בין השנים 2015 ל-2017. המדד כולל שלושה משתנים עיקריים: היכולת לייצר ולייצא סחורות מיוצרות, העמקה ושדרוג של טכנולוגיות והשפעת המדינה על כלכלת העולם. הלוח כולל את כל מדינות ערב שמקיף ארגון האו"ם לפיתוח תעשייתי (UNIDO), ושלוש השוואות אזוריות מתוך 150 מדינות שנבדקו בסך הכול. רוב מדינות ערב דורגו ברמת תחרותיות בינונית או נמוכה. ארבע מהן מדורגות בין הנמוכות בעולם. חשוב לציין כי טורקיה וישראל משיגות ציון גבוה יותר מכל המדינות הערביות הרשומות, בעיקר משום שהמגזר הפרטי במדינות אלה גדול ופועל בתנאים תחרותיים. לאיראן יש מגזר גדול שאינו קשור בנפט, המסייע לה לשמור על הכלכלה שלה בתקופת סנקציות הנפט.

לוח 1. מדד ביצועים תעשייתיים תחרותיים (CIP), 2015-2017

מדינה	דירוג עולמי 2015	דירוג עולמי 2017
טורקיה	28	28
ישראל	29	29
ערב הסעודית	36	37
איחוד האמירויות	41	42
איראן	53	49
קטר	50	53
בחרין	55	56
כווית	54	59
תוניסיה	62	63
מרוקו	63	61
עומאן	63	68
מצרים	72	71
ירדן	80	82
לבנון	91	84
אלג'יריה	94	95
הרשות הפלסטינית	110	111
סוריה	115	116
תימן	140	140
עיראק	142	146

מקור: דוח הפיתוח התעשייתי של ארגון UNIDO: תיעוש בעידן הדיגיטלי

20.8 אחוזים – ירידה לעומת 21.4 אחוזים בשנת 2013. ב־15 מדינות ערביות מועסקים בשוק העבודה פחות ממחצית מכוח העבודה. שיעור זה הוא הנמוך ביותר הוא במדינות מוכות עימותים כמו תימן (38 אחוזים), השטחים הפלסטיניים (42 אחוזים) וסוריה (44 אחוזים). השיעורים הגבוהים ביותר הם במדינות המפרץ, שם יש עובדים זרים רבים. שיעורי ההשתתפות בכוח העבודה עמדו על 86.8 אחוזים בקטר ועל 82.1 אחוזים באיחוד האמירויות. בשנים האחרונות נרשמה עלייה בשיעורי האבטלה בכווית, בערב הסעודית ובאיחוד האמירויות. למרות ששיעורי אבטלת הצעירים גבוהים מאוד, רק מי שמקבל תמיכה מהמשפחה או מהמדינה יכול להרשות לעצמו להישאר מובטל. אלה המשתייכים לקבוצות הפגיעות ביותר נאלצים לקבל עבודות בתנאים גרועים בכלכלה הבלתי פורמלית, או להיות עצמאים. הצעירים במצרים ובירדן נפגעו קשות ורובם קיבלו משרות פגיעות כמו תעסוקה עצמאית, עבודה בעסק המשפחתי ללא תשלום, עבודה בשכר לא קבוע או במגזר הפרטי הבלתי פורמלי. המשותף לכל העבודות האלה הוא מאפיינים לא רצויים כמו עבודה ללא חוזה, היעדר הטבות כמו ביטוח בריאות ותנאים סוציאליים, או חוסר אפשרות לחופשה בתשלום. גם השכר נמוך, וצעירים שמתחילים בעבודה פגיעה לא צפויים לעבור לתעסוקה איכותית יותר בהמשך (AlAzzawi & Hlasny, 2018). בעיית האבטלה, בייחוד בקרב צעירים, פוגעת ברפובליקות ובממלכות העניות ביותר אבל גם במדינות המפרץ העשירות בנפט. היא משקפת את הכישלון של אסטרטגיות הפיתוח שהדגישו השקעה בהון ולא בעבודה, וכן הגבלות על סחר וקשרי הון-שלטון (Cammett et al., 2015).

בעיית האבטלה, בייחוד בקרב צעירים, פוגעת ברפובליקות ובממלכות העניות ביותר אבל גם במדינות המפרץ העשירות בנפט. היא משקפת את הכישלון של אסטרטגיות הפיתוח שהדגישו השקעה בהון ולא בעבודה, וכן הגבלות על סחר וקשרי הון-שלטון.

שינויי אקלים, אספקת מים ומזון

מדינות ערב שוכנות באזור הצחיח ביותר בעולם ומתגאות באחד משיעורי גידול האוכלוסייה המהירים ביותר. בשנת 2014 עמד היקף מקורות המים המתוקים המתחדשים במדינות ברחבי העולם על 5,933 מ"ק לנפש במוצק, ואילו במדינות הליגה הערבית עמד הממוצע על 292 מ"ק לנפש. כתוצאה משינויי אקלים, פעילות כלכלית וצמיחה דמוגרפית, כמות המים לנפש ירדה בצורה חדה.

בקרב נשים בנות 15-24 היה שיעור האבטלה בשנת 2010 גבוה ב־21.8 אחוזים, וב־24.7 אחוזים בשנת 2019 (UNDP, 2020)

לוח 2. אבטלה במדינות ערב, 2010-2019 (אחוז מכוח העבודה)

שנה	סה"כ	גיל 15-24
2010	9.2	23.1
2011	10.3	24.7
2012	10.5	26.3
2013	10.6	26.2
2014	10.7	25.9
2015	10.7	26.9
2016	10.5	26.2
2017	10.6	26.3
2018	10.7	26.1
2019	10.3	27.1

ל"ז = לא זמין

מקור: נתוני הבנק העולמי; תוכנית הפיתוח של האומות המאוחדות

בדיקה של שתי כלכלות שונות מאוד, מצרים וערב הסעודית, מגלה כי בשתיהן קיימות רמות גבוהות מאוד של אבטלת צעירים. במצרים עלה שיעור האבטלה בקרב בני 15-24 מ־14.3 אחוזים בשנת 2010 ל־17.1 אחוזים בשנת 2019, אך בקרב נשים צעירות ירד שיעור זה מ־52.4 אחוזים ל־41 אחוזים. בערב הסעודית ירד שיעור הגברים הצעירים המובטלים מ־23.1 אחוזים ל־20.2 אחוזים, אולם שיעור הנשים המובטלות עלה מ־52.6 אחוזים ל־60 אחוזים, למרות ניסיונות להרחיב את היקף התעסוקה לנשים. הממשלה אומנם ניסתה להרחיב את היקף התעסוקה עבור אזרחיה, אולם הצמיחה הדמוגרפית הבלויה את ההשפעה. השיעורים הגבוהים מאוד מאיימים על רווחתם של האנשים הנוגעים בדבר, אבל גם על היציבות הפוליטית.

נתוני האבטלה מודדים רק את מספר האנשים שנכנסים לשוק העבודה ואינם מוצאים עבודה. אליהם נוספים עוד רבים שאפילו לא מנסים להיכנס לשוק העבודה, בין מסיבות תרבותיות (גורם שתקף לגבי נשים יותר מאשר לגברים) ובין משום שהם מיואשים מרמות האבטלה הגבוהות, במיוחד בקרב צעירים. כתוצאה מכך, בשנת 2019 עמד שיעור ההשתתפות בכוח העבודה (פלח אוכלוסיית מחפשי העבודה בגיל העבודה) על 48 אחוזים במדינות ערב – שיעור נמוך במידה משמעותית מהממוצע העולמי, שעומד על 60.7 אחוזים. הדבר נבע בעיקר משיעור ההשתתפות הנמוך מאוד של נשים –

משאבי המזון של משק החי, ועלויות לגרום לקריסה באוכלוסיות דגים מסוימות ולהפחית את שגשוג היערות. שינויים בטמפרטורה מגבירים גם את הסיכון למחלות הקשורות למים (Pal & Eltahir, 2016; United Nations, 2020a).

משבר המזון

העולם הערבי הוא בין האזורים הרגישים ביותר למשבר מזון. בשל מחסור במקורות מים, למעלה ממחצית צורכי המזון שלו נענים באמצעות יבוא. לרוב התגובה הייתה לסבסד מים ותשומות אחרות, מה שהביא להקצאות לא מחושבות של משאבים רבים. הבעיה אינה הייצור אלא הגישה למזון. לפי ארגון המזון והחקלאות של האו"ם, בשנת 2019 הרעב החמיר ביחס ל-2011 עקב עימותים ומשבר ממושך. בשנת 2020, למעלה מ-42 מיליון בני אדם באזור סבלו מתת-תזונה כרונית, מתוכם 34 מיליון במדינות מוכות עימותים. המדינות הנפגעות ביותר מבחינה זו הן עיראק, סוריה ותימן.

בתימן, 24 מיליון איש (80 אחוזים מהאוכלוסייה) מסתמכים על סיוע הומניטרי; 16 מיליון סובלים מחוסר ביטחון תזונתי חריף וזקוקים לסיוע במזון; ו-11 מיליון סובלים מתת-תזונה. בעיראק יש 11 מיליון בני אדם הסובלים מתת-תזונה, ואילו בסוריה 9.3 מיליון איש – למעלה ממחצית האוכלוסייה – סובלים מחוסר ביטחון תזונתי וזקוקים לסיוע. בלבנון, כתוצאה מקריסת הכלכלה, רבים הידרדרו לעוני ו-700 אלף איש סובלים מתת-תזונה (Karasapan, 2020; Worldometer, n.d.).

נפט

בשנים 2011-2016 עלה היקף ייצור הנפט במדינות הערביות החברות באופ"ק (שהן יצרניות הנפט הגדולות מבין מדינות ערב בפער גדול) ב-19 אחוזים. משנת 2016 עד 2019 ירד היקף הייצור ב-11 אחוזים, ובין 2019 ויולי 2020 ב-14 אחוזים נוספים. המחירים נעו משיא של 109 דולר לחבית בשנת 2012 לשפל של 41 דולר לחבית בשנת 2016. לאחר התאוששות בשנים 2018-2019 חלה קריסה נוספת בשנת 2020, עקב משבר הקורונה (תרשים 4). כתוצאה מכך ההכנסות היו בלתי יציבות במידה רבה, עם שיא של 735 מיליארד דולר בשנת 2012 ושפל של כ-430 מיליארד דולר בשנים 2018 ו-2019. התחזיות לשנת 2020 צופות ירידה בין 30 ל-38 אחוזים כתוצאה מהצניחה בביקוש עקב המגפה.

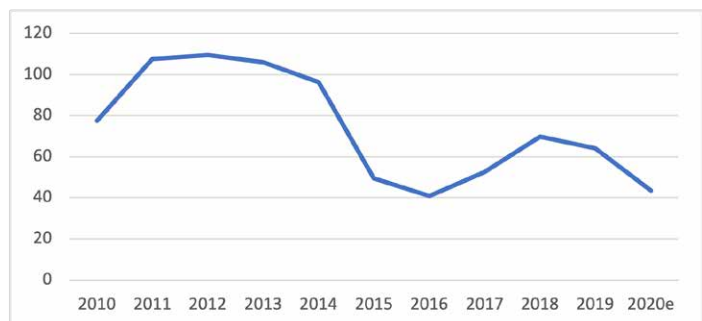
ההכנסות מנפט הושפעו ממחירים לא יציבים (תרשים 5). מהפכת הפצלים האמריקאית בעשור האחרון סללה את הדרך לתפנית ולירידה המהירה במחירי הנפט העולמיים לאחר אמצע 2014. התנודות הגדולות במחירי

בין השנים 2007 ל-2019 נרשמה ירידה משוערת של 30 אחוזים במצרים, 41 אחוזים בעיראק, 53 אחוזים בירדן ו-33 אחוזים בגדה המערבית ובעזה.

בחלק גדול ממדינות ערב באזור הטמפרטורה עולה וכמות המשקעים יורדת, אם כי באזורים מסוימים חלה עלייה בעוצמה ובנפח של המשקעים. אחד המחקרים מצא כי עד סוף המאה הנוכחית, בריכוזי אוכלוסייה מסוימים באותו אזור עשויות לשרוד טמפרטורות ברמה שבני אדם אינם יכולים לסבול, בשל השלכות עליית הריכוז של גזי חממה (World Bank, 2018).

על פי הבנק העולמי, המזרח התיכון ניצב בפני איומים כלכליים גדולים בגלל מחסור במים שהוחמר עקב שינויי אקלים, ועד שנת 2050 המשמעות הכספית של מצב זה תהיה בין 6 ל-14 אחוזים מהתוצר המקומי הגולמי. בתחום החקלאות, למעלה ממחצית שטחי האדמות העיקריים לגידול יבולים של מדינות האזור נמצאים בשני האזורים הפגיעים ביותר, כאשר עמק הנילוס, החלק הדרום-מערבי של חצי האי ערב, אגן הפרת והחידקל וחלקים מערביים של צפון אפריקה הם הפגיעים ביותר. ההשפעות המשולבות של שינויים בטמפרטורה, במשקעים ובאידיוי-דיות (evapotranspiration) מאיימות גם על בסיס

תרשים 4. מחיר סל אופ"ק (דולר לחבית)

2020 — עד יולי

מקור: אופ"ק, סקר כלכלי של המזרח התיכון

תרשים 5. הכנסות מיצוא נפט של מדינות אופ"ק הערביות (במיליארדי דולרים)

e — הערכה ממוצעת ל-2020 בהתבסס על נתונים עד יולי

מקור: אופ"ק, סקר כלכלי של המזרח התיכון

ומינרלים, מוצרים חקלאיים וטקסטיל. טווח כה צר של מוצרים עם ערך מוסף מוגבל משקף את חולשת תהליך התיעוש (Malik, 2019).

אוכלוסייה עקורה

עד סוף 2019 נעקרו מבתייהם כ-18 מיליון אזרחים ערבים, בעיקר כתוצאה ממלחמות, ובתוכם כ-5.6 מיליון סורים שנמלטו מהמדינה (Global report on internal displacement, 2020). חייהם נפגעו קשות עם השלכות על הבריאות, חינוך הילדים, התעסוקה וההכנסה שלהם. כתוצאה מכך גדלו שיעורי העוני ואי־השוויון בתוך ובין מדינות האזור (לוח 3).

לוח 3. מספר האנשים במזרח התיכון שנעקרו מבתייהם מדי שנה (במיליונים)

2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
0.8	2.5	3.5	3.8	4.9	2.2	4.7	2.3	3.2

הערה: כולל איראן

מקור: המרכז לניטור עקורים (Internal Displacement Monitoring Center): IDP עולמי בנושא עקורים

בשנת 2019 הסתכמו אוכלוסיות המדינות הסובלות ממלחמה או מהתפרקות המשטר – עיראק, לבנון, לוב, סומליה, סוריה ותימן – ב־115 מיליון בני אדם, שהם 27 אחוזים מכלל האוכלוסייה הערבית.

הנתח הקטן מאוד והממשיך לרדת ביצוא העולמי של מדינות האזור שאינן יצרניות נפט משקף את העובדה שיש להן מעט מאוד מה למכור מחוץ לגבולותיהן.

התפלגות ההכנסות והעושר

המזרח התיכון הוא האזור שבו קיימת הרמה הגבוהה בעולם של אי־שוויון בהכנסות. בשנים 1990-2016 היווה נתח ההכנסות של העשירון העליון באזור 64 אחוזים מההכנסה הכוללת, לעומת 37 אחוזים במערב אירופה, 47 אחוזים בארצות הברית ו־55 אחוזים בברזיל. הסיבה היא אי־שוויון קיצוני בין מדינות (במיוחד בין מדינות עשירות בנפט למדינות עתירות אוכלוסייה) ובתוך מדינות. נראה שקיימת הערכת חסר באשר לאי־השוויון בתוך המדינות, בשל גישה מוגבלת לנתונים כספיים (Alvaredo et al., 2019).

בין השנים 2011 ל־2018 חל באזור גידול בעוני. שיעור האנשים החיים בעוני, המוגדרים כפלח האוכלוסייה בעל הכנסה יומית עד \$ 1.90 (מחירי ארצות הברית 2011, בשווי כוח קנייה), עלה מ־2.3 ל־7.2 אחוזים.

הנפט היו תוצאה גם של חוסר יציבות, מלחמות, תסיסה פוליטית ועימותים אזרחיים בלוב, בעיראק ומחוץ לאזור. התסיסה החברתית והפוליטית הייתה תוצאה של העלייה התלולה בשיעורי אבטלת צעירים, והמשטרים במדינות המפרץ לא היו יוצאי דופן מבחינה זו; עתה הם מבקשים ליצור לאזרחיהם מקומות עבודה יצרניים יותר במגזר הפרטי, מכיוון שיצירת משרות בטוחות בשכר גבוה במגזר הציבורי הפכה לפתרון שאינו ברי־קיימא מבחינה פיסקלית. במקביל גובר הלחץ על כל המדינות להפחית את השימוש בדלקים מאובנים כדי למנוע החמרה של ההתחממות הגלובלית ולהימנע מההשפעות החמורות ביותר של שינויי אקלים. במדינות המזרח התיכון וצפון אפריקה (MENA) המייצאות נפט גוברת הדאגה מאובדן הכנסות מנפט בשל הפסקת השימוש בדלקים מאובנים, במסגרת המאבק בהתחממות הגלובלית (Matallah, 2020).

העולם הערבי בכלכלה העולמית

היצוא של מדינות ערב אינו מגוון מבחינת המוצרים והשוקים, מה שמגדיל את הסיכון לזעזועים חיצוניים שליליים. במדינות יצואניות נפט ריכוזיות המוצרים גבוהה במידה רבה בהשוואה למדינות ערביות אחרות, בשל התמקדותן בתעשיות מיצוי וזיקוק. גם במדינות שאינן יצואניות נפט גיוון המוצרים נמוך מאוד בהשוואה למדינות דומות מחוץ לאזור (International Trade Centre, n.d.). היקף הסחר הפנים־אזורי בין מדינות ערב נמוך בהשוואה לאזורים אחרים, ורובו נעשה בסחורות בסיסיות ובמוצרים חקלאיים. היקף הסחר הפנים־אזורי במוצרים עתירי טכנולוגיה נמוך מהממוצע העולמי (International Trade Centre, 2015).

חלקן של מדינות ערב בסחר העולמי קטן מאוד, למרות שהוא גדל באופן עקבי. בשנת 2005 עמד נתח זה על 4.8 אחוזים מהיקף היצוא העולמי, כאשר יצרניות הנפט היו אחראיות ל־4.1 אחוזים. בשנת 2010 הוא עמד על 5.6 אחוזים, כאשר יצרניות הנפט היו אחראיות ל־4.8 אחוזים. בשנת 2017 (השנה האחרונה שיש עבודה נתונים), הנתונים היו 5.2 ו־0.6 אחוזים, בהתאמה. הנתח הקטן מאוד והממשיך לרדת ביצוא העולמי של מדינות האזור שאינן יצרניות נפט משקף את העובדה שיש להן מעט מאוד מה למכור מחוץ לגבולותיהן. הכלכלות שלהם אינן תחרותיות, וכאשר בוחנים את מבנה היצוא שלהן התמונה גרועה עוד יותר, בעיקר משום שהכלכלה הערבית הגדולה ביותר של מדינה שאינה יצרנית נפט (או שכמעט אינה מייצרת נפט) היא מצרים. בשנת 2017, למעלה מ־70 אחוזים מהיצוא של מצרים כללו שלוש קבוצות מוצרים: מוצרים כימיים

שניתן לגבות ומעמיקה את פערי אי-השוויון. השפעה נוספת של כלכלות הקצבה היא שממשלות אינן זקוקות למיסוי כדי לממן הוצאות. כתוצאה מכך יש להן פחות תמריצים לפתח יכולת מדינתית חזקה, לתת מענה יעיל לצורכי הרווחה הציבורית או להיות אחראים לאזרחים. התוצאה היא יחס מיסוי לתוצר נמוך יחסית ברוב מדינות האזור, ובחלקים מסוימים אפילו נמוך במיוחד. במדינות ערב קיימות גם מערכות הגנה סוציאליות חלשות יחסית, כאשר 30 עד 40 אחוזים בלבד מאוכלוסיית העולם הערבי נהנית משירותי רווחה רשמיים. בעיראק ובלבנון המדינה אינה מצליחה לספק אפילו שירותים בסיסיים.

ההתפתחויות האחרונות החריפו את אי-השוויון, והדבר עוזר להסביר את המחאות במזרח התיכון במהלך שנת 2019 ותחילת 2020. הירידה במחירי הנפט הביאה לביטול או לצמצום הסובסידיות על הדלק, החשמל והמים. המדינות יצרניות הנפט ומדינות ערביות נוספות אימצו צעדי צנע כדי לקזז את הגידול בגירעון התקציבי. בחריין, איחוד האמירויות וערב הסעודית, וכן אלג'יריה, מצרים ולבנון העלו את מס הערך המוסף על סחורות ושירותים, או הודיעו על תוכניות לעשות זאת. צעדים כאלה מצמצמים את רווחתם של פלחי האוכלוסייה הפגיעים ביותר ומחמירים עוד יותר את תנאי חייהם הבלתי יציבים ממילא. וכל זה מתרחש בזמן שרבים מובטלים, ובייחוד צעירים, ומיליונים חיים בעוני.

השילוב של החרפת אי-השוויון והעלייה בעוני גורם לתערובת נפיצה בחברות במזרח התיכון, והוא ימשיך לערער את היציבות אם לא יטופל. הגדלת פערי אי-השוויון מזמינה עימותים וחוסר יציבות פוליטית, במקביל לנטייה לגבש שלטון סמכותני.

יחסי הגומלין בין הכוח הכלכלי לפוליטי הפכו לדאגה מרכזית בעקבות רפורמות כלכליות נאו-ליברליות שמדינות ערביות רבות ניסו ליישם ללא התלהבות יתרה בשנות ה-90. מדינות ערב הנהיגו ליברליזציה בכלכלות שלהן מבלי להנהיג ליברליזציה בפוליטיקה שלהן ובשלטון הסמכותני באזור. על מנת לעשות זאת ולנוכח התמרמרות חברתית גוברת, הם דיכאו את העם ואת השווקים גם יחד. חלק מאי-השוויון וההדרה החברתית שנוצרו בשל כך עומדים בניגוד חריף לעושר שצברו אנשי אליטות עסקיות המקורבים לשלטון. חלק מאי-השוויון ניתן לייחס להבדלים הכלכליים בתוך המדינות, אשר נובעים מריכוז הכוח הכלכלי והפוליטי בצמרת (Diwan et al., 2019, p. 2).

ההתפתחויות האחרונות שנצפו במספר מדינות כונו "האביב הערבי החדש". כך למשל, בדצמבר 2018 הביאה עליית מחירי הלחם להפגנות בסודאן, שהובילו

מספר האנשים החיים בעוני עלה מ-8 מיליון ל-28 מיליון. זהו האזור היחידי בעולם המתפתח שבו חלו עליות משמעותיות בעוני (World Bank, 2020).

בשנת 2019, היקף העושר של 37 המיליארדרים העשירים ביותר במדינות ערב באזור (כולם גברים) היה זהה לזה של מחצית האוכלוסייה הבוגרת בעלת ההכנסה הנמוכה יותר, והסתכם בכ-108 מיליארד דולר. בשנת 2020 מספרם הצטמצם ל-31 בלבד, שהחזיקו בסכום של 92.1 מיליארד דולר (UN Economic and Social Committee for West Asia, 2020b).

קיומם של עושר ועוני קיצוניים במדינות ערב נובע מריכוז העושר מנפט, מעימותים וממחסור בתשתיות ציבוריות, בצדק חלוקתי באמצעות מערכת המס וברשתות ביטחון. פערי העושר בין המדינות החברות במועצת שיתוף הפעולה במפרץ לבין שכנותיהן מוכות העימותים וביניהן עיראק, סודאן, סוריה ותימן הם גדולים מאוד. עם זאת, המידע על חלוקת עושר הוא דל עקב הסתרת כספים נרחבת והעלמות מס (UN Economic and Social Committee for West Asia, 2020c).

גורמים מבניים

הרמה הגבוהה של אי-שוויון היא תוצאה של גורמים מבניים הקיימים לאורך שנים. מדינות המפרץ וכן אלג'יריה, מצרים, עיראק, לבנון וסודאן הן מדינות קצבה (rentier states). כלכלתן תלויה בעיקר בהכנסות מנפט ומגז, בהעברות כספים ובסיוע חוץ. משאבים אלה נשלטים לרוב על ידי אלה שהשלטון עבר אליהם בירושה, או על ידי מוסדות שבשליטת ההנהגה הפוליטית ושותפיה במגזר הפרטי, כאשר הקווים בין הון ציבורי לפרטי מטושטשים. התוצאה היא יתרון חשוב לאליטות ועידוד קליינטליזם ושחיתות. ההתמקדות הממוסדת בתמלוגים מנפט מנעה את התפתחותם של איזונים פוליטיים מול צמיחת יחסי הון-שלטון חסרי שקיפות, ושל מנגנונים המאפשרים חלוקה מחדש של העושר. האליטות ניכסו לעצמן נתח משמעותי ממקורות ההכנסה העיקריים – מצב שיצר פערים גדולים בעושר ובהכנסות. עליית מחיר הנפט הביאה לעלייה בשיעור העושר הנסתר במפרץ הערבי. במדינות אלה אנשי האליטות הפקידו כספים בחשבונות מחוץ לגבולות המדינה.

היכולת של אליטות לנכס לעצמן נתח מההכנסות העיקריות של מדינתן אינה מוגבלת ליצרניות נפט, והיא תועדה באופן נרחב גם במדינות אחרות כמו לבנון (Khan, 2019). שסעים אתניים, דתיים, שבטיים או משפחתיים מעודדים גם הם אי-שוויון קיצוני, מכיוון שהם מעודדים תרבות של חסות, שחיתות ורשתות קליינטליסטיות. חלוקת השלל הלאומי בצורה כזו מגדילה את התמלוגים

לוח 4. העולם הערבי, משתנים מקרו-כלכליים מרכזיים, 2021-2000

2021	2020	2019	2018	2017	ממוצע 2000-2016	
3.2	-5.0	2.0	2.4	1.6	4.8	גידול בתוצר הריאלי, שנתי
2.8	-4.4	2.7	2.6	2.0	6.0	מתוכו, לא נפט
-3.5	-4.8	1.4	3.7	-0.9	8.8	מאזן תשלומים*
-7.9	-10.8	-3.3	-2.4	-6.4	3.1	איוון תקציבי כולל*
7.1	6.2	2.7	6.2	7.3	4.7	אינפלציה, אחוז שנתי

* אחוז מהתוצר

מקור: קרן המטבע העולמית. תחזית כלכלית אזורית. המזרח התיכון ומרכז אסיה. אוקטובר 2020

המגפה גם העצימה אתגרים קיימים וביניהם אלימות ועימותים; אי-שוויון; אבטלה; עוני; רשתות ביטחון סוציאלי לא מספיקות; ענייני זכויות אדם; מענה בלתי מספק של מוסדות ומערכות ממשלתיים; ומודל כלכלי בעייתי.

עד לאחרונה במעמד הביניים, ואם העוני שלהם יהיה ממושך, היציבות החברתית והפוליטית עלולה להיפגע. עקב התלות של מדינות האזור ביבוא מזון צפוי מחסור במזון ועליית מחירים. ארגון העבודה הבינלאומי (ILO) העריך כי היקף מקומות העבודה שאבדו ברבעון השני של 2020 שווה ערך ל-17 מיליון משרות מלאות, וכל זה באזור שכבר יש בו 14.3 מיליון מובטלים.

סיכויי האבטלה של צעירים היו מלכתחילה גבוהים פי חמישה מאלה של מבוגרים. לנוכח הפער המגדרי הגדול ביותר בהתפתחות האנושית בעולם, נשים ערביות צפויות לסבול מהשלכות משמעותיות של המגפה. החקיקה בנושא שוויון מגדרי והשתתפות נשים בשוק העבודה אינן מגיעות לאלה הקיימות במקומות אחרים בעולם. נשים מרוויחות בממוצע 79 אחוזים פחות מגברים בהשוואה לנפש, והן עלולות לאבד 700 אלף מקומות עבודה ובייחוד במגזר הבלתי פורמלי, שבו הן מהוות 62 אחוזים מהעובדים.

מהגרים, המהווים 40 אחוזים מכלל העובדים באזור, ייפגעו קשות מהמגפה מבחינת גישה לשירותים, אובדן מקומות עבודה ויכולת לחזור לארצות מוצאם. כ-56 מיליון בני אדם באזור זקוקים לסיוע הומניטרי, כולל 26 מיליון שנעקרו בכוח מבתייהם. 74 מיליון איש נמצאים בסיכון גבוה יותר להידבק בנגיף בגלל היעדר אמצעים לשיטפת ידיים. נגיף הקורונה עשוי גם להחריר את אי-השוויון בעושר, כפי שקרה במקומות אחרים.

בסופו של דבר להדחת הנשיא עומר אל-בשיר – אירוע שהיו לו השלכות גיאו פוליטיות. נפילתו של בשיר הביאה להחלשת הפונדמנטליזם האסלאמי בסודאן ולצעדים לכיוון דמוקרטיה. היו לכך גם השלכות על יחסי החוץ של המדינה: הקשרים הדיפלומטיים עם איראן פסקו בשנת 2016. מאז שנת 2019 סודאן התקרבה לארצות הברית, ובשנת 2020 היא עשתה מהלך לכינון קשרים דיפלומטיים עם ישראל.

במצרים, איש עסקים גולה וקבלן בניין לשעבר של הצבא צילם בספטמבר 2019 סרטון המראה כיצד הנשיא עבד אל-פתאח א-סיסי מעל בכספי ציבור כדי לממן, בין היתר, בית מפואר לעצמו. הסרטון הפך לווריאלי והביא להפגנות המוניות. בעיראק יצאו באוקטובר 2019 מפגינים לרחובות כדי לדרוש שירותים בסיסיים, כולל מים נקיים וחשמל. בה בעת החלה בלבנון מחאה בעקבות הודעת הממשלה על מס שיוטל על שימוש בווטסאפ וביישומונים נוספים. קדמה לכך רשימה ארוכה של צעדי צמצום שננקטו במהלך השנה והשפיעו באופן לא פרופורציונלי על החלישים ביותר באוכלוסייה (Assouad, 2020).

השפעת מגפת הקורונה

נכון לסוף אוקטובר 2020, מספר מקרי ההידבקות בקורונה שדווחו במדינות ערב היה ביחס לחלקו של האזור באוכלוסיית העולם, אך מספר מקרי המוות שדווחו היה נמוך בהרבה. סביר להניח שהדיווח על מספר המקרים ועל מספר המתים לקה בחסר ניכר, בין השאר בגלל המלחמות בלוב, בסוריה ובתימן.

על פי האו"ם, שיעורי ההדבקה והתמותה מהנגיף במדינות האזור בחודשים הראשונים של המגפה היו נמוכים מהממוצע העולמי. מגמות עדכניות יותר מראות מקום לדאגה, בפרט לנוכח מערכות הבריאות החלשות והיעדר גישה לטיפול רפואי ראשוני במדינות רבות. המגפה גם העצימה אתגרים קיימים וביניהם אלימות ועימותים; אי-שוויון; אבטלה; עוני; רשתות ביטחון סוציאלי לא מספיקות; ענייני זכויות אדם; מענה בלתי מספק של מוסדות ומערכות ממשלתיים; ומודל כלכלי בעייתי (United Nations, 2020b).

באוקטובר 2020 קבעה תחזית קרן המטבע העולמית כי בשנת 2020 תרד ההכנסה הלאומית במדינות ערב בחמישה אחוזים, בעקבות ירידת מחירי הנפט והשפעות משבר הקורונה. מאזן התשלומים והאיוון התקציבי צפויים גם הם להידרדר בצורה חדה והאינפלציה תואץ (לוח 4). מספר האנשים החיים בעוני צפוי לגדול ב-14.3 מיליון בני אדם ולהגיע ליותר מ-115 מיליון, שהם רבע מכלל האוכלוסייה הערבית. רבים מהעניים החדשים היו

אירועי 2010-2011 המשיכו באותה מדיניות: לעיתים כיבו את להבות התסיסה בעזרת מענקים שאותם הן התקשו יותר ויותר לממן, או שדיכאו בכוח את הבלתי מרוצים. סוריה, לוב, לבנון, עיראק ותימן, שאוכלוסייתן הכוללת מונה כ־100 מיליון איש, הידרדרו לכאוס או קרוב לכך. ההתנגדות למשטרים צבאיים או לכאלה הנשענים על צבא הייתה לא מאורגנת ובלתי יעילה ושיקפה מבנים שאפיינו חברות ערביות לאורך שנים, כולל היעדר מעמד ביניים חזק. תוניסיה הפגינה מידה רבה יותר של פלורליזם פוליטי, אך כלכלתה נותרה חלשה. מאז 2019 נראו סימנים מעודדים לכך שסודאן ואולי אפילו אלג'יריה מתרחקות משלטון סמכותני, וכי ייתכן שהחלופה לצבא כבר אינה הפונדמנטליזם האסלאמי, שהוא צורה אחרת של משטר סמכותני.

ד"ר פול ריבלין הוא עמית מחקר בכיר במרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל-אביב. הוא מחברם של חמישה ספרים העוסקים בכלכלת המזרח התיכון.

מקורות

- Abed, G., Jin, C., & Markovic, B. (2019). Egypt: Good progress to date, but sustainability requires deep, transformational change. Institute of International Finance. <https://bit.ly/3n5ZOxS>
- Al Azzawi, S. & Hlasny, V. (2018). Youth vulnerability in Egypt and Jordan: Dimensions and determinants. Economic Research Forum, Working Papers No. 1275. ideas.repec.org/p/erg/wpaper/1275.html
- Al-Mawlawi, A. (2018). Analysing growth trends in public sector employment in Iraq. Blogs. London School of Economics. <https://bit.ly/2WXp1t0>
- Alvaredo, F., Assouad, L., & Piketty, T. (2019). Measuring inequality in the Middle East 1990–2016: The world's most unequal region? *Review of Income and Wealth* 65(4), 685–711. <https://doi.org/10.1111/roiw.12385>
- Arampatzi, E., Burger, M., Ianchovichina, E., Röhrich, T., & Veenhoven, R. (2018). Unhappy development: Dissatisfaction with life on the eve of the Arab Spring. *Review of Income and Wealth* 64(s1), s80–s113. <https://doi.org/10.1111/roiw.12388>
- Assaad, R., & Barsoum, G. (2019). Public employment in the Middle East and North Africa. IZA World of Labor. <https://bit.ly/2JE4a1w>
- Assouad, L. (2020). Inequalities and its discontents in the Middle East. Carnegie Middle East Center. carnegie-mec.org/2020/03/12/inequality-and-its-discontents-in-middle-east-pub-81266
- Avineri, S. (2012, April 25). The Arab springtime of nations? *Project Syndicate*.
- Beaumont, P. (2019, October 31). Death toll in Yemen war reaches 100,000. *The Guardian*. <https://bit.ly/2Mec3LR>

בשל הירידה בביקוש ובמחיר הנפט, היכולת של מדינות עשירות בנפט לספק חבילות תמריצים והתאוששות נאותות מוגבלת. מצב זה מגביר את הצורך לגוון את מקורות ההכנסה מעבר לנפט, ולעבור לפיתוח מופחת פחמן. היכולת של מדינות בעלות הכנסה בינונית לתת חבילות תמריצים הוגבלה מאוד בשל הירידה החדה בהכנסות מתיירות, בהעברות הכספים, במסחר ובפעילויות כלכליות אחרות (Ghoneim, 2020). המגפה עלולה לגרום נזק רב יותר מאשר מיתונים קודמים, מכיוון שהיא מחמירה את הבעיות הקיימות באזור. חשיפה נרחבת בענפי השירותים שנפגעו בצורה קשה, ובייחוד בתיירות, עלולה להקטין את התוצר הבסיסי ואת הגידול בתעסוקה בכחמישה אחוזים בממוצע בשנת 2020 במדינות שכלכלתן מבוססת על תיירות, עם השפעות אפשריות מתמשכות לשנתיים עד חמש השנים הבאות.

הלוואות בקנה מידה גדול והתכווצות ההכנסות והרווחיות של חברות בשנת 2020 הגדילו את סיכוני כושר הפירעון, ונכון לתחילת 2021 הסיכונים לחדלות פירעון של חברות גברו פי שניים בהשוואה לטרם המגפה. השפעת המשבר על מגזרים המתבססים על אינטראקציות אישיות לצד יכולת מוגבלת לעבוד מהבית באזור יחמירו את האבטלה. הירידה בביקוש לעבודה במגזרים הפגיעים ביותר עלולה להוביל לשיעורי אבטלה גבוהים יותר, כמו שקרה במיתונים בעבר.

הנפילה החדה וההתאוששות האיטית בהעברות הכספים עשויות להגדיל את מספרם של העניים החדשים הסובלים מעוני קיצוני, בייחוד במדינות שברירות שנפגעו מעימותים. התוצר הריאלי באזור עלול להישאר מתחת לרמות של טרום המשבר במשך עשר שנים (United Nations, 2020b; International Monetary Fund, 2020).

סיכום ומסקנות

במסגרת הסוציאליזם הערבי המערכת הפוליטית הייתה סמכותנית, אך המערכת הכלכלית הייתה מכלילה בכך שיצרה תעסוקה. עם זאת, היא הייתה בלתי יעילה ובסופו של דבר גם לא בת-קיימא.

בהשפעת 'קונצנזוס וושינגטון' נעשתה המערכת הכלכלית מדירה יותר ויצרה פחות תעסוקה. האסטרטגיה הייתה שהמגזר הפרטי ישתלט על התפקיד המוביל במשק, אך העדפת המקורבים שהתפתחה הביאה גם היא לפיתוח בלתי יעיל שאינו בר-קיימא, וכן לא-שוויון קיצוני בהכנסות. בה בעת, הצמיחה הדמוגרפית הוסיפה ללחצים על שוק העבודה. שילוב הגורמים הללו תרם לפרוץ מחאות האביב הערבי. המשטרים ששרדו לאחר

- Khan, S. (2019, November 4). Lebanon sees \$3bn in capital flight as Mena flows set to rise. *The National*. <https://bit.ly/38Vvp08>
- Kuru, A. (2019). *Islam, authoritarianism and underdevelopment*. Cambridge University Press.
- Lin, J. (2012, January 5). Youth bulge: A demographic dividend or a demographic bomb in developing countries? World Bank Blog.
- Malik, A. (2019, February 10). Why are Middle Eastern economies struggling to diversify? *Al-Jazeera*. <https://bit.ly/38VvQri>
- Matallah, S. (2020). Economic diversification and governance challenges in MENA oil exporters: A comparative study. ERF 26th Annual Conference, 2020.
- Monroe, S. (2020, August 31). Public sector employment in MENA: A comparison with world indicators. The Forum: ERF Policy Portal. <https://bit.ly/3ocpk5N>
- Pal, J., & Eltahir, E. (2016). Future temperature in southwest Asia projected to exceed a threshold for human adaptability. *Nature Climate Change* 6, 197-200.
- Specia, M. (2018, September 26). 383,000 estimated death toll in South Sudan's war. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2018/09/26/world/africa/south-sudan-civil-war-deaths.html>
- United Nations. (2020a). *World water development report 2020: Water and climate change*. unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000372985.locale=en
- United Nations. (2020b). The impact of COVID-19 on the Arab region: An opportunity to build back better. Policy Brief.
- UNDP. (2020). Labor and employment. Arab Development Portal. <https://bit.ly/2X68mdj>
- UN Economic and Social Committee for West Asia. (2020a). *Fiscal policy review of Arab states*. <https://bit.ly/3rKjMS9>
- UN Economic and Social Committee for West Asia. (2020b). A solidarity tax to address the impact of Covid-19 on poverty in the Arab region. <https://bit.ly/3rOLfCc>
- UN Economic and Social Committee for West Asia. (2020c). Wealth inequality and closing the poverty gap in Arab countries: The case for a solidarity wealth tax. <https://bit.ly/2LfcdSC>
- World Bank. (2018). *Beyond scarcity: Water security in the Middle East and North Africa*. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/27659>
- World Bank. (2020). The poverty and shared prosperity: Reversals of fortune. <https://bit.ly/3o8LAO0>
- Worldometer. (n.d.). Undernourished people in the world. www.worldometers.info/undernourishment/
- World Population Review. (2020). World City Populations 2020. <https://worldpopulationreview.com/world-cities>
- Cammett, M., Diwan, I., Richards, A., & Waterbury, J. (2015). *A Political Economy of the Middle East*, chapters 2 and 8. Routledge.
- Central Bank of Egypt (2020, October). Monthly Statistical Bulletin 283. <https://bit.ly/3aZivAI>
- Chen, M., & Harvey, J. (2017). *The informal economy in Arab nations: A comparative perspective*. Arab Watch Report on Informal Employment in MENA Region. <https://bit.ly/3oa2WtO>
- Diab, O. (2017). FDI isn't enough for Egypt. Tahrir Institute for Middle East Policy. timep.org/commentary/analysis/fdi-isnt-enough-for-egypt/
- Diwan, I., Malik, A. & Atiyas, I. (Eds.) (2019). *Crony capitalism in the Middle East: Business and politics from liberalization to the Arab Spring*. Oxford University Press.
- Ghoneim, A. (2020). The macroeconomic outlook for the Arab region: Navigating fiscal distress during COVID-19 crisis. Arab Development Portal. <https://bit.ly/38Rd0l1>
- Global Fire Power. (2021). Egypt military strength (2021). <https://bit.ly/3aXpZV1>
- Global report on internal displacement 2020*. (2020). Internal Displacement Monitoring Center, Norwegian Refugee Council. <https://bit.ly/3pD5jWm>
- Holtmeier, L., & Alami, M. (2020, April 3). Informal workers in Arab world hit hardest by coronavirus, unlikely to get help. *Al-Arabiya*. <https://bit.ly/3aXUs5b>
- International Energy Agency. (2020). Value of fossil-fuel subsidies by fuel in the top 25 countries, 2019. <https://bit.ly/3o6Q87B>
- International Labour Organization. (2018). *Women and men in the informal economy: A statistical picture*. <https://bit.ly/3hwWbzC>
- International Monetary Fund. (2014). Energy subsidies in the Middle East and North Africa: Lessons for reform. imf.org/external/np/fad/subsidies/pdf/menanote.pdf
- International Monetary Fund. (2020, October). Regional economic outlook: Middle East and Central Asia.
- International Trade Centre (2015). *Making regional integration work: Company perspectives on non-tariff measures in Arab states*. https://www.intracen.org/uploadedFiles/intracenorg/Content/Publications/Working_towards_regional_integration_web.pdf
- International Trade Centre. (n.d.) Arab-States. www.intracen.org/itc/Projects/Introduction-Arab-States/
- Iraq Body Count. (n.d.). Documented civilian deaths from violence. www.iraqbodycount.org/database
- Karasapan, O. (2020). Middle East food security amid the COVID-19 pandemic. Brookings. <https://brookings.org/38T7XRd>

מסיבת עיתונאים בהשתתפות נשיאי רוסיה, טורקיה ואיראן, 4 באפריל 2018, מקור: kremlin.ru.

מגמות פוליטיות במזרח התיכון: הצצה לעתיד?

אירינה זבייגלסקיה

המגמות העיקריות שהתפתחו במזרח התיכון בעשור האחרון נחלקות לשתי קבוצות, הקשורות ביניהן ומשלימות זו את זו. הראשונה משקפת את השפעתן של מגמות עולמיות ואת השנייה ניתן לייחס לזרמים אזוריים. עשר השנים שחלפו מאז 'האביב הערבי' שינו את פני המזרח התיכון, והמציאות החדשה מתבטאת בדרישה מוגברת לרפורמות חברתיות וכלכליות, התורמת בתורה לרמה גבוהה של חוסר יציבות פנימית, כלומר לגלים חדשים של תסיסה חברתית. החשש מכוונת ארצות הברית לקצץ בהתחייבויותיה הצבאיות הוביל את מדינות ערב להסתמך על גיוון אסטרטגי, ולמרות השמירה על האוריינטציה המסורתית שלהן לארצות הברית, הן מבססות במקביל קשרים עם רוסיה וסין. הנורמליזציה הערבית-ישראלית נובעת בחלקה מהחיפוש אחר "ספקית ביטחון" חדשה. האביב הערבי תרם לעלייתן של הגמוניות אזוריות – טורקיה, איראן, ישראל וערב הסעודית, שנעשו אסרטיביות יותר ביישום מטרותיהן האסטרטגיות. למעשה, בפעילותן הנמרצת לקידום סדר היום שלהן נמצאות המעצמות המקומיות לא פעם צעד אחד לפני שותפותיהן העולמיות.

מילות מפתח: מגמות, סכסוכים, נורמליזציה, הגמוניות אזוריות, שחקנים לא-מדינתיים, מעצמות עולמיות, דיקטטורות חדשה, רוסיה, ארצות הברית, סין, טורקיה

ברמה השנייה, המתיחות בין רוסיה למערב נותרה בעינה (שאריות של תקופת המלחמה הקרה), אך הרוסים כבר אינם מסוגלים לעצב את מערכת היחסים באזור. המזרח התיכון עדיין אינו מקום שבו היחסים בין מעצמות עולמיות יכולים להתפרש כחיוביים. עם זאת, ישנם עדיין תחומים שבהם המעצמות העולמיות משתפות פעולה, כמו מדיניות רוסית-אמריקאית לפתרון המלחמה בסוריה, תהליך ז'נבה, משא ומתן על לוב בחסות האו"ם והמאבק בטרור. בה בעת, אם רוסיה לא תחזק את עמדותיה הצבאיות-אסטרטגיות והמדיניות באזור, לא יתאפשר שיתוף פעולה רוסי עם מדינות המערב, גם לא בממדים צנועים. התנהלותה של מוסקבה במזרח התיכון היא אפוא תוצאה של ביטחונה במעמדה בזירה העולמית, המאפשר לה לקבל החלטות מרחיקות לכת.

מוסקבה הפכה לשחקנית חשובה והוכיחה את יכולתה להיות גורם המשנה את כללי המשחק. התחזקות קשריה הצבאיים-טכניים והכלכליים עם מדינות המזרח התיכון ניכרת. רוסיה השיגה לעצמה בסיסים צבאיים בעלי חשיבות אסטרטגית על חוף הים התיכון. מכיוון שהיא מחזיקה בעיקר בכוח קשה, ניתן לייחס חלק מהצלחתה באזור לנכונותן של כמה מהמדינות המקומיות לראות בנוכחותה משקל נגד לדומיננטיות האמריקאית. על פי הערכות מסוימות, המצב דמוי המלחמה הקרה מעניק למדינות אלה אפשרויות תמרון טובות יותר.

ברמה השלישית, המזרח התיכון מצוי כעת ברמה גבוהה של חוסר ודאות, שהיא מאפיין בולט של היחסים הבינלאומיים בעידן הנוכחי. יתרה מזו, בכוחם של עימותים והתנגשויות ברמה המקומית להוסיף כיום לחוסר הוודאות העולמי. בתחזית שהכין המכון לכלכלה עולמית ויחסים בינלאומיים של האקדמיה הרוסית למדעים, איזודאות נקראת "ודאות שלילית". על פי התחזית, אי-הוודאות, אחד המאפיינים של היחסים הבינלאומיים בשנים האחרונות, מפנה את מקומה לוודאות שלילית עתידית בטווח הבינוני, בשנים 2024–2025 (Dynkin & Baranovsky, 2019). ראוי להבהיר כי חוסר ודאות ביחסים בינלאומיים כלל אינו תופעה חדשה. לאורך ההיסטוריה התרחשו אירועים שלא ניתן היה לחזות אותם, ורק במבט לאחור הם התפרשו כהגיוניים לחלוטין. מבחינת המזרח התיכון, איזודאות היא זה מכבר הנורמה המבשרת השתנות מהירה בתמונת היחסים בין השחקנים העיקריים.

מגמות אזוריות

דינמיקה אזורית משקפת לפעמים מגמות עולמיות, גם אם חלים בהן שינויים. במקרים מסוימים היא אפילו מקדימה את המגמה העולמית ומשמשת איתות לתמורות

מגמות עולמיות והקרנתן על האזור

השפעת המגמות העולמיות על האזור יכולה להיבחן בשלוש רמות עיקריות. ראשית, להתעוררות החדשה של דו־קוטביות גלובלית, בדמות היריבות בין ארצות הברית לסין, אין עדיין השפעה מכרעת על המזרח התיכון. ארצות הברית, למרות כוונותיה לצמצם את נוכחותה והתחייבויותיה בכל האזור, עדיין מחזיקה בצבא החזק והמשפיע ביותר, עודנה גורם פוליטי וכלכלי דומיננטי והיא ממשיכה לגלם את ההיבטים התרבותיים של הגלובליזציה.

סין היא ללא ספק שחקנית משפיעה באזור כיום, עם יכולות כלכליות וטכנולוגיות מרשימות. בייג'ינג הרחיבה את השפעתה במזרח התיכון בעיקר דרך תחום הנפט והגז ופרויקטים של תשתיות, בפרט אלה שבוצעו במדינות הקשורות ליוזמת החגורה והדרך. דוגמה לאופן שבו בייג'ינג הרחיבה את פעילותה היא ההסכם שחתם תאגיד הנפט הלאומי של סין עם ADNOC, חברת הנפט הממלכתית של אבו־דאבי, ב־22 ביולי 2019. הצדדים הסכימו "לחפש ולפתח הזדמנויות חדשות לשיתוף פעולה" בתחום הנפט והגז הטבעי הנוזלי (גט"ן) (Manukov, 2020). מבחינה אסטרטגית, סין רואה במצרי הורמוז ובמצר באב אל-מנדב מיקומים קריטיים, ולכן הקימה את בסיסה הצבאי הזר הראשון בג'יבוטי. בייג'ינג משקיעה רבות גם בנמלים מסחריים, ובכלל זה נמל גוואדר שבפקיסטן ונמל דוקם של עומאן – שניהם בעלי מיקום אסטרטגי משני צידיו של מפרץ עומאן. יש דאגה מסוימת באזור (בייחוד מצד ישראל, טורקיה ומספר מדינות ערביות) לגבי הסיכויים לשותפות של סין עם איראן. מדינות באזור מתמקדות במטרה לוודא שאיראן וסין לא ייצרו שותפויות, מחשש שהן יצאו משליטה.

עם זאת, אין להפריז בהיקף כניסתה של סין למזרח התיכון ובהפיכתה לשחקנית חיצונית מובילה. אומנם שותפות מזרח-תיכוניות של ארצות הברית כבר מקבלות טכנולוגיות והשקעות סיניות, ולדברי אורי סלע וברנדון פרידמן, "אם יש תחום שבו המתח הסיני-אמריקאי העולה עשוי לאלץ מדינות אלה לעמוד בפני בחירות קשות, זהו המאמץ הסיני המתמשך להכניס תשתיות ותקנים עולמיים דיגיטליים ותקשורתיים חדשים" (Sela & Friedman, 2020). מובן מאליו שתקנים דיגיטליים ותקשורתיים הם כלים שימושיים להשפעה עבור בייג'ינג, אך הם לא יצליחו להניב לסין מעמד דומיננטי באזור. ולבסוף, הפער התרבותי בין סין למעצמות האזור מונע חילופים הדדיים פעילים יותר. בשנת 2018, למשל, סטודנטים ממדינות ערב לא כיכבו בראש רשימת הסטודנטים הבינלאומיים הלומדים בסין, לפי מדינת מוצא (Ministry of Education, 2019).

שאפתניות אלה משתמשות במשאבים ובהשפעה שלהן במיומנות, לצד יכולות כלכליות, מדיניות וצבאיות. איראן, שלפי שעה מוטלות עליה סנקציות, עדיין מצליחה לשמור על יציבות כלכלית מסוימת בניסיונותיה ליצור "כלכלת התנגדות", אולם היא עומדת כעת בפני אתגרים גדולים אף יותר בעקבות ירידת מחירי הנפט העולמיים והשלכות נגיף הקורונה. טורקיה אינה חוששת להפגין את נכונותה להשתמש בכוח צבאי באופן תקיף יותר, במצבים שונים ובזירות עימותים שונות. ערב הסעודית אינה נרתעת מהבלטת תפקידה המיוחד, לא רק במזרח התיכון אלא גם מעבר לגבולות האזור. ישראל היא שחקנית חזקה שמעדיפה למנף את כוחה הצבאי ואת הישגיה במדע ובטכנולוגיה כמנועי התקדמות מרכזיים.

רוסיה הצליחה לבסס קשרים טובים עם המעצמות המקומיות, אך לרוב קשה לנבא מה יקרה במערכות יחסים אלה. למעצמות האזוריות אינטרסים משלהן, והן חותרות אליהם ללא קשר לרוסיה כשותפה העולמית. כך למשל, היחסים בין רוסיה לטורקיה הם ברית שברירת ולא פשוטה, שכבר אירעו בה כמה משברים. גם יחסי אנקרה עם בעלות בריתה בנאט"ו הפכו לעומתיים יותר. "נישואי הנוחות" הרוסיים-איראניים עשויים לאפשר לשתי המדינות לפתור כמה בעיות, אך הם יתקשו לגרום לאיראן להיענות במידה רבה יותר לאינטרסים של רוסיה. למרות יחסיה הטובים עם מוסקבה, ישראל ממשיכה בפשיטותיה על מתקנים של איראן ומוכיחה את חוסר יכולתה של רוסיה לסגור את המרחב האווירי של סוריה. באוגוסט 2018 התרחש משבר חמור בין שתי המדינות, כאשר הכוחות הסוריים הפילו בטעות מטוס IL20 רוסי בעקבות תקיפה ישראלית.

השחקניות המקומיות נעשות עצמאיות יותר בהתנהגותן המדינית, והדבר רק מוסיף ממד של אסרטיביות לסגנון המדיני המוכר שלהן. מעצמות קטנות ואפילו חלק מהבינוניות ידועות כמי שמגיבות הרבה יותר מהר לאירועים, אם כי לא תמיד בצורה מאוזנת. תכופות הן מוכנות להעלות את ההימור, ובכך מותירות את היריב ללא יכולת לשמור על כבודו. כמו כן, הן עשויות להחליט במהירות לפתוח בעימות חמוש או לנתק יחסים דיפלומטיים. במזרח התיכון, מעבר מהיר לעימות אלים או החרפת המתיחות המדינית, גם בהיעדר איום קיומי, הם הסמל המסורתי של ההתנהגות המקומית ומאפיין מובהק של היחסים בין מדינות האזור.

עימות כגורם מערכתי

המערכת האזורית נוטה לעימותים מאז ומתמיד. כמעט כל מדינות האזור מעורבות בסכסוכים גלויים או סמויים.

ולשינויים הבינלאומיים הצפויים. כך, התנועות החברתיות הגדולות וההפגנות שפרצו במזרח התיכון בסוף 2010 וכונו בהמשך 'האביב הערבי' הפכו עד מהרה לאיתות המבשר על מצוקה עולמית. בהמשך הושפעו ספרד, צרפת, ונצואלה, ארצות הברית ובלארוס במידה לא פחותה מתנועות מחאה כאלה, שלמרות ההבדלים המהותיים בתרבות ובנסיבות, חולקות כמיהה משותפת לצדק ולכבוד.

הדומיננטיות של האג'נדות המקומיות, שמביאה לכך שכל פעולה בזירה הבינלאומית מתבצעת תוך פזילה לקהלים מקומיים, היא מאפיין מוכר של מדיניות ממשלים במזרח התיכון. נטילת תפקיד פעיל במאמצים הבינלאומיים נועדה לפצות על כישלונות בענייני פנים ולהבטיח את התגייסות ההמונים סביב קבוצות עילית מסוימות. גם הפנייה לרקע ההיסטורי של המדינה, בתקווה להחזיר לעצמה את הגדולה וההשפעה של ימי העבר, ממלאת תפקיד משמעותי.

קל להבחין בפעולות כאלה במדיניות של מדינות כמו טורקיה ואיראן. בישראל, בנימין נתניהו, מנהיג פוליטי ותיק, מיומן היטב בגיוס סדר יום של מדיניות חוץ כדי לשמור על עמדת הכוח שלו ועל התמיכה בקרב ציבור בוחריו, במנותק מהקשיים הכלכליים והחברתיים במדינה. אולם לאחרונה נצפתה מדיניות חוץ הפוזלת פנימה גם במעצמות המובילות בעולם. כך ניצל הנשיא טראמפ את הישגיו במדיניות חוץ כדי להגביר את הפופולריות שלו בקרב הקהל הביתי וכהוכחה ליעילותו. ברוסיה, סיפורים חדשותיים על מדיניות החוץ שלטו בתקשורת יותר מידיעות על סדר היום המקומי, לפחות לפני שהמגפה פרצה.

באותו עניין, העובדה שכוחות אזוריים נעשו פעילים יותר ושהתחרות ביניהם גברה בעקבות זאת מאששת את הנחת היסוד, שתהליך המעבר המתרחש במערכת היחסים הבינלאומיים מספק למדינות בינוניות וקטנות אפשרויות תמרון נוספות. היעדרו הזמני של כוח מארגן חיצוני אחד או יותר מאפשר לשחקניות האזוריות להתנהג בצורה אסרטיבית יותר. ייתכן גם שעצם נסיגת המעצמות הגדולות יוצרת סיטואציות ודינמיקות חדשות שמעוררות תחושה של חוסר ביטחון, הגורמת בתורה למעצמות האזוריות לפעול. ייתכן שדבר זה נכון לא רק לגבי מדינות אלא גם לגבי סוגים שונים של קבוצות חמושות לא-מדינתיות, הלוטמות ומתמקצעות במהירות בזכות השתתפותן בסכסוכים אזוריים.

נכון לעכשיו, השחקניות האזוריות העיקריות הן איראן, טורקיה, ערב הסעודית וישראל, וכולן ניצלו את ההאטה בהתפתחות של חלק מהמדינות הערביות, בשל סכסוכים או בעיות חברתיות וכלכליות מחמירות. הגמוניות

שחקנים מדינתיים. בשמונה השנים האחרונות קמו יותר ארגונים חמושים לא־מדינתיים מאשר בשמונה העשורים הקודמים, ובכך נקבעה מגמה שתגדיר את אופי העימותים בעשור הקרוב, משמע את המשך התפשטות של קבוצות מיליציה חמושות. קבוצות כאלה נבנות סביב בריתות אדפטיביות מאוד של יחידות קטנות יותר, עם ביזור של מנהיגות וסמכויות. הן פועלות יותר כמו סטארט־אפ משבש מאשר כמו תאגיד רגיל (Comolli, 2020).

בשמונה השנים האחרונות קמו יותר ארגונים חמושים לא־מדינתיים מאשר בשמונה העשורים הקודמים, ובכך נקבעה מגמה שתגדיר את אופי העימותים בעשור הקרוב, משמע את המשך התפשטות של קבוצות מיליציה חמושות.

העימותים עשויים לגרור גם דרגות שונות של התערבות חיצונית מצד מעצמות אזוריות ו/או עולמיות. כניסת אליטות לאומיות חדשות למגרש המדיני, מאבקן על שטח ומשאבים, כמיהתם להגדרה עצמית שניתן להשיגה רק באמצעות מדינה עצמאית — כל מרכיבי העימות הללו מבטיחים כי אזורים אלה יהפכו מפוצלים יותר ויותר, חרף הגלובליזציה. סכסוכים מתעוררים בדרך כלל על חורבותיהן של אימפריות, בתוך מדינות רב־אתניות, ו/או במקרים שבהם השלטון המרכזי נחלש ומתחיל לאבד שליטה על השטח הריבוני שלו. ההתגייסות האתנית והדתית, תורמת להיחלשות נוספת של יסודות המדינה. ככל שהסכסוך מתפתח כך האלימות מתחילה להיתפס כקבילה בחברה, ורמת התוקפנות הכוללת של המדינה עולה.

בסוגים כאלה של עימותים, זהויות שהפכו לפוליטיות נעשות גם מנוע לסכסוך ("אנחנו" לעומת "הם") וגם כלי מרכזי בידי היריבים. מלחמות רבות של שלוחים או רכיבים שלהם (סוריה, תימן, עיראק, לוב) הן דוגמאות לבריתות אסטרטגיות וטקטיות המבוססות על רכיבים משותפים של זהות (דתית, אתנית, שבטית).

בד בבד, עימותים בין מדינות (איראן-ערב הסעודית, איראן-ישראל, ערב הסעודית-קטר), בין ישירות ובין דרך שלוחים, נמשכים ללא הפרעה. גם להם יש מאפיינים מזהים התורמים לתפיסות מעוותות הדדיות של כוונותיו ותוכניותיו של היריב. לדוגמה, הסכסוך בין ערב הסעודית לאיראן, אשר באופן עקרוני ניתן היה ליישבו בצורה דיפלומטית, הפך לכאורה לבלתי פתיר בשל האופן שבו הוא מתפרש על ידי הצדדים. בשונה ממדינות מפרץ אחרות, ערב הסעודית סירבה להעניק לאיראן סיוע הומניטרי במגפת הקורונה ב־2020, למרות שב־2019 היא השתתפה במגעים עקיפים עם איראן.

הן לא משתתפות בארגונים המציעים שקיפות או פיקוח עליהן, וככלל מחזיקות ברעיונות מעורפלים לגבי כוונות הצד השני, בייחוד מכיוון שהעמים עצמם לא תמיד מסוגלים להעריך באופן רציונלי את שאיפותיהם שלהם. מאז 2010 חלה עלייה במספר העימותים, ללא קשר לאופיים ולאזורם, והפכו למערכתיים יותר ובמהרה למסגרת מאפיינת של היחסים האזוריים. אפילו סכסוך פנימי נוטה להפוך עד מהרה לבינלאומי, ושחקנים אזוריים מדינתיים ולא־מדינתיים נשאבים אליו, מציעים תמיכה לבני חסותם ובד בבד חותרים להגברת כוחם שלהם. עדויות למגמות כאלה ניתן לראות על נקלה בסכסוכים בתימן, בסוריה ובלוב.

ישנן דוגמאות רבות להסלמה. העימות שהוסלם במהירות בין איראן לערב הסעודית כלל התקפות על תשתיות מרכזיות ועל מתקנים תעשייתיים חשובים. ישראל מפעילה באופן יזום כוח צבאי לקידום האינטרסים שלה באזור. החשש שבחסות המלחמה בסוריה איראן תקבל דריסת רגל בסמוך לגבולות ישראל, ובעקבות זאת תגדיל במידה משמעותית את הסיוע שלה לחזבאללה, הביא את ישראל לבצע תקיפות אוויריות תדירות על מתקנים איראניים בסוריה, ובאופן חלקי גם על מטרות של הצבא הסורי. ממשלת עיראק האשימה את ישראל בכך שתקפה את 'כוחות המוביליזציה העממית' שהם בעלי בריתה של איראן הממוקמים בעיראק, ובסיסי מיליציה שיעית ליד בגדאד. טורקיה מצידה מנהלת אסטרטגיה צבאית פעילה בסוריה, בלוב, במזרח הים התיכון ובדרום הקווקז.

באותה מידה בולט הפיצול בין המשתתפים בסכסוכים, בפרט כאשר מפקדים ולוחמים חמושים בשטח לוקחים את העניינים לידיים. אפשר לראות מקרים כאלה כנקודת ציון ברורה לתחילתה של "דה־ריבוניזציה" (de-sovereignization) של מדינות — תהליך שבו הן מאבדות בהדרגה את המונופול על השימוש הליגיטימי בכוח צבאי. במהלך הסכסוך ייתכן שינוי בתפקידים הפונקציונליים, שבמסגרתו קבוצות צבאיות עצמאיות ובלתי חוקיות עשויות להפוך לחלק מהצבא, ובהמשך לשוב ולהתנתק מהמבנים הרשמיים. ארגונים כאלה מאומנים בעזרת נותני חסות חיצוניים והופכים לצבאות מקצועיים למחצה.

הסכסוכים הקיימים כיום במזרח התיכון הם אסימטריים באופן גורף. כבר לפני האביב הערבי היה ברור כי תם עידן המלחמות ה"קלאסיות" בין צבאות סדירים. העימותים של ימינו מתרחשים בשטח של מדינה אחת או של מדינות סמוכות, וטבעם ההיברידי והאסימטרי בא לידי ביטוי באופי השחקנים המעורבים, כלומר שחקנים לא־מדינתיים כמו מיליציות מול

נרטיבים עדתיים מסתירים לעיתים קרובות מניעים פרזאיים יותר, וכי למלחמה הקרה הנוכחית במזרח התיכון יש קשר לתחרות אידיאולוגית, להישרדות משטרים ולמאזן הכוחות האזורי, יותר מאשר לאירועי סאקיפה או לקרב כרבלא. (Soage, 2017, p. 2)

במהלך האביב הערבי הציגה טהראן את המהפכה האסלאמית שלה לא כאירוע שיעי, אלא כמודל לכל העולם המוסלמי. מניעים פרזאיים הם שגרמו לאיראן לא להתמקד באופי השיעי של המהפכה, שכן עד מהרה התברר כי העדכניות מעכבת את יצוא המהפכה האיראנית על גלי התגברות המחאות החברתיות במדינות ערב. בה בעת, בסכסוך שלה עם ערב הסעודית או בפעילויות בסוריה ובעיראק יש לגורם העדתי (השיעי) תפקיד מכריע בקרב בעלי בריתה של איראן (חזבאללה, מיליציות שיעיות). מבחינת ערב הסעודית, הסונה, מנקודת המבט של הוואאבייה, מחזקת את מעמדה של הממלכה כמנהיגת העולם המוסלמי כולו ויוצרת הזדמנויות נוספות לבלימת איראן, המנסה להקרין את השפעתה על הקהילות השיעיות בחלק מהמדינות הערביות. בכך היא גורמת לערב הסעודית לחוש מאוימת מהאידיאולוגיה שמקדמת איראן ואשר מושכת אליה מוסלמים רבים. בפרט, הרטוריקה של טהראן נגד ישראל וארצות הברית מהדהדת את הלך הרוח של הרחוב הערבי והמוסלמי ומערערת את תדמיתה של ריאד, שנוטה לנורמליזציה הדרגתית של היחסים עם ישראל והיא בעלת ברית של ארצות הברית.

האינסטרומנטליזם בשימוש בזהות עדתית הוא נוהג נפוץ בקרב שחקניות המזרח התיכון, והוא בא לידי ביטוי בברית איראן-סוריה. אף שמקובל להאמין כי שתי המדינות חולקות זהות שיעית משותפת, בפועל הקשר ביניהן אינו מבוסס כל כך על גורמים עדתיים אלא על שיקולים פרזאיים. הבסיס השיעי של הברית נראה רעוע: רק בשנת 1973 הכיר האימאם הלבנוני מוסא א-סדר בעלווים כבני הקהילה השיעית, לבקשתו של הנשיא חאפז אל-אסד. ההכרה בהשתייכות לשיעה, כלומר זהות עדתית מוגדרת, פתרה לאסד כמה משימות מדיניות מעשיות: שילוב ארצו בקהילה המוסלמית הרחבה; לגיטימציה לשלטונו בקרב האליטה השלטת במדינה; והרחבת טווח בעלות הברית הפוטנציאליות. ההתקרבות לאיראן סיפקה יתרונות נוספים הן למשטר הסורי והן לאיחוד הלאומי, המבודדות בזירה הבינלאומית. הזיקה העלווית-שיעית מעניקה לממשלתו של בשאר אל-אסד את תמיכת השלוחים השיעים של איראן. המנהיג הסורי יכול לנצל גם את תורת ההתנגדות של

גישה בלתי מתפשרת זו נובעת מתפיסת הסכסוך כמשחק סכום אפס. לדברי ג'יימס מ. דורסי, "פתרון המלחמות הנגרות במזרח התיכון מחייב ויתור על גישות המתייחסות לסכסוכים כאל משחק סכום אפס, ומעורבות של כל השחקנים האזוריים והחיצוניים. כדי להשיג זאת השחקנים יצטרכו להכיר בכך שבמובנים רבים, התפיסות משני צידי המפרץ הן תמונת ראי זו של זו: כל צד רואה בצד השני איום קיומי" (Dorsey, 2020, p. 1).

הרטוריקה של טהראן נגד ישראל וארצות הברית מהדהדת את הלך הרוח של הרחוב הערבי והמוסלמי ומערערת את תדמיתה של ריאד, שנוטה לנורמליזציה הדרגתית של היחסים עם ישראל והיא בעלת ברית של ארצות הברית.

זהויות עדתיות ודתיות, למרות הדמיון הפונקציונלי ביניהן לבין גורמים אחרים של זהות קולקטיבית, עדיין שומרות על המאפיינים הייחודיים שלהן. "דת יכולה להגדיר מציאות... היא קושרת בין הגדרות קוגניטיביות של מציאות אולטימטיבית לבין מבנים המגובים ברגש ובמחויבות. בכך היא יכולה לתת הרשאה, לגיטימיות, יכולת ואף תביעה לפעולה אלימה אל מול איומים מידיים, חילול סמלים קדושים ואחרות [otherhood] קיצונית" (Brubaker, 2015). גורמים דתיים ועדתיים יכולים להפוך עימותים להתנגשות בין ערכים, אולם השימוש שנעשה בהם הוא אינסטרומנטלי ופרזאטי ומשקף את המשימות שחשובות לאליטות, כמו הצורך למצוא בעלי ברית ולעגן את העימות בתרבות ובערך. ממד עדתי צובע את הסכסוך בצבעיו אולם אינו בשום אופן הגורם לו, ובמצבים מסוימים אינו מונע נורמליזציה והתקרבות בין יריבים לשעבר, המוכתבים משיקולים פרזאטיים. ההתנגשות בין איראן לערב הסעודית אינה תוצאה של פערים בתפיסות עולם, ולא ניתן לראות בתהליכי הרדיקליזציה אך ורק תוצר של אמונה דתית או של התרבות האתנית שמאחוריה. אנה בלן סואג מציעה הערכה מפורטת לסכסוך:

כאשר עדתיות מתפרצת היא הופכת לנבואה המגשימה את עצמה, ודה-הומניזציה של האחר מחמירה את ההיקף והאכזריות של פעולות האיבה. אף על פי כן, הבנה מלאה של המצב מחייבת לחזור להקשר ההיסטורי והגיאופוליטי שהביא לעלייה בסכסוכים העדתיים בעשור האחרון. יישום כזה יגלה כי

בכך שעבור הציבור, הנושא הפלסטיני נותר בראש סדר העדיפויות וישראל היא אויב היסטורי. למרות שחלה דחיקה ברורה של הסוגיה הפלסטינית לשוליים, היא נותרה על סדר היום ותובעת תשומת לב בינלאומית. באשר לישראל, תפקידה החדש כ"ספקית ביטחון" עשוי להתגלות כמורכב למדי לנוכח הסכסוך המתמשך, ועל רקע המחויבות המסורתית של השותפות החדשות של ישראל לעולם הערבי והמוסלמי.

אויב משותף יכול לשמש מניע להתקרבות בין יריבים ותיקים. העובדה שגם ישראל וגם ערב הסעודית מעורבות בסכסוך הדדי עם איראן וחוששות מפני העלייה במעמדה האזורי של טורקיה תרמה להתחממות הדרגתית של היחסים ביניהן.

המגמה החדשה של נורמליזציה ביחסים צמחה בהשפעת החלטות מדיניות פרטניות, שבהדרגה הצטברו לכדי מערכת חדשה של אינטראקציות אזוריות: ההסכם שנחתם בין ישראל וירדן באוגוסט 2020 לפתיחת נתיבי טיסה נוספים בשמי שתי המדינות, כולל קווים חדשים בשמי ישראל עבור קטר, עיראק, ערב הסעודית, איחוד האמירויות הערביות ובחריין (Blumenthal, 2020); וההסכם עם סודאן, שנחתם בעקבות הסכמי אברהם ופותח גם הוא נתיבים חדשים לטיסות ישראליות. ההסכמים הם עדות להשתלבות הגוברת של ישראל במזרח התיכון.

סיכום ומסקנות

המגמות שנדונו במאמר זה, המתפשטות בהדרגה במזרח התיכון, מאותתות על שינויים מהותיים במאזן הכוחות ומשמשות הוכחה ברורה למאמצי התגברות על מחסומים פסיכולוגיים ארוכי שנים. הרולד סונדרס, מאדריכלי קמפ דייוויד, קרא להם "החומות האחרות" ("The other walls") (Saunders, 1991). זרמים איטיים כאלה אינם בהכרח בלתי הפיכים, אך הם חדשים באזור ונראים מבטיחים. הם מצביעים על כך שהמדיניות האזורית הופכת עצמאית יותר. המחקר המתמשך על היחסים הבינלאומיים באזור מלמד שהם לא תמיד מעתיקים מגמות עולמיות, נהפוך הוא, הם יכולים אפילו להקדים אותן ולקבוע את הטון. נורמליזציה של היחסים במזרח התיכון נותנת לנו הצצה לטיבה של היציבות האזורית המיוחלת. אם המתיחות יכולה להתפוגג במזרח התיכון, אזור שבע סכסוכים ותהפוכות, הרי בעתיד יוכלו פעולות פרגמטיות ואחראיות מצד שחקניות עולמיות להגיע גם סערות ומתחים בינלאומיים.

חזבאללה, שבאופן מסורתי שימשה כלי לגיוס פוליטי של השיעים בלבנון.

המוסדות הפוליטיים בעיראק שהוקמו על בסיס עדתי (שיעי) לאחר הפלישה האמריקאית התגלו כבלתי כשירים וחסרי יכולת להבטיח ביטחון ופיתוח יציב. התגובה הייתה עלייתו של ארגון המדינה האסלאמית (במקור דאע"ש – המדינה האסלאמית בעיראק ובסוריה) – ארגון טרור שמשך אליו סונים שנדחקו לשוליים הפוליטיים, בעיקר אנשי צבא לשעבר מעיראק ופעילי תנועת הבעת'.

גם לסכסוך בתימן יש מאפיינים של התנגשות זהויות, אך שם הסכסוך יותר מורכב ומרובד, וכולל לא רק ממדים עדתיים אלא גם שבטיים וטריטוריאליים. כוחות פנימיים וחיצוניים משתמשים בזהויות אלה באופן פרגמטי ביותר. כתוצאה מכך, הסכסוך שם נתפס לעיתים כמלחמת שלוחים עם ביטוי עדתי, המשקף את העימות בין איראן לערב הסעודית.

על פוליטיקת הזהויות שנמצאת בשימוש נרחב של מפלגות במזרח התיכון יכולות להאפיל מטרות חברתיות משותפות. למשל, במהלך סתיו 2019 חברו יחדיו שיעים וסונים בעיראק, שהפגינו נגד הדומיננטיות האיראנית (Belen'kaya, 2019). המאבק בשחיתות בלבנון מילא תפקיד מאחד עבור קבוצות עדתיות ודתיות שונות.

נורמליזציה כשלב בדרך למאזן כוחות אזורי חדש

אויב משותף יכול לשמש מניע להתקרבות בין יריבים ותיקים. העובדה שגם ישראל וגם ערב הסעודית מעורבות בסכסוך הדדי עם איראן וחוששות מפני העלייה במעמדה האזורי של טורקיה תרמה להתחממות הדרגתית של היחסים ביניהן. בעידוד תמיכה אמריקאית חתמו איחוד האמירויות הערביות, בחריין, סודאן ומרוקו על הסכמים עם ישראל. חשוב מכך, נורמליזציה כזו של היחסים ניתן לייחס למגמות של מודרניזציה, שגם הן החלו לבלוט באזור. הן מסמנות התגברות על דעות קדומות ישנות וצמיחת קשרים צבאיים-מדיניים וטכנולוגיים חדשים בין מי שהיו בעבר יריבות. הסכמי שלום מבשרים אלה יצרו מאזן כוחות חדש במזרח התיכון.

משקיפים אחדים אף סבורים כי למוחמד בן זאיד, הידוע בכינויו MBZ, יש תוכנית שאפתנית מרחיקת לכת לברית אסטרטגית מלאה בין המדינות הסוניות המתונות לבין ישראל, כאשר ארצות הברית תורמת לחבילה הכוללת עם מכירות נשק מסיביות (Baskin, 2020). בכל מקרה, הכללת ישראל במערך הביטחון של ממלכות המפרץ תביא עימה אתגרים חדשים עבורן ועבור ישראל. מבחינת הערבים, השלום החדש מדגיש שקיימת משימה קשה של הכשרת דעת הקהל, בהתחשב

- Comolli, V. (Ed.) (2020). *Armed Conflict Survey 2020*. (2020). International Institute for Strategic Studies, 14.
- Dorsey, J. M. (2020). Turning Gulf security upside down. *Middle East Insights* 238, 4.
- Dynkin, A.A., & Baranovsky, V. G. (Eds.) (2019). *Russia and the world: 2020. Annual Forecast: Economy and Foreign Policy*. A, project leads. IMEMO, 99.
- Manukov, S. (2020). China has been strengthening its economic influence in the Middle East. *The Expert*. <https://expert.ru/2020/08/12/kitaj/> [in Russian].
- Ministry of Education (China) (2019, April 18). *Statistical report on international students in China for 2018* http://en.moe.gov.cn/documents/reports/201904/t20190418_378692.html
- Saunders, H.H. (1991). *The other walls: The Arab-Israeli peace process in a global perspective* (2nd ed.). Princeton University Press.
- Sela, O., & Friedman, B. (2020, October 19). The impact of the coronavirus on the Chinese Belt and Road Initiative in the Middle East. *Valdai Discussion Club*. <https://bit.ly/3aiLrn0>
- Soage, A. B. (2017). What is really behind the Saudi-Iranian cold war? *Documento de Opinión* 71, 2. <https://bit.ly/34k7ea1>

פרופ' אירינה ד' זבייגלסקיה, דוקטור במדעים (היסטוריה), עומדת בראש המרכז ללימודי המזרח התיכון והיא עמיתת מחקר ראשית במרכז ללימודי צפון אמריקה במכון לכלכלה עולמית ויחסים בינלאומיים של האקדמיה הרוסית למדעים. מכהנת כפרופסור במכון הממלכתי ליחסים בינלאומיים של מוסקבה במסגרת משרד החוץ הרוסי (MGIMO). תחומי התמחותה כוללים היסטוריה בת־זמננו, סכסוכים, יחסים בינלאומיים ונושאי ביטחון במזרח התיכון ובמרכז אסיה. פרופ' זבייגלסקיה חברה במכון IISS וחיברה למעלה מ־250 פרסומים וביניהם ספרים, פרקים בספרים ומאמרים.

מקורות

- Baskin, G. (2020, September 16). The conspiracy theory of the UAE-Israel agreement. *Jerusalem Post*. <https://www.jpost.com/opinion/the-conspiracy-theory-of-the-uae-israel-agreement-642553>
- Belen'kaya, M. (2019, November 4). Iran go out! *Kommersant*. <https://www.kommersant.ru/doc/4148489?id1818219> [in Russian].
- Blumenthal, I. (2020, August 10). From Friday: Iraq and Saudi-bound planes in Israeli airspace. *Ynet*. <https://www.ynetnews.com/article/S1kFmKhUD>
- Brubaker, R. (2015). Religious dimensions of political conflict and violence. *Sociological Theory* 33(1), 1-19. <https://doi.org/10.1177/0735275115572153>

מסוק אמריקני מעל שמי המזרח התיכון. צולם ע"י טרוויס מולר (CC BY 2.0).

מעורבות ארצות הברית במזרח התיכון ונסיגתה מהאזור: פרדוקסים ותפיסות

ברנדון פרידמן

מאמר זה בוחן כיצד גורמים מרכזיים במזרח התיכון החלו לתפוס את מדיניות ארצות הברית באזור בעשור שלאחר התקוממות האביב הערבי כמדיניות של התנתקות. תפיסה זו ניכרה לא רק בהצהרות של גורמים מרכזיים באזור, אלא גם בפעולות של שחקני מפתח אזוריים, בפרט בין השנים 2015-2020. מאמר זה טוען כי בשל חשיבות הפעולות הצבאיות של ארה"ב והיקף הנוכחות הצבאית האמריקאית במזרח התיכון בעשור האחרון, בייחוד בעיראק ובסוריה, קיים פרדוקס בתפיסה שארצות הברית מתנתקת מהאזור. בלב הפרדוקס הזה עמדו ההצהרות האמריקאיות המרמזות כי דיפלומטיה והפעלת כוח הן חלופות סותרות. האתגר העומד בפני ממשל ביידן הנכנס הוא לשכנע את האזור ש"דיפלומטיה אגרסיבית" משלימה ולא מחליפה הרתעה צבאית אמינה.

מילות מפתח: האביב הערבי, ארצות הברית, סוריה, עיראק, דיפלומטיה

מבוא

מאז 2011 מתנהל במזרח התיכון ויכוח מהדהד ומתמשך סביב השאלה אם ארצות הברית נסוגה או מתנתקת מהאזור, למרות העובדה שפקידים לשעבר בממשל אובמה כמו דרק צ'ולה (Chollet et al., 2017) התייחסו לרעיון של נסיגה אמריקאית מהמזרח התיכון כאל

"מיתוס". ואכן, כפי שהראה מיכה זנקו (2018), מבחינת עובדות בשטח, הרעיון של נסיגה פיזית או התנתקות לא מתיישב לכאורה עם המציאות. ארצות הברית מחזיקה כוחות גדולים הפרוסים במזרח התיכון (כ-54 אלף איש, נכון לספטמבר 2017), יש לה גם בסיסי חיל אוויר רבים והיא אורחת קבועה בנמלים ימיים. לצד אלה מתנהלות

הרעיון של עולם רב־קוטבי הפך לתפיסה המקובלת עד כדי כך, שנשיא רוסיה ולדימיר פוטין (במאי 2014) ונשיא סין שי ג'ינפינג (בנובמבר 2014) הכריזו שניהם בהפרש של חודשים ספורים זה מזה שהעולם הוא "רב־קוטבי". למרות הסכמה נרחבת עם תפיסה זו בהערכת מאזן הכוחות בפוליטיקה הבינלאומית, חוקרים העלו לאחרונה את השאלה אם כוח צבאי וכוח כלכלי מצטבר הוא הדרך הטובה ביותר למדידת שינוי היסטורי במבנה הפוליטיקה הבינלאומית (Brooks & Wohlforth, 2015/16). אף על פי כן, מטרת מאמר זה אינה לערער על התפיסה המקובלת שקמה מערכת בינלאומית רב־קוטבית חדשה, אלא להסביר כיצד פעולותיה של ארצות הברית במזרח התיכון בעשור האחרון הביאו גורמים אזוריים לפרש זאת כנסיגה או התנתקות אמריקאית מהאזור.

הטעון המרכזי הוא שמאז 2009 בחרו מנהיגי ארצות הברית לצמצם את ההתחייבויות הביטחוניות באזור ולהגביל את המעורבות האסטרטגית, ויצרו רושם של "ואקום מעצמתי" שהוביל מעצמות אזוריות – איראן, ערב הסעודית, טורקיה ואיחוד האמירויות – להקרין כוח מעבר לגבולותיהן בניסיון למלא את החלל. התפיסה הרווחת שהתפתחה במזרח התיכון בעשור האחרון לא טענה שהכוח היחסי הכלכלי או הצבאי של ארצות הברית ירד, אלא שעמדותיהם של מנהיגים אמריקאים לגבי האופן שבו ארצות הברית צריכה להשתמש בכוחה הצבאי כדי לקיים את ההתחייבויות הביטחוניות במזרח התיכון השתנו באופן מובהק. למרות שחשוב לציין כי היו הבדלים משמעותיים בין מדיניות ממשל אובמה וממשל טראמפ כלפי המזרח התיכון בין השנים 2009 ו־2020, על פי התפיסה באזור, שני הממשלים ביקשו לצמצם את ההתחייבויות הצבאיות של ארצות הברית כלפי האזור.

מאמר זה מציג פרשנות כרונולוגית לפעולותיה של ארצות הברית במזרח התיכון, שהולידו את התפיסה כי היא מתנתקת מהאזור במהלך העשור שחלף מאז פרוץ מחאות האביב הערבי ב־2010–2011. בחלק הבא מובאת היסטוריה קצרה של התפקיד שמילאה ארצות הברית באזור במאה ה־20 ומוסבר מדוע נסיגה של ארצות הברית תיתפס כמהלך דרמטי באזור. לאחר מכן מובא ניתוח המסביר כיצד התנהגות ארצות הברית בין השנים 2010 ל־2015 תרמה לתפיסה שהיא נסוגה מהאזור, בין היתר באמצעות השוואתה להתנהגות של רוסיה באותה תקופה. החלק הבא אחריו עוסק בשנים 2015 עד 2020 ומסביר כיצד גורמים אזוריים הקשיבו לקריאת ממשל אובמה לקבל אחריות רבה יותר על ביטחונם, מה שהוביל לכך ששותפות של ארצות הברית

תוכניות הגנה דו־צדדיות בכל האזור, הכוללות מכירת נשק, אימונים, ייעוץ, תמיכה לוגיסטית ושיתוף ותמיכה במודיעין (Zenko, 2018; ראו גם: Juneau, 2014). האמונה שארצות הברית מתנתקת מהאזור מקורה בשיח ובפעולותיה בתקופת ממשל אובמה, שביקש להתאים מחדש את תפקידה באזור לפי "הגודל הנכון" ("rightsize") (Bahgat & Sharp, 2014; Hamid, 2015; Hunter, 2015; Lynch, 2015).

הדיסוננס בין ההיקף והחשיבות בפועל של נוכחותה הצבאית של ארצות הברית ופעולותיה באזור לבין התפיסה הרווחת כי ארצות הברית נסוגה או מתנתקת מהמזרח התיכון הוא הפרדוקס האזורי הגדול של העשור האחרון

כל אלה תרמו לאמירה ששבה ונשמעה ברחבי האזור בעשור האחרון מאז מחאות האביב הערבי בשנים 2010–2011, שארצות הברית נסוגה מהמזרח התיכון (Al Shayji, 2013; Inbar, 2016; Lipner, 2016b; Melham, 2016; Nafi, 2016; Obaid, 2016b; Taheri, 2013; Young, 2011). באופן פרדוקסלי, טענה זו הושמעה בעקביות למרות העובדה שארצות הברית מילאה תפקיד מרכזי בהתערבות הצבאית שהפילה את משטרו של מועמר קדאפי בלוב בשנת 2011, ולמרות תפקידה בהרכבה ובהובלה של קואליציה צבאית של יותר מ־70 מדינות להשמדת ארגון המדינה האסלאמית (דאע"ש) בין השנים 2014 ל־2017 (ומנהיגה אבו בכר אל־בגדאדי). הדיסוננס בין ההיקף והחשיבות בפועל של נוכחותה הצבאית של ארצות הברית ופעולותיה באזור לבין התפיסה הרווחת כי ארצות הברית נסוגה או מתנתקת מהמזרח התיכון הוא הפרדוקס האזורי הגדול של העשור האחרון.

התחזקות התפיסה של צמצום הנוכחות האמריקאית במזרח התיכון מקבילה לתמה חוזרת בספרות העדכנית העוסקת בפוליטיקה בינלאומית, הגורסת כי מבנה המערכת הבינלאומית השתנה בעשור האחרון (2019–2011). הרעיון מנוסח לרוב כתיאור המעבר ממערכת "חד־קוטבית" של שליטה אמריקאית בעידן שלאחר המלחמה הקרה למערכת "רב־קוטבית" של כמה "מעצמות גדולות", ביניהן סין, רוסיה וארצות הברית, ללא שליטה בלעדית של אחת מהן. קו חשיבה זה מבוסס על תאוריות המניחות שקוטביות היא עובדה מרכזית בפוליטיקה בינלאומית. רעיון הקוטביות מבוסס על דירוג הכוח היחסי של מדינות, אשר נקבע על ידי הערכת החלוקה היחסית של הכוח הצבאי והכלכלי בקרב המדינות.

חזקות עם כל אחת מחברות מועצת שיתוף הפעולה במפרץ. מדינות המפרץ הערבי נוספו לרשימת שותפות הביטחון הוותיקות של ארצות הברית באזור שכללה את מצרים, ירדן וערב הסעודית, כמו גם את ישראל וטורקיה (Jeffrey & Eisenstadt, 2016).

עבור חלק גדול מהמזרח התיכון, ההתנתקות האמריקאית מהאזור תהיה תפנית חדה מהדפוס ההיסטורי של מעורבות המערב בניהול ענייני הביטחון של האזור במהלך המאה ה-20.

עשור לאחר סיום המלחמה הקרה, ב־11 בספטמבר 2001, הותקפה ארצות הברית על ידי ארגון אל־קאעדה שביצע ב־זמנית פיגועי התאבדות במרכז הסחר העולמי בניו יורק ובבניין הפנטגון בוושिंगטון הבירה, באמצעות ריסוק מטוסים שנחטפו על ידי מחבלים. ממשל בוש הגיב להתקפה בפלישה לאפגניסטן והפיל את ממשלת הטאליבאן בשנת 2001, ולאחר מכן את סדאם חוסיין בעיראק בשנת 2003. המבצעים הצבאיים הובילו לניצחונות מהירים, אולם לאחר המלחמה, השגת יציבות והשתלטות על שתי המדינות התגלו כאתגר עצום ויקר מנשוא. המלחמות האמריקאיות הללו לא הביטו באופן מכריע את אל־קאעדה ולא פגעו ביכולת המשיכה של הסלפייה־ג'האדייה. הן גם לא הביאו להקמת ממשלות יציבות, פרו־אמריקאיות ודמוקרטיות בעיראק ובאפגניסטן, ואכן נראה כי עיראק נלחמת כדי להימנע מתלות באיראן, ואפגניסטן עדיין נאבקת למנוע השתלטות של הטאליבאן, כאשר גם דאע"ש תופס שם אחיזה. ההשפעה הפוליטית הכוללת של המלחמות האלה על ארצות הברית הייתה ספקנות נרחבת בנוגע ליעילות השימוש בכוח צבאי לקידום האינטרסים האמריקאיים מעבר לים.

נקודת המבט של ממשל אובמה הייתה שהממשל שלפניו ניהל את הכוח האמריקאי בצורה לא נכונה, ואפשר למחויבויות הצבאיות של ארצות הברית במזרח התיכון לשלוט על כמות משאבים לא פרופורציונלית על חשבון עדיפויות אחרות ודחופות יותר. אובמה ראה בהיגררות הכוח האמריקאי, שנגרמה בעקבות המלחמה בטרור, מצב שבסופו של דבר מעצים את יריביה של ארצות הברית, וגישתה החד־צדדית מרחיקה ממנה את שותפותיה. להשקפה זו היו ארבע תוצאות מעשיות: הראשונה – אובמה נקט "גישה מאופקת, חסכונית ומדויקת יותר לשימוש בכוח הצבאי של ארצות הברית" (Brands, 2016; ראו גם: Chollet, 2016); השנייה – אובמה שם דגש על מעורבות דיפלומטית, עם בעלי ברית

נלחמו משני צידי המתרס בשלושה עימותים שונים (לוב, סוריה, תימן) באזור. בסיום בוחן פרק המסקנות כיצד יישפט ממשל בידן על פי גישתו לאזור, ומה המסגרת שיציב להתמודדות עם האתגרים שירש.

תולדות המעורבות האמריקאית במזרח התיכון

ארצות הברית, שהתעצבה על רקע אילוצי המלחמה הקרה, מילאה תפקיד מכריע בניהול ענייני הביטחון במזרח התיכון מאז מלחמת העולם השנייה. היא החליפה את בריטניה וצרפת, שהובילו את הקמת מערכת המדינות במזרח התיכון לאחר מלחמת העולם הראשונה. ארצות הברית יצרה שרשרת שותפים ומוסדות של ביטחון עולמי שנועדו לבלום את התרחבות ההשפעה הסובייטית במהלך המלחמה הקרה. במזרח התיכון, 'ברית בגדאד' וממשיכה 'ארגון האמנה המרכזית' (Central Treaty Organization) (1955-1979) שכלל את עיראק, איראן וטורקיה (וגם פקיסטן) היו ביטוי למאמץ האמריקאי לעצב את ארכיטקטורת הביטחון של האזור בהתאם לאינטרסים הגלובליים של ארצות הברית. קשרים אלה הופעלו במהלך מבצעים אמריקאיים שהתנהלו בחסות דוקטרינת אייזנהאואר (1957-1960), דוקטרינת ניקסון (1969-1976) ודוקטרינת קרטנר (1980 עד היום). לכן, עבור חלק גדול מהמזרח התיכון, ההתנתקות האמריקאית מהאזור תהיה תפנית חדה מהדפוס ההיסטורי של מעורבות המערב בניהול ענייני הביטחון של האזור במהלך המאה ה-20.

ברית המועצות קרסה והמלחמה הקרה הסתיימה בין השנים 1989 ו־1991. ארצות הברית מצאה עצמה בתפקיד מעצמת־העל העולמית היחידה, והפעילה את כוחה והשפעתה במהלך מלחמת המפרץ בשנים 1990-1991 (מבצע סופה במדבר), בתגובה לפלישת סדאם חוסיין לכוית באוגוסט 1990. היא גייסה קואליציה של 35 מדינות נגד עיראק ודאגה להעביר את החלטה 678 של האו"ם, שאישרה לקואליציה להשתמש ב"כל האמצעים הדרושים" כדי לשחרר את כוית מהכיבוש. מאז 1979 כללו יעדי המדיניות של ארצות הברית באזור את אבטחת הגישה לנפט, תיווך לשלום ערבי־ישראלי, התמודדות עם איומי הטרור ומניעת תפוצתו של נשק להשמדה המונית. באופן רחב יותר, השותפות האזוריות של ארצות הברית הסתמכו על כך שתשתמש בכוחה כדי לשמור על יציבות באזור. ארצות הברית נקטה מדיניות של "בלימה כפולה" נגד עיראק ואיראן בשנות ה־90, עם סנקציות ובידוד אפקטיביים נגד שני המשטרים. היא גם הרחיבה את התחייבויותיה במפרץ הפרסי בתקופה זו ויצרה רשת של שותפויות ביטחוניות

המיליארדים שמוציאים על כוחות הביטחון ועל תשתיות בתקופה של משבר כלכלי, וקראו לצמצום צבאי ולחלוקת נטל שונה ביחס להתחייבויות הביטחוניות הבינלאומיות בדרך כזו או אחרת. מבקרים אחרים טענו כי השותפויות הביטחוניות של ארצות הברית מעוררות התנגדות כלפיה באופן שסותר את התועלת ויוצר עבודה חיוך יותר מאשר מינוף מחוץ לגבולותיה. קו טיעון שלישי גרס כי במקום זאת, ניתן היה להשתמש במשאבים שהוקדשו לקיום התחייבויות ארצות הברית מעבר לים למטרות מקומיות כגון תשתיות, חינוך, מחקר ופיתוח אזרחי וחדשנות, לשם הגברת התחרותיות של ארצות הברית בעולם יותר מההתחייבויות הצבאיות שלה מעבר לים (Brooks et al., 2012-2013). דעות אלה עוררו ספקות בקרב שותפים ויריבים של ארצות הברית באשר לרצונה של אמריקה לשמור על מחויבויותיה הביטחוניות במזרח התיכון (Hokayem & Wasser, 2014).

ואכן היו סיבות טובות לספקות אלה. במהלך כהונתו הראשונה של אובמה בתפקידו האמין צוות המזרח התיכון שלו שמייחסים לאזור חשיבות מופרזת ומגזימים באשר לסיכונים שהציב לאינטרסים של ארצות הברית. הם טענו שמדינות האזור לא באמת זקוקות לארצות הברית כפי שהתפיסה המקובלת בווישינגטון גרסה, וכי נוכחותה של ארצות הברית למעשה אפילו תורמת לבעיות שם. הם סברו שלא רק שארצות הברית יכולה להרשות לעצמה להתנתק מהמזרח התיכון, האזור גם ירוויח מכך. וגם אם תחול הידרדרות באזור, היא לא תשפיע על האינטרסים האמריקאיים המרכזיים (Pollack et al., 2014; Pollack & Takeyh, 2014). הספקות בנוגע למחויבותה של ארצות הברית לאזור הוחרפו בשל שלוש התפתחויות שהתרחשו במזרח התיכון לקראת סוף הקדנציה הראשונה של ברק אובמה. הראשונה – בשנים 2010 ו-2011 ארצות הברית השלימה את נסיגתה הצבאית מעיראק; השנייה – ארצות הברית חזרה בה מתמיכתה במשטר מובארכ במצרים במהלך האביב הערבי, בינואר-פברואר 2011; השלישית – ארצות הברית תמכה בפעולה הצבאית הרב-צדדית שהפילה את קדאפי מהשלטון בלוב במהלך האביב הערבי. אולם גישת "טביעת הרגל הקלה" סיפקה לארצות הברית מינוף אסטרטגי מועט מאוד בתקופה שלאחר מכן (Brands, 2016). ממשל אובמה פעל על פי העיקרון של "מעורבות כשחייבים, התנתקות כשאפשר". גישה זו נבעה מתפיסת הממשל כי הלקח העיקרי ממלחמות העשור הקודם היה שעם כל הכוח הצבאי של ארצות הברית, יכולתה לשלוט בתוצאות האירועים באזור הייתה מוגבלת בלבד ("Remarks by President Obama", 2013; Simon, 2007).

ויריבים כאחד; השלישית – אובמה ביקש לאזן מחדש את המעורבות האמריקאית מבחינה גיאוגרפית. הוא האמין כי ארצות הברית צריכה להפנות את המשאבים האסטרטגיים שלה מהמזרח התיכון לאזור אסיה-פסיפיק; הרביעית – בתקופת אובמה צומצמו הוצאות הביטחון במידה משמעותית, מ-849.9 מיליארד דולר בשנת 2010 ל-669.5 מיליארד דולר ב-2016.

במהלך כהונתו הראשונה של אובמה בתפקידו האמין צוות המזרח התיכון שלו שמייחסים לאזור חשיבות מופרזת ומגזימים באשר לסיכונים שהציב לאינטרסים של ארצות הברית.

הזעזוע הכלכלי שחולל המשבר הפיננסי העולמי בשנים 2008-2012 עורר בארצות הברית דיון ציבורי בשאלה אם היא יכולה וצריכה להמשיך בהוצאות הביטחון והצבא האדירות שלה, בתקופה שלא בכדי קיבלה את השם 'המיתון הגדול' (Great Recession) (MacDonald & Parent, 2011). בייחוד זכתה לבחינה מחדש החלטתה של ארצות הברית מהעידן שלאחר המלחמה הקרה – לשמור על התחייבויותיה הביטחוניות כלפי שותפות ובעלות ברית באירופה, במזרח התיכון ובמזרח אסיה. בימי המלחמה הקרה נועדו התחייבויות אלה למנוע פלישה סובייטית למדינות העשירות ביותר וכנראה עתירות המשאבים בעולם. לאחר המלחמה הקרה, ההיגיון בשימור ההתחייבויות היה לקדם את שלוש המטרות המרכזיות של אסטרטגיית-העל האמריקאית: צמצום האיומים קצרי הטווח וארוכי הטווח על הביטחון הלאומי של ארצות הברית; "קידום סדר כלכלי ליברלי להרחבת הכלכלה העולמית ולמקסום השגשוג המקומי"; ו"שמירה על הסדר המוסדי העולמי כדי להבטיח שיתוף פעולה הכרחי בין מדינות בתנאים הנוחים לאינטרסים של ארצות הברית" (Brooks et al., 2012-2013). המחויבות האמריקאית כלפי שותפות הביטחון שלה ובעלות בריתה הייתה רכיב קבוע במדיניות החוץ שלה, משלהי מלחמת העולם השנייה ועד תום ממשל אובמה.

האביב הערבי והנסיגה של ארצות הברית מהמזרח התיכון, 2010-2011

במהלך השנים שלאחר המשבר הפיננסי העולמי (2008-2012) נבחנו ונדונו באופן ביקורתי ההתחייבויות הביטחוניות של ארצות הברית במזרח התיכון, בדגש על הערכת התשואה שמקבלת ארצות הברית בתמורה לעלות של קיום התחייבויותיה הצבאיות מעבר לים. מבקרים מבית התלוננו על הגירעון התקציבי הגדל ועל

בלוב כריסטופר סטיבנס בידי כוחות אנסאר אל-שריעה ב־11 בספטמבר 2012 הצליחה להרתיע את ארצות הברית מקבלת תפקיד בולט יותר בתיווך לממשלת מעבר מוצלחת בלוב (Wehrey, 2018).

נקודת המפנה הסורית, 2011–2013

אירועים אלה טמנו את זרעי הספק באזור בנוגע לרצונה של ארצות הברית להישאר מעורבת במזרח התיכון, אולם נקודת המפנה הייתה הגישה של ארצות הברית כלפי מלחמת האזרחים בסוריה בין 2011 ל־2014. באוגוסט 2011 קרא הנשיא אובמה לנשיא סוריה בשאר אל-אסד לפנות את כיסאו, אך לא עשה דבר כדי להביא לכך. באוגוסט 2012 הכריז אובמה על "קו אדום" שנועד להרתיע את משטר אסד משימוש בנשק כימי נגד האופוזיציה הסורית, אולם כעבור שנה, באוגוסט ספטמבר 2013, ממשל אובמה בחר שלא לאכוף אותו ובמקום זאת עשה הסכם עם רוסיה שאמור היה לחסל את מאגר הנשק הכימי של משטר אסד (Goldberg, 2016). המאמצים חסרי ההחלטיות של הממשל לחמש את האופוזיציה ב־2012 וב־2013 הובילו למיליציות חמושות וממומנות היטב של הג'האד הסלפי, שהשתלטו על הצבא הסורי החופשי (Weiss, 2014). בכירים בממשל הודו בשיחות פרטיות כי המאמץ הקלוש שהושקע בחימוש האופוזיציה נועד "להרגיע בעלי ברית שחשבו שארצות הברית אינה מעורבת", יותר מכפי שאמור היה לעזור למורדים (Entous & Gorman, 2013).

המלחמה בת עשר השנים גבתה מעל 600 אלף קורבנות; הביאה ליותר מחמישה מיליון וחצי פליטים הפזורים במזרח התיכון ובאירופה; ובתוך המדינה נעקרו מבתייהם יותר ממחצית האוכלוסייה הסורית. בשנת 2012 ובתחילת 2013 שקל ממשל אובמה שורה של אפשרויות תגובה בסוריה. באלה נכללו "אזורים אסורים לטיסה ואזורי חציצה באכיפה אמריקאית, הפלת המשטר בכוח (בעזרת סיוע צבאי משמעותי הרבה יותר של אמריקאים ובעלי ברית למורדים נגד אסד) ותקיפות אוויריות מוגבלות נגד המשטר, בתגובה לשימוש בנשק כימי". בסופו של דבר החליט הממשל להתנגד לכל האפשרויות הללו, מחשש שהתערבות ארצות הברית תביא אותה לעימות ישיר עם איראן בסוריה, ותמנע את האפשרות לגרום לאיראן לשתף פעולה באופן דיפלומטי בסוגיית תוכנית הגרעין שלה. (Simon & Stevenson, 2015). בראיון בינואר 2014 הסביר אובמה כי "בבסיס חשיבתנו" עמד הרעיון שהמעורבות הצבאית האמריקאית אינה יכולה להיות המכשיר העיקרי להשגת "שיווי המשקל החדש" שהאזור "זקוק לו נואשות", בין איראן למדינות המפרץ הסוניות וישראל (Remnick, 2014).

בשנת 2009, מעורבותו המדינית של ממשל אובמה בבגדאד במהלך סבב הבחירות של 2010 בעיראק והמשא ומתן הכושל שלאחר מכן להסכם מעמד כוחות (SOFA) חדש הותירו את הרושם כי אובמה מעדיף להסיג את כוחות ארצות הברית במקום לשמור על המנוף האסטרטגי שלו באזור (Hill, 2014; Jeffrey, 2014). התנהגותה של ארצות הברית כלפי משטר מובארכ במהלך ההתקוממות במצרים בשנת 2011 הגבירה את הספקות בנוגע למחויבותה של ארצות הברית לשותפיה. לאחר 17 ימי הפגנות המוניות הגיע ממשל אובמה למסקנה כי משטרו של נשיא מצרים חוסני מובארכ אינו יכול לשרוד, והסיר את תמיכתו בו. ההחלטה של אובמה לצדד במפגינים נגד מובארכ התקבלה "במהירות יוצאת דופן", לדברי מרק לינץ', שהסביר כי אובמה האמין שתמיכה במפגינים תשפר את תדמיתה של ארצות הברית בקרב הציבור הערבי ותמקם אותה "בצד הנכון של ההיסטוריה" (Lynch, 2011). המהירות שבה נטשה ארצות הברית בעלת ברית אזורית מרכזית במשך יותר משלושים שנה נרשמה במדינות האזור.

במקרה של לוב בשנת 2011, ממשל אובמה ביצע בסופו של דבר את סוג ההתערבות הצבאית שממנה התיימר להימנע — שינוי משטר מהיר (גם אם לא מתוכנן מראש) ללא כל אמצעי לייצוב הממשל החדש ולהשפעה עליו (Chollet & Fishman, 2015; Kuperman, 2015; St John, 2016). המהלך יצר חוסר אמון בקרב יריבים ובעלי ברית גם יחד. רוסיה סברה שארצות הברית ונאט"ו חורגות מהמנדט של מועצת הביטחון של האו"ם משנת 1973, שרוסיה תמכה בו בזמנו. מנדט זה אישר שימוש בכוח בלוב כדי להגן על אזרחים מפגינים מפני תקיפת כוחות הצבא של משטר קדאפי. מנגד, ארצות הברית אימצה את הגישה של "הובלה מאחור" (Hachigian & Shorr, 2013), שדרשה מבעלות הברית של ארצות הברית בנאט"ו לקבל על עצמן את האחריות לסכסוך, למרות שלא היו בידיהן המשאבים הצבאיים הדרושים כדי לשאת בנטל כזה באופן מלא (Barry, 2011). ארצות הברית מנעה מכוחותיה השתתפות ישירה בלוחמה ב־4 באפריל 2011, כשלושה שבועות לאחר תחילת המבצע (19–20 במארס 2011). אומנם ארצות הברית המשיכה למלא תפקיד תומך חיוני באמצעות לוגיסטיקה, תחמושת ומודיעין, אולם כוחות בריטניה וצרפת הם שהובילו את נאט"ו במתן גיבוי לצבא המורדים שהביס את משטרו של קדאפי ב־20 באוגוסט. לאחר נפילת משטרו של קדאפי, ארצות הברית ויתרה על האחריות לממשלת מעבר לטובת האו"ם. ההתנקשות בשגריר ארצות הברית

שינוייל לכאוס ויעצים את הכוחות הקיצוניים ביותר באזור. ולבסוף, רוסיה לא רצתה שהמערב (ארצות הברית ונאט"ו) יחזור לפעול באופן חד-צדדי באזור, כפי שאירע כמעט עשור קודם לכן בעיראק (Trenin, 2017; Zvyagelskaya, 2013).

ההתקוממות בלוב הייתה מקרה בוחן עבור רוסיה. מוסקבה האמינה שהיא יכולה לעבוד עם המערב באמצעות האו"ם כדי לנהל את המשבר בלוב. כאשר האזור האסור לטיסה על פיה האו"ם הפך למבצע נאט"ו לתמיכה בשינוי המשטר, פוטין האמין כי ארצות הברית ונאט"ו ניצלו את התמיכה שבשתיקה שרוסיה נתנה במשתמע כאשר נמנעה מהצבעה על החלטה 1793 באו"ם. רוסיה הפסידה מכירות נשק פוטנציאליות למשטר קדאפי בהיקף של ארבעה מיליארד דולר, ולפחות עוד שלושה מיליארד דולר בהשקעות אסטרטגיות בנפט ובגז טבעי, אבל מה שהכעיס את פוטין היה התקדים של שימוש בהתערבות הומניטרית כעילה להפרת ריבונות מדינה ולהפלת משטר סמכותני (Blank & Saivetz, 2012). כשפוטין חזר לקרמלין בשנת 2012, הניסיון בלוב הביא אותו לנקוט גישה קשוחה הרבה יותר מול המערב בנוגע למשבר בסוריה. רוסיה חסמה באו"ם כל טיוטת החלטה שעשויה הייתה לשמש בסיס להתערבות זרה בסוריה, ובמקביל החלה לספק למשטר אסד סיוע צבאי לדיכוי האופוזיציה (Trenin, 2017).

פוטין השתמש בחסימה באו"ם לצד התערבות צבאית מוגבלת במשבר בסוריה, כדי להמחיש את מעמדה של רוסיה כמעצמה גדולה במזרח התיכון. בשלב הראשוני (2011-2013), לגישה של רוסיה כלפי סוריה היה ערך סמלי, שעלה מבחינתה על ערך עסקאות הנשק שביצעה עם משטר אסד ועל יכולת הגישה שלה לנמל הימי בטרטוס. יכולתה של רוסיה לסכל שוב ושוב את הפעולה הבינלאומית נגד משטר אסד וליצור את הרושם כי ארצות הברית חסרת אונים לנוכח התנגדותו של אסד ערערה את דימוי הכוח האמריקאי, והוכיחה את ערכה של הידידות עם רוסיה (Nizameddin, 2013). ב-21 באוגוסט 2013 הפעיל משטר אסד נשק כימי נגד כוחות האופוזיציה בע'ז'טה, פרוור של דמשק. בתקיפה נהרגו 1,400 איש, בהם יותר מ-400 ילדים. ממשל אובמה מצא עצמו תחת לחץ עצום לאכוף את הקו האדום שהציב ולתקוף את משטר אסד. בשולי פסגת ה-G20 בסנט פטרסבורג בתחילת ספטמבר הציע פוטין לארצות הברית עסקה: לסלק את מאגר הנשק הכימי של סוריה בתמורה לכך שארצות הברית תימנע ממתקפה צבאית נגד משטר אסד. אובמה, שלא היה משוכנע בערך של תקיפת משטר אסד, לקח את ההצעה

חוסר הרצון של אובמה בהתערבות ישירה בסוריה נתפס בעיני גורמי הממשל כ"תיקון" של מדיניות, ולא כסימן לנסיגה אמריקאית. ארצות הברית סברה שהיא מחזירה את היציבות על ידי הפעלת מדיניות של ריסון ולא של תוקפנות, כך על פי שני פקידים לשעבר בממשל אובמה, סטיבן סיימון וג'ונתן סטיבנסון (2015). במזרח התיכון, הסעודים, שעשו כל שביכולתם כדי לתמרץ, לעודד ולדרבן את ארצות הברית להתערב בסוריה, התייחסו לריסון האמריקאי כאל "אסון" אסטרטגי (Obaid, 2016a), משום שראו בשיווי משקל חדש עם איראן תיקון שלילי לסטטוס קוו האזורי. ראש ממשלת קטר דאז, חמד בן ג'אסם בן ג'בר אל ת'אני, טען באפריל 2013 כי "ארצות הברית צריכה לעשות יותר" בסוריה, והוסיף: "אני מאמין שאילו עצרנו זאת לפני שנה, לא היינו רואים עכשיו את האנשים הרעים שאתם מדברים עליהם" ("U.S. wary as Qatar ramps up", 2013).

פוטין השתמש בחסימה באו"ם לצד התערבות צבאית מוגבלת במשבר בסוריה, כדי להמחיש את מעמדה של רוסיה כמעצמה גדולה במזרח התיכון.

רוסיה מצילה את הקו האדום של אובמה, 2013

מלחמת האזרחים בסוריה סללה את הדרך לשובה של רוסיה למזרח התיכון. התקוממויות האביב הערבי במזרח התיכון ב-2011 הציבו אתגר אסטרטגי לרוסיה, שרואה במזרח התיכון את סביבתה השכנה. ארבעה גורמים עיצבו את האופן שבו רוסיה הגיבה לאביב הערבי. ראשית, רוסיה חששה שמחאות האביב הערבי הן המשך ל"מהפכות הצבע" שהתרחשו בסרביה (2000), בגיאורגיה (2003), באוקראינה (2004-5) ובקירגיזסטן (2005), שבהן מחאות עממיות הפילו ממשלות מכהנות. הקרמלין סבר שהמערב מעודד את המפגינים במזרח התיכון ותומך בהם. רוסיה האמינה שהמערב להוט לראות משטרים פגיעים וסמכותניים מוחלפים בדמוקרטיית בסגנון מערבי, שיתיישרו עם ארצות הברית ואירופה. שנית, התעורר חשש מסוים שהאביב הערבי יגביר את התיאבון של המערב לתמוך בארגונים לא-ממשלתיים השואפים לקדם את הדמוקרטיה ברוסיה. ואכן, נראה כי המחאה ההמונית במוסקבה בחורף 2011-2012 חיזקה תפיסה זו. שלישית, מומחים לאזור המזרח התיכון ברוסיה הטילו ספק ביכולת של ההתקוממויות הערביות להוביל לשינויים הדמוקרטיים שהמערב עודד. הם סברו שהתוצאה הסבירה יותר תהיה "חורף אסלאמיסטי",

יותר נגד משטר אסד בעתיד (Becker-Yakob, 2019; Deutsch, 2018; Hart, 2018).¹ עסקת הנשק הכימי הוכיחה גם את ערכה של שותפות עם רוסיה. רוסיה סיפקה למשטר אסד בתקופה זו לא רק נשק אלא גם מודיעין אסטרטגי, הגנה מול המוסדות הבינלאומיים ותבונה דיפלומטית חיונית מול ארצות הברית במהלך המשבר שאיים להפיל את המשטר.

המדינה האסלאמית וטביעת הרגל הקלה של ארצות הברית, 2014-2015

ביוני 2014 גבר ארגון המדינה האסלאמית (דאע"ש) על צבא עיראק וכבש את מוסול, וכתוצאה מכך נוצר לחץ על ממשל אובמה לפרוס מחדש את כוחות ארצות הברית באזור. דאע"ש, שהוביל התקוממות שהלכה וגברה בעיראק ובסוריה בין 2011 ל-2014, ריסק את הגבול המערבי של עיראק ואת הגבול המזרחי של סוריה והקים ח'ליפות טריטוריאלית על חלקים גדולים משטחי עיראק וסוריה. הישות הריבונית החדשה שלטה בשטח בגודל דומה לזה של בריטניה ושאפה להתרחב מערבה ומזרחה בעת ובעונה אחת. ממשל אובמה הגדיר את האסטרטגיה שלו בספטמבר 2014 להביס את המדינה האסלאמית במונחים של משימה נגד טרור. הממשל הבטיח לבצע תקיפות אוויריות בעיראק ובסוריה, לשחק פעולה עם כוחות צבא עיראק, להגדיל את הסיוע לאופוזיציה הסורית, לנתק את מקורות המימון ולבלום את זרימת הלוחמים הזרים לאזור (Statement by the President, 2014, on ISIL). בפועל, ארצות הברית נלחמה נגד דאע"ש בכך שסיפקה תמיכה אווירית ומודיעין לשותפיה המקומיים בעיראק ובסוריה, ששימשו עבורה "מגפיים על הקרקע" במערכה זו.² הקואליציה האמריקאית תרמה גם יחידות רבות ערך של כוחות מיוחדים כדי לתמוך בשותפיה המקומיים בשטח.

בעיראק, ארצות הברית חברה רשמית לצבא עיראק (ISF) ולכוחות הפשמרגה של הממשלה האזורית של כורדיסטן (KRG) למטרת המאבק בדאע"ש. עם זאת, ארצות הברית מצאה עצמה מעניקה בעקיפין חיפוי אווירי גם לאל-חשד א-שעבי (כוחות ההתגייסות העממית, PMF) – מיליציות עיראקיות שיעיות שרבות מהן אורגנו, חומשו והוכשרו על ידי איראן (PMF Robinson, 2016; Weiss, 2015). בסוריה העניקה ארצות הברית סיוע אווירי ליחידות להגנת העם הכורדיות (YPG – Yekîneyên Parastina Gel), שנלחמו נגד המצור שהטיל דאע"ש על כובאני באוקטובר 2014. התמיכה הובילה לשותפות אסטרטגית חשובה עם הכורדים הסורים. יחידות YPG היוו בסופו של דבר את עמוד השדרה הצבאי של הכוחות הסוריים הדמוקרטיים (SDF) שארגנה ארצות

הרוסית בשתי ידיים. מלבד סילוק כמויות גדולות של נשק כימי מסוריה, לעסקה היו שלוש השלכות משניות אך חשובות לא פחות.

ראשית, העסקה קיבעה את הרושם של רבים באזור, כמו תמים אמיר קטר, ארדואן נשיא טורקיה והנסיך הסעודי טורקי אל-פייסל, כי לאובמה לא היה שום רצון להשתמש בכוח הצבאי האמריקאי (Erlanger, 2013; "Obama's HH the Emir's address", 2016; "Turkey's Erdogan says policy in Syria", 2016; "Assad buying time", 2013). ארדואן כינה את עסקת הנשק הכימי עם רוסיה "הפדיחה הגדולה"; תמים אמר כי ארצות הברית לא מוכנה "לנקוק אצבע" כדי לאכוף את הקו האדום שלה; והנסיך פייסל טען שלממשל אובמה "יש בעיית אמון" ואמינות. בספטמבר 2013 התייחס העיתון הרשמי של משטר אסד א-ת'ורה להחלטתו של אובמה שלא להשתמש בכוח כאל תחילתה של "נסיגה אמריקאית היסטורית" (Bayoumy & Younglai, 2013). אובמה מצידו האמין שהוא משיג יותר בכך שהוא ממיר הרתעה בפירוק מנשק, אך בפועל לא השיג את שניהם (Baker, 2017).

שנית, המהלך הכשיר את מעמדה של רוסיה כמעצמה גדולה בסכסוך בסוריה, ובאופן רחב יותר במזרח התיכון, מבלי להרתיע את אסד ואת רוסיה משימוש בנשק כימי במלחמה (Lynch, 2017; Melham, 2017). שלישית, הסכם האמריקאי-רוסי מספטמבר 2013, שנכלל בסופו של דבר בהחלטה 2118 של מועצת הביטחון של האו"ם, הציב תנאי להפעלת כוח נגד משטר אסד אם הוא יפר את העסקה (Lund, 2017): "במקרה של אי-ציות, לרבות העברה בלתי מורשית, או כל שימוש בכלי נשק כימי [הדגשת המחבר] על ידי מי מהצדדים בסוריה, תנקוט מועצת הביטחון של האו"ם אמצעים מכוח סעיף VII לאמנת האו"ם ("Framework for elimination of Syrian chemical weapons", 2013) סעיף VII מאפשר לקהילה הבינלאומית לאשר שימוש בסנקציות ובכוח צבאי (Chapter VII, n.d.). אולם רוסיה השתמשה בהסכם עם ארצות הברית ובמעמדה באו"ם כדי לערער כל תגובה נחרצת להפרות ההסכם החוזרות ונשנות של משטר אסד, שהחלו כמעט מייד: מתוך 161 המתקפות הכימיות שתועדו בין 2012 ל-2016, "77 אחוזים אירעו לאחר שעברה החלטה 2118 של מועצת הביטחון של האו"ם, המורה על עצירת השימוש בנשק הכימי הסורי וחסול המאגר" (Hersman, 2016). רוסיה הצליחה להגן על משטר אסד מפני תקיפות צבאיות אמריקאיות בספטמבר 2013, אך גם השתמשה בהסכם של האו"ם עם ארצות הברית כדי לערער מנגנונים מוסדיים בינלאומיים שיכלו לאפשר נקיטת פעולה תקיפה

בעומאן החל ממארכס 2013 (קדמו להן מגעים ראשוניים ביולי 2012), וחוסר הרצון של אובמה להשתמש בכוח ולהעניש את אסד בספטמבר 2013 היה קשור להתחלה הרגיש של המגעים הדיפלומטיים החשאיים של ארצות הברית עם איראן כמה חודשים קודם לכן. ארצות הברית הסכימה לבודד את המשא ומתן בנושא הגרעין מהמעורבות האזורית של איראן בסוריה, בעיראק, בלבנון ובתימן. מכאן התפתח משא ומתן בינלאומי רב-צדדי שנמשך 20 חודשים והוביל לחתימה על 'תוכנית הפעולה המשותפת' ב-14 ביולי 2015. פחות משבועיים לאחר חתימת הסכם הגרעין, קאסם סולימאני, מפקד כוח קודס האיראני, שהיה אחראי על המעורבות האיראנית בעיראק ובסוריה, נסע לרוסיה (תוך הפרה של הסנקציות המערביות) ונפגש עם הנשיא ולדימיר פוטין. במהלך הביקור (24-26 ביולי 2015) הציג סולימאני לפוטין תוכנית להתערבות צבאית להצלת משטר אסד הנחלש במהירות. הצלת משטרו של אסד הייתה תמיד אמצעי למטרה גדולה יותר עבור רוסיה (Baev, 2016). המטרה הסופית של רוסיה בסוריה הייתה לאלץ את ארצות הברית "לראות במוסקבה יריבה שוות ערך" (Lukyanov, 2016; ראו גם: Baev, 2016; Yaari, 2015). רוסיה שואפת להיות "מכתירת שליטים" אזורית כמו ארצות הברית (Lain, 2016; Sutyagin, 2016; ראו גם: Mardell, 2016).

בספטמבר 2015 יזמו רוסיה ואיראן התערבות צבאית מסיבית למניעת קריסתו של משטר אסד, שכבר איבד באופן קבוע שטח וכוח אדם לאופוזיציה הג'האדית (Zisser, 2015). העילה של רוסיה להתערבות הייתה הגשת סיוע אווירי למשטר במאבקו נגד דאע"ש (Williams & Souza, 2016). עם זאת, המשטר ושותפיו לא תקפו את דאע"ש בסוריה אלא כיוונו לברית ג'יש אל-פתח (צבא הכיבוש) ולקבוצות אופוזיציה סוריות אחרות שקיבלו סיוע מהמערב והתבססו באזורים מחוץ לשטח שבשליטת דאע"ש (Balanche, 2015). למעשה, מטרתה של רוסיה הייתה להבטיח שהמשטר הסורי יהיה "השחקן הגליטימי והמרכזי היחידי בסוריה שראוי לגיבוי" (Kofman, 2015).

העיתוי של שני האירועים נשקל בקפידה. ההתערבות הצבאית הרוסית והאיראנית לא התרחשה עד שהתברר כי לאובמה תהיה תמיכה מספקת בקונגרס להסכם הגרעין, שתמנע הטלת וטו (Barmin, 2015). הממשל האמריקאי השקיע את כל הונו הפוליטי מבית להבטחת ההסכם, ורוסיה ואיראן הימרו כי ממשל אובמה לא יסכן את ההסכם בגלל התערבות בסוריה. ממשל אובמה סבר כי ההסכם הוא האמצעי הטוב ביותר העומד לרשותו כדי למנוע מאיראן להשיג נשק גרעיני, אולם מדינות האזור

הברית, והיו כוח רב-אתני שביצע את רוב הלחימה נגד דאע"ש בצפון-מזרח סוריה ובעמק נהר הפרת. הגישה החדשה של הצבא האמריקאי ללחימה בדאע"ש כונתה "על ידי, עם ובאמצעות" ("BWT"), בהתייחס לשותפויות שיצרה ארצות הברית בשטח (Kaplan, 2019).

הממשל האמריקאי השקיע את כל הונו הפוליטי מבית להבטחת ההסכם, ורוסיה ואיראן הימרו כי ממשל אובמה לא יסכן את ההסכם בגלל התערבות בסוריה.

יש לראות גישה זו כחלק מהמאמץ של צבא ארצות הברית לספק את האמצעים להשגת מטרתו של אובמה "להתאים לגודל הנכון" ("rightsizing") את "טביעת הרגל" של ארצות הברית באזור. התוצאה היא שנדרשו שלוש שנים וחצי עד שהקואליציה בראשות ארצות הברית כבשה מחדש את השטח שלטענת דאע"ש היה הח'ליפות שלו בסוריה ובעיראק, למרות העליונות הצבאית המובהקת שלה. ארבעה גורמים תרמו לכך: ראשית, הקואליציה האמריקאית התמודדה עם המשימה המורכבת של זיהוי ותיאום עם שותפים מתחרים בשתי זירות מלחמה שונות. בעיראק נלחמה ארצות הברית נגד דאע"ש באמצעות הצבא העיראקי וכוחות הפשמרגה העצמאיים של הממשלה הכורדית (KRG). בסוריה היה עליה לחבר בין הלוחמים הסונים משבטי הפרת התיכון לבין הכורדים של הקנטונים כובאני וג'זירה; שנית, חוסר הרצון של הקואליציה להשתמש בכוחות קרקעיים משלה הוביל למערכות ממושכות (בארקה ובמוסול, למשל) ולנזק משני רב (Barndollar, 2019); שלישית, ארצות הברית נלחמה בדאע"ש מבלי לתת מענה שלם למלחמת האזרחים שהתקיימה בסוריה בין משטר אסד לאופוזיציה; ובהמשך לכך – נקודה רביעית היא שעבור רבים מהצדדים המעורבים בלחימה, הבסת דאע"ש לא עמדה בראש סדר העדיפויות. טורקיה למשל התמקדה יותר בהבסת משטר אסד ובבלימת האוטונומיה הכורדית, ואילו רוסיה התעניינה יותר בהגנה על משטר אסד ובניצול הסכסוך להרחבת השפעתה הבינלאומית והאזורית מול ארצות הברית.

הסכם הגרעין והמעורבות הרוסית והאיראנית בסוריה, 2015

ב-24 בנובמבר 2013, חודשיים לאחר הסכם סילוק הנשק הכימי בין ארצות הברית ורוסיה, חתמו קבוצת מדינות ה-P5 + 1 (חברות מועצת הביטחון וגרמניה) עם איראן על הסכם ביניים בנושא הגרעין. ארצות הברית ואיראן יזמו שיחות בערוץ חשאי, שהתנהלו

פני כוח צבאי, ובכך צמצם את המינוף הפוליטי העומד לרשות ארצות הברית, בהתחשב בכוחה הצבאי העצום.

המזרח התיכון מנסה "עזרה עצמית", 2020-2015

אסטרטגיית הביטחון הלאומי של ארצות הברית בשנת 2015 גרסה כי המטרה של ארצות הברית להביא ליציבות ארוכת טווח במזרח התיכון תלויה ב"שותפות שיכולות להגן על עצמן". ואכן, "דוקטרינת האחריות" של אובמה, המעוגנת באמונה ששותפותיה של ארצות הברית צריכות לעשות יותר כדי להגן על עצמן, הייתה עניין עקבי בגישה של ממשל אובמה לאזור (Hachigian & Shorr, 2013). גישה זו זכתה לחיזוק, אם כי באופן ובסגנון שונים מאוד, בתפיסתו העסקית של ממשל טראמפ באשר להתחייבויות הביטחוניות העולמיות ארוכות השנים של ארצות הברית. שני הנשיאים נטו לראות בשותפויות הביטחוניות של ארצות הברית במזרח התיכון נטל כלכלי ומחויבות אסטרטגית, ולא כלי שיסייע לארצות הברית לשלוט בסיכון, להפעיל השפעה או ליהנות מהגמול של סדר בינלאומי בהובלתה (Schroeder, 1976).

ממשל אובמה יצר רושם שהוא רואה בדיפלומטיה ובכוח צבאי שני אמצעים שמוציאים זה את זה, ולא כאלה שמחזקים זה את זה.

ההוכחה המכרעת לכך ששותפותיה המסורתיות של ארצות הברית באזור הפנימו את הדגש האמריקאי בדבר עזרה עצמית ניכרת במאמצים הנמשכים שלהן – מאז 2015 – להקרין עוצמה מעבר לגבולותיהן. אין זה מקרה שמאמצים אלה נראו בסוריה ובעיראק, בלוב ובתימן – שלוש זירות מלחמה אזורית שבהן המאמץ האמריקאי להפגין ריסון לא הוביל ליציבות, אלא תרם למלחמה ממושכת ולוואקום ביטחוני.

למעט העימות הישראלי-איראני בסוריה, ייתכן שהמאפיין הבולט ביותר במגמת העזרה העצמית להשגת הביטחון היה שרבות מהשותפות האזוריות של ארצות הברית מצאו עצמן עתה משני צידי המתרחס של העימותים:

- בסוף מארס 2015 פתחו המלך הסעודי סלמאן ובנו השאפתני, הנסיך מוחמד, במלחמה נגד ההפיכה החות'ית בתימן, שלתפיסתם של הסעודים נתמכה על ידי איראן (Khashoggi, 2015). המלחמה הפכה לביצה טובענית עבור ערב הסעודית ולאסון הומניטרי עבור תימן (Clausen 2018; Kirkpatrick, 2019). זה לא מנע מאיראן להשתמש בחות'ים נגד הסעודים

ראו את ההסכם מנקודת המבט של הסכם הנשק הכימי בין ארצות הברית לרוסיה בספטמבר 2013, שלכאורה אמור היה לשלול ממשטר אסד יכולת שימוש בנשק כימי, אך בפועל לא עשה זאת. הסכם הנשק הכימי אפשר לאובמה לסגת ממחויבותו לאכוף את הקו האדום, וירושלים וריאד ראו בהסכם הגרעין אמצעי שאובמה ייתלה בו כדי לחמוק מהאופציה הצבאית שתמנע מאיראן השגת נשק גרעיני. אולם ההסכם לא עצר לחלוטין את הגישה של איראן לטכנולוגיות הגרעין ולטכנולוגיות הצבאיות שהיא זקוקה להן כדי להשיג בעתיד נשק גרעיני במסגרת תוכנית הגרעין שלה ("Deficiencies in the Iran nuclear deal", 2015; Morris & Naylor, 2015). באופן כללי, ממשל אובמה אכן ראה בדיפלומטיית הגרעין שלו אמצעי להפחתת המעורבות הצבאית של ארצות הברית באזור.

למעשה, דומה כי ממשל אובמה האמין שפריצת הדרך הדיפלומטית שהושגה מול איראן בהסכם הגרעין ב-2015 תוכל לשמש קרש קפיצה לתיווך הסכם לסיום מלחמת האזרחים בסוריה. סטיבן סיימון וג'ונתן סטיבנסון, פקידים לשעבר בממשל אובמה, כתבו בסוף 2015 כי לכל השחקנים הגדולים בסוריה הייתה תפיסת איום משותפת בנוגע לדאע"ש, שיכלה לשמש בסיס להסכם מדיני לסיום מלחמת האזרחים ול"מתן תוקף להתקרבות לאיראן". הדברים נראו כמו אמונה עיוורת, לנוכח ההתערבות הצבאית האיראנית-רוסית בסוריה שהחלה בספטמבר 2015, לאחר שרוסיה סיפחה את חצי האי קרים בשנת 2014. נראה כי איראן ורוסיה ראו בהתערבותן אמצעי לשמור על יתרוןן בסוריה ודרך להתרועע מפני כל אפשרות שהקואליציה בהובלת ארצות הברית שנלחמה בדאע"ש תרחיב משימתה גם לעבר משטר אסד, ולא מהלך פתיחה לשיפור עמדות לקראת משא ומתן פוטנציאלי עם ארצות הברית, שעשוי היה, להבנתן, "לשקם חלק גדול מהיוקרה האמריקאית שדעכה באזור" (Simon & Stevenson, 2015).

ממשל אובמה יצר רושם שהוא רואה בדיפלומטיה ובכוח צבאי שני אמצעים שמוציאים זה את זה, ולא כאלה שמחזקים זה את זה. דרך צ'ולה, פקיד לשעבר בממשל אובמה, זיהה כנראה נטייה זו כאשר כתב בספרו The Long Game: "כאשר משווים את התנהגותה של רוסיה באוקראינה ובסוריה לגישה האמריקאית, רואים שתי גישות מנוגדות לחלוטין להשגת השפעה, ושתי גישות שונות מאוד למשמעות של עוצמה" (Chollet, 2016). בסוריה, רוסיה שילבה כוח דיפלומטי (בין 2011 ל-2013) עם התערבות צבאית מוגבלת (2015) כדי להגן על משטר אסד ולקדם את האינטרסים הרוסיים. ממשל אובמה, לעומת זאת, העדיף בעיקרון דיפלומטיה על

האמריקאית עם ה-YPG, שנוצרה על רקע גישת "על ידי, עם, ובאמצעות" החדשה שפיתחה ארצות הברית למלחמה באזור (Erdogan urges US to ensure withdrawal", 2019; Kingsley, 2019; "Turkey will walk into" Manbij", 2018). התוצאה של פלישת טורקיה לסוריה הייתה שכוחות אמריקאיים נאלצו שוב ושוב להתמודד עם התנגדות לנוכחותם בסוריה, באופן שיצר נסיבות לעימות חמוש ישיר או עקיף בין ארצות הברית לטורקיה, ששתייהן חברות בנאט"ו.

- לפי ההערכות, ב-2019 ישראל הרחיבה את המערכה בין המלחמות (מב"ם) שהיא מנהלת נגד איראן בסוריה גם לעיראק (Yadlin & Heistein, 2019a). היו דיווחים עקביים על מתקפות צבאיות ישראליות על אתרי אספקה צבאית איראניים ברחבי עיראק (Ahronheim, 2019; Yadlin & Heistein, 2019b). ההתקפות היו תגובה למאמץ האיראני לספק לחזבאללה טילים מדויקים וליצור "מסדרון השפעה" המשתרע מטהראן דרך עיראק, סוריה ולבנון (Adesik, et al., 2019). נכון לראות את הפעילות הצבאית הישראלית המוגברת כחלק מתגובה רחבה לרצון האמריקאי לסגת מההתחייבויות הצבאיות בסוריה ובעיראק בעידן שלאחר דאע"ש (Frantzman, 2020; Schmitt et al., 2020).
- בלוב, ההתערבות הצבאית של טורקיה ב-2020 הטתה את מלחמת האזרחים לטובת הממשלה הרשמית בטרופולי הנתמכת על ידי האו"ם (Walsh, 2020a), אך גרמה להתערבות נגדית גדולה יותר מצד רוסיה ואיחוד האמירויות, אשר יחד עם ערב הסעודית ומצרים העניקו תמיכה חיונית לח'ליפה חפטר מאז 2014 במלחמת האזרחים שהוא מנהל נגד הממשל בטרופולי (Eljarh, 2020; Megerisi, 2019).
- מאז התערבותה של טורקיה בלוב, טורקיה ואיחוד האמירויות הפרו שוב ושוב את אמברגו הנשק שהטיל האו"ם על לוב ב-2011, ושב והאריך ב-2020. בכך הן דחפו את שני הצדדים המתעמתים במלחמת האזרחים למרוץ חימוש מסוכן, למרות סימנים להסכם הפסקת אש קבוע (23 באוקטובר 2020) "Fleshing out the Libya Ceasefire Agreement", 2020; Michaelson, 2020; Walsh, 2020b).

אלה רק כמה דוגמאות מהעשור האחרון. ניתן לכלול בהן גם את הפיכתו של אזור קרן אפריקה לעניין ביטחוני. בפועל, גם השותפים וגם היריבים של ארצות הברית במזרח התיכון פירשו כוונותם ביטחוני את האיפוק הצבאי של ארצות הברית ואת העידוד מצידה לביטחון על בסיס עזרה עצמית. הטיעון המרכזי שהוצג כאן הוא שעמדותיהם של ממשל אובמה וממשל טראמפ

בצפון תימן, בדומה לאופן שבו היא משתמשת בחזבאללה נגד ישראל בדרום לבנון (Knights, 2018).

- באוגוסט 2016, לאחר מלחמה פנימית נגד ה-PKK בדרום-מזרח טורקיה בשנת 2015, פתח ארדואן ב'מבצע מגן הפרת', ושלח את הצבא הטורקי לצפון מערב סוריה כדי לחסום את התפשטות האוטונומיה הטריטוריאלית הכורדית מצפון-מזרח סוריה לעבר הים התיכון.
- בין השנים 2017 ל-2019 גיבתה איחוד האמירויות הערביות את עלייתה של מועצת המעבר הדרומית (STC) בתימן, שהביאה בסופו של דבר לבדלנות בדרום תימן ויצרה "מלחמת אזרחים בתוך מלחמת אזרחים", עם אג'נדות סותרות בין איחוד האמירויות לערב הסעודית לגבי תימן (Hubbard & Al-Batati, 2019; Juneau, 2020; Lackner, 2020; Mukhashaf, 2020; "South Yemen in tumult", 2019).
- בינואר 2018 פתחה טורקיה ב'מבצע ענף הזית', ושלחה שוב כוחות טורקיים אל מעבר לגבול, הפעם כדי לגרש את הכורדים ממחוז עפריין, הנמצא הרחק בצפון-מערב סוריה ומאוכלס ברובו באוכלוסייה כורדית (Gurcan, 2019). במסגרת המבצע גורשו הכורדים מבתיהם ובמקומם הובאו להתיישב בעפריין מורדים סונים תומכי טורקיה (Van Wilgenburg & Holmes, 2019).

הטיעון המרכזי שהוצג כאן הוא שעמדותיהם של ממשל אובמה וממשל טראמפ ופעולותיהם להפעלת כוח ודיפלומטיה במזרח התיכון התפרשו כמנגנון לצמצום המעורבות הצבאית של ארצות הברית במזרח התיכון, אשר ייצג התנתקות מהתפקיד ההיסטורי שארצות הברית קיבלה על עצמה לאחר מלחמת העולם השנייה.

- באוקטובר 2019 התירה ארצות הברית לטורקיה לצאת ל'מבצע מעין השלום' (Donald Trump gives the "green light", 2019; Williams, 2020), שבפועל השמיד את האוטונומיה הכורדית בצפון-מזרח סוריה והביא לכיבוש טורקי של האזור (Testekin, 2020). האוטונומיה הכורדית בצפון סוריה הייתה תוצאה נלווית של השותפות בין הכורדים הסורים לבין ארצות הברית במלחמה נגד דאע"ש בסוריה (As) "Euphrates Shield, Olive Branch completed", 2019; Ignatius, 2019; Kanat & Hannon, 2019; Sly et al., 2019). טורקיה, החברה בנאט"ו לצד ארצות הברית, גינתה בתוקף את השותפות

האזור ישפוט את מידת מחויבותו של ממשל ביידן למזרח התיכון באותו אופן ששפט את קודמיו בתפקיד: על ידי מדידת הפער שבין הצהרותיו למעשיו.

לאן מועדות פניו של ממשל ביידן?

האזור ישפוט את מידת מחויבותו של ממשל ביידן למזרח התיכון באותו אופן ששפט את קודמיו בתפקיד: על ידי מדידת הפער שבין הצהרותיו למעשיו. ביידן ואנשיו מתמודדים גם עם האתגר של בידול השקפותיו וגישתו לאזור מאלה של ממשל אובמה, אשר ביידן וצוותו מילאו בו תפקיד חשוב. כך למשל, היועץ לביטחון הלאומי הנכנס, ג'ייק סאליבן, מילא תפקיד בהקמת הערוץ הדיפלומטי החשאי מול איראן (דרך עומאן) בשנים 2012-2013, אשר הוביל להסכם הגרעין בשנת 2015. אנטוני בלינקן, שר החוץ החדש, סייע בתכנון הסגת כוחות הלחימה האמריקאיים מעיראק עד אוגוסט 2010. דבריו של בלינקן כי ביידן ישים דגש רב יותר על אזור הודו-פסיפיק, וכי "כעניין של הקצאת זמן וסדרי עדיפויות תקציביים, אני חושב שאנחנו נעשה פחות במזרח התיכון, ולא יותר" (Mead, 2020), אשר נאמרו במסגרת קמפיין הבחירות ביולי 2020, רק מחזקים את התפיסה באזור כי ההתנתקות מהמזרח התיכון אינה תפנית בלתי צפויה במדיניות האמריקאית אלא תכונה מאפיינת שלה.

ג'ייק סאליבן, היועץ לביטחון לאומי בממשל ביידן הנכנס, ודניאל בנעים, לשעבר כותב נאומי מדיניות החוץ של ביידן וחבר בצוות תכנון המדיניות במחלקת המדינה של ארצות הברית, כתבו מאמר שהתפרסם בכתב העת Foreign Affairs תחת הכותרת "הזדמנות לאמריקה במזרח התיכון". המאמר חוזר לרבים מאותם נושאים ששימשו לתמיכה בגישתו של ממשל אובמה כלפי המזרח התיכון. לטענת המחברים, "ארצות הברית ניסתה שוב ושוב להשתמש באמצעים צבאיים כדי להביא לתוצאות שאינן ניתנות להשגה במזרח התיכון. הגיעה העת לנסות להפעיל דיפלומטיה כוחנית כדי לייצר תוצאות יציבות יותר". בה בעת, המאמר מבהיר כי ארצות הברית תצמצם את נוכחותה הצבאית באזור. המחברים מתייחסים למתח שבין שתי המטרות הללו כאל "השחלת החוט במחט", או "מהי הדרך הטובה ביותר לאזן בין שאיפה דיפלומטית לבין הרצון לצמצם את טביעת הרגל הצבאית של ארצות הברית". המפתח להשחלת החוט במחט, לטענתם, הוא "למצוא גישה קונסטרוקטיבית יותר כלפי איראן, החיונית לפריסה מחדש של הכוחות האמריקאיים באזור לאורך זמן". לשיטתם, האמצעים להשיג זאת הם חידוש דיפלומטיית

ופעולותיהם להפעלת כוח ודיפלומטיה במזרח התיכון התפרשו כמנגנון לצמצום המעורבות הצבאית של ארצות הברית במזרח התיכון, אשר ייצג התנתקות מהתפקיד ההיסטורי שארצות הברית קיבלה על עצמה לאחר מלחמת העולם השנייה, בניסיון לנהל את ענייני הביטחון של האזור באמצעות ארכיטקטורה של שותפויות אזוריות. המונחים "שיווי משקל גיאופוליטי" ו"סבלנות אסטרטגית" של ממשל אובמה היו למעשה לשון נקייה שננקטה כדי לאותת על הכוונה לצמצם ולשנות את אופי ההתחייבויות הביטחוניות של ארצות הברית במזרח התיכון. התייחסותו של אובמה ליצירת "שיווי משקל גיאופוליטי" בין הסונים לשיעים במזרח התיכון הייתה דרכו להביע איאמון בכך ששימוש בכוח צבאי אמריקאי כדי להגן על ערב הסעודית מפני איראן הוא אכן אינטרס אמריקאי. המונח "סבלנות אסטרטגית" שימש גם הוא מסווה להצדקת אירצונה של ארצות הברית להתעמת עם משטר אסד בסוריה (U.S. National Security Strategy, 2015).

בתקופת ממשל טראמפ המשיכה ארצות הברית לעודד ביטחון על בסיס עזרה עצמית באזור, מה שגרם לסעודים ולאיחוד האמירויות להטיל מצור על קטר, אם כי ללא הצלחה. סכסוך זה הוא מופע משני של עימות סוני פנימי נרחב יותר בין מחנות תומכי האחים המוסלמים לבין המתנגדים להם, המיוצגים על ידי קטר וטורקיה מצד אחד, ומנגד על ידי ערב הסעודית, איחוד האמירויות ומצרים. כל הצדדים הללו הם שותפים ביטחוניים מסורתיים של ארצות הברית, שמולם יש לארצות הברית מנוף פוליטי מסוים. כמו כן, ממשל טראמפ המשיך בגישת האפוק של ממשל אובמה, בכך שהמחיש לסעודים כי ארצות הברית לא תשתמש בכוחה הצבאי כדי להגיב על תקיפת טילי השייט והמזל"טים ששיגרה איראן ב־14 בספטמבר 2019 לעבר תשתיות הנפט הסעודיות באבקי ובח'וריס. אפילו החלטתו הפתאומית של ממשל טראמפ לחסל את מפקד כוח קודס האיראני קאסם סולימאני בינואר 2020 – חיסול שעורר גלי זעזוע באזור ובלם את מאמצי איראן להקרין כוח בעיראק ובסוריה – לא שינתה את התפיסה הרווחת שארצות הברית מבקשת להתנתק מהאזור (Kupchan, 2020; "In light of the Expected American Withdrawal", 2020; לתפיסה אחרת ראו: Rand & Miller, 2020). הממשל האמריקאי החדש לא יישפט על פי מערך הכוח הצבאי שהוא יבסס במזרח התיכון אלא על פי הדרך שישתמש בו. כוח ודיפלומטיה אינם מוציאים זה את זה אלא הם שני צדדים של אותו מטבע, שמאז ומתמיד השלימו וחיצקו זה את זה בדרך שבה ארצות הברית מנהלת את קשריה עם בעלי בריתה ויריביה באזור.

הברית כבר לא תהיה פרדוקס, היא פשוט תהפוך למציאות.

ד"ר ברנדון פרידמן הוא ראש מערך המחקר במרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל אביב. ברנדון הוא גם העורך הראשי של כתב העת של מרכז דיין, Bustan: The Middle East Book Review. ברנדון פעיל ביוזמות "Track II" בנושאי ביטחון אזוריים מאז 2007. המונוגרפיה שלו, "קץ עידן פקס בריטניה במפרץ הפרסי, 1968-1971", פורסמה על ידי פלגרייב מקמילן בשנת 2020.

מקורות

- Adesik, D., McMaster, H.R., Taleblu, B., (2019, June 18). Burning the bridge: The Iranian land corridor to the Mediterranean. Foundation for the Defense of Democracies (FDD). <https://www.fdd.org/analysis/2019/06/18/burning-bridge/>
- Ahronheim, A. (2019, August 22). Is Israel going after Tehran in broad daylight? *Jerusalem Post*. <https://www.jpost.com/Arab-Israeli-Conflict/Is-Israel-in-the-cross-hairs-of-Israeli-strikes-Analysis-599307>
- Al Shayji, A. (2013, February 17). In search of Obama's Middle East legacy. *GulfNews.com*. <https://gulfnews.com/opinion/op-eds/in-search-of-obamas-middle-east-legacy-1.1147430>
- As Euphrates Shield, Olive Branch completed, Turkey ready to push next stage in N Syria. (2019, August 7). *Daily Sabah*. <https://www.dailysabah.com/war-on-terror/2019/08/07/as-euphrates-shield-olive-branch-completed-turkey-ready-to-push-next-stage-in-n-syria>
- Baev, P. (2016, October 7). Order from chaos: Moscow gambles on raising the stakes — in Syria and across the board. Brookings Institute.
- Bahgat, G. & Sharp, R. (2014). Prospects for a new strategic orientation in the Middle East. *Mediterranean Quarterly* 25 (3), 27-39. <https://doi.org/10.1215/10474552-2772244>
- Baker, P. (2017, April 9). For Obama, Syria chemical attacks shows risk of deals with dictators. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2017/04/09/us/politics/obama-syria-chemical-weapons.html>
- Balanche, F. (2015, September 30). Initial Russian strikes in Syria are not targeting ISIS. Policy Analysis, Washington Institute for Near East Policy (WINEP). <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/initial-russian-strikes-syria-are-not-targeting-isis>
- Barmin, Y. (2015, October 13). Russia's military role in Syria: A byproduct of the Iran deal? *Russia Direct*. <https://russia-direct.org/opinion/russias-military-role-syria-could-be-byproduct-iran-nuclear-deal>
- Barndollar, G. (2019, March 5). A French officer speaks the truth about the war in Syria. *DefenseOne*. <https://www.defenseone.com/ideas/2019/03/french-officer-speaks-truth-about-war-syria/155304/>

הגרעין, הפחתת המתיחות האזורית וכינון "דיאלוג אזורי מובנה" בהובלה אמריקאית, בעיקר בין איראן לערב הסעודית. ניכר שהחזון של בנעים וסאליבן הוא צמצום הנוכחות הצבאית האמריקאית במזרח התיכון, בתאימות עם מדיניות המבוססת על של מזעור הצורך בפעולה צבאית אמריקאית (Benaim & Sullivan, 2020).

קרוב לוודאי שממשל ביידן יעמוד במבחן במהלך מאה הימים הראשונים שלו בתפקיד, בדרכים שנועדו לקבוע את החלטת הממשל החדש להפגין "הרתעה צבאית אמינה", שלטענת בנעים וסאליבן היא חלק מהאסטרטגיה שלו. אסד העמיד במבחן את החלטתו של ממשל טראמפ במהלך מאה הימים הראשונים שלו בתפקיד, וסביר להניח שגם מנהיגי האזור יבדקו את ביידן. מבחנו הראשון של טראמפ היה ב־4 באפריל 2017, כאשר לפי הדיווחים ממשל אסד הרג עשרות אנשים באמצעות גז סרין שהופעל נגד מורדים בצפון מחוז אידליב. ממשל טראמפ הגיב בתקיפת בסיס חיל האוויר א־שעיראת מדרום־מזרח לעיר חומס באמצעות 59 טילי שיוט. פקידי ממשל אמריקאיים האמינו כי בסיס חיל האוויר שימש לאחסון חומרים כימיים ולשיגור מתקפות נשק כימי בשנת 2015. תקיפות הטילים פגעו בתשתית הבסיס אך לא איימו על המשטר ולא השפילו את צבאו. יתרה מכך, התקיפות לא אותתו על "שינוי מעמיק במדיניות ארצות הברית" ולא הוכיחו נחישות רבה יותר להתעמת עם משטר אסד בסוריה (Byman, 2017).

המבחנים לממשל החדש צפויים להתרחש במקביל לחידוש המעורבות הדיפלומטית האמריקאית מול איראן. אמינותו של הממשל כמתווך דיפלומטי תהיה תלויה ביכולתו לשכנע את יריביו ושותפיו שארצות הברית עודנה מוכנה להשתמש בכוח צבאי (בשילוב עם דיפלומטיה) בצורה ישירה או כתמיכה בשותפותיה, כאשר מאתגרים את נוכחותה והשפעתה באזור. איראן תבחן את כוחות ארצות הברית בעיראק ובסוריה; רוסיה, משטר אסד, איראן וטורקיה צפויים כולם להעמיד במבחן את נוכחות ארצות הברית בסוריה, ובפרט את תמיכתה של ארצות הברית בכוחות הסוריים הדמוקרטיים (SDF); טורקיה עשויה להשתמש במפגן כוח גם כדי לבחון את שותפיה של ארצות הברית במזרח הים התיכון ובצפון־מזרח סוריה. האופן שבו תגיב ארצות הברית למבחנים אלה ימלא תפקיד מכריע בקביעה אם ממשל ביידן יקבל את ההזדמנות "להשחיל את החוט במחט" במזרח התיכון. אם הממשל החדש לא יהיה מוכן או מסוגל להפגין הרתעה צבאית אמינה לצד סדר היום הדיפלומטי השאפתני שלו, התפיסה האזורית של נסיגת ארצות

- Eljarh, M. (2020, June 1). Turkey's intervention in Libya disrupts the UAE but opens the door for Russia. Fikra Forum. <https://www.washingtoninstitute.org/fikraforum/view/Turkey-Intervention-Libya-UAE-Russia-USA-Middle-East>
- Entous, A. & Gorman, S. (2013, December 31). Behind Assad's comeback, a mismatch in commitments. *The Wall Street Journal*. <https://www.wsj.com/articles/behind-assad8217s-comeback-a-mismatch-in-commitments-1388514706?tesla=y>
- Erdoğan urges US to ensure withdrawal of YPG/PKK. (2019, October 21). *Hurriyet Daily News*.
- Erlanger, S. (2013, December 15). Saudi prince criticizes Obama administration, citing indecision in the Middle East. *The New York Times*.
- Fleshing out the Libya ceasefire agreement. (2020, November 4). International Crisis Group.
- Framework for elimination of Syrian chemical weapons. (2013, September 14). U.S. State Department. <https://2009-2017.state.gov/r/pa/prs/ps/2013/09/214247.htm>.
- Frantzman, S. (2020, June 21). Bolton: Dermer said Trump's Syria withdrawal — 'worst day' of Trump admin. *Jerusalem Post*. <https://www.jpost.com/middle-east/bolton-dermer-said-trumps-syria-withdrawal-worst-day-of-trump-admin-632262>
- Goldberg, J. (2016). The Obama Doctrine. *The Atlantic*. <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2016/04/the-obama-doctrine/471525/>
- Gurcan, M. (2019, March). Assessing the post-July 15 Turkish military. *Policy Notes #59*, Washington Institute of Near East Policy (WINEP). <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/assessing-post-july-15-turkish-military-operations-euphrates-shield-and-olive>
- Hachigian, N., & Shorr, D. (2013). The Responsibility Doctrine. *Washington Quarterly* 36(1), 73-91. <https://doi.org/10.1080/0163660X.2013.751652>
- Hamid, S. (2015 October 9). Islamism, the Arab Spring, and the failure of America's do-nothing policy in the Middle East. *The Atlantic*. <https://www.theatlantic.com/international/archive/2015/10/middle-east-egypt-us-policy/409537/>
- Hart, J. (2018, June 18). Confrontation at the OPCW: How will the international community handle Syria and Skripal? *War on the Rocks*. <https://warontherocks.com/2018/06/confrontation-at-the-opcw-how-will-the-international-community-handle-syria-and-skripal/>
- Hersman, R. (2016, April 26). Syria's toxic wars: Chemical weapons are undermining deterrence and nonproliferation. *War on the Rocks*.
- HH the Emir's address to the UN General Assembly. (2016, September 20). Qatari Embassy in Washington D.C. <https://washington.embassy.qa/en/news/detail/2016/10/11/hh-the-emir-s-address-to-the-un-general-assembly>
- Hill, C. (2014, October 2). How the Obama administration ignored Iraq. *Politico*. <https://www.politico.com>
- Barry, B. (2011). Libya's lessons. *Survival* 53(5), 5-14. <https://doi.org/10.1080/00396338.2011.621622>
- Bayoumy, Y. & Younglai, R. (2013, September 2). Scornful Syria hails 'historic American retreat' as Obama hesitates. *Reuters*.
- Becker-Yakob, U. (2019, June). Countering the use of chemical weapons in Syria: Options for supporting international norms and institutions. Non-Proliferation and Disarmament Papers No. 63, SIPRI.
- Benaim, D., & Sullivan, J. (2020, May 22). America's opportunity in the Middle East: Diplomacy could succeed where military force has failed. *Foreign Affairs*.
- Blank, S. & Saivetz, C. (2012). Playing to lose? *Problems of Post Communism* 59(1), 3-14. DOI: 10.2753/PPC1075-8216590101
- Brands, H. (2016). Barack Obama and the dilemmas of American grand strategy. *The Washington Quarterly* 39(4), 101-125. <https://doi.org/10.1080/0163660X.2016.1261557>
- Brooks, S. G., Ikenberry, G. Wohlforth, W. C. (2012/13). Don't come home, America: The case against retrenchment. *International Security* 37(3), 7-51.
- Brooks, S. G., & Wohlforth, W. C. (2015/16). The rise and fall of the great powers in the twenty-first century. *International Security* 40(3), 7-53.
- Byman, D. (2017, April 7). What effect will Trump's airstrikes really have? Brookings Institute.
- Chapter VII. (n.d.). <http://www.un.org/en/sections/un-charter/chapter-vii>.
- Chollet, D. (2016). *The long game: How Obama defied Washington and redefined America's role in the world*. Public Affairs.
- Chollet, D. & Fishman, B. (2015). Who lost Libya? Obama's intervention in retrospect. *Foreign Affairs* 94(3), 154-159. <http://www.jstor.org/stable/24483675>
- Chollet, D., Sullivan, J., Simes, D. & Long, M.B. (2017). U.S. commitments in the Middle East: Advice to the Trump administration. *Middle East Policy* 24(1), 5-34.
- Clausen, M.L. (2018). Competing for control over the state: The case of Yemen. *Small Wars & Insurgencies* 29(3), 560-578. <https://doi.org/10.1080/09592318.2018.1455792>
- Deficiencies in the Iran nuclear deal. (2015, August 3). Israel Ministry of Foreign Affairs. <https://mfa.gov.il/MFA/ForeignPolicy/Iran/Pages/Deficiencies-in-the-Iran-nuclear-deal-3-Aug-2015.aspx>
- Deutsch, A. (2018, November 20). Russia fails to curb new powers of chemical weapons watchdog. *Reuters*. <https://www.reuters.com/article/us-chemicalweapons-blame/russia-fails-to-curb-new-powers-of-chemical-weapons-watchdog-idUSKCN1NP1RH>
- Donald Trump gives the green light for Turkey to invade Northern Syria. (2019, October 7). *The Economist*. <https://www.economist.com/middle-east-and-africa/2019/10/07/donald-trump-gives-turkey-the-green-light-to-invade-northern-syria>

- Kofman, M. (2015, October 21). The Russian intervention in Syria: Policy options and exit strategies. War on the Rocks. <http://warontherocks.com/2015/10/the-russian-intervention-in-syria-policy-options-and-exit-strategies/>
- Kupchan, C. (2020, October 21). America's pullback must continue no matter who is president. *Foreign Policy*. <https://foreignpolicy.com/2020/10/21/election-2020-smart-retrenchment/>
- Kuperman, A. (2015). Obama's Libya debacle: How a well-meaning intervention ended in a failure. *Foreign Affairs* 94(2), 66-77.
- Lackner, H. (2020, May 8). The Yemen conflict: Southern separatism in action. European Council of Foreign Relations (ECFR).
- Lain, S. & Sutyagin, I. (2016, August). The view from Moscow. In A. B. Tabrizi & R. Pantucci (Eds.). *Understanding Iran's Role in the Syrian Conflict*. Occasional Paper (17-24). Royal United Services Institute.
- Lipner, S. (2017, November 25). How Obama and Trump left a vacuum in the Middle East. *Politico*. <https://www.politico.eu/article/how-us-president-barack-obama-donald-trump-left-a-vacuum-in-the-middle-east/>
- Lukyanov, F. (2016). Putin's foreign policy: The quest to restore Russia's rightful place. *Foreign Affairs* 95(3).
- Lund, A. (2017, February 3). Red line redux: How Putin tore up Obama's 2013 Syria deal. The Century Foundation.
- Lynch, C. (2017, May 19). To assuage Russia, Obama administration backed off chemical weapons plan. *Foreign Policy*. <https://foreignpolicy.com/2017/05/19/to-assuage-russia-obama-administration-backed-off-syria-chemical-weapons-plan/>
- Lynch, M. (2011). American and Egypt after the uprisings. *Survival* 53(2), 31-42. <https://doi.org/10.1080/00396338.2011.571008>
- Lynch, M. (2015). Obama and the Middle East: Rightsizing the U.S. role. *Foreign Affairs* 94(5).
- MacDonald, P. K., & Parent, J. M. (2011). Graceful decline? The surprising success of great power retrenchment. *International Security* 35(4), 7-44. DOI: 10.1162/ISEC_a_00034
- Mardell, M. (2016, October 3). What Syria reveals about the new world order. BBC. <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-37512095>
- Mead, W. R. (2020, July 9). Transcript: Dialogues on American foreign policy and world affair: A conversation with former deputy secretary of state Antony Blinken. Hudson Institute.
- Megerisi, T. (2019). Libya's global civil war. European Council of Foreign Relations (ECFR). https://ecfr.eu/wp-content/uploads/libyas_global_civil_war1.pdf
- Melham, H. (2016). Obama's tarnished legacy in the Middle East. *Cairo Review of Global Affairs*. <https://www.thecaireview.com/essays/obamas-tarnished-legacy-in-the-middle-east/>
- Melham, H. (2017, April 10). How Obama's Syrian chemical weapons deal fell apart. *The Atlantic*. <https://www.com/magazine/story/2014/10/how-the-obama-administration-disowned-iraq-111565?o=0>
- Hokayem, E. & Wasser, B. (2014). The Gulf states in an era of American retrenchment. *Adelphi Series* 54(447-448), 135-164. <https://doi.org/10.1080/19445571.2014.995942>
- Hubbard, B. & Al-Batati, S. (2019, August 9). A civil war within a civil war' as fighting rages in Southern Yemen. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/08/09/world/middleeast/yemen-civil-war.html>
- Hunter, R. E. (2015). U.S. Interests and the use of force in the Middle East. *The International Spectator* 50(4), 95-112. <https://doi.org/10.1080/03932729.2015.1087195>
- Ignatius, D. (2019, October 12). Trump's betrayal of the Kurds is sickening to U.S. soldiers. *The Washington Post*.
- In light of the expected American withdrawal, the Middle East of tomorrow is unfolding today [Arabic]. (2020, September 19). *al-Quds al-Arabi*. <https://tinyurl.com/y6zcfve4>
- Inbar, E. (2016). U.S. Mideast retreat a boon for Moscow and Tehran. *Middle East Quarterly* 23(3), 1-13. <https://www.meforum.org/6042/us-mideast-retreat>
- Jeffrey, J. (2014, November 2). Behind the U.S. Withdrawal from Iraq. Washington Institute for Near East Policy (WINEP).
- Jeffrey, J., & Eisenstadt, M. (2016, April). U.S. military engagement in the broader Middle East policy. *Focus* 143, Washington Institute for Near East Policy (WINEP).
- Juneau, T. (2014). U.S. power in the Middle East: Not declining. *Middle East Policy* 21(2), 40-52. <https://doi.org/10.1111/mepo.12069>
- Juneau, T. (2020, October 11). The UAE in Yemen from surge to recalibration. *Lawfare*. <https://www.lawfareblog.com/uae-yemen-surge-recalibration>
- Kanat, B.K., & Hannon, J. (2018). The Manbij roadmap and the future of U.S.-Turkish relations. *Middle East Policy* 25(3), 111-123. <https://mepc.org/journal/manbij-roadmap-and-future-us-turkish-relations>
- Kaplan, M. (2019, January 20). Thinking critically about 'By, With, and Through' in Syria, Iraq, and Beyond. *Lawfare*. <https://www.lawfareblog.com/thinking-critically-about-through-syria-iraq-and-beyond>
- Khashoggi, J. (2015, April 1). The Salman doctrine. *al-Arabiya*. <https://english.alarabiya.net/en/views/news/middle-east/2015/04/01/Saudi-King-Salman-s-doctrine.html>
- Kingsley, P. (2019, October 16). The world condemns Erdogan's war on Kurds. But Turkey applauds. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/10/16/world/europe/Turkey-Kurds-Erdogan.html>
- Kirkpatrick, D. (2019, July 18). Yemen has been a Saudi prince's war. Now It's his quagmire. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/07/18/world/middleeast/saudi-prince-yemen-emirates.html>
- Knights, M. (2018). The Houthi war machine: From guerrilla war to state capture. *CTC Sentinel* 11(8).

- Schmitt, E., Gibbons-Neff, T., Savage, C., Cooper, H. (2020, November 16). Trump is said to be preparing to withdraw troops from Afghanistan, Iraq, and Somalia. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2020/11/16/us/politics/trump-troop-withdrawal-afghanistan-somalia-iraq.html>
- Schroeder, P. (1976). Alliances, 1815–1945: Weapons of Power and Tools of Management. In K. Knorr (ed.). *Historical Dimensions of National Security Problems*, (pp. 247-286). University of Kansas Press.
- Simon, S. (2007). America and Iraq: The case for disengagement. *Survival* 49(1), 61-84. <https://doi.org/10.1080/00396330701254537>
- Simon, S. & Stevenson, J. (2015). The end of Pax Americana: Why Washington's Middle East pullback makes sense. *Foreign Affairs* 94(6), 2-10.
- Sly, L., Dadouch, S., & Khatib, A. (2019, October 8). Syrian Kurds see American betrayal and now warn fight against ISIS is now in doubt. *The Washington Post*. https://www.washingtonpost.com/world/middle_east/syrian-kurds-see-american-betrayal-and-warn-alliance-against-isis-is-now-in-doubt/2019/10/07/96c425da-e902-11e9-a329-7378fbfa1b63_story.html
- South Yemen in tumult as Yemen government, separatists face off in Abyan. (2020, May 19). *al-Monitor*.
- St John, R. B. (2016). From the February 17 Revolution to Benghazi: Rewriting history for political gain. *The Journal of North African Studies* 21(3), 357-378. <http://dx.doi.org/10.1080/13629387.2016.115218>
- Statement by the President on ISIL. (2014, September 10). The White House, Office of the Press Secretary. <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/09/10/statement-president-isil-1>
- Taheri, A. (2013, October 4). The Middle East and Obama's redirection. *Asharq al-Awsat*. <https://eng-archive.aawsat.com/amir-taheri/opinion/opinion-the-middle-east-and-obamas-redirection>
- Testekin, F. (2020, May 7). Turkey's occupation of northern Syria includes population transfers. *al-Monitor*. <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2020/05/turkey-syria-population-transfers-tell-abyad-irk-kurds-arabs.html>
- Trenin, D. (2017). *What is Russia up to in the Middle East?* Polity.
- Turkey's Erdogan says Assad buying time on chemical weapons. (2013, September 12). *Reuters*.
- Turkey will 'walk into' Manbij if US doesn't remove YPG — Erdogan. (2018, December 14). *TrtWorld*. <https://www.trtworld.com/middle-east/turkey-will-walk-into-manbij-if-us-doesn-t-remove-ypg-erdogan-22473>
- U.S. National Security Strategy (2015, February 6). Office of the press secretary, The White House, https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy_2.pdf
- U.S. wary as Qatar ramps up support of Syrian rebels. (2013, April 26). *National Public Radio (NPR)*.
- Van Wilgenburg, W. & Holmes, A. (2019, October 12). The international community must stop Turkey's theatlantic.com/international/archive/2017/04/how-obamas-chemical-weapons-deal-fell-apart/522549/
- Michaelson, R. (2020, October 7). Turkey and UAE openly flouting UN arms embargo to fuel war in Libya. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/global-development/2020/oct/07/turkey-and-uae-openly-flouting-un-arms-embargo-to-fuel-war-in-libya>
- Morris, L., & Naylor, H. (2015, July 14). Arab states fear nuclear deal will give Iran a bigger regional role. *The Washington Post*. https://www.washingtonpost.com/world/middle_east/arab-states-fear-dangerous-iranian-nuclear-deal-will-shake-up-region/2015/07/14/96d68ff3-7fce-4bf5-9170-6bcc9dfe46aa_story.html
- Mukhashaf, M. (2019, August 29). UAE carries out air strikes against Yemen government forces to support separatists. *Reuters*. <https://www.reuters.com/article/us-yemen-security-idUSKCN1VJ17F>
- Nafi, B. (2016, February 8). U.S. stance on Syria reflects regional retreat. *Middle East Eye*. <https://www.middleeasteye.net/opinion/us-stance-syria-reflects-regional-retreat>
- Nizameddin, T. (2013). *Putin's New Order in the Middle East*. C. Hurst & Co.
- Obaid, N. (2016a, February 16). Saudi Arabia's master plan against ISIS, Assad, and Iran in Syria. Belfer Center for Science and International Affairs.
- Obaid, N. (2016b, March 30). The Salman doctrine: The Saudi reply to Obama's weakness. *The National Interest*. <https://nationalinterest.org/feature/the-salman-doctrine-the-saudi-reply-obamas-weakness-15623>
- Obama's policy in Syria — an illusion of American influence in the Middle East [Arabic]. (2016, October 9). *al-Ghad [Jordan]*. <https://tinyurl.com/y6kuyqgy>
- Pollack, K., Pillar, P. R., Tarzi, A., Freeman Jr., C. W. (2014). U.S. foreign policy and the future of the Middle East. *Middle East Policy* 21(3), 1-30.
- Pollack, K. & Takeyh, R. (2014, May/June). Near Eastern promises: Why Washington should focus on the Middle East. *Foreign Affairs* 93(3), 92-105.
- Rand, D. H. & Miller, A. (2020). *Re-engaging the Middle East: A new vision for U.S. policy*. Brookings Institution Press.
- Remarks by President Obama in Address to the United Nations General Assembly. (2013, September 24). Office of the Press Secretary, The White House. <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2013/09/24/remarks-president-obama-address-united-nations-general-assembly>
- Remnick, D. (2014, January 27). Going the distance: On and off the road with Barack Obama. *The New Yorker*. <https://www.newyorker.com/magazine/2014/01/27/going-the-distance-david-remnick>
- Robinson, L. (2016). Assessment of politico-military campaign to counter ISIL and options for adaptation. Rand Corporation. https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR1290.html

- Yadlin, A. & Heistein, A. (2019a). The *Mabam* strategy: Israel, Iran, Syria (and Russia). *Jewish Review of Books*. <https://jewishreviewofbooks.com/articles/5205/the-mabam-strategy-israel-iran-syria-and-russia/>
- Yadlin, A. & Heistein, A. (2019b, August 27). Is Iraq the new front line in Israel's conflict with Iran? *Foreign Policy*. <https://foreignpolicy.com/2019/08/27/is-iraq-the-new-front-line-in-israels-conflict-with-iran/>
- Young, M. (2011, June 30). Obama's America prefers to ignore the Middle East. *The National*. <https://www.thenationalnews.com/obama-s-america-prefers-to-ignore-the-middle-east-1.415174>
- Zenko, M. (2018). *U.S. Military Policy in the Middle East: An Appraisal*. Chatham House: The Royal Institute of International Affairs. <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2018-10-18-us-military-policy-middle-east-zenko-final.pdf>
- Zisser, E. (2015, September 25). The Russian and Iranian Military Intervention in Syria. *Tel Aviv Notes* 9(16). <https://dayan.org/content/tel-aviv-notes-russian-and-iranian-military-intervention-syria>
- Zvyagelskaya, I. (2013). Russia's interests in the Middle East: A new context. In Z. Magen & V. Naumkin, (Eds.). *Russia and Israel in the changing Middle East*. Memorandum 129 (pp. 33-38). Institute for National Security Studies.
- ethnic cleansing plans in northern Syria. *The Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/opinions/2019/10/11/international-community-must-stop-turkeys-ethnic-cleansing-plans-northern-syria/>
- Walsh, D. (2020a, May 21). In Stunning reversal, Turkey emerges as Libya kingmaker. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2020/05/21/world/middleeast/libya-turkey-russia-hifter.html>
- Walsh, D. (2020b, September 3). Waves of Russian and Emirati flights fuel Libyan war, U.N. finds. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2020/09/03/world/middleeast/libya-russia-emirates-mercenaries.html>
- Wehrey, F. (2018). *The burning shores: Inside the battle for the new Libya*. Farrar, Straus and Giroux.
- Weiss, M. (2014, January 2). The unraveling: How Obama's Syria policy fell apart. *Politico*. <https://www.politico.com/magazine/story/2014/01/how-obamas-syria-policy-fell-apart-101704>
- Weiss, M. & Pregeant, M. (2015, March 28). The U.S. is providing air cover for ethnic cleansing in Iraq. *Foreign Policy*. <https://foreignpolicy.com/2015/03/28/the-united-states-is-providing-air-cover-for-ethnic-cleansing-in-iraq-shiite-militias-isis/>
- Williams, B. G., & Souza, R. (2016). Operation "retribution": Putin's military campaign in Syria, 2015-16. *Middle East Policy* 23(4), 42-60.
- Williams, K. (2020, November 12). Outgoing Syria envoy admits hiding US troops numbers: Praises Trump's MidEast record. *Defense One*. <https://www.defenseone.com/threats/2020/11/outgoing-syria-envoy-admits-hiding-us-troop-numbers-praises-trumps-mideast-record/170012/>
- Yaari, E. (2015, October 8). Russia Pursues a New Baghdad Pact. *Times of Israel*. <https://blogs.timesofisrael.com/russia-pursues-a-new-baghdad-pact/>

הערות

- 1 ב־2017 רוסיה הטילה וטו (ראו כאן) על חידוש מנגנון חקירה משותף לאו"ם ולארגון למניעת הפצת נשק כימי (OPCW) על פי החלטות 2235 (2015) ו־2319 (2016) של מועצת הביטחון של האו"ם.
- 2 הביטוי המבצעי המוביל של כוח המשימה המשותף המשולב – מבצע החלטה אינהרנטית (CJTF-OIR), שהוקם באוקטובר 2014, היה "בשיתוף עם כוחות שותפים". הקואליציה העולמית נגד דאע"ש כללה בסופו של דבר 81 מדינות.

נשיא סין שי ג'ינפינג. תמונה: תמונות האו"ם (CC BY-NC-ND 2.0).

גישתה המתפתחת של סין כלפי המזרח התיכון: עשור של שינוי

גדליה אפטרמן

ככל שמעמדה של סין כמעצמת-על עולמית נעשה בלתי ניתן לערעור, כך הופכת מעורבותה במזרח התיכון לחשובה יותר עבור האזור ומעבר לו. יחסיה של סין עם מדינות המזרח התיכון בתקופת נשיאותו של שי ג'ינפינג מתאפיינים בפרגמטיות ומתמקדים בסחר. אף על פי שתחום האנרגיה עודנו החשוב ביותר לשיתוף פעולה עם המזרח התיכון, בעשור האחרון מרחיבה בייג'ינג את אחיזתה והאזור הופך לשוק צומח עבור מוצרים סיניים כגון סחורות, טכנולוגיה ושירותים במחיר בר-השגה. 'יוזמת החגורה והדרך' הסינית, המבוססת על השקעות גדולות במגה-פרויקטים ומתמקדת ב'דרך המשי הדיגיטלית', מסייעת לבייג'ינג למצב את עצמה כשחקנית חשובה באזור. ככל שהתחרות בין מעצמות-העל מסלימה, מדינות הנמצאות בין הפטיש לסדן כמו ישראל אינן יכולות להרשות לעצמן לטעות, והן זקוקות לאסטרטגיה ארוכת טווח מחושבת היטב.

בעוד בייג'ינג מצליחה עד כה לשמור על יחסים מאוזנים עם כל הצדדים באזור כגון איראן, ערב הסעודית וישראל, יחסים אלה אינם נטולי סיכונים ועלויות. חיוני להבין את מעורבותה של סין באזור ואת אופייה, בייחוד לאור התחרות הגוברת והולכת בין מעצמות-העל והשינויים במזרח התיכון.

מילות מפתח: יחסי סין-ישראל, סין-המזרח התיכון, האביב הערבי, דרך המשי הדיגיטלית, המעורבות הסינית במזרח התיכון, ערב הסעודית, איחוד האמירויות הערביות

מבוא

במהלך ביקורו במזרח התיכון ב־2014 נשא שר החוץ הסיני שר החוץ וואנג יי נאום בפני מנהיגים ערבים, שבו הבטיח כי סין "תתרום את חלקה" לשלום וליציבות באזור. כעבור שבע שנים, רבים מנסים עדיין להבין מה הביאה סין לאזור, מה בכוונתה להביא וכיצד מעורבותה עשויה לעצב את עתידו של האזור. ככל שמתבלט מעמדה של סין כמעצמת-על עולמית, כך הופכת מעורבותה במזרח התיכון לחשובה יותר עבור האזור ומעבר לו. הבנת ההתפתחות של תפיסותיה של בייג'ינג באשר למזרח התיכון ולמדיניותה כלפיו חיונית לעתידו של האזור. מדינות ומנהיגים המבינים את האינטרסים ארוכי הטווח של סין ואת ההזדמנויות והאתגרים שאותם אינטרסים עשויים להביא לאזור יכולים לתכנן מדיניות לטווח ארוך בהתאם, ומוכנותם לעתיד תהיה טובה יותר במידה משמעותית. בתקופה שבה גוברת התחרות בין המעצמות הגדולות, ישראל חייבת לכלול את סין כגורם חשוב בחשיבה האסטרטגית שלה בכלל, וכלפי המזרח התיכון בפרט.

השפעתה של סין במזרח התיכון הפכה לנושא בעל חשיבות הולכת וגוברת. מדיניותה של בייג'ינג כלפי המזרח התיכון עד 2010 היתה זהירה באופן קיצוני וצרה בהיקפה. היא תפסה את האזור ("מערב אסיה" כפי שהוא מכונה בקרב קובעי המדיניות בסין) כפריפריה וכ"תחום הנשלט בידי ארצות הברית". סין שמרה על קשרים כלכליים עם כל מדינות המזרח התיכון, אשר התמקדו בראש ובראשונה ביבוא נפט וגז.

בהקשר של הסכסוך הערבי-ישראלי תומכת סין באופן מסורתי בצד הפלסטיני וממשיכה להצביע נגד ישראל באו"ם, בייחוד בסוגיות הקשורות ליחסים בין ישראל והפלסטינים. כיום נראה כי הדבר נובע מ'פוליטיקה של גושים' ורטוריקה יותר מאשר מעמדה עקרונית. השילוב בין משחק האיזונים האזורי, מדיניות "החברה של כולם" לצד הסכנות בדבר מילוי תפקיד בולט יותר בפוליטיקה האזורית והתנגדותה העקבית לצד רוסיה ל"התערבות זרה" בסוריה ובמקומות אחרים, הוכיח עצמו עד כה כאפקטיבי. עם זאת, השמירה על איזון זה עשויה להפוך למאתגרת יותר עבור סין, ככל שהמדינה הופכת לבעלת עוצמה רבה יותר באזור ומחוצה לו.

"הפעולה המאזנת" של בייג'ינג – קיום קשרים עם כל הצדדים בסכסוכים רבים באזור – מאלצת אותה לתמרן בו בזהירות. התפקיד הדומיננטי המסורתי של ארצות הברית לא הותיר עד לאחרונה די מרחב למעורבות של צדדים אחרים באזור. התפיסות של מדינות המערב ושל ארצות הברית לגבי נוכחותה של סין באזור השתנו מראייתה כבלתי מזיקה או לא מסייעת

במיוחד – הנשיא אובמה תיאר את סין כ"טרמפיסטית" ב־2016 – לתפיסה הולכת ומשתרשת שלפיה סין הופכת כיום לאיום. סין עקפה את ארצות הברית כשוק היצוא העיקרי לנפט של ערב הסעודית **בפעם הראשונה ב-2009**, והתפיסה שסין שואפת למלא בהדרגה את החלל שנוצר כתוצאה מהתכווצותה של טביעת הרגל של ארצות הברית באזור רק גברה מאז.

מעורבותה המתפתחת של סין במזרח התיכון

מעורבותה של סין במזרח התיכון בתקופת נשיאותו של שי ג'ינפינג מתאפיינת בפרגמטיות ובהתמקדות בסחר. מאז שנות ה־90 המוקדמות רקמה סין קשרים באזור במטרה לתת מענה לביקוש שלה למוצרים פטרוכימיים, הדרושים לצורך ההתרחבות הכלכלית הפנימית שלה, אולם דינמיקה זו השתנתה במידה ניכרת במהלך העשור האחרון. כיום סין היא **שותפת סחר** חשובה עבור מרבית המדינות במזרח התיכון ובעלת אינטרסים גיאוגרפיים מהותיים באזור, מתוקף היותה **המשקיעה הגדולה ביותר בו**. סין מתבססת על השותפויות המסורתיות שלה ומבינה כי יש לה הרבה מה להציע לשותפיה במזרח התיכון. עד כה היא מאמצת גישה של 'תנו פחות, קבלו יותר', בייחוד כלפי מדינות התלויות בה במידה רבה כמו איראן. מנהיגי המזרח התיכון רואים בבייג'ינג שותפה אמינה. ככל שיבוא הנפט הגולמי על ידי מדינות אירופה וארצות הברית **צונח באיטיות**, כך מרחיבה סין את השפעתה והשקעותיה באזור. החברות הסיניות בבעלות ממשלתית (SOE) מסוגלות לא רק לספק השקעות גדולות, הן גם רגישות פחות לסיכונים ומוכנות לרשום רווחים נמוכים יותר על מנת להבטיח עסקאות בהשוואה למקבילותיהן הפרטיות במערב.

סין הפכה **לצרנית השנייה בגודלה** בעולם של נפט גולמי, **לשותפת הסחר הגדולה ביותר** של הליגה הערבית ול**שותפת היצוא המובילה של איראן**. המזרח התיכון מספק **כמעט מחצית** מצריכת הנפט והגז הטבעי של סין. אף על פי שתחום האנרגיה עודנו החשוב ביותר לשתוף פעולה עם המזרח התיכון, בעשור האחרון מרחיבה בייג'ינג את אחיזתה והאזור הופך לשוק צומח עבור מוצרים סיניים כגון סחורות, טכנולוגיה ושירותים במחיר ברהשגה. מכיוון שה**פערים הנוכחיים בין הצריכה לייצור** עם מרבית המדינות מציבים אתגר ליחסים, בייג'ינג מאיצה את מאמציה להגביר את התועלות ההדדיות ולהרחיב את קשריה עם מדינות באזור.

יוזמת החגורה והדרך של הנשיא שי (BRI), שמטרתה לחבר בין 65 אחוזים מאוכלוסיית העולם ולמקם את סין במרכז רשתות הסחר הגלובליות, היא דוגמה להבנה

המתפתח במהירות, נראה שלהימנעות מהתבוססות בסכסוכים אזוריים יש חשיבות הולכת וגוברת לעתידה של המעורבות הסינית באזור.

סין צפויה למלא תפקיד מרכזי במסגרת הנהגתו מחדש של הסכם גרעין עם איראן בעקבות שובו האפשרי של ממשל ביידן אל שולחן הדיונים, לאחר פרישתו של הנשיא טראמפ מהסכם במאי 2018.

סין צופה ומפיקה לקחים מן הניסיון של ארצות הברית באפגניסטן ובעיראק, ונוקטת גישה עקבית של הימנעות מהתערבות בסוריה ובאזורים בעייתיים אחרים. במקום זאת היא ממקדת את מאמציה בסחר והשקעות. יוזמות סחר אזוריות דוגמת **הסכם הסחר החופשי עם מועצת שיתוף הפעולה של מדינות המפרץ** (בחרין, כווית, עומאן, קטר, ערב הסעודית ואיחוד האמירויות הערביות) מתעכבות עקב מחלוקות בתוך המועצה. אף על פי כן, הסכם השותפות הכלכלית האזורית המקיפה (RCEP) באסיה והסכמי אברהם אשר נחתמו לאחרונה עשויים ליצור תנופה חדשה במנגנוני הסחר בין אסיה לבין מדינות המזרח התיכון, ובכללן ישראל.

יחסיה של סין עם איראן מבוססים באופן מסורתי על יצוא נפט וגז, אולם בשנים האחרונות חל בהם שינוי. לאחר שהסנקציות הכלכליות הגבילו את הגישה של איראן ליבוא מאירופה היא הפכה לשוק צומח עבור סחורות סיניות. מוצרים סיניים זולים יותר ולעיתים קרובות באיכות נמוכה יותר נפוצים מאוד באיראן כיום. בייג'ינג גם הגבירה את נוכחותה בתחום התשתיות באיראן, באמצעות פרויקטים כגון מערכת הרכבת התחתית של טהראן והרחבת הכביש המהיר Sadr. מבחינה אסטרטגית רואה בייג'ינג באיראן שער חשוב למרכז אסיה ולמזרח התיכון. סין בוחנת את יחסיה עם איראן גם דרך הפריזמה של יחסי סין-ארצות הברית, ומשתמשת בהם כדי להשיג דריסת רגל אסטרטגית באזור המאופיין בדומיננטיות אמריקאית.

ככל שעוצמתה הכלכלית של סין גברה במהלך העשור האחרון, היא הגיעה למסקנה כי איראן זקוקה לה הרבה יותר מאשר היא זקוקה לאיראן. אף על פי ששני הצדדים דנים בתוכניות ליצירת 'יחסים אסטרטגיים' ל-25 שנים, תוכניות אלה טרם התממשו. אין ספק כי סין רואה מידה מסוימת של ערך כלכלי ואסטרטגי במסגרת זו, בייחוד לאור התגברות יריבותה עם ארצות הברית. עם זאת לא ברור באיזו מידה תשאף סין להמשיך לדבוק בה. הסנקציות האמריקאיות על הסחר עם איראן מערימות קשיים נוספים וערב הסעודית ומדינות אחרות צופות

של בייג'ינג שקיים קשר עמוק בין השפעה לבין סחר. המצאתה מחדש של דרך המשי העתיקה תגביר את מעורבותה בפרויקטים אזוריים של תשתיות. אלה כוללים את תוכנית קו הרכבת המהיר בין סין לאיראן; את פרויקט הרכבת המהירה Haramain המקשר בין מכה ומדינה, שהוכרז ב-2009; ואת הסכם ההשקעות שלה עם מפעילי נמל חמד בקטר. לאחרונה הפכה סין למשקיעה הגדולה ביותר במגה-פרויקט המצרי לפיתוח תעלת סואץ, והיא מעורבת במספר פיתוחי תשתית כבדי משקל בישראל כגון הרכבת הקלה החדשה בתל-אביב, מנהרות הכרמל ופרויקטים בנמלי חיפה ואשדוד.

אף על פי שעמדתה המסורתית של בייג'ינג באזור עוצבה על בסיס התלות שלה בספקי האנרגיה והמשאבים הגדולים, יוזמת החגורה והדרך והתמקדותה הגוברת של סין בטכנולוגיה ובסחר כבר משנות את אופי המעורבות שלה באזור. התפתחויות אלה צפויות להשפיע על האזור עצמו בטווח הארוך.

גיוון ותלות הדדית

בדומה למדינות רבות אחרות התלויות במידה רבה ביצוא משאבי הטבע והאנרגיה המקומיים שלהן, מדינות המזרח התיכון מצויות בסיכון ללקות במחלה ההולנדית. הן נמצאות תחת לחץ להפוך את הכלכלות שלהן למגוונות יותר, בייחוד משום שארצות הברית הפחיתה באופן דרמטי את התלות שלה ביבוא נפט בתקופת ממשל אובמה. בעוד מאזן הסחר החיובי בין ערב הסעודית וסין תורם לחיזוק היחסים ביניהן, מדינות אחרות במזרח התיכון נאבקות על מנת ליצור תלות הדדית בתחומים שונים, פרט לזו המבוססת על יצוא נפט. ניתן לצפות כי האנרגיה תמשיך להיות עמוד התווך המרכזי של הסחר בין סין לבין המזרח התיכון בעתיד הקרוב, אולם חשיבותם של תחומים אחרים כגון טכנולוגיה עולה במידה ניכרת. ב-2016 ערך שי ג'ינפינג את ביקורו הרשמי הראשון במזרח התיכון, מאז התמנה לתפקיד המזכיר הכללי של המפלגה הקומוניסטית הסינית ב-2012. במהלך מסעו ביקר באיראן, בערב הסעודית ובמצרים. בשל ההסלמה במתיחות בין איראן לבין ערב הסעודית, מדיניותה של סין נועדה להפגין ניטרליות ולאפשר לה להמשיך לסחור עם שני הצדדים. בייג'ינג הוכיחה כבר את יכולתה לעסוק בסוגיות אזוריות, בייחוד בשיחות בנושא הגרעין האיראני במסגרת P5+1, אשר הובילו לחתימת הסכם המעצמות על תוכנית הגרעין האיראנית (JCPOA) ב-2015. סין צפויה למלא תפקיד מרכזי במסגרת הנהגתו מחדש של הסכם גרעין עם איראן בעקבות שובו האפשרי של ממשל ביידן אל שולחן הדיונים, לאחר פרישתו של הנשיא טראמפ מן ההסכם במאי 2018. במזרח התיכון

האמירויות את שיתוף הפעולה הטכנולוגי שלהן עם סין, והפיקו תועלת משמעותית מן הטכנולוגיות המתקדמות שלה. סין מיצבה את עצמה ואת 'עמק הסיליקון הסיני' בחזיתן של מספר טכנולוגיות מתקדמות באמצעות השקעה מוגברת במחקר ופיתוח, רכישות והשקעות ניכרות אחרות בתחום הטכנולוגי. המזרח התיכון הופך לאזור הזוכה למידה רבה של עניין מצד בעלי קרנות הון סיכון סיניים, הודות לתשתית הדיגיטלית היציבה יחסית ולפריסה נרחבת של האינטרנט באזור.

יוזמות ממשלתיות ברחבי האזור כגון Smart Dubai 2012, תוכנית הטרנספורמציה הלאומית של ערב הסעודית לשנת 2030 ואזור שיתוף הפעולה הכלכלי והמסחרי הסיני-מצרי בסואץ נסמכות על המעורבות והטכנולוגיה הסינית. חברות סיניות מסוגלות להציע לא רק טכנולוגיה חדשנית אלא גם תנאים טובים יותר לצמיחה בהובלת המגזר הפרטי, בהשוואה למקבילותיהן האמריקאיות. כמו כן, לענקיות הטכנולוגיה הסיניות יש לעיתים קרובות ניסיון רב יותר בהתמודדות עם האתגרים הלוגיסטיים של מדינות מתפתחות. בתקופה שבה חברות טכנולוגיה סיניות כגון וואווי (Huawei) נתקלות בהתנגדויות משמעותיות באזורים אחרים של העולם, שיתוף הפעולה שלהן עם המזרח התיכון מעמיק. וואווי ו-ZTE זכו במספר נכבד של חוזים להקמת רשתות 5G, וצפויה השקעה בקהיר של פרויקטים דוגמת פלטפורמת הענן הראשונה של וואווי.

העניין הסיני בישראל גבר במידה ניכרת בשנים האחרונות. במהלך תקופה זו נרשם גידול בהיקפן ובמספרן של עסקאות בקרנות הון סיכון ובקרנות השקעות פרטיות, והיקף ההשקעות בטכנולוגיה הגיע לשיא של 325 מיליון דולר ב-2018. שיתוף הפעולה בין סין וישראל התבסס במספר תחומים, מטכנולוגיה וחקלאות ועד חילופי משלחות בתחומי התרבות והחינוך. אף על פי שסין שוקלת בזהירות את חשיבות הסוגיה הפלסטינית במסגרת יחסיה עם מדינות ערב, היא מפגינה עניין הולך וגובר בפיתוח קשרים עם חברות ישראליות. הטכנולוגיה הישראלית מעוררת עניין מיוחד בקרב משקיעים סינים, מבחינה כספית ואסטרטגית כאחת, וזאת כחלק מהדחף של סין להגיע לעצמאות טכנולוגית. ככל שבגרה הדחיפה של ארצות הברית להתנתקות כלכלית וטכנולוגית מסין, כך גברו גם חששותיה והלחץ מצידה להגביל את הקשר בין ישראל וסין. ישראל חייבת להיזהר שלא לאבד את עצמאותה או לפגוע ביחסיה עם ארצות הברית. על ממשלת ישראל ליצור הנחיות ומנגנונים מתאימים שיעזרו בהתמודדות עם המורכבויות הכלכליות והדיפלומטיות הצפויות להימשך.

מקורו, ונראה כי בשנים האחרונות מתרחקת סין בהדרגה מאיראן ומתמקדת בספקיות אנרגיה אחרות באזור, המתאפיינות ברמת סיכון נמוכה יותר ואשר שיתוף הפעולה עימן נוח יותר.

ואכן, הקשרים בין ערב הסעודית לבין סין הופכים לדו צדדיים, וריאד מבצעת השקעות ארוכות טווח בתשתית האנרגיה של סין. ב-2019 הקימה Saudi Aramco, חברת הנפט הגדולה ביותר בממלכה, כמה מיזמים משותפים עם חברות ממשלתיות מובילות בסין, הכוללים השקעה במספר מתחמי זיקוק ופטרוכימיה סיניים. יוזמות אלה מבטיחות מענה לצורך הסיני בנפט מצד ספקית הנפט הגולמי הגדולה ביותר שלה ומעמיקות את היחסים בין השתיים. 'חזון 2030' הסעודי שהושק ב-2016 הוא תוכנית שאפתנית המיועדת לגוון את כלכלת הממלכה ולצמצם את הסתמכותה על הנפט, ובאופן כללי היא משלימה את יוזמת החגורה והדרך של בייג'ינג. הוועדה המשותפת רמת הדרג של סין וערב הסעודית, שנוסדה ב-2019 ומתכנסת אחת לשנה, היא פלטפורמה חשובה לתיאום מדיניות ויוזמות בין שתי המדינות.

ולבסוף – מצרים, המשמשת שער לצפון אפריקה, הופכת לשותפה חשובה של בייג'ינג הודות לאוכלוסייתה הגדולה ולתפקידה האסטרטגי בליגה הערבית ובאזור. במרוצת העשור האחרון היא הפכה גם לשוק צרכני הולך וגדל עבור מוצרים סיניים. נפח היצוא של סין למצרים עלה על זה של ארצות הברית לראשונה ב-2011, והגיע לשיא של 12.3 מיליארד דולר ב-2018. לאחרונה חתמה החברה הסינית הממשלתית הגדולה ZhenHua Oil Co על עסקאות בשווי מיליארדי דולרים עם חברות להפקת נפט בעיראק, המתמודדות עם ירידה בביקוש לנפט עקב משבר הקורונה. סין הבטיחה את אספקת הנפט שלה מעיראק באמצעות עסקאות מחייבות לחמש השנים הבאות, אשר כללו תשלומי מקדמות בסכומים גבוהים.

שיתוף הפעולה בין סין וישראל התבסס במספר תחומים, מטכנולוגיה וחקלאות ועד חילופי משלחות בתחומי התרבות והחינוך. אף על פי שסין שוקלת בזהירות את חשיבות הסוגיה הפלסטינית במסגרת יחסיה עם מדינות ערב, היא מפגינה עניין הולך וגובר בפיתוח קשרים עם חברות ישראליות.

דרך המשי הדיגיטלית וטכנולוגיה

דרך המשי הדיגיטלית של סין הושקה ב-2015 והפכה מאז לחלק מהותי ממעורבותה באזור, ומדיניות המזרח התיכון הפכו לשוק חשוב עבור טכנולוגיות והשקעות סיניות. בשנים האחרונות הרחיבו ערב הסעודית, מצרים ואיחוד

תגובתה של סין לאביב הערבי

לאירועי האביב הערבי היתה השפעה מהותית על דרך החשיבה של בייג'ינג, הן באשר לחששותיה בדבר היציבות הפנימית בסין עצמה והן באשר לגישה כלפי המזרח התיכון. בדיוק כפי שקרה עם נפילת הגוש המזרחי בסוף שנות ה-80, אירועי האביב הערבי חיזקו את **החששות מפני חוסר יציבות מבית** ואף מפני התקוממויות פנימיות בסין. חששות אלה הובילו לדיכוי מוגבר של קולות המתנגדים מבית. הכיסוי התקשורתי המבוקר התייחס לאירועים כאל 'סערה ערבית' לצד **חסימה של מילות חיפוש** כגון 'מצרים', 'קהיר' ו'יסמין', והדגיש את היקף הפגיעה הכלכלית ואת אי-הסדר שנגרמו כתוצאה מן המהומות.

צעדי הדיכוי הפנימיים נעו ממאמצי אבטחה עילאיים במרחב הקיברנטי בכל רחבי המדינה והגבלות על התכנסויות, ועד הקמתו של משרד מידע אינטרנטי לאומי (SIO) ב-2011, אשר עליו הוטלה משימת הפיקוח על התוכן שמפרסמים גולשים סיניים על ידי מעקב אחר פלטפורמות של רשתות חברתיות וחסימתן. מעבר זה מ"סובלנות בררנית" במרחב הקיברנטי למעקב הדוק יותר אחר הפעילות באינטרנט יכול להיחשב תוצאה של האביב הערבי. זאת משום שסין צפתה מקרוב במתרחש במזרח התיכון ויישמה את הלקח לצורך שמירה על היציבות מבית.

בחזית האזורית המשיכה סין לשמור על פסיביות לכל אורך ההתפתחויות בתוניסיה, בעיקר עקב העניין המועט יחסית שלה במדינה זו ומשמעותה הכלכלית המוגבלת. בה בעת היא מדגישה את חוסר נכונותה להיות מעורבת באופן הדיפלומטי המסורתי בחלק הפכפך זה של העולם. חרף חשיבותה הכלכלית הרבה של מצרים עבור סין וההלם שהורגש עקב הדחתו של הנשיא חוסני מובארכ בפברואר 2011, תגובתה נותרה זהירה והתמקדה בדיאלוג שקט במקום בהתערבות. תגובתה של סין להתפתחויות בלוב, אשר נסחפה למלחמת אזרחים ולמשבר הומניטרי, היתה שונה. **התייחסות** של מועמר קדאפי לתגובתה של סין לאירועים בכיכר טיינ'אן'מן ואף חשוב מכך – הלחץ מבית לשמור על ביטחונם של 35 אלף האזרחים הסינים שנלכדו באזור הסכסוך – העמידו במבחן את מדיניות אי-ההתערבות של סין. **החלטתה המאוחרת אך הסמלית** של בייג'ינג לשלוח את הצי שלה כדי לחלץ את אזרחיה ותמיכתה המסויגת בהחלטות מועצת הביטחון של האו"ם 1970 ו-1973, אשר העניקו גושפנקה להתערבות צבאית בלוב, מדגישות שינוי כיוון משמעותי.

המזרח התיכון בין חוסר יציבות להזדמנות

אירועי האביב הערבי, המלחמות שניהלה ארצות הברית בעיראק ובאפגניסטן ועלייתם של אל-קאעדה ודאע"ש עיצבו במידה ניכרת את תפיסתה של סין לגבי המזרח התיכון, והגבירו את חששותיה באשר ליציבות האזורית. האביב הערבי הפתיע את מקבלי ההחלטות הסינים ואילץ אותם להטיל ספק ברבות מן ההנחות שלהם לגבי האזור. כתוצאה מכך החליטה בייג'ינג לנקוט גישה פרו-אקטיבית יותר כלפי האזור. סין הימרה על שובם של המשטרים האוטוקרטיים לשלטון (אולם חדלה להסתמך על כך), והתמקדה בניסיון לזכות בעצמה בשליטה רבה יותר. סין תלויה באספקת אנרגיה מובטחת על מנת להבטיח את הצמיחה הכלכלית המהירה שלה, ולכן הנהיגה בעקבות האביב הערבי אסטרטגיה חדשה באזור, אשר התמקדה בהבטחת צורכי האנרגיה שלה בעזרת עידוד יציבות באמצעות פיתוח במקום התערבות. העובדה שהאביב הערבי כשל בסופו של דבר והלקחים מן ההתערבות הממושכת והיקרה של ארצות הברית באזור חיזקו את התחושה של בייג'ינג כי הנתיב שבו בחרה – המבוסס על ניטרליות, יחסי תלות ותלות הדדית – הוא הנתיב הנכון.

אף על פי שגישה של סין כלפי המזרח התיכון עד כה היתה אפקטיבית למדי, לא נראה כי היא שואפת להחליף את ארצות הברית באזור, לפחות לא לעת עתה. ארצות הברית מתבוננת בהסכמי השותפות הנוכחיים שלה עם 15 **מדינות מזרח-תיכוניות לפחות** במידה הולכת וגוברת של חשדנות. בייג'ינג מבקרת ללא הרף את כישלונותיה של ארצות הברית בעיראק, באפגניסטן ובסוריה ואת המחיר שגבו מן האזור, אך היא מבינה גם את היתרונות שהיא מפיקה מן הנוכחות האמריקאית. סין התוותה את גישה כלפי המזרח התיכון ב'**מסמך המדיניות הערבית**' שלה משנת 2016. המסמך מתאר יחסים המתמקדים בכלכלה ובסחר, באנרגיה, בחינוך ובהשקעות, אך אינו עוסק כמעט בנושאי ביטחון. הוא מתווה את **חמשת העקרונות הבסיסיים** של סין ליחסיה עם מדינות ערב: כבוד הדדי לריבונות ולשלמות טריטוריאלית; אי-תוקפנות הדדית; אי-התערבות בעניינים פנימיים; שוויון ותועלת הדדית; ודו-קיום בשלום. אף על פי שסין מבקשת להחליק את היחסים באמצעות הדגשה כי אין כוונתה להתערב במעמדה הביטחוני של ארצות הברית באזור, התחרות בתחומים אחרים כגון טכנולוגיה וסחר יוצרת מתיחות. יכולתן של סין ושל ארצות הברית לאזן את יחסיהן ואת האינטרסים המתחרים שלהן באזור תמשיך להיות עיקרון מנחה בכל אחד מצעדיה של סין.

מדינות רבות באזור רואות בסין שותפה חשובה ומאמינות כי (אולי לא כמו רוסיה) היא נמצאת כאן במטרה להישאר כוח משמעותי לטווח ארוך.

עם זאת יש להניח כי סין תמשיך לנהוג בזהירות בשעה שהיא בוחנת את מדיניותו של הממשל האמריקאי החדש ואת ההשלכות של שינוי הפרדיגמה הנוכחי באזור בעקבות החתימה על הסכמי אברהם. **תגובתה של סין להסכמים** שהפתיעו אותה לא נשמעה עד כה.

נראה כי סין אומדת עדיין את ההשלכות ארוכות הטווח של התפתחויות אלה. נראה כי חששותיה העיקריים מתמקדים במשמעותם האפשרית של הסכמים אלה באשר לסכסוך הישראלי-פלסטיני וליציבות האזור בכללותו. עניין חשוב ביותר – נראה שסין מבצעת הערכה של ההשלכות האפשריות על איראן, והשאלה אם הדבר מסמל את חידוש פעילותה של ארצות הברית באזור. בתחילה הניחו מקבלי ההחלטות בבייג'ינג כי ההסכמים נובעים מן האינטרסים הפוליטיים קצרי הטווח של ממשל טראמפ ולא מאלה של האזור, אולם תוצאות הבחירות בארצות הברית ובייחוד חזרתו הפוטנציאלית של ממשל בידן להסכם הגרעין עם איראן צפויות להרגיע את סין במידה רבה.

אומנם ייתכן כי מדינות דוגמת ערב הסעודית, העשירה במשאבים, מקיימות קשרים הן עם סין והן עם ארצות הברית ביתר ניוחות, אולם מדינות אחרות חייבות לנווט בשדה מוקשים זה בזהירות. ישראל היא מדינה קטנה המנווטת בין המעצמות, ולכן אינה יכולה להרשות לעצמה לטעות והיא זקוקה לאסטרטגיה ארוכת טווח מחושבת היטב. העיקרון המנחה שלה צריך להיות שמירה על הקשר ההדוק והחינוי עם ארצות הברית, תוך פיתוח קשרי מסחר פוריים עם סין בתחומים שאינם רגישים. אחד המרכיבים של גישה ארוכת טווח זו צריך להיות יצירת **מנגנון חזק לבחינת השקעות זרות**, שמטרתו איזון בין הלחצים הנובעים מן התחרות בין מעצמות העל לבין האינטרסים הלאומיים והכלכליים של ישראל.

ד"ר גדליה אפרטמן הוא ראש תוכנית מדיניות ישראל-אסיה במכון אבא אבן לדיפלומטיה בינלאומית במרכז הבינתחומי בהרצליה. קודם לכן עבד בשירות החוץ של אוסטרליה, עסק בסוגיות של ביטחון אזורי באסיה וכיהן כדיפלומט בשגרירות אוסטרליה בבייג'ינג, שם התמקד בסוגיות הקשורות למדיניות החוץ של סין, לרבות המזרח התיכון.

מאמר זה הוכן בעזרת חברי הצוות של תוכנית המדיניות ישראל-אסיה: תרזה הופמן ותומר רענן.

אזור בעל חשיבות גוברת: מבט לעתיד

המזרח התיכון ימשיך להיות מקור חשוב לאספקת צורכי האנרגיה הגדלים של סין. ואכן, תפקידן המרכזי של מדינות האזור ביוזמת החגורה והדרך, התמקדותן הגוברת בטכנולוגיה (כממציאים וכלקוחות) והמתיחות הגוברת בין סין לבין ארצות הברית (ובמידה הולכת וגוברת גם עם מדינות אירופה ואחרות במערב) – כל אלה מסמנים כי בייג'ינג צפויה להפוך לפעילה אף יותר באזור.

הבסיס הצבאי הראשון של סין מחוץ למדינה בג'יבוטי, אשר הושלם ב־2017, מגביר את השפעתה בנתיבים הימיים החיוניים כגון מצר הורמוז. מעורבותה הגוברת בפרויקטים אזוריים של תשתית מעידה על גישה אקטיבית יותר.

ישראל חייבת לעקוב מקרוב אחר התפתחויות אזוריות אלה ולהבין את הסיכונים וההזדמנויות שהן מגלמות עבורה, בייחוד לאור המתח הגובר בין מעצמות העל.

ובניגוד לארצות הברית ולאירופה, המאמץ הדיפלומטי והמאבק של סין בקורונה נראה במזרח התיכון לרוב **באור חיובי**, מצד הרשויות והתקשורת כאחת. **איחוד האמירויות הייתה המדינה הראשונה** שאישרה את החיסונים הסיניים בספטמבר 2020, ופקידים **מצרים וסעודים** היללו את סין כמודל העיקרי שלהם להתמודדות עם הנגיף.

עד כה סין הצליחה למדי בניצול משבר הקורונה לצורך גיבוש השפעתה הכלכלית והאסטרטגית במזרח התיכון, כולל חיזוק מעורבותה בשוקי אנרגיה כגון עיראק. עובדה זו באה לידי ביטוי גם בתחומים אחרים כגון פריסתה של **רשת התקשורת הסלולרית (5G)**, מכרזי תשתיות ואף המכירה של ציוד צבאי – תחום שבו חברות מערביות מפגרות אחר מתחרותיהן הסיניות.

בעוד ארצות הברית נאבקת על מעמדה כמנהיגת העולם ומדינות אירופה טרודות בהתמודדות עם אתגרים מבית, סין ממשיכה לחזק את מעמדה האזורי, גם מול בעלות ברית חשובות של וושינגטון דוגמת ערב הסעודית. ישראל חייבת לעקוב מקרוב אחר התפתחויות אזוריות אלה ולהבין את הסיכונים וההזדמנויות שהן מגלמות עבורה, בייחוד לאור המתח הגובר בין מעצמות העל. מאמציה של בייג'ינג לרצות את כל הצדדים ולמקסם את רווחיה תוך הימנעות מן המלכודות הרבות הקיימות באזור השתלמו לה עד כה, לפחות מבחינה כלכלית.

משלחת מאיחוד האמירויות בביקור היסטורי בישראל, 20 באוקטובר 2020. תמונה: מאטי שטרן/שגרירות ארה"ב בירושלים (CC BY 2.0).

רב־שיח: עשור לטלטלה במזרח התיכון – מקומה של ישראל

כרמית ולנסי

מבוא

והמנהל האקדמי של הפורום לחשיבה אזורית ועמית הוראה במחלקה למדע המדינה באוניברסיטה העברית; קסניה סבטלובה, חברת כנסת לשעבר, עמיתת מחקר בכירה במכון למדיניות ואסטרטגיה במרכז הבינתחומי ובמכון מיתווים למדיניות חוץ אזורית; תת־אלוף (מיל') אודי דקל, מנהל המכון למחקרי ביטחון לאומי; פרופ' תמר הרמן מהאוניברסיטה הפתוחה ועמיתת מחקר בכירה במכון הישראלי לדמוקרטיה, עומדת בראש מרכז גוטמן לחקר דעת קהל ומדיניות; ד"ר אנואר מחאג'נה, מרצה במחלקה למדעי המדינה במכללת Stone Hill בארצות הברית, מומחית לפוליטיקה המזרח־תיכונית; ח'דר סואעד, חוקר במכון למחקרי ביטחון לאומי ודוקטורנט במחלקה לממשל בבית הספר למדעי המדינה באוניברסיטת חיפה; טלי זינגר, יזמית, אשת עסקים ועורכת דין, מומחית לכלכלת המפרץ; עורכי כתב העת והגיליון: ד"ר קובי מיכאל וד"ר כרמית ולנסי, וד"ר שרה פוייר, עמיתת מחקר במכון למחקר ביטחון לאומי ועורכת אורחת של הגיליון המיוחד.

גיליון ייחודי זה עוסק בהיבטים שונים של הטלטלה שפקדה את המזרח התיכון לפני עשור. ברב־השיח המובא לפניכם ביקשנו להתמקד בהשפעות הטלטלה הערבית על ישראל, במקומה של ישראל במרחב בעקבות הטלטלה ובהשלכות על מצבה האסטרטגי, הפוליטי והחברתי. לשם כך כינסנו מספר חוקרים ומומחים מתחומי ידע שונים ובהם: המזרח התיכון, מדע המדינה, ביטחון, סוציולוגיה וכלכלה.

הרב־שיח נסב סביב מספר שאלות יסוד, שחלקן זכו להתייחסות במאמרים המופיעים בגיליון המיוחד בנושא, ביניהן: האם ישראל היא חלק מהמערכת האזורית? אם כן, מה ניתן ללמוד מהמערכת האזורית על ישראל? באיזו מידה ממלאת ישראל תפקיד פעיל במערכת ובמחנות הקיימים באזור? כיצד ישראל נתפסת בעיני גורמים במזרח התיכון (ציבורים ומנהיגים), ולבסוף – מהי המדיניות הרצויה שעל ישראל לקדם באזור? את רב־השיח הנחה תת־אלוף (מיל') וסגן ראש המכון למחקרים איתי ברון, והשתתפו בו: ד"ר אסף דוד, המייסד

בעשור האחרון ועוד קודם לכן הייתה נטייה לראות בישראל שחקנית חיצונית למערכת, שכן הישראלים אינם מעוניינים לזהות את עצמם עם מאפייניו הבעייתיים והכושלים של האזור.

תובנות מרכזיות

- מרבית החוקרים הצביעו על פער בין שיוכה הגיאוגרפי של ישראל למזרח התיכון לבין התפיסה העצמית והזהות שלה כחלק מהמערכת. לגישתם, בעשור האחרון ועוד קודם לכן הייתה נטייה לראות בישראל שחקנית חיצונית למערכת, שכן הישראלים אינם מעוניינים לזהות את עצמם עם מאפייניו הבעייתיים והכושלים של האזור, ומעדיפים להתייחס לעצמם כאל "וילה בג'ונגל". חלק מהמשתתפים קראו תיגר על תפיסה זו והעלו נימוקים שונים התומכים בטיעון בדבר שיוכה של ישראל למערכת, כמו גם לחוויות ולתהליכים משותפים שזולגים מהאזור (ומהזירה הבינלאומית בכלל) לגבולותיה (למשל, הקשחת הדפוסים הפופוליסטיים והאנטי־דמוקרטיים).

ההשוואה בין המחאות מחדדת את השוני והריחוק הקיים בין ישראל לבין מדינות האזור. כל עוד לא תהיה התקדמות של ממש בסוגיה הפלסטינית, אין לישראל יכולת ממשית להשתלב באופן מלא באזור.

נדונו שתי סוגיות אשר עשויות היו להעיד במידה מסוימת על שיוכה של ישראל למערכת האזורית: הראשונה בחנה את הזיקה בין המחאות הציבוריות המתרחשות בעשור האחרון במזרח התיכון לבין גל המחאות המתחולל במדינת ישראל. אלא שלהערכת המשתתפים, העיתוי המשותף אינו מעיד על סיבתיות או על מאפיינים זהים של האזור, אלא נובע משינויים גלובליים רחבים יותר. המשתתפים גם לא זיהו חיבור או אזכור בשיח של המחאות לכך שהן קשורות זו בזו. יתרה מזאת, היו שטענו כי ההשוואה בין המחאות מחדדת את השוני והריחוק הקיים בין ישראל לבין מדינות האזור. הסוגיה השנייה נוגעת להסכמי הנורמליזציה עם איחוד האמירויות, בחרין וסודאן. על אף ההנחה הרווחת שזהו צעד חשוב בהתקרבותה של ישראל לאזור, לדעת המשתתפים אין בכך די, וכל עוד לא תהיה התקדמות של ממש בסוגיה הפלסטינית, אין לישראל יכולת ממשית להשתלב באופן מלא באזור.

- בהתייחס לשאלה אם ישראל נוטלת תפקיד פעיל ב"מחנות" הקיימים באזור ובמאבקים המתנהלים ביניהם, ובכלל, כיצד ניתן לאפיין את האסטרטגיה הישראלית באזור – חלק מהמשתתפים הדגישו את העובדה שישראל מגלמת תפקיד פסיבי במדיניותה האזורית, והיא בעיקר מגיבה לאירועים ופחות יוזמת. גם הסכמי הנורמליזציה תוארו כפרי של שתי יוזמות חיצוניות – מפרצית ואמריקאית – ולא כתוצאה מאקטיביות ישראלית. עם זאת עלה כי לישראל יש פוטנציאל להשתלב במרחב, ובעיקר במסגרת מה שמתהווה כציר של מדינות יציבות ופרגמטיות שפניהן לשלום ולשגשוג אזורי.
- בכל הנוגע ליחסן של מדינות האזור כלפי ישראל – אירועי הטלטלה במזרח התיכון בעשור האחרון הובילו את המדינות להתמקד במצוקות מבית ובענייניהן הפנימיים, כשעניין בישראל בכלל ובסוגיה הפלסטינית בפרט, בהשוואה לתקופה הקודמת לאביב הערבי, פחת בצורה משמעותית. בעוד שבעבר ישראל נתפסה כאיום המרכזי על ביטחון מדינות האזור בסקרי דעת קהל וניצבה במקום גבוה בסדר היום הפוליטי והציבורי, הרי מאז פרוץ האביב הערבי, האתגרים המרכזיים על סדר היום הם המצב הכלכלי־חברתי ושיעורי האבטלה, והעניין בישראל ממוקם מאחור בסדר היום. למרות זאת ועל אף השיפור היחסי במעמדה של ישראל, ניכר כי גם כעת ועל אף הסכמי הנורמליזציה, קיימת התנגדות רחבה בציבורים הערבים לנורמליזציה עם ישראל, להכרה בה ולקבלתה כחלק מהאזור. אולם ההסכמים האחרונים עשויים לשפר את מעמדה האזורי, ובפרט אם הסוגיה הפלסטינית לא תיזנח.
- רוב המשתתפים היו ספקנים באשר לקיומה של מערכת אזורית במובן של איגוד מדינות עם היסטוריה משותפת, גבולות גיאוגרפיים, תרבות, שפה ודת. מדבריהם עלה כי הם מכירים – ברמת המדינה – בייחודיות של כל מדינה ובהבדלים בינה לבין שכנותיה, וכן בקיומה של מערכת בינלאומית־גלובלית שמשפיעה ומושפעת מהאזור, ומכירים פחות בקיומה של מערכת אזורית בעלת היגיון ומאפיינים משותפים. סוגיה נוספת שעלתה בדיון קשורה בגבולות המרחב המזרח־תיכוני. מעניין היה לראות כי הדיון כמעט לא עסק באיראן, ככל הנראה בשל התפיסה שהיא מחוץ למסגרת הדיון והמערכת, זאת אף על פי שהיא בליבת העיסוק האזורי, בוודאי של ישראל.
- הדיון נחתם בהמלצות למדיניות מצד המשתתפים. על אף הטענה הרווחת לאחרונה בדבר צמצום מקומה של הסוגיה הפלסטינית בשיח בישראל ובאזור, הנושא

להיות בין וינה לפריז, אבל לשבת על שטיחים אוריינטליים ולאכול חומוס" (בנבנישתי, מצוטט על ידי הרמן).

אירועי הטלטלה במזרח התיכון בעשור האחרון הובילו את המדינות להתמקד במצוקות מבית ובענייניהן הפנימיים, כשעניין בישראל בכלל ובסוגיה הפלסטינית בפרט, בהשוואה לתקופה הקודמת לאביב הערבי, פחת בצורה משמעותית.

לדידה של אנואר מחג'אנה, אחד הצעדים שישראל יכולה לנקוט כדי להתקרב לאזור ולאזרחיו הוא לא לערער את מעמדה של השפה הערבית כשפה שנייה. לטענתה, צעד זה יאפשר להתקרב לתושבי האזור מבחינה תרבותית. ישראל צריכה לחשוב איך להיות חלק מהאזור באופן קונסטרוקטיבי ופעלתני ולא רק כברירת מחדל.

מחג'אנה התייחסה גם לשאלה אם ערביי ישראל מרגישים חלק מהאזור. לדבריה, דווקא בעולם התרבות רואים הרבה אומנים ערבים מישראל שהפכו פופולריים במדינות ערב, והדבר חיזק את הזהות האזורית שלהם. נוסף על כך, כשערביי ישראל מבקרים במדינות ערביות יש להם תחושת זהות, שפה, דת והיסטוריה משותפת. עם זאת, ככלל האחדות הלאומית והזהות הערבית חלשות יותר בקרב ערביי ישראל מאשר בקרב ערביי האזור. הדבר נובע מריבוי הזהויות שלהם ומכך שערביי ישראל חיים עם סתירות פנימיות – הזהות האזרחית לעומת הזהות הדתית והתרבותית: "כאזרחים לכאורה אנחנו חיים במדינה דמוקרטית (למרות קיומו של חוק הלאום וכו'); ההזדהות שלנו עם סמלי המדינה איננה קיימת; תרבותית אנחנו מדוכאים. מבחינה דתית יש אכזבה מהאסלאם בעשור האחרון, הפופולריות שלו ירדה".

רוב המשתתפים היו ספקנים באשר לקיומה של מערכת אזרחית במובן של איגוד מדינות עם היסטוריה משותפת, גבולות גיאוגרפיים, תרבות, שפה ודת.

בין האביב הערבי לאביב הישראלי

במסגרת הדיון בסוגיה דנו המשתתפים בשאלה אם קיימת זיקה בין מחאות האביב הערבי לבין המחאות שהתרחשו בישראל וברחבי העולם, ואם יש בכך כדי להעיד על שיוכה של ישראל לאזור. מרבית המשתתפים סברו שאין זיקה של ממש בין האירועים וכי מדובר בשינויים גלובליים-אזרחיים יותר מאשר בזהות ובמאפיינים ייחודיים של האזור.

נכח לאורך כל הדיון ובעיקר חזרה הטענה כי אין מנוס מיציאה מהמבוי הסתום בסוגיה הפלסטינית. לפיכך ההמלצה היא על התקדמות של ממש בתהליך המדיני. עד אז, מדינות האזור וגם ישראל ימשיכו לסבול מחוסר יציבות, וישראל לא תוכל לשפר את יחסיה עם העולם הערבי באופן משמעותי ומהותי. ההמלצה השנייה נגעה לצורך של ישראל לשפר את יחסיה עם המדינות השכנות ובראשן ירדן ומצרים ולכונן יוזמות מדיניות חדשות עם מדינות כמו לבנון.

שיוכה של ישראל למזרח התיכון

בתחילה התבקשו המשתתפים להסביר עד כמה הם מזהים את ישראל כחלק מהמערכת המזרח-תיכונית. בדיון השתקף פער בין השיוך הגיאוגרפי המוסכם לבין השיוך התפיסתי, ורוב הדוברים טענו כי הישראלים נוטים לראות את עצמם חיצונים לאזור, ואינם מזהים עם רכיבים שונים בו.

ממצאי הסקר השנתי של מכון מיתווים שהוצגו על ידי קסניה סבטלובה תומכים בטענה זו: 29 אחוזים בלבד מכלל הנשאלים השיבו שישראל שייכת למזרח התיכון; כ-25 אחוזים השיבו כי היא שייכת לאגן הים התיכון; 24 אחוזים ענו שישראל שייכת יותר לאירופה; 10 אחוזים השיבו שאינם יודעים לאן ישראל שייכת. סבטלובה מסבירה זאת בכך ש"נוח לנו לזהות עצמנו עם יוון וקפריסין יותר מאשר עם סוריה ולבנון של חזבאללה". לעומת זאת, לגישתם של ד"ר אסף דוד וד"ר אנואר מחג'אנה, ישראל היא חלק מהאזור ודימויה כנטע זר מערבי במזרח התיכון הוא שגוי ובעייתי. ההיסטוריה והפוליטיקה האזורית השפיעו על ישראל והושפעו ממנה. לטענת אסף דוד, השיוך האזורי של ישראל נובע בין היתר מנימוק דמוגרפי, כאשר עשרים אחוזים מאזרחי המדינה הם ערבים פלסטינים, ומספר לא מבוטל של יהודים הגיעו ממדינות ערביות מוסלמיות. לטענתו: "גם מבחינה משטרית ישראל הופכת להיות חלק מהאזור הזה, בכל הנוגע להתחזקות הסדר האוטוקרטי בעידן פוסט האביב הערבי. זה קשור בהמשכיותו של הכיבוש, אך גם בהתחזקותם של אלמנטים אוטוקרטיים: המתקפה על בתי המשפט, על מוסדות המדינה והציבור, אפילו על הממסד הצבאי-ביטחוני והמלצותיו ורעיונותיו". לדעתה של פרופ' תמר הרמן, הדיון בשאלה אם ישראל היא חלק מהמזרח התיכון התקיים עוד הרבה לפני קום המדינה. על פי מחקרים שערכה, רבים מאזרחי ישראל נטו לראות עצמם חלק מהאזור מבחינה תרבותית, אולם הרוב המוחלט אינו מעוניין להשתלב בפוליטיקה המזרח-תיכונית או להיות מזוהה עימה, לרבות ערבים, מזרחים ואשכנזים בישראל: "הישראלי הממוצע רוצה

תמר הרמן גורסת שלא היה קשר מכוון בין הדברים וכי בִּזְמַנִּיּוֹת אינה מעידה על סיבתיות. לטענתה, גם המחאות שמתרחשות היום בישראל אינן קשורות לאירועים במזרח התיכון אלא לעולם המערבי. הרמן מדמה את המחאות לִמְשָׁחָה של לוויִּתן, המופיע בגלים מסוימים. כך המחאות מופיעות במקומות שונים עם גורמים מקומיים וקשורות ברוח הזמן, כפי שאירע ביפן, בספרד, בסרביה, במנהטן וגם בישראל. לגישתה, הניסיון שנעשה בזמנו – להקרין תמונות מכיכר תחריר שבמצרים על המסך ברוטשילד במטרה לקשר בין האירועים – היה מינורי ולא צלח. את שאלת העיתוי קושרת הרמן בתהליכי פקפוק ביכולות הגלובליזציה, ואת המחאות במזרח התיכון, בישראל ובעולם היא מזהה כתוצאות של תהליך טקטוני גלובלי שיש לו השפעות מקומיות בִּזְמַנִּיּוֹת.

גם קסניה סבטלובה אמרה כי אין קשר ישיר בין אירועי האביב הערבי לבין מה שהתרחש בישראל. לדידה מדובר בזן אחר של מחאות, המוכר ממדינות דמוקרטיות לרבות פולין והונגריה. זה שונה מניסיון להיפטר ממשטר רודני אוטוריטרי, כפי שאירע במזרח התיכון. גם במחאות שהתרחשו במצרים, ישראל הוזכרה בהקשר של הסכמים שהובעה נכונות לשמר אותם, אולם היא אינה חלק מהמחאה הזאת באופן ממשי ולא נתפסה כשייכת לסוגיה זו. מסקנתה היא שאירועי האביב הערבי דווקא הרחיקו את ישראל ממדינות האזור, וחידדו בקרב רבים באזור את התחושה הפסימית שהמזרח התיכון חסין לדמוקרטיה.

באופן דומה, טלי זינגר טענה כי בראשית האירועים הייתה תחושה שהמחנה הדמוקרטי באזור, שהעצים את הערכים הליברליים־דמוקרטיים והדגישם, יצר בסיס משותף לתפיסות ולעמדות המקובלות במדינות מערביות ובקרב בעלות ברית פוטנציאליות כמו ארצות הברית וישראל. הייתה תקווה ותחושה שאם גוגל ופייסבוק שימשו פלטפורמות לצורך התאגדות למחאות בעולם הערבי, הן עשויות להתגלות כאמצעי שעשוי לקרב בין ישראל לבין העולם הערבי. בפועל זה לא קרה כי המחנה הזה הושתק.

הסכמי הנורמליזציה – האם הם משנים את כללי המשחק? האם יש בהם כדי להשפיע על מידת שיוכה של ישראל למזרח התיכון?

באופן גורף למדי בלטה ההסכמה בין המשתתפים עם הטענה כי תהא זו טעות לכנות את ההסכמים הללו הסכמי שלום, שכן מדינת ישראל מעולם לא נלחמה במדינות שעימן כוננה כעת יחסים, בניגוד למציאות היחסים טרם הסכמי השלום שנחתמו עם מצרים וירדן.

לדברי אסף דוד, הסכמי השלום שנחתמו בעבר התבססו על התפיסה שיש פתרון לסוגיה הפלסטינית, וכי ההתקדמות בהסכמים האלו הותנתה בהתקדמות בהסכם השלום, או לכל הפחות בהסדר עם הפלסטינים. לדידו ההסכמים החדשים הם הסכמים דיפלומטיים מדיניים, המבוססים על הנחה סמויה בדבר היעדר פתרון לסוגיה הפלסטינית. עצם הנכונות להסכמי הנורמליזציה היא הכרה בנצחיותו של הכיבוש. דוד טען ש"ישראל" דילגה מעל הפלסטינים והירדנים בדרכה אל המפרץ, באופן שיצר פה ברית אזורית שהיא פרו־ציונית במשמעות שהימין הפוליטי בישראל מאמין, ובמובן הזה ישראל משתלבת בארכיטקטורה האזורית, ובעיקר בארכיטקטורה המפרצית – ארכיטקטורה שמקדשת כוח, אמצעי לחימה, עסקים וקפיטליזם.

סבטלובה הסבירה כי הסכמי אברהם נולדו מאירועי האביב הערבי, מהעלייה של דאע"ש ולמעשה מסדרת אירועים שזעזעו את היסודות שעליהם הושתת הסדר הישן. הם הביאו לכך שמדינות ערביות כמו איחוד האמירויות ובחריין (בינתיים בהסכמה שקטה של ערב הסעודית) מעוניינות לחזק את מעמדן האזורי לצד ישראל. המדינות הללו מבינות היטב שארצות הברית נוטשת את האזור ואינה צפויה לשוב אליו באופן בולט בתקופה הקרובה. לתפיסתה, ההסכמים לא מקרבים את ישראל לאזור אלא דווקא מחזקים את עמדתם של אלו שטוענים: "הנה יש ערבים שלא דורשים מאיתנו ויתורים טריטוריאליים, ויש בכך כדי לחזק את התפיסה הימנית שאומרת שלא צריך להתפשר..."

אודי דקל קשר את הסכמי אברהם לסוגיה הפלסטינית וטען שהחיבור לחלק ממדינות האזור מאפשר להתמודד עם הסוגיה הפלסטינית "מבחוץ פנימה": "קודם ניצור הסכם אזורי ומההסכם האזורי נגלוש לתוך העניין הבילטרלי שבינינו לבין הפלסטינים, שבו אנחנו לא יודעים בדיוק איך נטפל".

הסכמי הנורמליזציה, לגישת טלי זינגר, הם תוצר של תהליך מלמעלה-למטה, חזון אסטרטגי של ההנהגה, שהוא הפוך במהותו מהתהליך שהכרנו באביב הערבי, אשר החל כקריאה מלמטה של האזרחים – לחירות ולשינוי במצבם הסוציו־אקונומי. למעשה, עצם יכולתו של מנהיג לבטל חוק חרם בסיסי ומקיף שהוטל במשך שנים על ישראל התאפשרה הודות לאופי הריכוזי של המשטרים ולחוזת החברתי במדינות המפרץ.

ישראל כשחקנית פעילה באזור

האם ישראל נוטלת תפקיד פעיל ב"מחנות" הקיימים באזור ובמאבקים המתנהלים ביניהם, וכיצד ניתן לאפיין את האסטרטגיה הישראלית באזור?

הוביל לדיון מרתק בשאלה: כיצד ישראל נתפסת במזרח התיכון על ידי אזרחי המזרח התיכון?

ח'דר סואעד הסביר כי על פי ממצאי סקרי דעת הקהל בעולם הערבי של Arab Barometer, עד לפני עשור ישראל דורגה במקום הראשון מבחינת האיום הגדול ביותר על הביטחון הערבי. מאז ניכרת מגמת ירידה בחומרת האיום שהיא מציבה (51 אחוזים דירגו אותה כאיום החמור ביותר ב־2011, לעומת 37 אחוזים ב־2020). בערב הסעודית, למשל, חלה בתקופה זו ירידה מ־30 אחוזים לארבעה אחוזים מהסעודים, שתופסים את ישראל כאיום. במצרים, למרות זאת, רבע מהציבור המצרי (כ־25 מיליון) עדיין ממשיך לראות בה איום.

לעומת זאת יש קונצנזוס ברוב העולם הערבי בנוגע להתנגדות להכרה בישראל (84 אחוזים לפני עשור וכ־88 אחוזים ב־2020). לדברי סואעד, התפיסה האנטי־ישראלית רווחת בעיקרה ב"אל־משרק" – אזור סוריה, לבנון ועיראק וירדן, וב"אל מגרב" – צפון אפריקה. העמדה הזאת נובעת בעיקר מתפיסתם את ישראל כמדינה כובשת, מדינה עם שאיפות אימפריאליסטיות, מדינה רוויזיוניסטית. מעניין לראות, עם זאת, כי הבעיה הפלסטינית והנימוק הדתי כהנמקות לתפיסה זו זכו לדירוג נמוך מאוד.

לטענת טלי זינגר חל היפוך ושינוי בשיח ביחס לישראל. מהכחשת קיומה של מדינת ישראל להפך המוחלט של כינון יחסים. למרות שהשינוי בא מלמעלה – מההנהגות, הוא מחלחל בהדרגה לציבורים. מדובר בשינוי מהיר, אך כזה שנתפס אותנטי בקרב האזרחים. בביקוריה התכופים במדינות המפרץ במהלך העשור האחרון התרשמה זינגר שהפוליטיקה וההתייחסות לישראל נותרו מחוץ לשיח: "עצם הניסיון לגלוש באתר עם סיומת co.il מתוך איחוד האמירויות היה מסתיים במסך אזהרה אדום, שמתריע מפני הפרת הכללים; שיחות טלפון ישירות מישראל לא היו אופציה בכלל. עצם ציון מדינת ישראל באיחוד האמירויות היה גורם למקומיים וזרים לזוז באי־נוחות בכיסא". לטענתה זה נבע בעיקר מהרגישות הפוליטית ומהרגש האנטי־ישראלי שרווח בקרב הקהילות הפלסטיניות והלבנוניות באמירויות. מאז ההסכמים הרגישות דעכה, ואחד הביטויים הבולטים לכך הוא שכיום ניתן להיכנס למדינות הללו בהצגת דרכון ישראלי. זינגר מספרת שכבר עתה ניתן לראות מוצרים כמו בטטות, המסומנים בדגל ישראל בשווקים המקומיים.

המלצות למדיניות הישראלית

לנוכח שלל השינויים שהתחוללו במערכת האזורית בעשור האחרון, ובפרט סביב הסכמי הנורמליזציה,

לאורך השנים האחרונות ישראל נוקטת אסטרטגיה של הסתגלות לשינויים ופחות של מדיניות אקטיבית יזומה, שבמסגרתה מוגדרים מצבי סיום רצויים. בשלבים המוקדמים של האביב הערבי, הנטייה הישראלית הייתה "לשבת על הגדר" ולהתבונן במתרחש. לטענת אודי דקל, כאשר נוצרו איומים מוחשיים מידיים הם טופלו, אך לא כפועל יוצא של אסטרטגיה ארוכת טווח סדורה ומגובשת. האקטיביות והאסטרטגיות מצד ישראל בעשור האחרון באה לידי ביטוי בעמדתה הנחרצת הגורסת שאי אפשר יהיה לכונן מדינה פלסטינית.

דקל הסביר כי הריחוק הזה שבהתבוננות מהצד הוביל לגיבוש התפיסה של "הווילה בג'ונגל": "תיאר אותה לראשונה אהוד ברק ולאחר מכן אימץ אותה נתניהו, שמספר לעם ישראל שאנחנו נמצאים בסביבה שכולם מסביב חיות טרף לכן עלינו לבנות קיר ברזל, כיפת ברזל, כדי להגן על עצמנו מפני הסביבה ולהתמקד בווילה ולטפח את הווילה. מה קרה? בעקבות הטלטה הערבית פתאום גילינו שלא תמיד האזור מאפשר לנו לשבת על הגדר ולצפות בהנאה במה שמתרחש, כפי שקרה בסוריה".

לטענתו, הסכמי הנורמליזציה מעידים על כך שהאזור בעצם החליט לאמץ את ישראל, יותר משישראל בחרה לאמץ אותו. המהלך נבע מתחושת האיום המשותפת שנוצרה מקיומם של צירים בעייתיים באזור: הציר האיראני־שיעי וציר חדש בהובלתו של נשיא טורקיה ארדואן, אשר לו שאיפות "ניא־ועות־מאניות" לשליטה במרחב, ולבסוף הציר הג'אדיסטי שאומנם נחלש, אבל עודנו קיים. מדינות ערב ובעיקר מדינות המפרץ זיהו את הצורך לכונן ציר חדש, המורכב ממדינות יציבות ופרגמטיות ואשר עשוי להביא עימו שגשוג לאזור – ולישראל עשוי להיות תפקיד מרכזי בו. תפיסה זו התחזקה עם ההבנה האזורית כי ארצות הברית אינה מתכוונת להישאר לעולמי עד באזור, ואינה מתכוונת להילחם את מלחמותיהם של אחרים. יתר על כן, היוזמה האזורית לווטה ביוזמה אמריקאית בהובלת ממשל טראמפ, אשר גרסה כי יש צורך בבניית ברית של מדינות הנמצאות תחת המטרייה האמריקאית ובהשפעתה, כדי להתמודד עם גורמים עוינים [לצורך שמירה על אינטרסים אמריקאיים חיוניים ומבלי שארצות הברית תצטרך להמשיך לקיים נוכחות צבאית משמעותית באזור – ק.מ.]. לדעת דקל, גם פה ישראל נהגה בפסיביות ונשאבה לכך דרך שתי היוזמות לעיל.

כיצד נתפסת ישראל במזרח התיכון?

הדיון במידת השתייכותה של ישראל למערכת האזורית ולתפקיד בפועל שהיא ממלאת בארכיטקטורה האזורית

ומנהיגי המפרץ, בעיקר באיחוד האמירויות, במטרה לרתום אותם לסיוע בשיקום עזה והרשות הפלסטינית, הנמצאת גם היא על סף קריסה.

לעומת זאת, אסף דוד סבר כי המערכת הפוליטית הישראלית במצבה הנוכחי אינה בשלה לטפל בסוגיה הפלסטינית, ולכן מוטלת על האופוזיציה האחריות לאתר גורמים באמירויות ובבחרין שאיתם ניתן יהיה לדון בנושא. לדידו יש להיפתח לכיוון הקטרי, שכן קטר נמצאת בצומת מרכזי בין אינטרסים צולבים, היא מקיימת מגעים עם ישראל, חמאס, איראן, טורקיה וגם עם ארצות הברית. כדבריו: "אם ישראל הרשמית נכנסת למפרץ – ישראל האופוזיציונית יכולה להיכנס לקטר".

השלום עם השכנות

קסניה סבטלובה הציעה להתמקד בשיפור היחסים עם שכנותיה של ישראל, החולקות עימה גבול משותף – ירדן ומצרים. לטענתה, הסכמי אברהם אומנם חשובים, אך היחסים הבילטרליים שלנו הולכים ומידרדרים. ייתכן שדווקא במארג היחסים החדש שנוצר, יתאפשר להגביר את שיתוף הפעולה הכלכלי בעיקר עם ירדן, שמצבה הולך ומידרדר. באשר למצרים, יש מספר מצומצם מדי של אנשים במערכת הישראלית האמונים על היחסים עימה, והשאלה היא מה יהיה כאשר יסיימו את תפקידם. לפיכך נחוץ מאוד להרחיב את המעגל ולהעמיק את היחסים.

טלי זינגר ואודי דקל טענו שאל לה לישראל "לרוץ מהר מדי" אלא לגלות איפוק, ריסון ובעיקר סבלנות, על מנת להשתלב באופן מעמיק יותר באזור בכלל ובמפרץ בפרט, להימנע מלהביך את הצד השני ולהצטייר כאגרסיביים. מדיניות נבונה ושקולה עשויה להוביל לשלום מעט שונה מהשלום עם מצרים וירדן, ולכונן קשרים הדוקים בין העמים.

לגישתו של דקל, ראוי לראות בנורמליזציה מקפצה ליוזמות חדשות, למשל לבנון, בין היתר בהקשר של הגבול הימי. לטענתו צריך לצאת מהמסגרות המקובעות ולחשוב על כל מיני יוזמות אזוריות. בכל הנוגע לאסטרטגיה הישראלית מול איראן, דקל מעריך כי המפרציות מקוות אומנם שהחיבור לישראל ירתיע את האיראנים מלפעול נגדם, אך אינן מעוניינות שזה יוביל לעימות צבאי עם איראן ויגרור את מעורבותן. על ישראל להביא זאת בחשבון. לדידו, הדרך היעילה להתמודד עם איראן היא באמצעות גיבוש מדיניות משותפת עם הממשל החדש בווינגטון.

העלו המשתתפים הצעות והמלצות למדיניות עבור ישראל. בלטו בעיקר שתי המלצות: הראשונה – לא ניתן להתעלם מהסוגיה הפלסטינית, וכל עוד לא יחול שינוי משמעותי, מדינות האזור וישראל ימשיכו לסבול מחוסר יציבות; השנייה – על ישראל לשפר את יחסיה עם המדינות השכנות ובראשן ירדן ומצרים; המלצה נוספת שעלתה עסקה בהכרח שבשיקום שירות החוץ הישראלי, על מנת לאפשר ניהול יחסי חוץ שקולים וסדורים.

תמר הרמן קושרת בין הסכמי הנורמליזציה לבין תהליך שהחל כבר בשנות ה־50 במסגרת ברית הפירפיה שב־גוריון הוביל, והשתתה על הרעיון של הידוק היחסים עם סודאן, אתיופיה, טורקיה, איראן, הכורדים, הנוצרים בלבנון ועוד. לגישתה יש להתנתק מהשינוי ומההעדפה הפוליטית למנהיג כזה או אחר, ולהבין שכיום רוב האנשים בישראל מעוניינים ברגיעה אזורית. כך למשל, 75 אחוזים מהנשאלים בסקרי דעת קהל שערכה הרמן לאחרונה סבורים ששלושת ההסכמים שנחתמו – עם סודאן, בחריין ואיחוד האמירויות – שיפרו את מצבה אסטרטגי של ישראל. נתון זה מעיד על העדפה גורפת מכל קצות הקשת הפוליטית במדינה.

פתרון הסוגיה הפלסטינית

אנואר מחג'אנה הצביעה על הקשר שבין מדיניות הפנים לבין מדיניות החוץ של ישראל בהקשר האזורי. לטענתה אין מנוס מפתרון הקונפליקט עם הפלסטינים, כי פתרונו יוביל לשילוב משמעותי של ישראל באזור וליציבות, שכן הוא יעסוק באנשים ולא רק בממשלות. זאת ועוד, על ישראל לנקוט שורת צעדים מהותיים בנוגע לפלסטינים ולערביי ישראל, ובכלל זה ביטול של חוק הלאום ושינוי מעמדה של השפה הערבית. אודי דקל הדגיש כי ההערכה בישראל שלפיה הסוגיה הפלסטינית כבר לא רלוונטית וכך גם היוזמה הערבית – שגויה מעיקרה: "על מקבלי ההחלטות בישראל להפנים שגם המשטרים שמכוננים איתנו יחסים אינם יכולים להתעלם מהעניין הפלסטיני ולזלזל בו. צריך להבטיח להם שזה לא נעשה על חשבון הפלסטינים... מי שחושב שמחר בבוקר אפשר יהיה להכריז שוב על סיפוח ושהיחסים האלה יישמרו – טועה, לכן אנחנו צריכים להיות מאוד מרוסנים במהלכים שלנו ולהתייחס גם לאינטרסים שלהם [של אותן מדינות – ק.מ.], כדי לבנות שכבות על שכבות של שיתוף פעולה".

גם ח'דר סואעד סבר ששלום עם איחוד האמירויות הוא מהלך חיובי אבל "יש לדבר עם האנשים ברמאללה". הוא המליץ על מדיניות פרו־אקטיבית בנוגע לסוגיה הפלסטינית והציע לגבש יוזמה ישראלית אל מול אנשי

סיכום

העשור של הטלטלה הערבית הוביל לארגון מחדש של המזרח התיכון שהכרנו. המערכת, בין שמדובר במערכת אזורית ובין במערכת עם מאפיינים אחרים, מאופיינת בסוג של "אייציבות יציבה", במובן של תהליכים שעדיין נמשכים, מצוקות שלא באו על פתרונן, משטרים שבחלק מהמדינות נותרו על מכונם (סוריה) או שגם אם התחלפו, נותרו דומים במאפייניהם לאלו שנדמה היה שנעלמו (מצרים), ועם רמות גבוהות של כישלון מדינתי וריבונות מתפוררת ובלתי אפקטיבית (לוב ותימן). בסופו של העשור מיצובה של ישראל טוב יותר מבחינה אסטרטגית, בעקבות תהליכי נורמליזציה המביאים לידי ביטוי את ההכרה המתרחבת בנחיצותה ובתרומתה האסטרטגית לחלק מהמדינות, ואת חשיבותה הפוחתת של הסוגיה הפלסטינית בסדר היום של רוב המדינות הערביות במרחב. השיפור במיצוב האסטרטגי אינו משקף בהכרח שינוי עומק בנכונות של הציבורים הערביים לקבל את ישראל כחלק לגיטימי ובלתי נפרד מהמרחב. למרות היחסים החמים יותר, המסתמנים עם איחוד האמירויות ובחריין, השלום עם מצרים וירדן נותר קר, והסכמי הנורמליזציה עם סודאן מסתמנים כדומים יותר להסכמי השלום עם מצרים וירדן. ישראל מעמיקה ומבססת את

השתלבותה במרחב אך עדיין אינה חלק בלתי נפרד ולגיטימי ממנו. הסוגיה הפלסטינית עודנה רובצת לפתחה ומרחב התמרון שלה בהקשר זה מצטמצם, בשל השינויים הצפויים בממשל האמריקאי וההכרח להתחשב במדינות שאיתן נחתמו הסכמי הנורמליזציה. לעומת זאת, ייתכן שדווקא מתוך האילוצים החדשים ובשל הפנמה של מהות השינויים מצד הפלסטינים, יכולות להתפתח הזדמנויות לשיפור המציאות הקיימת בתהליכים שמגמתם הסדרים מוגבלים, להבדיל מהסדר קבע, בהשתתפות ובסיוע של מדינות המפרץ ואולי אפילו מרוקו, שיהיה בהם כדי לשפר את המציאות הקיימת ולהכשיר תנאים להתקדמות נוספת.

נראה כי התובנה המוסכמת העולה מרב־השיח היא שישראל אינה יכולה לשקוט על שמריה וגם לא לדבוק במדיניות הסטטוס קוו, ועליה לפתח ולשכלל את אסטרטגיות הפעולה לצורך הרחבת מסגרת הסכמי הנורמליזציה, תוך הפגנת יצירתיות מדינאית בכל הנוגע לסוגיה הפלסטינית ושילובה באופן מושכל בהתארגנות המחודשת של המרחב.

ד"ר כרמית ולנסי היא עמיתת מחקר במכון למחקרי ביטחון לאומי ועורכת עדכן אסטרטגי.

מחאה בתימן על רקע מלחמת האזרחים המתנהלת בה. תמונה: flickr/yololu.

מהעימות הסוני-שיעי ליריבות תלת־קוטבית: התערבויותיהן של המעצמות האזוריות בעימותים לאחר האביב הערבי

עידו יהל

מעורבות זו לפני שהפכה להתערבות צבאית, במהלך המחצית הראשונה של העשור. למעשה, מאז פרוץ האביב הערבי ועד 2015 נרשמו שתי התערבויות צבאיות בלבד, שהיו מוגבלות למדי בהיקפן ובוצעו בהזמנת הממשלות של המדינות השסועות – ההתערבות של ערב הסעודית בבחריין ושל איראן בסוריה. ואולם, במחצית השנייה של העשור הקודם גברה מאוד שכיחותן של התערבויות צבאיות בעימותים באזור, והן אף התרחבו והתמשכו – דוגמאות לכך הן ההתערבות המשותפת של ערב הסעודית ואיחוד האמירויות בתימן, ההתערבות של טורקיה ואיחוד האמירויות בלוב והתערבויותיה הרבות של טורקיה בסוריה.

מאמר זה סוקר את הספרות שנכתבה על אודות התערבויות אלה, במטרה להבין את ההבדלים בתגובותיהן של המעצמות האזוריות במזרח התיכון לעימותים שפרצו בעקבות האביב הערבי. מכיוון שסקירת ספרות זו עוסקת בראש ובראשונה באירועים שהתרחשו במחצית השנייה של העשור, מרבית המחקרים שיופיעו

הטלטלה האזורית בעקבות ההתקוממויות העממיות ב־2010–2011 במספר מדינות ערביות, הידועות בכינוי הרווח "האביב הערבי", גרמה לשינויים משמעותיים בנורמות ובקודי ההתנהגות באזור. ואכן, אחת הטענות הבולטות ביותר באשר לאביב הערבי היא שהדבר עודד מדינות רבות במזרח התיכון להתעלם מהנורמה של אי־התערבות ולמלא תפקיד אקטיבי יותר בענייניהן של מדינות אחרות. עם זאת, חרף העלייה הברורה בהיקפה של מעורבות שאינה צבאית בכמה מן העימותים שפרצו מייד אחרי האביב הערבי, במקרים רבים פסקה

מרבית הספרות בנושא האביב הערבי, ובייחוד החלק העוסק בתופעת ההתערבות, מתייחסת לעימות הסוני-שיעי כאל קו השבר העיקרי במזרח התיכון לאחר האביב הערבי. ואכן, במהלך המחצית הראשונה של העשור סבבה היריבות האזורית בעיקר סביב שסע זה.

להכיל ואף לבלום את ההשפעה האיראנית במזרח התיכון. הביטוי הבולט ביותר של מדיניות ההכלה של ערב הסעודית היה הקמתה של מועצת שיתוף הפעולה של מדינות המפרץ (GCC) ב־1981, אשר כללה את כל שש הממלכות הערביות באזור המפרץ (Chubin, 1992; Kechichian, 1985).

איראן תפסה את הצלחת המאבק שהובילו הסונים נגד שלטון המיעוט של בשאר אל־אסד בסוריה כאיום בלתי נסבל.

הפלישה האמריקאית לעיראק ב־2003 הסלימה את המתח בין שתי המעצמות האזוריות ו"הולידה את ההתנגשות המשמעותית ביותר בין יריבות אזוריות מזה עשורים" (Nasr, 2016). מגמה זו הוחרפה עוד יותר בעקבות האביב הערבי, משום שהטלטלה העממית והעימותים שבאו לאחריה החלישו כמה מן המשטרים הסוניים, והעניקו בכך לאייתולות את ההזדמנות לקדם את השפעתם האזורית. לכן, כנראה, אין זה מפתיע שערב הסעודית ואיראן היו אלה שביצעו את שתי ההתערבויות הצבאיות המשמעותיות היחידות בין השנים 2010-2015. ב־14 במארס 2011 נכנסו 1,200 חיילים מערב הסעודית ו־800 שוטרים מאיחוד האמירויות ("כוחות המגן של חצי האי") לבחריין במטרה לדכא התקוממות שיעית בעיקרה כנגד המשטר הסוני, לפני שזו תיצור "אפקט דומינו שיעי" במפרץ (Louër, 2013). ערב הסעודית ראתה את ההתקוממות הזו בבחריין כאיום בלתי נסבל. ראשית, כמדינה שמרנית השומרת על סטטוס קוו, ערב הסעודית מתנגדת לשינויי משטר כלשהם בסביבתה הקרובה, בייחוד אם הם נגרמים מהתקוממות עממית. שנית, כפי שציין נורוזאמן (Nuruzzaman, 2013), אילו זכו המפגינים השיעים בכוח פוליטי כלשהו, התוצאה עלולה הייתה לעודד את האוכלוסיות השיעיות במדינות אחרות במפרץ להשתמש באותן שיטות ולקרוא תיגר על המשטרים באותן מדינות.¹ בבחריין שוכנת בסמוך למחוז אל־קטיף הסעודי, שבו מתגוררת מרבית האוכלוסייה השיעית בערב הסעודית. ולבסוף, "האביב הבחרייני" איים גם על האינטרסים האזוריים של ערב הסעודית, משום שממשלה בשליטה שיעית במנאמה היתה קושרת כפי הנראה קשרים חמים עם איראן, מעניקה לה דריסת רגל בחצי האי ערב ומסכנת את תוכניתה של ריאד לחרם כולל מצד מועצת שיתוף הפעולה במפרץ על הרפובליקה האסלאמית. לפיכך, שילוב של שיקולים עדתיים וגיאופוליטיים עם רצונו של המשטר להבטיח את שרידותו — הוא שהניע את ערב הסעודית להתערב בבחריין.

בה נכתבו לאחר 2015. כמו כן, חלק ניכר מן החוקרים שמחקריהם יוצגו הם מהמזרח התיכון (או ממוצא מזרח־תיכוני). השאלה המרכזית שאותה בוחנים מקורות ספרותיים אלה היא מה הניע את המעצמות האזוריות להתערבות צבאית בעימותים הפנים־מדינתיים לאחר האביב הערבי. חלק מהמקורות אומנם סבורים כי העימות בין הסונים לשיעים, ובייחוד היריבות בין ערב הסעודית לאיראן, הוא המניע העיקרי להתערבויות אלה, אולם מחקרים אחרים טוענים כי המניע המרכזי היה עלייתו של מחנה תומכי האחים המוסלמים בראשותן של טורקיה וקטר, ששינה את אופיו של העימות מיריבות דו־קוטבית לתלת־קוטבית. עלייתו של כוח נוסף זה בשורות המחנה הסוני איימה בעיקר על זהותן של אלה שהתיימרו להנהיג מחנה זה, קרי ערב הסעודית ואיחוד האמירויות, וגרמה להן להגביר את מעורבותן הצבאית בעימותים אזוריים. קוטב חדש זה מתחרה גם באיראן על ההשפעה בסוריה ובעיראק. עם זאת, מכיוון שהתפתחות זו לא סיכנה את זהותה של איראן, נמנעה הרפובליקה האסלאמית מכל התערבות צבאית משמעותית במהלך המחצית השנייה של העשור, והסתמכה בעיקר על שלוחיה לצורך שימור תחומי ההשפעה החיוניים שלה.

העימות הסוני־שיעי

מרבית הספרות בנושא האביב הערבי, ובייחוד החלק העוסק בתופעת ההתערבות, מתייחסת לעימות הסוני־שיעי כאל קו השבר העיקרי במזרח התיכון לאחר האביב הערבי. ואכן, במהלך המחצית הראשונה של העשור סבבה היריבות האזורית בעיקר סביב שסע זה. גוֹאֵז (Gause, 2014) כינה אותה "המלחמה הקרה החדשה במזרח התיכון". הוא טען כי לא האביב הערבי היה הגורם למלחמה קרה חדשה במזרח התיכון אלא החלטתה של איראן, מייד לאחר המהפכה האיסלאמית ב־1979, לצאת למסע של הרחבת תחום ההשפעה שלה באמצעות יצוא הדוקטרינה המהפכנית לאזור. לאמיתו של דבר, בשנות ה־80 הקים המשטר האיראני שני מוסדות בירוקרטיים שמטרתם היתה ליישם תפיסה זו — המשרד לתרבות והכוונה אסלאמית (Ministry of Culture and Islamic Guidance) ולשכת תנועות השחרור העולמיות (Bureau of World Liberation Movements) (שנסגרה ב־1985). במהלך שנות ה־80 וה־90 העניקה איראן חסות לתנועות שיעיות שונות שמרדו נגד המשטרים הסוניים במדינותיהם (Hunter 1988; Kepel 2000; Matthiesen, 2010). פעילות זו איימה על מעמדה של ערב הסעודית בעולם המוסלמי, אשר שימש את הממלכה לקידום האג'נדה שלה ומטרותיה בתחום מדיניות החוץ (Kamrava, 2018). לכן שאפה ערב הסעודית לאזן,

מכך (Hiltermann, & Alley, 2017; Juneau, 2016). זאת ועוד, אף על פי שהן איראן והן החות'ים הם שיעים, קיים הבדל מהותי בין האסלאם הזידי שהארגון התימני משתייך אליו לבין הזרם השיעי התריסרי ששולט באיראן (Hokayem & Roberts, 2016).

לאור זאת מציעה מאי דרוויש (2018) הסבר חלופי להתערבות הסעודית. לדבריה, הצגת העימות בתימן כסכסוך עדתי דרך שליח היא מטעה. במקום זאת, הדרך הטובה ביותר להבין את ההתערבות היא לבחון אותה במסגרת המאבק הסעודי לביסוס מעמדה של הממלכה כמעצמה אזורית במזרח התיכון (Darwich, 2018). בייחוד שואפת ריאד לשמר את מעמדה כמנהיגת המחנה הסוני, לאחר שמדיניות האזורית הכוחנית יותר של טורקיה וקטר, התומכות באחים המוסלמים, קראה עליה תיגר. כפי שציין חוקר אחר, המודל העממי של האחים המוסלמים, המתאפיין בהשתתפות פוליטית, מאיים על מסורת השקטנות (quietism) הפוליטית והציות המוחלט לשליט – שעליה מבוססת יציבותה של הממלכה הסעודית (Salloukh, 2015). אל-שריף (2014) הסכים עם טענה זו והוסיף כי איום זה החמיר בעקבות בחירתו של מוחמד מורסי, איש האחים המוסלמים, לנשיאות מצרים ב-2012, שכן הדבר עלול היה לעורר אפקט דומינו פוטנציאלי (El-Sherif, 2014). מלך ירדן עבדאללה, אשר הזהיר ב-2004 מפני היווצרותו של סהר שיעי אידיאולוגי המשתרע מביירות עד המפרץ הפרסי, הצביע ב-2013 על "סהר של האחים המוסלמים המתפתח במצרים ובטורקיה" (Goldberg, 2013).

כפי שציין פינר אפקינר (2015), מאז עלייתו לשלטון ב-2013 שאף האמיר הקטרי תמים בן חמד אל-ת'אני לחזק את תפקידה האזורי של ארצו, וכך אימץ מדיניות חוץ פרואקטיבית (Akpınar, 2015). חוקר אחר הוסיף הוסיף כי קטר ניצלה את קשריה הקודמים עם קבוצות של האחים המוסלמים באזור על מנת לחזק את מעמדה האזורי. לכן, מאז פרוץ האביב הערבי תמכה קטר בארגונים המסונפים לאחים המוסלמים בכל רחבי המזרח התיכון ומימנה אותם. אולם מדיניות חוץ עצמאית ונועזת לעיתים זו הציבה את קטר עד מהרה בנתיב התנגשות עם ריאד. עובדה זו באה לידי ביטוי כבר במהלך מעורבותו המוגבלת של מדינות אלה במלחמת האזרחים בסוריה (Hazbun, 2018).

לדברי יהודה בלנגה (2017), "חוסר נכונותם של הסעודים לתמוך באחים המוסלמים ובארגונים בעלי אידיאולוגיה דומה הפך לסלע מחלוקת בין ערב הסעודית לבין קטר. בעוד הסעודים ראו באחים המוסלמים כוח אסלאמי רדיקלי ומסוכן, שאפה קטר ליצור ברית עם הארגון כדרך להפוך לשחקנית חשובה במזרח התיכון –

באופן דומה איראן תפסה את הצלחת המאבק שהובילו הסונים נגד שלטון המיעוט של בשאר אל-אסד בסוריה כאיום בלתי נסבל. אף על פי שהעדה השולטת בסוריה הם העלוויים – פלג שפרש מן האסלאם השיעי במאה ה-10 ופיתח מאפיינים של דת נפרדת – סוריה היא חלק בלתי נפרד מן המחנה השיעי (ברובו) בהובלתה של איראן. "עבור איראן, סוריה היא רכיב חיוני במטרותיה האזוריות הרחבות יותר" (Wastnidge, 2017, p. 154). לכן, כאשר משטר אסד היה מצוי בסכנה מיידית הזדרזה טהראן להתערב צבאית לטובתו, תחילה באמצעות חזבאללה ב-2011, וב-2013 באמצעות צבאה שלה (Rafizadeh, 2016).

המניעים ל"דור הראשון" של התערבויות אלה בעקבות האביב הערבי היו ישירים – שילוב בין יריבות עדתית ושיקולים גיאופוליטיים, הקשורים לעוצמה ולתחומי השפעה, כלומר ניסיונותיה של איראן להרחיב ולהגביר את השפעתה ומאמציה של ערב הסעודית להכילם ואף להחלישם – וכך הספרות מתייחסת אליהם. אולם שיקולים אלה אינם יכולים להסביר את "הדור החדש" של ההתערבויות הצבאיות הללו, אשר כפי צוין קודם לכן, התרבו והתרחבו במהלך העשור. מכיוון שחלק ניכר מן החוקרים מתבוננים עדיין בעימותים במזרח התיכון דרך העדשה הסוני-שיעית, הם אינם מכירים בהשפעת עלייתו של כוח חדש – מחנה תומכי האחים המוסלמים בהובלת טורקיה-קטר – על תפיסותיהן של כמה מן המדינות. היווצרותו של קוטב חדש זה בשורות המחנה הסוני גרמה לחברות אחרות בו, ובראשן ערב הסעודית ואיחוד האמירויות, להגן ביתר תוקף על זהותן, וכך דחפה אותן להגביר את מעורבותן הצבאית בעימותים אזוריים.

יריבות סונית פנימית

יש חוקרים הטוענים כי ההתערבות האחרונה שבוצעה כחלק מן המאבק הדו-ראשי הסוני-שיעי הייתה זו שהובילה ערב הסעודית ב-2015 במלחמת האזרחים בתימן (מבצע סופה נחרצת). התערבות זו באה לאחר שהחות'ים או אנסר אללה ("הפרטיזנים של האל"), ארגון מורדים שיעי, כבשו את צנעא בירת תימן (Fisher, 2019; Salisbury, 2015; Zachariah, 2016). אולם טענה זו מתעלמת מהיקף הקשרים בין הארגון השיעי התימני לטהראן. ואכן, תמיכתה של איראן בחות'ים פחותה במידה רבה מזו שהיא מעניקה לחזבאללה ול'יחידות הגיוס העממיות' העיראקיות, והארגון התימני מפגין מידה רבה יותר של עצמאות בהשוואה למקביליו בלבנון ובעיראק. לדוגמה, הארגון תקף לראשונה את צנעא למרות שאיראן יעצה לו להימנע

מבצעים קרקעיים רחבי היקף בסוריה (מבצע 'עלה זית' ומבצע 'מעין השלום'), שבהם השתתפו עשרות אלפי חיילים לצד אלפי לוחמי מיליציות סוניות הנתונות למרותה – מרביתם שייכים לאחים המוסלמים או דבקים באידיאולוגיה הדומה לזו של הארגון (Hinnebusch, 2020; "The 'Muslim Brotherhood' Supports", 2019).

סוריה לא הייתה הזירה היחידה לפעילות טורקית צבאית לאחר האביב הערבי. ארדואן תומך גם בממשלת ההסכמה הלאומית (GNA) של פאיז א-סראג' בטריפולי, הנאבקת במפקד האנטי-אסלאמיסטי של הצבא הלאומי הלובי (LNA) ח'ליפה חפטר, שכבש את מזרח לוב. בנובמבר 2019 חתמו טורקיה וממשלת ההסכמה הלאומית בלוב על הסכמים לשיתוף פעולה צבאי ולקביעת הגבולות בין תחומי השיפוט הימיים של שתי המדינות. בינואר 2020 החלו כוחות הנתמכים על ידי טורקיה, המורכבים ברובם משכירי חרב סורים המועברים ללוב באמצעות הצי וחיל האוויר הטורקי, נוסף על מזל"טים טורקיים, להילחם לצד כוחות הצבא הלאומי הלובי. צוין כי טורקיה סייעה גם למפלגת הצדק והבנייה, ארגון אסלאמיסטי לובי בעל קשרים חזקים עם האחים המוסלמים במצרים, להשיג דריסת רגל בממשלת ההסכמה הלאומית (Sahinkaya, 2020). ישאר יאכיש (Yaşar Yakış), שר החוץ לשעבר של טורקיה ואיש מפלגת הצדק והפיתוח השלטת, אמר אף הוא ביוני 2020 כי טורקיה תומכת באנשי האחים המוסלמים בלוב ("Former Turkish Foreign Minister", 2020). התנהלותה של טורקיה בלוב עולה בקנה אחד עם התמיכה שהעניקה למוחמד מורסי במצרים. כמו כן, לאחר שצבא מצרים הדיח את מורסי בתמיכתם של ערב הסעודית ואיחוד האמירויות ב־2013, הגבירה טורקיה את תמיכתה באחים המוסלמים ובקבוצות האסלאמיסטיות הקשורות אליהם באזור. על כן, חוקרים אחדים הצביעו על כך שתמיכתו של ארדואן בממשלת ההסכמה הלאומית הלובית היא חלק מתוכנית רחבה יותר, שמטרתה לממש את שאיפותיו האזוריות במזרח הים התיכון (MacGillivray, 2020; Helal, 2020; Quamar, 2020; Zoubir, 2020).

האסרטיביות הגוברת של טורקיה גרמה בסופו של דבר לשינוי אופיים של יחסיה עם ערב הסעודית. ניתן לזהות שינוי זה באמצעות התבוננות במעורבותה המוגבלת של ערב הסעודית במלחמת האזרחים בסוריה. בתחילת העימות בסוריה סיפקה ערב הסעודית סיוע כספי וחומרי לארגונים סוניים שנלחמו נגד אסד, ביניהם כאלה המחזיקים גם באידיאולוגיות סלפיסטיות ואף ג'האדיסטיות (Blanga, 2017). עם זאת, באמצע

על חשבונה של ריאד" (Blanga, 2017). מתח זה הגיע לשיאו ב־5 ביוני 2017, כאשר ערב הסעודית, יחד עם מדינות סוניות אחרות, ניתקה את קשריה הדיפלומטיים והכלכליים עם קטר והטילה עליה מצור יבשתי, אווירי יומי (Khashan, 2018).

גישתה החדשה של טורקיה

בדומה לקטר, גם טורקיה אימצה מדיניות חוץ כוחנית בשנים שלאחר האביב הערבי. כפי שטען פאדי אלחסיני (2018), ההתפתחויות האזוריות בעקבות האביב הערבי גרמו לטורקיה להגדיר מחדש את יחסיה עם מדינות האזור (Elhousseini, 2018). שר החוץ הטורקי בין השנים 2009–2014, אהמט דאוטולו, הצהיר באפריל 2012 על גישתה החדשה של טורקיה כלפי האזור במילים: "מזרח תיכון חדש נולד ברגעים אלה. אנו נמשיך להיות הפטרון, כוח החלוץ ומשרתיו של מזרח תיכון חדש זה" (Aras & Yorulmazlar, 2016). גישתו החדשה של דאוטולו זכתה למעשה להכרה על ידי ווקר כבר ב־2011: "דאוטולו טוען כי טורקיה היא היורשת הטבעית של האימפריה העות'מאנית, אשר איחדה בעבר את העולם המוסלמי, ועל כן יש לה פוטנציאל להפוך למעצמת-על מוסלמית" (Walker, 2011).

חרף שינוי זה, מעורבותה של טורקיה בעימותים שפרצו בעקבות האביב הערבי הייתה בתחילה מוגבלת למדי והסתכמה בכך שהעניקה לאופוזיציה הסורית היתר לפעול משטחה, סיפקה סיוע חומרי לארגוני המורדים ואפשרה להם להיכנס לסוריה דרך הגבול המשותף בין שתי המדינות (Cartalucci, 2015; Gunter, 2015; Phillips, 2016; Pamuk & Tattersall, 2015). אולם מעורבות מוגבלת זו הסתיימה באוגוסט 2016, כאשר הכורדים בסוריה עמדו להשיג רצף טריטוריאלי לאורך הגבול בין סוריה לטורקיה, וגרמו לטורקיה לפלוש לסוריה ('מבצע מגן הפרת'). (Dalay, 2016). מבצע זה התגלה כנקודת המפנה במדיניות האזורית של טורקיה, שכן אפילו לאחר שמימוש הרצף הטריטוריאלי הכורדי הפך לבלתי ישים, טורקיה לא הפסיקה את התערבותה הצבאית בסוריה. חוקרים מסוימים אף קישרו בין מדיניות ההתערבות הזו לבין הקשיים מבית שעיינום התמודד המשטר הטורקי, ובייחוד לניסיון ההפיכה הכושל נגד ממשלתו של הנשיא רג'פ טאיפ ארדואן ביולי 2016 (Altunışık, 2020; Kösebalaban, 2020). הוזה אומר, מדיניות חוץ פרואקטיבית זו, אשר נועדה להשיב את טורקיה ל"מקומה הטבעי" באזור, הייתה מכוונת גם להחליש או אף לחסל את ההתנגדות הגוברת למשטרו ארוך השנים של ארדואן. לכן, בשנים 2018–2019 ערכה טורקיה שני

דובאי אף ציין בינואר 2012 כי "האיום מצד האחים המוסלמים על הביטחון במפרץ שווה ערך בחשיבותו לאיום האיראני" (Ragab, 2017, p. 41). איחוד האמירויות היא אכן מדינה שמרנית המקפידה על סטטוס קוו, ולכן תופסת את התקדמותו של האסלאם הפוליטי – המציע חזון של משטר אידאלי שאינו תואם במידה רבה את ניסיונותיה של אבו דאבי לשמר את "הערכים המסורתיים" של האזור, כלומר את המשטר הסמכותני המסורתי שלה – כאיום על זהותה (al-Zo'by & Başkan, 2015; Fenton-Harvey, 2020; Ryan, 2015). השליט בפועל של איחוד האמירויות הערביות, נסיך הכתר של אבו דאבי מוחמד בן זאיד, מודאג במיוחד גם מן הפופולריות של מפלגת אל-אסלאח המקומית, המזוהה עם האחים המוסלמים. במהלך פגישה עם דיפלומט אמריקאי ב־2006 צוטט בן זאיד באומרו: "לו היו מתקיימות מחר בחירות [באיחוד האמירויות], האחים המוסלמים היו משתלטים" (Davidson, 2013, p. 14). מכאן שאחת הסיבות שהניעו את איחוד האמירויות להתערב בתימן הייתה למנוע ממפלגת האחים המוסלמים התימנית (הנקראת אף היא אל-אסלאח) לצבור כוח רב מדי. מסיבה זו התרכזו רוב הפעולות של איחוד האמירויות בתימן בדרום הסוני בעיקרו, ולא בצפון הנשלט בידי החות'ים. איחוד האמירויות היא גם התומכת העיקרית של 'מועצת המעבר הדרומית' (STC) שבסיסה בעדן. המועצה שהוקמה ב־2016 מונה 26 חברים, ולעיתים קרובות היא מגלה עוינות כלפי אל-אסלאח (Faulconbridge, 2019).

מדינת איחוד האמירויות הערביות תמכה גם במפקד צבא השחרור הלאומי הלובי, ח'ליפה חפטר, וביצעה תקיפות אוויריות רבות כנגד מתנגדיו, אנשי ממשלת ההסכמה הלאומית הנתמכים בידי טורקיה (Eljarh, 2020). לאמיתו של דבר, הברית בין חפטר האנטי-אסלאמיסטי לבין איחוד האמירויות קדמה להתערבות הצבאית הטורקית בלוב. איחוד האמירויות הייתה מודאגת במיוחד מן התמיכה שהעניקה קטר לכוחות האסלאמיסטיים בלוב מאז הדחתו של שליט לוב מועמר קדאפי ב־2011. מיליציות אסלאמיסטיות אלה השתמשו בסיוע הקטרי, אשר כלל אספקת נשק וכסף, כדי לרשום הישגים משמעותיים בשטח. עקב החשש כי מגמה זו תוביל לאפקט דומינו שישפיע על מצרים, בעלת הברית של איחוד האמירויות, מטוסים אמירתיים החלו להפציץ באוגוסט 2014 אתרים בטרפולי שהוחזקו בידי מיליציות אלה (McGregor, 2014). ההתערבות הטורקית בלוב החמירה עוד יותר את תפיסת האיום של האמירתיים וגרמה להם להעצים את תקיפותיהם האוויריות כנגד ממשלת ההסכמה הלאומית, ואפילו, לדברי עלי באכיר,

2018 יצרה ערב הסעודית קשר עם המיליציה הכורדית-סורית 'היחידות להגנת העם' (YPG) ואף התחייבה לתרום 100 מיליון דולר לטובת המשימה האמריקאית בצפון מזרח סוריה – אזור שנשלט בידי היחידות הכורדיות האלה. באשקן טען כי התפתחות מסוג זה היתה בלתי סבירה בתחילת העשור, כאשר היחסים בין טורקיה וערב הסעודית היו טובים מאי פעם, אולם במהלך השנים שחלפו מאז העבירה טורקיה את תמיכתה למוחמד מורסי. באשקן מצא כי תמיכה זו של אנקרה במשטר האחים המוסלמים במצרים היוותה קו פרשת מים ביחסי טורקיה-ערב הסעודית. שלב חשוב נוסף בהידרדרותם של יחסים אלה היה החלטתה של טורקיה לתמוך בקטר במהלך המשבר ביוני 2017 (Başkan, 2019).

האיום המוחשי העיקרי על הביטחון הלאומי של איחוד האמירויות הערביות נשקף מהאחים המוסלמים.

לאור השקפות אלה ניתן להבין את ההתערבות הסעודית בתימן בצורה טובה יותר – לא באמצעות בחינתה דרך העדשה המוגבלת של העימות הסוני-שיעי אלא בהקשר של האיום שנשקף מהסכסוך בתימן לזהותה של ערב הסעודית כמעצמה אזורית. מדיניותה האזורית של ערב הסעודית נתקלה במספר מכשולים במהלך המחצית הראשונה של העשור הקודם: עיראק התקרבה בהדרגה למחנה האיראני; האופוזיציה המתונה לכאורה לשלטונו של אסד בסוריה הפכה מזוהה יותר עם אנקרה מאשר עם ריאד; וקטר המשיכה ללא הרף לקרוא תיגר על מנהיגותה של ערב הסעודית במועצת שיתוף הפעולה במפרץ. השילוב בין כל האירועים הללו הטיל איום בלתי נסבל על זהותה של ערב הסעודית כמעצמה אזורית, ולכן מקבלי ההחלטות בממלכה חשו כי נפילתה של תימן לידי של ארגון אנטי-סעודי הייתה עלולה להיות כישלון אחד יותר מדי.

איחוד האמירויות הערביות – תפיסות של איום ומעורבות הולכת וגוברת

ערב הסעודית לא היתה הממלכה היחידה במפרץ שהגבירה את מעורבותה בעימותים אזוריים בעקבות עלייתו של המחנה הקטרי-טורקי. מדינה נוספת שהפכה לכוחנית יותר בהתנהגותה כלפי עימותים אזוריים בחמש השנים האחרונות היא איחוד האמירויות הערביות, אשר התערבה צבאית מאז 2015 הן בתימן והן בלוב הרחוקה. לדברי החוקרת אימאן רג'ב, האיום המוחשי העיקרי על הביטחון הלאומי של איחוד האמירויות הערביות נשקף מהאחים המוסלמים. מפקד משטרת

ההתערבויות של "הדור הראשון" – ערב הסעודית בבחריין ואיראן בסוריה – הונעו מצורך חיוני בשל מה שנתפס כאיום מיידי על ביטחונן של אותן מדינות. ואולם "הדור החדש" של ההתערבויות קשור יותר לתפיסת זהותן של מדינות אלה, בעקבות הופעתו של קוטב נוסף בשורות המחנה הסוני.

ההסבר הקשור בזהות עשוי להסביר גם שוני זה. המאבק הסוני הפנימי אינו מסכן את זהותה של איראן כמנהיגת המחנה שלה, ועל כן אינו משפיע על התנהלותה ברמה האזורית. על כן, תפיסתה של איראן כלפי האזור לא השתנתה באופן מהותי מאז תחילת העשור – טהראן עודנה עסוקה בעיקר בשמירה על תחומי ההשפעה החיוניים שלה ובהרחבתם. מאז התייצבותו של משטר אסד לא נשקפת סכנה אמיתית למשטר כלשהו הנתפס על ידי איראן כבעל בריתה (או לוויין שלה). לפיכך איראן אינה חשה צורך דוחק להשתמש בכוחותיה שלה, והיא משתמשת בשלוחיה לצורך שימור הסטטוס קוו במדינות אלה.

עידו יהל הוא חוקר במרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה ודוקטורנט בבית הספר ללימודי היסטוריה ע"ש צביעבץ באוניברסיטת תל-אביב. מתמחה בפוליטיקה ובביטחון במזרח התיכון, במערכת הבין-ערבית ובסכסוך הישראלי-פלסטיני.

מקורות

- Akpınar, P. (2015). Mediation as a foreign policy tool in the Arab Spring: Turkey, Qatar and Iran. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 17(3), 252-268.
- Altunışık M. (2020) The new turn in Turkey's foreign policy in the Middle East: Regional and domestic insecurities. Istituto Affari Internazionali. <https://www.iai.it/en/pubblicazioni/new-turn-turkeys-foreign-policy-middle-east-regional-and-domestic-insecurities>
- Al-Zo'by, M. & Başkan, B. (2015). Discourse and oppositionality in the Arab Spring: The case of the Muslim Brotherhood in the UAE. *International Sociology* 30(4), 401-417.
- Aras, B. & Yorulmazlar, E. (2016). State, region and order: Geopolitics of the Arab Spring. *Third World Quarterly* 37(12), 2259-2273.
- Bakeer, A. (2020) Sisi Won't Send his Army to Libya, but the UAE Demands Otherwise. TRT World. <https://www.trtworld.com/opinion/sisi-won-t-send-his-army-to-libya-but-the-uae-demands-otherwise-37512>
- Başkan, B. (2019). Turkey between Qatar and Saudi Arabia: Changing regional and bilateral relations. *Uluslararası İlişkiler* 16(62), 85-99.
- Blanga, Y. (2017). Saudi Arabia's motives in the Syrian Civil War. *Middle East Policy* 24(4), 45-62.

ללחוץ על מצרים לשלוח את צבאה ללוב כדי להילחם לצד צבא השחרור הלאומי (Bakeer, 2020).

לאור התפתחויות אלה אמר מוסטפה שלש (2020) כי עוינותה של הקואליציה בהובלת ערב הסעודית ואיחוד האמירויות כלפי האחים המוסלמים היא אחת התופעות הבולטות בעידן שלאחר האביב הערבי (Shalash, 2020). אימאן רג'ב ציינה כי "חמש שנים לאחר ש'האביב הערבי' סחף את העולם הערבי, ערב הסעודית ואיחוד האמירויות הן שתיים מן השחקניות הפעילות ביותר באזור. הן אינן מסתפקות עוד בהימנעות מגל השינויים שהחל בעקבות האביב, אלא מנהלות עתה מדיניות חוץ של התערבות פעילה במספר מדינות ערביות, הנתפסות מבחינתן כאיום על ביטחונן הלאומי ועל תפקידן באזור. האקטיביזם ההולך וגובר במדיניות האזורית של ערב הסעודית ואיחוד האמירויות אינו מבוסס עוד על כסף ודיפלומטיה בלבד, כפי שהיה בעבר, אלא גם על אמצעים צבאיים" (Ragab, 2017, p. 40-41).

סיכום ומסקנות

נראה כי השינוי שחל בהיקפן ובאופיין של ההתערבויות הצבאיות מצד המעצמות האזוריות במזרח התיכון בעימותים שפרצו בעקבות האביב הערבי במהלך העשור האחרון מצביע על שינוי בתפיסת האיום של שחקניות אלה. ההתערבויות של "הדור הראשון" – ערב הסעודית בבחריין ואיראן בסוריה – הונעו מצורך חיוני בשל מה שנתפס כאיום מיידי על ביטחונן של אותן מדינות. ואולם "הדור החדש" של ההתערבויות קשור יותר לתפיסת זהותן של מדינות אלה, בעקבות הופעתו של קוטב נוסף בשורות המחנה הסוני.

כל עוד שלט בזירת המזרח התיכון המאבק בין הסונים לשיעים, איראן וערב הסעודית היו מוכנות לקחת את הסיכון העצום הטמון בהתערבות צבאית בעימות פנים-מדינתי רק כאשר נשקף איום מיידי למדינה שלפי תפיסתן שייכת לתחום ההשפעה החיוני שלהן. עם זאת, תפיסות של זהות הן מטבען סובייקטיביות ונזילות יותר. זו הסיבה שהפיתוח של העימות הסוני-שיעי הדו-קוטבי ליריבות תלת-קוטבית, ובייחוד הקיטוב של המחנה הסוני, גרמה לשלוש השחקניות המרכזיות של מחנה זה – טורקיה מצד אחד וערב הסעודית ואיחוד האמירויות מצד שני – להמשיך להגדיר את זהותן ולגונן עליה, בין היתר באמצעות הגברת מעורבותן הצבאית בעימותים הפנים-מדינתיים באזור.

ואולם, מדיניות התערבות זו של שלוש המעצמות הסוניות ניצבת בניגוד חריף להתנהגותו של הקוטב האחר במאבק זה, איראן השיעית, המסתמכת מאז 2015 במידה פחותה על כוחותיה שלה ויותר על שלוחיה.

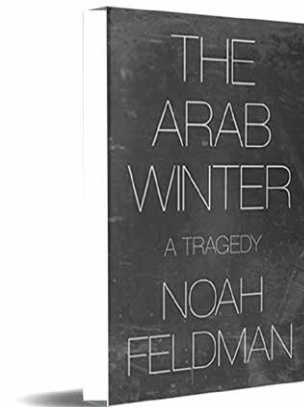
- Hiltermann, J. & Alley, A. (2017). The Houthis Are Not Hezbollah. *Foreign Policy*. <https://foreignpolicy.com/2017/02/27/the-houthis-are-not-hezbollah/>
- Hinnebusch, R. (2020) The Battle over Syria's Reconstruction. *Global Policy* 11(1) 113-123. <https://doi.org/10.1111/1758-5899.12779>
- Hokayem, E. & Roberts, D. (2016). The war in Yemen. *Survival* 58(6), 157-186.
- Hunter, S. (1988). Iran and the spread of revolutionary Islam. *Third World Quarterly* 10(2): 730-749.
- Juneau, T. (2016). Iran's policy towards the Houthis in Yemen: A limited return on a modest investment. *International Affairs* 92(3) 647-663.
- Kamrava, M. (2018). Multipolarity and instability in the Middle East. *Orbis* 62(4), 598-616. <https://doi.org/10.1016/j.orbis.2018.08.003>
- Kechichian, J. (1985). The Gulf Cooperation Council: Search for security. *Third World Quarterly* 7(4), 853-881.
- Kepel, G. (2002). *Jihad: The trail of political Islam*. Harvard University Press.
- Khashan, H. (2018) "Un-Brotherly" Saudi-Emirati ties: Dateline. *Middle East Quarterly* 25, (2).
- Kösebalaban, H. (2020) Transformation of Turkish foreign policy toward Syria: The return of securitization. *Middle East Critique* 29(3), 335-344.
- Louër, L. (2013). Sectarianism and coup-proofing strategies in Bahrain. *Journal of Strategic Studies* 36(2), 245-260.
- MacGillivray, I. (2020). What is Turkey's endgame in Libya? The Interpreter, <https://www.lowyinstitute.org/the-interpreter/what-turkey-s-end-game-libya>
- McGregor, A. (2014). Egypt, the UAE and Arab Military intervention in Libya. *Terrorism Monitor* 12(17). <https://jamestown.org/program/egypt-the-uae-and-arab-military-intervention-in-libya/>
- Matthiesen, T. (2010). Hizbullah al-Hijaz: A history of the most radical Saudi Shi'a opposition group. *The Middle East Journal* 64(2), 179-197.
- Nasr, V. (2016). The war for Islam. *Foreign Policy*. <http://foreignpolicy.com/2016/01/22/the-war-for-islam-sunni-shiite-iraq-syria/>
- Nuruzzaman, M. (2013). Politics, economics and Saudi Military intervention in Bahrain. *Journal of Contemporary Asia* 43(2), 363-378.
- Pamuk, H. & Tattersall, N. (2015). Exclusive: Turkish intelligence helped ship arms to Syrian Islamist rebel areas. *Reuters*. <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-turkey-arms/exclusive-turkish-intelligence-helped-ship-arms-to-syrian-islamist-rebel-areas-idUSKBN0061L220150521>
- Phillips, C. (2016). *The battle for Syria: International rivalry in the new Middle East*. Yale University Press.
- Quamar, M. (2020): Turkey and the regional flashpoint in Libya. *Strategic Analysis*, 1-6.
- Rafizadeh, M. (2016) Iran's forces outnumber Assad's in Syria. Gatestone Institute. <https://www.gatestoneinstitute.org/9406/iran-soldiers-syria>
- Ragab, E. (2017). Beyond money and diplomacy: Regional policies of Saudi Arabia and UAE after the Arab Spring. *The International Spectator* 52(2), 37-53.
- Cartalucci, T. (2015). Logistics 101: Where does ISIS get its guns? *New Eastern Outlook*. <https://journal-neo.org/2015/06/09/logistics-101-where-does-isis-get-its-guns/>
- Chubin, S. (1992). Iran and regional security in the Persian Gulf. *Survival: Global Politics and Strategy* 34(3). 62-80.
- Dalay, G. (2016, September 1). Turkey's Jarablus operation scorecard. *Al-Jazeera*. <https://www.aljazeera.com/opinions/2016/9/1/turkeys-jarablus-operation-scorecard>
- Darwich, M. (2018). The Saudi intervention in Yemen: Struggling for status. *Insight Turkey* 20(2), 125-142.
- Davidson, C. (2013). *After the Sheikhs: The coming collapse of the Gulf monarchies*. Oxford University Press.
- Elhousseini, F. (2018) *The Arab Spring effect on Turkey's role, decision-making and foreign policy*. Cambridge Scholars Publishing.
- Eljarh, M. (2020) Turkey's intervention in Libya disrupts the UAE but opens the door for Russia. *Fikra Forum*, The Washington Institute for Near East Policy. <https://www.washingtoninstitute.org/fikraforum/view/Turkey-Intervention-Libya-UAE-Russia-USA-Middle-East>
- El-Sherif, A. (2014). *The Egyptian Muslim Brotherhood's failures*. Carnegie Endowment for International Peace.
- Faulconbridge, G. (2019, August 14). Southern Yemeni separatists tell Saudi Arabia: Evict Islah or lose the war. *Reuters*. <https://www.reuters.com/article/us-yemen-security-south-idUSKCN1V417X>
- Fenton-Harvey, J. (2020, February 14). What drives the United Arab Emirates' war on Political Islam? *Inside Arabia*. <https://insidearabia.com/what-drives-the-united-arab-emirates-war-on-political-islam/>
- Fisher, M. (2016, November 19). How the Iranian-Saudi proxy struggle tore apart the Middle East. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2016/11/20/world/middleeast/iran-saudi-proxy-war.html>
- Former Turkish foreign minister: Ankara's military assistance is a "life jacket" for the "dying" GNA. (2020, June 2). *Alsaaa* 24 [Arabic]. <https://www.alsa24.com/2020/06/02/58559/>
- Gause, G. (2014). *Beyond sectarianism: The new Middle East Cold War*. Analysis Paper No. 11, Brookings Doha Center. www.brookings.edu/research/papers/2014/07/22-beyond-sectarianismcold-war-gause
- Goldberg, J. (2013). The Modern King in the Arab Spring. *The Atlantic*. <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2013/04/monarch-in-the-middle/309270/>
- Gunter, M. (2015). Iraq, Syria, ISIS and the Kurds: Geostrategic concerns for the U.S. and Turkey. *Middle East Policy* XXII (1), 102-111.
- Hazbun, W. (2018). *Regional powers and the production of insecurity in the Middle East*. MENARA Working Papers, No. 11.
- Helal, A. (2000). For Turkey, the Libyan conflict and the eastern Mediterranean are inextricably linked. *The Atlantic Council*. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/for-turkey-the-libyan-conflict-and-the-eastern-mediterranean-are-inextricably-linked/>

- Walker, J. (2011). Turkey's global strategy: Introduction: The sources of Turkish grand strategy — 'strategic depth' and 'zero-problems' in context. In N. Kitchen (Ed.), *IDEAS reports - special reports, SR007*, (pp. 6-12). LSE IDEAS, London School of Economics and Political Science.
- Wastnidge, E. (2017). Iran and Syria: An Enduring Axis. *Middle East Policy* XXIV(2), 148-159.
- Zachariah, M. (2019), *The Yemen predicament... and the determinants of the Saudi-Iranian dialogue*. Arab Center for Research and Studies [Arabic]. <http://www.acrseg.org/41370>
- Zoubir, Y. (2020). The protracted civil war in Libya: The role of outside powers. *Insight Turkey* 22(4), 11-27.

הערות

- 1 אף על פי שהם מהווים מיעוט, השיעים עדיין מהווים אחוז משמעותי מן האוכלוסייה במדינות המפרץ — 30% בכוויית, 16% באיחוד האמירויות הערביות, 10% בערב הסעודית ובקטר.

- Ryan, C. (2015). Regime security and shifting alliances in the Middle East. in *International Relations Theory and a Changing Middle East*. POMEPS Studies 16 (pp. 42-46). http://pomeps.org/wp-content/uploads/2015/09/POMEPS_Studies_16_IR_Web1.pdf
- Sahinkaya, E. (2020, June 4). Why is Turkey involved in Libyan conflict? Voa News. <https://www.voanews.com/extremism-watch/why-turkey-involved-libyan-conflict>
- Salisbury, P. (2015). *Yemen and the Saudi-Iranian 'Cold War'*. Middle East and North Africa Programme, Chatham House.
- Salloukh, B. (2015). Overlapping contests and Middle East international relations: The return of the weak Arab State. in *International Relations Theory and a Changing Middle East*. POMEPS Studies 16 (pp. 47-51).
- Shalash, M. (2020). The Muslim Brotherhood: The UAE's winning card. Gulf House. [Arabic]. <https://gulfhouse.org/posts/3985/>
- The "Muslim Brotherhood" supports Turkey's supervision of the "safe zone" in Syria. (2019, March 1). Enab Baladi. [Arabic]. <https://enabbaladi.net/archives/284622>

אביב ערבי רק בתוניסיה – בשאר המדינות חורף ערבי

Noah Feldman, *The Arab Winter – A Tragedy*

הוצאה: Princeton University Press, 2020

192 עמודים

עודד ערן

קל יותר לומר מה הספר איננו. הוא איננו בחזקת מחקר השוואתי על מה שקרוי 'האביב הערבי', הבוחן את הרקע ההיסטורי, הפוליטי, הכלכלי-חברתי והדמוגרפי של מדינות ערב כרקע לאירועי העשור האחרון. הוא גם איננו בחזקת הסתכלות פנורמית על כל המדינות. המחבר, פרופסור למשפטים באוניברסיטת הרווארד, בוחר לבחון מדינות ספורות בעולם הערבי – מצרים, תוניסיה, סוריה ועיראק, ואת 'המדינה האסלאמית' דאע"ש – שהשתרעה על חלקים מהשטח של שתי האחרונות. גם הסתכלות זאת, המתעלמת מהאביב הערבי בכל מדינות ערב שבהן קיים משטר מלוכני, היא דרך פריזמה או שאלה חשובה אך צרה – באיזו מידה שיקפו האירועים ותוצאותיהם את "רצון העם"?

הסיבה המרכזית למחאה, לדעת פלדמן, הייתה היעדר ממשלה לגיטימית מבחינה נורמטיבית, שעליה התווספה אי-הצלחתם המשטרים לספק תנאי מחיה נאותים, כבוד וצדק חברתי.

הספר נפתח במבוא שלמעשה מסכם את מסקנות המחבר כי פעולה פוליטית מצריכה השגת כוח, ואת זה, לטענתו, ההמונים שיצאו למחות לא השיגו. בפרק הראשון דן פלדמן בערביות של ההתקוממות ובניסיון להגדיר את מה העם רצה. בפרק השני הוא עובר לניתוח של גל ההפגנות הראשון במצרים, שאותו הוא מכנה 'תחריר 1'

ובו הוא שוטח את משנתו הרעיונית באשר להיותם של אלו שהשתתפו במחאה "סוכנים" של שאר חלקי העם המצרי. הפרק השלישי סוקר את סוריה ועוסק, מתוך ביקורת חריפה, באוזלת ידו של ממשל הנשיא אובמה. בפרק הרביעי דן פלדמן במדינה האסלאמית בעיראק ובסוריה כאוטופיה, ובו הוא גם מתייחס בביקורתיות לממשל של ג'ורג' בוש הבן ולתוצאות הפלישה האמריקאית לעיראק ב-2003. הפרק האחרון מוקדש לתוניסיה, שבה רואה פלדמן את ההצלחה היחידה של תנועת המחאה בעולם הערבי.

טיעונו המרכזי הוא שלא רק המצב הכלכלי הירוד והפרה גסה של אמנה חברתית, שממילא לא הייתה קיימת, הוציאו את ההמונים לרחובות. הסיבה המרכזית למחאה, לדעת פלדמן, הייתה היעדר ממשלה לגיטימית מבחינה נורמטיבית, שעליה התווספה אי-הצלחתם המשטרים לספק תנאי מחיה נאותים, כבוד וצדק חברתי (עמ' 22-24). המחבר מוסיף שתנועת המחאה לא התנגדה לדמוקרטיה, אלא שהיעדרה של זו לא נתפס בעיני תנועות המחאה כשורש הבעיה במדינות ובמשטרים שהתקיימו בסוף 2010 – תחילת 2011. כבר בתחילת ספרו מגיע פלדמן לסוגיה מרכזית החורגת מהמרחב הערבי והמזרח-תיכוני. תנועות המחאה שחרתו על דגליהן את שינוי המשטר השיגו אומנם את השינוי, אבל בחלק ניכר מהמקרים במזרח אירופה ובמזרח התיכון, המעבר היה ממשטר אוטוקרטי אחד למשנהו. פלדמן עצמו מעלה את הדילמה כשהוא שואל: אם שינוי המשטר היה משאת נפשו של העם, האם גם צורה אחרת של משטר אוטוקרטי שיקפה את רצונו? בכנות אינטלקטואלית הראויה לציון הוא מגיע למסקנה, הגם שאינו משלים עימה, שאכן כן – גם החזרה למשטר אוטוקרטי, כדוגמת זה שהיה בעבר והבטיח יציבות, משקפת את רצון העם (עמ' 74-76; 25).

המקרה הבולט שפלדמן מקדיש לו את הפרק המרכזי בספרו הוא מצרים. התקוממות ה-25 בינואר 2011 הייתה לדעתו ביטוי לרצון העם. ההמונים שיצאו לרחובות רצו שינוי. לא הייתה הגדרה מדויקת של מהות השינוי אבל עוצמת ההפגנות, העמידה מהצד של הצבא והתנהלות הממשל האמריקאי מול הנשיא מובארכ הביאו את קץ שלטונו. פלדמן מתייחס בחיוב לתהליך שהביא ב-2012 לבחירתו של מורסי, נציג 'האחים המוסלמים', לנשיא מצרים. הניתוח של פלדמן בדבר יחסי צמרת הצבא המצרי עם הנשיא מורסי מעניין, אך אינו מוסיף להערכות ולכתיבה האקדמית והעיתונאית בנושא. את סילוקו של מורסי מייחס פלדמן לשרשרת הטעויות שלו, שהעיקרית בהן הייתה התעלמותו מהגורמים שאותם ניצח בהפרש קטן בבחירות לנשיאות, בניגוד לעצות

בעצם הפלישה האמריקאית לעיראק ב־2003 ומיטוט התשתית השלטונית בה (עמ' 89), אבל המחבר אינו מציע תשובה או נוסחה שמאפשרת לארצות הברית התערבות אקטיבית ואפקטיבית שמשמעותה אינה בהכרח נטילת אחריות, כמו למשל פעולה במסגרת רב־לאומית ובגושפנקה בינלאומית. גם לסוגיה זו יידרש הממשל האמריקאי הנכנס, אם אכן יבקש ליישם את מדיניותו מבוססת הערכים.

במסגרת ביקורת על מדיניות הממשלים של בוש ואובמה מציין פלדמן שחולשת המשטר בעיראק אפשרה את ההתבססות הראשונית של ארגון ג'בהת אל־נוצרה, שממנו צמחה 'המדינה האסלאמית', תחילה בעיראק ובהמשך בסוריה, ותוך ניצול ההצלחה בסוריה – שיגור כוחות לעיראק שאפשרו ניהול מדינה, ולו לזמן קצר, במרחב שמשני צידי הגבול הסור־עיראקי (עמ' 103-106).

פלדמן הנאמן ליושרה אינטלקטואלית טוען, תוך שהוא מכיר בהיות הטיעון מקומם, שהמדינה האסלאמית בעיראק ובסוריה שיקפה את רצון מנהיגי התנועה ואת רצונם של אלו שהצטרפו אליה, והוא רואה בה חלק מהאירועים שקרו בעקבות האביב הערבי ורצון של קבוצות שונות להביא את עצמן לידי ביטוי (עמ' xix). הוא מסכם באמירה פרובוקטיבית: "בעוד המהפך של תחריר 2 החזירנו מדמוקרטיה לאוטוקרטיה, המהפך במקרה של המדינה האסלאמית החזירנו משלב ההגדרה העצמית (אף כי איומה) לדיכוי אימפריאלי [כדי להבהיר – בדיכוי אימפריאלי מתכוון פלדמן למאבק שניהלו כוחות הקואליציה נגד דאע] ש עד לחיסולו, ע.ע.]. ואל הסטטוס קוו האוטוקרטי של שלטון אסד" (עמ' 124). המסה של פלדמן מקורית ומאתגרת, גם אם אינה מוסיפה להבנתנו את התופעה, התהליך והתוצאות של מה שקרוי האביב הערבי. מן הראוי, כאמור, שהבחנות מסוימות שלו כמו אלו הנוגעות להתנהלות ארצות הברית באזור, ובפרט מול משטרים אוטוקרטיים, יילמדו על ידי צוות הממשל האמריקאי החדש שיעסוק במזרח התיכון. כך אפשר יהיה אולי להימנע מחלק מן המשגים של ממשלים קודמים.

ד"ר עודד ערן הוא בעל תואר דוקטור (PhD) מטעם בית הספר לכלכלה של לונדון (London School of Economics), חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי ולשעבר (2008-2011) ראש המכון למחקרי ביטחון לאומי. מילא שורת תפקידים בכירים בשירות החוץ ובמערכות הממשל של ישראל, וביניהם: ציר מדיני בשגרירות ישראל בווינגטון, שגריר ישראל באיחוד האירופי בבריסל, שגריר ישראל בירדן וראש צוות המשא ומתן עם הפלסטינים ליישום הסכמי הביניים והסדר הקבע.

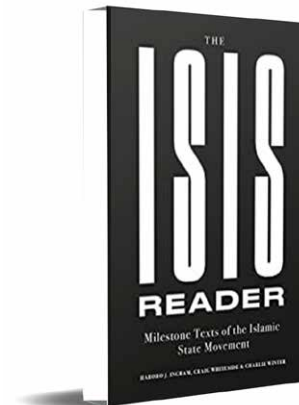
שקבל מהמפלגה התוניסאית א־נהאדה, המזוהה עם האחים המוסלמים, שיישמה את הפשרה על עקרונות ואת הנכונות להתחלק בשלטון (עמ' 52-56).

אבל מורסי נבחר בבחירות דמוקרטיות, ופלדמן – המתמודד פחות עם שיעור ההצבעה הנמוך ומשמעותו אשר ל"רצון העם" ויותר עם אירועי 'תחריר 2', היינו, הפגנות ה־30 ביוני 2013 – מסיק ששובו של הצבא לשלטון אוטוקרטי בעליל ביטא את רצון המפגינים, שביטאו את רצון העם. כלומר, למרות שמפגיני תחריר 2 רצו בסילוקו של נשיא שנבחר בבחירות דמוקרטיות, הפגנתם הייתה דמוקרטית ולגיטימית כמו הפגנות תחריר 1 בינואר 2011 (עמ' 73-75).

זוהי למעשה ליבת ספרו של פלדמן וסיבת אכזבתו הגלויה מתוצאות האביב הערבי, שהביאה אותו ככל הנראה לקרוא לספרו "החורף הערבי". אכזבתו נובעת מנכונות הליברלים הערבים, מצרים בעיקר, לבגוד בעקרונות הדמוקרטיה הקונסטיטוציונית מתוך ידיעה שבכך הם מחזירים את הצבא לשלטון. ברוסיה ובמזרח אירופה זה קרה בהדרגה במשך עשרים שנה ויותר. במצרים התחולל המעבר משלטון אוטוקרטי למחצה לשלטון דמוקרטי למחצה ובחזרה בתוך שנתיים. הנשיא המצרי עבד אל פתאח א־סיסי ראוי לביקורת, לדעת פלדמן, אבל לא ניתן לומר שהוא אינו מבטא את רצון העם (עמ' 73-75).

הדילמה שאיתה מתמודד פלדמן אינה נותרת במרחב האינטלקטואלי גרידא. היא מלווה את מנהיגי האיחוד האירופי בבואם להחליט על מדיניות האיחוד לאור תוצאות של בחירות במדינות חברות, שמעלות לשלטון תנועות פופוליסטיות הגובלות בפשיזם ולאומנות, ואת ארדואן בטורקיה וא־סיסי במצרים. שובו של נשיא דמוקרטי לבית הלבן מבשר דיאלוג מורכב בין וושינגטון לבין בירות מסוימות במזרח התיכון, במזרח אירופה ובמזרח אסיה בנושאים כמו זכויות וחירויות האדם, זכויות מיעוטים ושלטון החוק.

מדיניותה של ארצות הברית במזרח התיכון ובייחוד גישתה להיבטים של האביב הערבי זוכות להתייחסות נרחבת בספר, תוך הטחת ביקורת נוקבת בעיקר בממשל הנשיא אובמה. טיעונו המרכזי הוא שאומנם נכון כי המאזן הדל של קודמיו בתפקיד במזרח התיכון היווה תמריץ שלילי, אך אין זה מצדיק את חוסר התגובה לשימוש שעשה אסד בנשק כימי לדיכוי המרי האזרחי ולסירוב להעניק מטרייה אווירית לסונים (עמ' 89-95). פלדמן מאבחן נכונה את הדילמה האמריקאית שנובעת מהרצון לסייע לכוחות השואפים לשנות משטרים אנטי־דמוקרטיים, אך מבלי לשאת באחריות לתוצאות. דילמה כזאת נוצרה בעקבות הטעות הקולוסלית

דאע"ש במילותיו שלו: ההיסטוריה, האסטרטגיה והאידיאולוגיה של 'המדינה האסלאמית'

Haroro J. Ingram, Craig Whiteside, Charlie Winter, **The ISIS Reader: Milestone Texts of the Islamic State Movement**

הוצאה: Oxford University Press, 2020

336 עמודים

אדם הופמן ורון זיידל

מאז 2014 הפך דאע"ש למותג מוכר בשיח הבינלאומי ולמחליפו של אל-קאעדה בתור השחקן המוביל בזרם הג'האד העולמי. אולם למרות החשיפה התקשורתית העצומה, מעט מאוד יחסית היה ידוע על דאע"ש בשנים הראשונות, מאז הכריז על הקמת ח'ליפות והחל בקמפיין טרור עולמי: ההיסטוריה המוקדמת שלו לפני 2014 אינה ידועה כמעט, ודמויות המפתח שבו – למעט מנהיגו הקודם, אבו בכר אל-בגדאדי (שנהרג בפשיטה אמריקאית באוקטובר 2019), ודוברו עד 2016, אבו מוחמד אל-עדנאני (שנהרג בתקיפה אווירית באוגוסט 2016) – היו בלתי מוכרות כמעט. חוסר ידע בסיסי זה, לפחות בשנים הראשונות לפריצתו האזורית והבינלאומית של הארגון, העיב גם על ההתמודדות הצבאית והמדינית עימו.

העיסוק המחקרי בדאע"ש התקיים גם על רקע אירועי 'האביב הערבי' ששטפו את המזרח התיכון

הארגון נהנה מהכאוס האזורי ומערעור הסדר המדינתי שנוצר בעקבות האביב הערבי, וביקש לנצל כאוס זה כדי לקדם את מטרות ההתפשטות האזורית שלו ואת הקמת מדינה ג'האדית בסוריה ובעיראק.

בשנים 2011-2012 ושינו את התמונה הגיאופוליטית את הסדר הביטחוני באזור: פרשנים רבים ראו בעליית דאע"ש תוצר טבעי של אי-היציבות שהתפשטה במזרח התיכון בתקופת ההתקוממיות ההמוניות במדינות ערב, אשר חיזקה את גורמי האסלאם הרדיקלי במרחב זה והחלישה את המשטרים הקיימים בו. דאע"ש לא מילא תפקיד כלשהו באירועי האביב הערבי: הארגון לא לקח חלק בעידוד או בארגון הפגנות, וספרם של אינגרם, וייטסייד וויןטר בקושי מזכיר מושג זה. אולם הארגון נהנה מהכאוס האזורי ומערעור הסדר המדינתי שנוצר בעקבות האביב הערבי, וביקש לנצל כאוס זה כדי לקדם את מטרות ההתפשטות האזורית שלו ואת הקמת מדינה ג'האדית בסוריה ובעיראק. נוסף על כך, הארגון הבליט והקצין בנאומיו את השיח העדתי בעיראק, שהיה אסור עד 2003 ונעשה לגיטימי אחרי הכיבוש האמריקאי של המדינה. שיח זה התגבר ברחבי המזרח התיכון מאז האביב הערבי, וביוחוד מאז פרוץ המלחמה בסוריה ב-2011. על רקע זה יש להבין את חשיבות פרסומו של הספר *The ISIS Reader*, פרי עטם של האורז אינגרם, קרייג וייטסייד וצ'רלי וינטר, שלושה חוקרים מובילים של דאע"ש, המציג לראשונה מקורות ראשוניים של הארגון בתרגום לאנגלית. חלק מהמקורות הללו, כמו נאום של אבו בכר אל-בגדאדי במסגד אל-נורי במוסול ביולי 2014, מוכרים לחוקרים העוסקים בדאע"ש, ואילו אחרים מוצגים בו לראשונה. חלק מהטקסטים הכוללים בספר הם פרסומים רשמיים ופומביים שפורסמו כחלק ממאמצי התעמולה של דאע"ש, ואחרים נכתבו כמסמכים פנימיים עבור תומכיו או מנהיגיו.

ספר זה מצטרף לשורת ספרים שפורסמו מאז פיגועי ה-11 בספטמבר וביקשו להציג את הרעיונות העומדים מאחורי הג'האד העולמי על ידי הנגשת מקורות ראשוניים של הארגונים וההוגים המרכזיים בו לקהל הרחב (Holbrook, 2018; Ibrahim, 2007; Kepel & Mansfield, 2006; Lawrence, 2005; Milelli, 2010). ההעדפה הניתנת בספר למסמכים בעלי תוכן ארגוני פרקטי במקום המלל הדתי-אפוקליפטי שתפס עד כה מקום מרכזי בחיבורים על דאע"ש היא מבורכת. ההרגשה היא שבנקודת הזמן הנוכחית, המסגרת הדתית שבתוכה פועל הארגון חשובה אך כבר מוכרת, ועתה צריך לגלות תחומים אחרים בחקר הארגון. אסור עם זאת לשכוח את קיומה של אותה מסגרת במהלך הקריאה. הניתוח הנכון של דאע"ש צריך להיעשות עבור שתי מסגרות, הדתית-אידיאולוגית והפרקטית-ארגונית, אשר נמצאות במתח ובמאבק מתמיד בפעילויות הארגון.

הספר מחולק לארבעה חלקים. החלק הראשון מתחקה אחר מקורותיו המוקדמים של דאע"ש ומכיל שני

של הארגון, או על עדויות של לוחמים מקומיים וזרים שערקו מן הארגון. דיווחים אלו יצרו תפיסה חלקית (ולעיתים קרובות מעוותת) של דאע"ש, מטרותיו ומניעיו. לכך יש להוסיף כמובן את סרטוני הזוועה של עריפת ראשים והוצאות להורג אחרות שדאע"ש עצמו הפיק ופרסם, אשר עזרו למצבו תוך זמן קצר כסמל הרוע

התובנה בדבר הרציונליות של הארגון מסייעת לנתח את התנהלותו ולהתמודד עימו בדומה להתמודדות עם תנועות טרור וגרילה רבות מן העבר, ולא כמו עם כוח טבע בלתי מנוצח או כביטוי על-אנושי של רוע מוחלט.

האולטימטיבי. בעקבות מופעי הזוועה שהוצגו בסרטונים אלו, החוקר הצרפתי אוליבייה רואה (Roy) הגדיר את דאע"ש "ניהיליסטי" (Roy, 2017), ואילו מזכיר ההגנה האמריקאי דאז צ'אק הייגל (Hagel) טען שדאע"ש "אינו דומה לשום דבר שראינו בעבר" ("beyond anything" (that we've seen) (Ackerman, 2014).

אולם מהמקורות הראשוניים המוצגים בספר עולה תמונה אחרת, של ארגון רציונלי, מאורגן וממושמע: כפי שמציינים שלושת המחברים, "האלימות הקיצונית של התנועה אולי נראית כמו אכזריות פנאטית, אך היא לרוב מופעלת במטרה להשיג מטרות אופרטיביות, אסטרטגיות ותעמולתיות מוגדרות" (עמ' 7). למרות רציונל אסטרטגי זה לפעולותיו של הארגון, נראה שלעיתים קרובות האכזריות הקיצונית של פעולותיו דווקא איחדה את אויביו נגדו, כמו למשל בהקמת הקואליציה הבינלאומית נגד דאע"ש, שהוקמה בספטמבר 2014 ומונה 83 מדינות חברות (Global Coalition, n.d.). עצם גיבוש/הקמת הקואליציה אינו סותר בהכרח את מטרותיו הפוליטיות והאידיאולוגיות של הארגון, הכוללות יצירת קיטוב מוחלט בין המערב ומדינות ערב ה"כופרות" לבין דאע"ש. אולם פרובוקציה מכוונת זו הייתה בעוכריו של הארגון ופגעה בהצלחתו האסטרטגית, וסייעה בטווח הארוך לתבוסת הפרויקט הטריטוריאלי שלו. למרות מתח זה בין האידיאולוגיה הרדיקלית של דאע"ש להתנהלות הרציונלית-אסטרטגית שלו, התובנה בדבר הרציונליות של הארגון מסייעת לנתח את התנהלותו ולהתמודד עימו בדומה להתמודדות עם תנועות טרור וגרילה רבות מן העבר, ולא כמו עם כוח טבע בלתי מנוצח או כביטוי על-אנושי של רוע מוחלט.

אחד הטקסטים המרכזיים בספר העוסק בתהליכי ההתגבשות של ההתנגדות הסונית בעיראק, תחילה לכיבוש האמריקאי ולאחר מכן לממשלה השיעית, הוא מסמך המכונה על ידי המחברים "מזכר פלוג'ה" (למרות

נאומים של אבו מוסעב אל-זרקאוי, מנהיג אל-קאעדה בעיראק' ומי שנחשב לאביו הרעיוני של דאע"ש. החלק השני, המכונה "באקיה!" על שם המוטו של 'המדינה האסלאמית בעיראק' (גלגול מוקדם יותר של דאע"ש) משנת 2006, שלפיו המדינה האסלאמית "נותרת בעינה/עומדת", מתייחס לתקופת "המדינה" הראשונה של תנועת דאע"ש: 'המדינה האסלאמית בעיראק' (Islamic State of Iraq), שעליה הכריז הארגון באוקטובר 2006, זמן קצר לאחר חיסולו של זרקאוי.

החלק השלישי – "הח'ליפות" – מתייחס לתקופתו המפורסמת ביותר של הארגון, מהתרחבותו לסוריה ושינוי שמו לדאע"ש בתחילת 2013 ועד להכרזתו על הח'ליפות ביוני 2014 ואחריה. חלק זה כולל גם מסמך על תפקיד הנשים במדינה האסלאמית, אשר נכתב על ידי נשים תומכות דאע"ש, ומדריך לפעילי התקשורת של דאע"ש – שני מסמכים שמעולם לא הופצו באופן פומבי על ידי דאע"ש עצמו. החלק הרביעי והאחרון של הספר – "טיהור" – כולל הצהרות מתקופת הדעיכה הנוכחית של דאע"ש. ההצהרות בחלק זה של הספר מתייחסות לתמה של המשכיות המדינה האסלאמית ולחשיבותן של סבלנות ואמונה מצד חברי הארגון ותומכיו, לאור הנסיגות והמכות שספג בשנים האחרונות.

רוב הדיונים על אודות דאע"ש בתקשורת המערבית והערבית מתחילים את סקירת הארגון בקיץ 2014, אז הכריז הארגון על הקמתה של ח'ליפות, או במקרים אחדים באפריל 2013, כאשר הכריז על היותו גוף עצמאי ונפרד מאל-קאעדה ושינה את שמו ל'המדינה האסלאמית בעיראק ובאל-שאם' (דאע"ש – ראשי התיבות בערבית של שם זה). בניגוד לכך, מחברי הספר בוחנים את ציר התפתחותו של דאע"ש באופן רחב יותר: המסמכים הראשונים המובאים בספר הם שני נאומים של אבו מוסעב אל-זרקאוי, מ-1994 ומ-2004, והספר מסתיים בהופעתו המצולמת האחרונה של אבו בכר אל-בגדאדי מאפריל 2019. בחירה זו של המקורות הראשוניים מבטאת את גישתם של שלושת מחברי הספר לחקר הארגון: למרות שינויי שם תכופים מאז אמצע שנות ה-2000, מחברי הספר מגדירים את כל אלו כחלק ממה שהם מכנים "תנועת המדינה האסלאמית" ("the Islamic State movement"). שם זה מאפשר, לדידם, להתייחס לתופעת דאע"ש באופן הוליסטי, כולל השלבים ההיסטוריים השונים ושינויי השם שהארגון עבר לאורך השנים (עמ' 2).

מעבר לעצם הנגשת המקורות של דאע"ש לקהל הרחב, הספר מאפשר להבין את הארגון לראשונה במילותיו שלו עצמו. ככלל, הרוב המוחלט ממה שידוע על דאעש מבוסס על מידע שנמסר על ידי אויביו השונים

שהוא לא נכתב בפלוג'ה והיא איננה מוזכרת בו). לא ברור אם המסמך אותנטי ולא ידוע מתי בדיוק חובר ומי חיבר אותו, וחשוב מכך – לא ברור עד כמה הוא מרכזי עבור הארגון. המוטיב העיקרי בו הוא הצורך להיערך לנסיגה אמריקאית מלאה מעיראק (שהגיעה בשנת 2011) והניסיון לעבוד באמצעות השבטים ולגייס גם את מי ששירת ב"סְחָוּה".¹ נקודה חשובה במסמך היא החשש של הארגון מפני הצלחת ה'חזב אל-אסלאמי אל-עראקי' – המפלגה הדתית הסונית החשובה בעיראק – להשיג אחיזה באזור סוני בעיראק. כלומר, 'המדינה האסלאמית בעיראק' רצתה לשמר את חוסר שביעות הרצון של הסונים ולתעל את תחושת הקיפוח והזעם הסוני להעצמת המתחים העדתיים מול הרוב השיעי בעיראק, לצורך הקמת פרויקט פוליטי סלפי-ג'האדי שנועד להחליף מבחינתה את המדינה העיראקית.

תרומה נוספת של הספר היא בהצגת תפיסת הניצחון של דאע"ש במלחמה הכלל-עולמית שמנהל הארגון בשנים האחרונות. מנהיגים רבים, ביניהם נשיא ארצות הברית לשעבר דונלד טראמפ וראש ממשלת עיראק לשעבר חידר אל-עבאדי, מיהרו להכריז ניצחון על דאע"ש, וטראמפ אף הצדיק את הוראתו להסיג את הכוחות האמריקאיים מסוריה בדצמבר 2018 בכך שארצות הברית, לדבריו, "ניצחה את דאע"ש" (Trump, 2018). בניגוד בולט לכך, הצהרות מנהיגי הארגון מציגות מסר שונה בתכלית: בנאום מפורסם ממאי 2016 הזהיר דובר הארגון דאז אבו מוחמד אל-עדנאני את אמריקה ש"המלחמה [עם דאע"ש] עדיין לא הסתיימה" וזלזל בחשיבות ההפסדים הטריטוריאליים של הארגון: "האם את, הו, אמריקה, מחשיבה כתבוסה את ההפסד של עיר או של שטח? האם הובסנו כאשר הפסדנו את הערים בעיראק והיינו במדבר ללא כל עיר או שטח? בוודאי שלא! תבוסה אמיתית היא האובדן של כוח הרצון ושל הרצון להילחם" (עמ' 251). במקום זאת, טען אל-עדנאני, "ניצחון – מבחינתנו – הוא לחיות כמוחידין [אלו המיישמים את התנחיד, המונותאיזם הטהור], לכפור בטאע'ות [אלילים, הכינוי בסלפייה-ג'האדיה לשליטים במדינות ערב], לציות לאל-ולא אל-בראא [נאמנות והתנערות, ציווי מרכזי בסלפייה-ג'האדיה] ולקיים את מצוות הדת [אסלאם]. אם תנאים אלו קיימים, אנחנו כבר, ולפי כל הנסיבות, מנצחים" (עמ' 255).

דברים אלו, שהפכו מאז לתמה מרכזית בפרסומים של דאע"ש, מציגים את התפיסה האידיאולוגית הבלתי מתפשרת של דאע"ש, שלפיה תכלית קיומו היחידה של הארגון היא לקיים את מצוות האסלאם הטהור (לתפיסתו) ולהיאבק באויביו של אלה, כפי שהארגון מגדיר אותם. דוברו הבא של דאע"ש, אבו אל-חסן אל-

מוהאג'ר, חזר על הגדרה זו לניצחון בנאומו ממארכ 2019, בימי המערכה על המעוז האחרון של דאע"ש בבאע'וז: "המדינה האסלאמית כבר ניצחה [מאחר שחייליה של המדינה האסלאמית] עדיין מצהירים על אמונתם הבלתי מעורערת [באסלאם] ועל הדוקטרינה הגאה שלהם" (עמ' 282). המסר בדברים אלו הוא כפול: לא רק שההגדרות של דאע"ש לניצחון ולתבוסה שונות משל אויביו ובראשם ארצות הברית, ואינן נמדדות בכוח אדם או בטריטוריה, אלא גם המלחמה מבחינת דאע"ש מעולם לא נגמרה. בתפיסה של דאע"ש מדובר במלחמה בלתי נגמרת וכל הכרזת ניצחון על הארגון משוללת יסוד, כל עוד קיים אפילו גרעין קטן של תומכים ופעילים חדורי להט אידיאולוגי, המוכנים לפעול למימוש משנתו. לצד תרומות חשובות אלו של הספר, ניתוח ההצהרות הכלולות בו על ידי שלושת המחברים אינו חף מבעיות. בכמה מקרים מקדמים המחברים הנחות יסוד פזיזות למדי. למשל, הם מסתמכים על פרסום מאוחר ב'אל-נבא' (השבועון של דאע"ש המתפרסם בערבית) לגבי פשיטה שבצעו אנשי 'המדינה האסלאמית בעיראק' על העיירה חדית'ה בשנת 2012, כדי להסיק מסקנות על מטרת דאע"ש בכיבוש מוסול. בפשיטה זו הארגון תקף את חדית'ה ונסוג ממנה. לטענת המחברים, כיבוש מוסול על ידי דאע"ש ביוני 2014 היה גם הוא פשיטה שהוחלט להרחיבה ולכבוש את הגדה השמאלית של החידקל על מנת לשבות חיילים עיראקים נסוגים. האם ייתכן שהארגון תכנן לכבוש רק את השטח של מוסול בגדה הימנית של הנהר? האם ייתכן שהתכוון לסגת ממנה בבוא הזמן? המחברים אינם מספקים לכך תשובה.

יתרה מכך, הספר פוסח על שלושה שלבים חשובים בהקמת דאע"ש. אבו בכר אל-בגדאדי אחראי לשניים מהם, ובהתעלמות מכך יש משום המעטת תרומתו של מי שהקים את 'המדינה האסלאמית בעיראק ובאל-שאם' ואף הכריז עליה מאוחר יותר "ח'ליפות". השלב הראשון היה הקמת מדינות אסלאמיות בזעיר אנפין באזורים שונים בעיראק בשנים 2006-2007, במהלך מלחמת האזרחים וביוזמת אבו מוסעב אל-זרקאווי.

השלב השני היה פנייה לאנשי צבא סונים ממורמרים ותיקי צבא סדאם – להצטרף לארגון. אנשי צבא אלה צורפו לדאע"ש בין 2012 ל-2014 ביוזמת אבו בכר אל-בגדאדי, ובעיקר בזכותם הגיע הארגון להישגים צבאיים משמעותיים, תחילה בסוריה ואחר כך בעיראק. לפני שנים אחדות, בימי השיא של דאע"ש (2014-2016), התקיים ויכוח בקרב עיתונאים וחוקרים על מידת חשיבותם ותרומתם האמיתית של אותם אנשי בעת' לשעבר לדאע"ש (Baram, 2016; Coles & Parker, 2015; Helfont & Brill, 2016; Orton, 2015). גם אם

התפתחותה של חשיבה זו לאורך זמן. קוראים שאינם מכירים את הארגון ימצאו בספר מבוא מצוין להיסטוריה ולאידאולוגיה של דאע"ש, בעוד חוקרים הבקיאיים בתולדותיו ימצאו בו ספר עיון שימושי לקריאה בהצהרות השונות שלו לאורך השנים. לקראת סוף שנת 2020 דאע"ש שוב הזכיר לעולם את עצם קיומו ואת האיום הנשקף מהאידאולוגיה הרצחנית שלו. עריפת ראשו של מורה שהציג קריקטורות של הנביא מוחמד בפרוור ליד פריז על ידי תומך דאע"ש באוקטובר 2020, וזמן קצר לאחר מכן שני פיגועים שביצעו תומכי דאע"ש בניס ובווינה הם תזכורת נוספת להמשך איום הטרור הנשקף מצד דאע"ש. הספר הוא תרומה מבורכת לספרות המחקרית על דאע"ש ועל ארגונים סלפיים ג'האדיים, שלא ספק תרחיב את הדיון המחקרי בדאע"ש ותאפשר לחוקרים חדשים לענות על שאלות יסוד בדבר התפתחותו.

אדם הופמן הוא חוקר בדסק לחקר רשתות מזרח-תיכוניות ע"ש דורון הלפרן במרכז משה דיין ודוקטורנט למזרח תיכון בבית הספר להיסטוריה ע"ש צבי יעבץ באוניברסיטת תל אביב, ועוסק בחקר הסלפיה ג'האדיה וארגון דאע"ש.

ד"ר רונן זיידל הוא חוקר עיראק במרכז דיין שבאוניברסיטת תל אביב ועמית מחקר במכון למדיניות ואסטרטגיה (IPS) במרכז הבינתחומי הרצליה.

מקורות

- Ackerman, S. (2014, August 22). 'Apocalyptic' Isis beyond anything we've seen, say US defence chiefs. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2014/aug/21/isis-us-military-iraq-strikes-threat-apocalyptic>
- Baram, A. (2016, April 8). Saddam's ISIS. *Foreign Affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/articles/iraq/2016-04-08/saddams-isis>
- Coles, I., & Parker, N. (2015, December 11). How Saddam's men help Islamic State rule. *Reuters*. <https://www.reuters.com/investigates/special-report/mideast-crisis-iraq-islamicstate/>
- Global Coalition (n.d.). *Our Mission*. <https://theglobalcoalition.org/en/mission/>
- Helfont, S., & Brill, M. (2016, January 12). Saddam's ISIS?: The terrorist group's real origin story. *Foreign Affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/articles/iraq/2016-01-12/saddams-isis>
- Holbrook, D. (Ed.) (2018). *Al-Qaeda 2.0: A Critical Reader*. Oxford University Press.
- Ibrahim, R. (Ed.). (2007). *The Al Qaeda reader: The essential texts of Osama Bin Laden's terrorist organization*. Broadway Books.
- Kepel, G., & Milelli, J. P. (Eds.). (2008). *Al Qaeda in its own words*. Belknap Press of Harvard University Press.
- Lawrence, B. (Ed.). (2005). *Messages to the world: The statements of Osama bin Laden*. Verso.

חשיבותם האמיתית לניהול ולהצלחתו של דאע"ש אינה ברורה, הארגון סבר שנכון לנסות לגייסם לשורותיו. אנשים אלו החליפו את אנשי אל-קאעדה ואת המתנדבים הלא-עיראקים שהצטרפו לארגון, שהיו לרוב ללא ניסיון צבאי או טרוריסטי משמעותי ולא ידעו כיצד לנהל ארגונים חשאיים.

השלב החשוב השלישי היה היכולת לעבוד עם השבטים בעיראק. מסמכים המובאים בספר מציגים חשבון נפש מצד מנהיגות דאע"ש לגבי חוסר היכולת לעבוד עם השבטים במהלך התקופה שבין 2003 ו-2008, שעלה ביוקר לארגון ותרם לתבוסתו הזמנית. אם הייתה התחממות ביחסים עם השבטים היא התרחשה בין 2008 ל-2014, תוך ניצול העוינות בין השבטים הסוניים לממשלה השיעית בבגדאד באותה עת. כיבוש פלוג'ה בפברואר 2014 היה פסגת שיתוף הפעולה של דאע"ש עם השבטים המקומיים.

אולם חשוב מההתעלמות משלבים אלו, המחברים מגדירים את דאע"ש, על פי מסמכיו וניתוחם, כארגון אסלאמיסלפי-והאבי-תכפירי, ממשפחת ארגוני הג'האד העולמי ותוצר של אל-קאעדה. זוהי נקודת מבט מקובלת במחקר על דאע"ש בתחום חקר טרור (terrorism studies) ובמחקר על הג'האד העולמי, שעוסק בדאע"ש באופן נרחב בשנים האחרונות. אך המחברים אינם מגדירים את דאע"ש כארגון סוני. להגדרה זו יש משמעות מיוחדת בהקשר העיראקי: היא קובעת מיהם אויבך, את מי תצרך לשורותיך, לצד מי תילחם ואת מי תייצג בסיטואציה של פילוג חברתי. התייחסות מפורשת לסוניות של דאע"ש ממצבת את הארגון בהקשר מקומי במקום בשיח אסלאמי ג'האדי-עולמי כללי יותר.

אנו כחוקרים חייבים לשאול באיזו מידה היה דאע"ש ארגון סוני-עיראקי, ואם כיום עובר הארגון תהליכי "גלוקליזציה" בכל מרחב פעילותו. לפיכך ההתייחסות לדאע"ש כאל ארגון סוני חשובה ביותר. גם אם הלך הרוח הדאע"שי ושיאיו המדינה האסלאמית נקבעו על ידי אבו מוסעב אל-זרקאוו, ג'האדיסט ירדני, קשה לדמיין את הצלחת דאע"ש בהשתלטות על ערים בעיראק ובגיוס אלפי פעילים לשורותיו ללא התייחסות לתחושת ההדרה הסונית בעיראק אחרי 2003 (אשר כפי שהמחברים מתארים בעצמם בתחילת הספר, זרקאוו תכנן במודע להעצימה ולנצלה על מנת לדחוק את הסונים בעיראק לזרועותיו). התייחסות מפורשת לסוניות של דאע"ש, בתחילת דרכו של הארגון וגם כיום, מסייעת להסביר את הישרדותו והצלחתו בזירה העיראקית, ולא רק את התפתחותו כשחקן מוביל בג'האד העולמי.

למרות חולשות אלו זהו ספר חשוב ביותר להבנת חשיבתו האסטרטגית של דאע"ש, כמו גם את

Trump, D. [@realDonaldTrump] (2018, December 20). After historic victories against ISIS, it's time to bring our great young people home! [Tweet]. Twitter. <https://twitter.com/realDonaldTrump/status/1075528854402256896>

הערות

1 "ההתעוררות" הסונית שנלחמה נגד 'אל-קאעדה בעיראק' והצליחה להכחיד כמעט כליל את הארגון ב-2007.

Mansfield, L. (2006). *His own words: A translation of the writings of Dr. Ayman Al Zawahiri*. TLG Publications
Orton, K. W. (2015, December 23). How Saddam Hussein gave us ISIS. *The New York Times*.. <https://www.nytimes.com/2015/12/23/opinion/how-saddam-hussein-gave-us-isis.html>

Roy, O. (2017, April 13). Who are the new jihadis? *The Guardian*.. <https://www.theguardian.com/news/2017/apr/13/who-are-the-new-jihadis>

ההסתערות לבניין הקפיטול בווינינגטון, 6 בינואר 2021, תמונה: Tyler Merbler (CC BY 2.0).

אפילוג

שלמה אבינרי

מילות מפתח: אביב ערבי, דמוקרטיה ליברלית, אוטוריטריות, קורונה, חילון, אסלאם, סדר אזורי, סדר גלובלי

עשרות מיליוני אנשים, כחלק מהיבטי הכלכלה והפנאי של הגלובליזציה. מגפות קודמות התפשטו מנקודת המקור במשך שנים, ואילו עתה נגיף הקורונה התפשט בעולם כולו תוך שבועות ספורים בלבד.

ההתפתחות הפוליטית החשובה ביותר בימים אלה היא האתגר לדמוקרטיה הליברלית, למוסדותיה ואפילו לגיטימיות שלה.

ההתפתחות הפוליטית החשובה ביותר בימים אלה היא האתגר לדמוקרטיה הליברלית, למוסדותיה ואפילו לעצם הגיטימיות שלה. אנו רחוקים מהיכולת ליהנות מחזון הניצחון של "קץ ההיסטוריה", שהוכתר כהבטחה משיחית כמעט לנצחיות הדמוקרטיה. התפתחויות ברחבי העולם מאותתות על סדקים חמורים ביכולתה של הדמוקרטיה לעמוד באתגרים שנוצרו, בין היתר בגלל כישלון מנגנוני השוק לתקן את עצמם בתנאי לחץ ולנוכח משברים גדולים.

בבואנו לסכם את התחזיות לשנים הקרובות, נראה שדבר אחד ברור: דבר אינו ברור. הזירה הבינלאומית הנוכחית שונה בתכלית מזו שהייתה בתקופה שאחרי מלחמת העולם השנייה. אומנם תקופה זו חולקה באופן כללי לשתי תקופות מובחנות, אך הייתה מעוגנת בתמות ברורות וניתנות לחיזוי מסוים בשני המקרים: התקופה הראשונה — תקופת המלחמה הקרה; השנייה — לאחר קריסת הקומוניזם במזרח אירופה והתפרקות ברית המועצות — תקופת ההגמוניה האמריקאית הבלתי מעורערת. הזירה הנוכחית, לעומת זאת, נזילה לחלוטין — מצב שהועצם כמובן בעקבות השבר שגרמה מגפת הקורונה, שהיא תופעה חסרת תקדים שאינה משתווה לדבר כלשהו הידוע לאנושות עד כה.

ספקולציות לגבי השלכות המגפה הן חסרות ערך, אך ניתן להתייחס בוודאות רבה יותר להתפתחויות אחרות שחלו לאחרונה, גלובליות ואזוריות, מבלי לשכוח את האזהרה שדברים רבים יכולים עוד להשתנות במהלך המגפה ובצעדים שנוקטות מדינות שונות כדי להתמודד עימה. חיוני לציין כי השפעת המגפה הוחמרה בשל הגלובליזציה והתנועה והנסיעה הבלתי פוסקות של

והתמקדו יותר ויותר בפוליטיקת זהויות ובסוגיות תרבותיות – זכויות נשים, הגירה, גזענות וזכויות להט"ב. נושאים אלה היו מעוגנים כמובן בנורמות של צדק חברתי ושוויון, אך ההתמקדות בהם במידה רבה יותר מאשר בסוגיות המהותיות המסורתיות של מעמד הפועלים יצרה תחושת ניכור בקרב מגזרים רחבים באוכלוסייה. אובדן תעסוקה עקב גלובליזציה, לצד תחושת איום מפני הגירה המונית של פליטים ממדינות העולם השלישי, חלקה בלתי חוקית, החמירו את תחושות הניכור הללו והניחו את יסודות הכמיהה למנהיגים חזקים שיוכלו לטפל בבעיות היום-יום המיידיות – אותן בעיות שבמידה רבה הוזנחו על ידי המפלגות הפוליטיות המסורתיות. היחלשות המפלגות הקיימות, או מהפך פופוליסטי שלהן כמו במקרה של המפלגה הרפובליקנית האמריקאית, הובילה עשרות מיליוני בוחרים להצביע בעד טראמפ ובעד הברקזיט, וכן לבחור במפלגות ובמנהיגים שקידמו שנאת זרים במדינות כמו הולנד, דנמרק, נורווגיה ושוודיה, שלאורך ההיסטוריה היו נושאות הדגל של פתיחות וסובלנות.

בבסיס כל המקרים הללו טמון פרדוקס: מצד אחד, תהליך האינטגרציה באירופה הביא לתודעה מוגברת של זהות אירופית טרנס-לאומית, בעיקר בקרב אנשים צעירים ומשכילים, אולם בו בזמן הוא חיזק את הלאומנות השוביניסטית בקרב קבוצות אחרות: החלוקה החברתית בבריטניה סביב הברקזיט היא דוגמה מצוינת לכך.

התפשטות הרשתות החברתיות מילאה תפקיד מכריע במגמות אלה. אומנם הן תרמו רבות לדמוקרטיזציה של התהליך הפוליטי, אבל גם עזרו להשקפות, שעד אז הוגבלו לשולי המרחב הציבורי, לעבור אל המיינסטרים של השיח הפוליטי. פופוליסטים סמכותניים כמו טראמפ ניצלו בבירור את ערוצי תקשורת ההמונים הללו והרוויחו מזמירותם.

ההתפתחות הגדולה השנייה היא נסיגת ארצות הברית מהתפקיד ההיסטורי שמילאה מאז תום מלחמת העולם השנייה – עמוד התווך של הדמוקרטיה. על היבטים רבים בתפקידה הגלובלי של ארצות הברית ניתן למתוח ביקורת ובצדק, אך ברית המועצות הפסידה במלחמה הקרה במידה רבה בגלל התפקיד הגלובלי שמילאה ארצות הברית, עם כל טעויותיה. תפקיד זה נחלש עתה, תחילה בשל האמונות התמימות במקצת של אובמה (באביב הערבי, למשל), ולאחר מכן ביתר שאת בעקבות תמיכתו המרומזת של טראמפ במהלכים רוסיים, בייחוד במזרח התיכון, וניסיונותיו המכוונים להחליש את נאט"ו ואת האיחוד האירופי. בעתיד יהיו כנראה מחלוקות בין היסטוריונים באשר למניעים של טראמפ, אך תוצאות המדיניות שלו אינן שנויות במחלוקת: ערעור הברית הטרנס-אטלנטית סייע רבות

אתגרים אלה לדמוקרטיה הליברלית הופיעו לראשונה בכמה חברות פוסט-קומוניסטיות, ויוחסו בתחילה להקשרים חברתיים והיסטוריים ספציפיים באותן מדינות. אומנם התברר די מהר כי המעבר לדמוקרטיה מבוססת ויציבה ברוסיה לא יתרחש בקרוב, בעיקר בשל מסורת סמכותנית היסטורית חזקה של מאות שנים, אך מדינות אחרות בברית ורשה לשעבר עדיין קיוו שההיסטוריה השונה שלהן תסייע ליצור לגיטימציה למעבר לפוליטיקה ולמוסדות דמוקרטיים, ולשימורם. אולם התפתחויות נוספות במדינות כמו הונגריה ופולין מלמדות על עוצמתם של כוחות סמכותניים ולאומניים קיצוניים, שבחלקם מתרפקים על זיכרון וניסיון העבר. מתברר שהם חזקים ופופולריים יותר מהנטיות לתת אמן בנורמות ובמוסדות ליברליים.

בעתיד יהיו כנראה מחלוקות בין היסטוריונים באשר למניעים של טראמפ, אך תוצאות המדיניות שלו אינן שנויות במחלוקת: ערעור הברית הטרנס-אטלנטית סייע רבות לרוסיה בשליטת פוטין, ויחד עם העלייה הכלכלית של סין, אין ספק שגוברים האתגרים לכוחות הדמוקרטיים במערב.

ואולם עד מהרה ולמרבה ההפתעה, חלו התפתחויות דומות גם בדמוקרטיות מבוססות. תחילה באיטליה ולאחר מכן בבריטניה ובארצות הברית, ובצורה שונה מעט גם בצרפת. המערכת הרב-מפלגתית השברירית באיטליה קרסה, הברקזיט היה שיאו של תהליך שנאת זרים מתעצם ובעל גוון גזעני בבריטניה וטראמפ עלה לשלטון בארצות הברית – כל אלה לימדו על תחושה עמוקה של אי-נחת ואתגר הולך וגובר לעקרונות ולנורמות של יסודות הדמוקרטיות הליברליות. עלייתה של מפלגת AfD (אלטרנטיבה לגרמניה) הראתה שאפילו בגרמניה, אשר התגאתה בצדק שהפנימה את לקחי ההיסטוריה שלה, עדיין מבעבעים כוחות אולטרה-ימניים מתחת לפני השטח.

להתפתחויות במדינות אלה היו סיבות מיידיות וספציפיות שונות בכל חברה, אך דבר אחד היה משותף: היחלשות המפלגות המסורתיות בשני קצות הקשת הפוליטית. מפלגות סוציאל-דמוקרטיות וליברליות מחד גיסא ומפלגות שמרניות מאידך גיסא היו עמוד התווך של הסדר הדמוקרטי במערב אחרי 1945, וביטאו הסכמה רחבה עם הערכים והמנגנונים של הדמוקרטיה הליברלית. אולם מפלגות אלו נעשו עם הזמן נוקשות וביורוקרטיות מאוד, ובמקרים רבים איבדו את הקשר עם ציבור הבוחרים המסורתי שלהן. הן גם חדלו לייצג את מעמד הפועלים המסורתי ומעמד הביניים הנמוך

קיצוניים של חילון, אך בשני המקרים לא הייתה זו תוצאה של תביעה עממית רחבה אלא של אכיפה בכוח מלמעלה, על ידי שליטים סמכותניים: אטאטורק הטורקי והשאה האיראני ניסו לחלץ את החברות שלהם על ידי אימוץ מודלים מערביים של חילון רדיקלי וכפו אותם על חברות מסורתיות מאוד. ניסיונות אלה של חילון מאולץ הצליחו עד לנקודה מסוימת, אך בסופו של דבר הובילו לתגובה דתית עממית רחבה. הרפובליקה האסלאמית באיראן ועלייתה לשלטון של מפלגת הצדק והפיתוח של ארדואן הן במידה מסוימת "שובם של המדוכאים", ולכן זוכות לתמיכה עממית רחבה בתוך חברות שבמקור הן מסורתיות ומתנגדות לאלטיות מערביות משכילות וחילוניות. באופן דומה, כוחם של האחים המוסלמים במצרים ושל דאע"ש בסוריה ובעיראק מייצג התנגדות עממית רחבה לחילון הכפוי, שבמקרים אלה הושלט על ידי שליטים צבאיים. אם מחפשים מקבילות במערב, הפוריטניות הרדיקליות של המאה ה-17 באנגליה היא מקבילה הולמת – ניסיון לחזור לעבר דתי המדומיין כטהור.

הסיכוי שהאיתוללות או ארדואן יודחו בקרב על ידי דמוקרטים חילונים הוא אשליה: ברור שיהיו שינויים באיראן ובטורקיה, אך הם יבואו מתוך המשטרים הקיימים ולא מחוץ למערכת.

כוחות אלה לא ייעלמו, מכיוון שהם קשורים באופן מבני למגבלות של אותו חילון כפוי: הסיכוי שהאיתוללות או ארדואן יודחו בקרב על ידי דמוקרטים חילונים הוא אשליה: ברור שיהיו שינויים באיראן ובטורקיה, אך הם יבואו מתוך המשטרים הקיימים ולא מחוץ למערכת. במדינות כמו מצרים וסוריה האלטרנטיבה לאסלאמיזם הקיצוני אינה דמוקרטיה חילונית ליברלית אלא צורות שונות של סמכותנות צבאית, שנתמכות באופן לא מפתיע גם על ידי מיעוטים נוצרים ומיעוטים אחרים כמו הכנסייה הקופטית במצרים ועדות נוצריות שונות בסוריה ועיראק, או הכורדים בסוריה.

לזרמים מנוגדים אלה יש השפעה מורכבת גם על הזירה הישראלית, כולל על יחסי ישראל והפלסטינים. הדומיננטיות הממושכת של הליכוד הימני בראשות נתניהו היא חלק מהיחלשות האוניברסליות של מפלגות המרכז שמאל בדמוקרטיה המערבית. אין ספק שהעקשנות הפלסטינית וחוסר הריאליזם באשר למה שהם יכולים להשיג סייעו לכך, ושנשיאותו של טראמפ עזרה מאוד לנתניהו ולימין הישראלי בכלל. ייתכן שלמהלכים לקראת נורמליזציה עם ארבע מדינות ערביות תהיה השפעה

לרוסיה בשליטת פוטין, ויחד עם העלייה הכלכלית של סין, אין ספק שגוברים האתגרים לכוחות הדמוקרטיים במערב.

לא מדובר בהתחדשות המלחמה הקרה במובן האידיאולוגי המסורתי, של דמוקרטיה ליברלית נגד טוטליטריות קומוניסטית, אולם היחלשותן של הדמוקרטיה המערבית, שנשיאותו של טראמפ תרמה לה במידה ניכרת, מחייבת כעת לשקם בריתות היסטוריות שיזדקקו לאישור מחדש, הן בזירה הבינלאומית והן בזירה הפנימית.

ההיבטים האזוריים בצמד ההתפתחויות הללו קשורים בבירור לכישלון האביב הערבי. התקוות המתחסדות שמדינות ערב יוכלו לעבור במהירות מצורות שונות של דיקטטורה צבאית וממסורת של משטר סמכותני לדמוקרטיה מגובשות התבררו כמנותקות מהמציאות החברתית וההיסטורית של האזור. נראה כי דפוסים שונים של משטרים סמכותניים הצליחו לשמור על אחיזתם במצרים ובסוריה, ובאופן כללי האביב הערבי הצליח לאתגר שליטים צבאיים והתוצאות היו מעורבות, אך הוא לא הצליח לערער את הלגיטימיות של המלוכה המסורתית, בייחוד אם בראשה עומדים שליטים שנחשבים צאצאי הנביא כמו בירדן ובמרקו, או כאלה השואבים את הלגיטימיות שלהם מניהול שני האתרים הקדושים, מכה ומדינה. הממלכות וכן מדינות המפרץ נראות כעת בטוחות יותר באחיזתן בשלטון מאשר לפני הזעזועים האחרונים, בעיקר בזכות העושר שמקורו בנפט, אך שהרפורמות המהירות בערב הסעודית עשויות להביא בעקבותיהן תוצאות בלתי צפויות.

באשר לפלסטינים, נראה כי גישתם הבלתי מציאותית לחלוטין למה שהם יכולים להשיג באמצעות תמיכה בינלאומית עלתה להם גם בתקווה שהם תלו בקונצנזוס ערבי אוניברסלי כמעט. הם דחקו את עצמם לשוליים, ואי-יכולתם לגבש ולו הסכמה מינימלית בין הרשות הפלסטינית בגדה המערבית לחמאס ברצועת עזה עלולה לדון אותם למצב של מדינה כושלת עוד לפני שהפכו למדינה.

את כוחו המופחת מאוד של דאע"ש אין לפרש כהיעלמות האסלאמיזם הקיצוני, אלא נדרשת הבנה המביאה בחשבון הבדלים דקים אך חשובים יותר של התופעה, ותפיסתה כהיבט אחד בתוך כלל התמורות שהביאה המודרניזציה לעולם האסלאם.

המודרניזציה במדינות המערב נקשרה בדרכים שונות לתהליכי חילון, אך בעולם האסלאמי היא לבשה צורה אחרת. לפיכך לא ניתן להבין את ההתפתחויות הפוליטיות הנוכחיות באיראן ובטורקיה, חרף ההבדלים ביניהן, מחוץ להקשר זה. בשתי המדינות נעשו ניסיונות

אם ניתן ללמוד לקח ברור ממשבר הקורונה, הלקח הוא שהשוק אינו מתקן את עצמו בעצמו. כאשר מתרחש משבר גדול, המדינה והממשלה הן אלה שהקהילה העסקית פונה אליהן לעזרה, והקריאות לסולידריות חברתית במקום אינטרסים אישיים פרטניים נעשות דומיננטיות. אין "יד נעלמה" המסוגלת לייצב את הכלכלה, ונראה שרק ממשלה יכולה לעזור: בניגוד לימי ממשלו של רונלד רייגן, לא הממשלה היא הבעיה אלא חוסר היכולת של השווקים לתקן את עצמם, וחסידי השוק השמרני מבורים ג'ונסון ועד נתניהו הודו בכך.

המשמעות היא שאחת המשימות של הדמוקרטיה בעידן שלאחר הקורונה תהיה בנייה מחדש של רשת ביטחון חברתית וכלכלית יעילה יותר, עבור מגזרים רחבים יותר של האוכלוסייה. יהיה גם צורך לארגן מחדש מפלגות חזקות בשמאל וגם בימין, כדי לטפל בצורה הולמת בבעיות אלה ולהימנע ממצב שבו קבוצות גדולות ומנוכרות יחפשו מנהיגים פופוליסטים כריזמטיים כחלופות לתהליך הדמוקרטי. ניסיון ההפיכה ב־6 בינואר בווינגטון חייב להיות איתות אזהרה. אי אפשר לומר עוד "כאן זה לא יכול לקרות".

בזירה הבינלאומית יש לעשות מאמץ רציני לאשרר את הלגיטימיות והיעילות של סדר בינלאומי המבוסס על שלטון החוק, שנפגע במידה רבה כל כך בשנים האחרונות. שני הצעדים עשויים להבטיח שגם אם הדמוקרטיה לא תהיה אוניברסלית באופן מיידי, הדמוקרטיות הקיימות יוכלו להתקיים ולהתחזק. השבת היציבות צריכה להיות המטרה העיקרית. קשה להשיג מטרה זו, אך לא בלתי אפשרי.

שלמה אבינרי הוא פרופסור למדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים וחבר האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ומדעי הרוח. כיהן כמנכ"ל משרד החוץ בממשלת יצחק רבין הראשונה.

שולית על האיזון האסטרטגי באזור, אך הם בהחלט תרמו לתחושה כללית בישראל של קבלה רבה יותר בעולם הערבי. הם גם הוסיפו בבירור לפופולריות של נתניהו במדינה, למרות הטענות החמורות על שוחד ושחיתות שממתינות כעת להתברר בבתי המשפט. סביר להניח שזה לא ישתנה תחת ממשל ביידן, אם כי הטון והאווירה עשויים להשתנות מעט. רוב הישראלים עדיין ספקנים באשר להשלמתם של הפלסטינים עם קיומה של מדינה יהודית, והמפתח לשינוי תפיסה זו נמצא בידי הפלסטינים, שיוכלו להוביל לחידוש משא ומתן משמעותי. לעומת זאת, הסוגיה האיראנית טומנת בחובה אפשרות של מחלוקת רצינית בין ישראל לארצות הברית.

אחת המשימות של הדמוקרטיה בעידן שלאחר הקורונה תהיה בנייה מחדש של רשת ביטחון חברתית וכלכלית יעילה יותר, עבור מגזרים רחבים יותר של האוכלוסייה.

אין ספק שהדמוקרטיה הישראלית נמצאת תחת לחץ, בין היתר בגלל היחלשותו הכללית של השמאל הליברלי בכל רחבי העולם, וכן בשל העובדה שיש מפלגה אחת עם מנהיג ותיק – הליכוד ונתניהו – שנמצאים בשלטון זמן רב. לאלה יש להוסיף את הקולות המנסים להגביל את עצמאותם ויעילותם של בתי המשפט. אולם בסך הכול המערכת הדמוקרטית הישראלית עם כל מגרעותיה, שחלקן נובעות מהשליטה הממושכת על מיליוני פלסטינים בשטחים הכבושים, מפגינה חוסן בסיסי, כפי שעולה מההפגנות הרבות נגד ראש הממשלה הקוראות להתפטרותו, משלוש מערכות בחירות ללא הכרעה חד־משמעית, שלא הצליחו להזיז את נתניהו אך גם לא העניקו לו את הרוב הפרלמנטרי הדרוש לחסינות מפני העמדה לדין פלילי, ומכך שלראשונה נראה שיש סדקים בתוך מפלגתו שלו.

ייעוד ומטרה, קול קורא

אפשרויות הפרסום

עדכן אסטרטגי מציע חמישה סוגי פרסומים:

“**הבמה המחקרית**” (The Research Forum) – מאמרים אקדמיים בהיקף של עד 7,000 מילים בעברית או 9,000 מילים באנגלית (כולל הערות ומקורות בסגנון APA), בעלי אופי מחקרי ותיאורטי, במנעד רחב של נושאים הקשורים לביטחון לאומי. המאמרים עוברים שיפוט עיוור כפול (Double blind peer review). למאמרים יש להוסיף תקציר בהיקף של 100–120 מילים ורשימת מילות מפתח בהיקף של עד עשר מילים וביו קצר של הכותב/ת.

“**במת מדיניות**” (Policy Analysis) – מאמרים שעיקרם ניתוח מדיניות בהקשרים של ביטחון לאומי, בני 1,500 עד 2,000 מילה בעברית ועד 2,500 מילים באנגלית, ללא הערות שוליים ועם הפניה למקורות באמצעות קישורית (Hyperlink), ללא רשימת מקורות בסופו. כן ניתן יהיה לצרף רשימת מקורות מומלצים לקריאה בסוף המאמר. המאמרים יכללו תקציר בהיקף של 100–120 מילים, רשימת מילות מפתח בהיקף של עד עשר מילים וביו קצר של הכותב/ת.

“**ביקורות ספרים**” (Book Reviews) – במדור זה יכללו סקירות ספרים בתחומי העניין של ביטחון לאומי במנעד הרחב של התחום בהיקף של 800–1,300 מילים ועד 1,500 מילים באנגלית כולל מקורות (בסגנון APA) וביו קצר של הכותב/ת.

“**במת שיח**” (The Professional Forum) שיח נושאי רב־משתתפים או ראיון עומק בהיקף של 2,000–3,000 מילים ועד 3,500 מילים באנגלית כולל מקורות (בסגנון APA) וביו קצר של הכותב/ת.

“**סקירת ספרות**” (Academic Survey) – סקירת ספרות מקצועית עדכנית בתחום ספציפי הקשור לביטחון לאומי בהיקף של 1,800–2,500 מילים בעברית ועד 3,000 מילים באנגלית, כולל מקורות, רשימת מקורות נוספים מומלצים לקריאה (סגנון APA) וביו קצר של הכותב/ת.

עורכי עדכן אסטרטגי

ד"ר קובי מיכאל וד"ר כרמית ולנסי

עדכן אסטרטגי, כתב עת רב־תחומי לביטחון לאומי, סייבר ומודיעין, הוא כתב עת שפיט דו־לשוני (עברית ואנגלית) בהוצאת המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל־אביב. הוא משמש במה למחקר רב־תחומי, מקורי ועדכני בקשת רחבה של סוגיות הקשורות לביטחון לאומי, סייבר ומודיעין כתחום ידע. בכתב העת, שנוסד בשנת 1998 ורואה אור מדי רבעון, מתפרסמים מאמרים בנושאים הקשורים לישראל, המזרח התיכון, המערכת הבינלאומית ובמגמות גלובליות, שיש בהם כדי להעשיר ולאתגר את תשתית הידע בתחום הביטחון הלאומי. מטרת עדכן אסטרטגי היא תרומה לקיום דיון פורה ומעמיק בשאלות יסוד בחקר הביטחון הלאומי, תוך גישה המבכרת שילוב של הממד התאורטי עם כתיבה מוכוונת מדיניות.

העת הנוכחית מזמנת שינויים תכופים במוסכמות יסוד הקשורות לביטחון לאומי ולאופן שבו הוא נתפס. חקר התחום מתפתח ומנסה להסתגל לפרדיגמות חדשות ולתמורות ברבדים הכרוכים זה בזה – טכנולוגיים (ובכללם מורכבויות עולם הסייבר), תרבותיים, צבאיים, מודיעיניים, חברתיים כלכליים ועוד. אתגר הבנת המציאות מתחדד עם הופעתן של אמיתות המתחרות זו בזו, ודווקא בשל כך חיוני קיומו של מחקר מבוסס עובדות ונתונים, שמתווך לכדי אמירות מעודכנות ומחדשות.

המערכת מעודדת חוקרות וחוקרים להציע מאמרים שטרם ראו אור באכסניה אחרת, ושיש בהם כדי להציע תזה מקורית ומחדשת על ביטחון לאומי בראי דיסציפלינרי רחב: יחסים בינלאומיים, מדע המדינה, היסטוריה, כלכלה, משפט, תקשורת, גיאוגרפיה ולימודי סביבה, לימודי ישראל, מזרח תיכון ואסלאם, סוציולוגיה ואנתרופולוגיה, לימודי ביטחון ואסטרטגיה, טכנולוגיה, סייבר, יישוב סכסוכים ותחומים נוספים.

ברוח התקופה, עדכן אסטרטגי מעביר את כובד משקלו לנוכחות וזמינות ברשת. הגם שהגיליונות ימשיכו להתקבץ בחתך רבעוני, המאמרים שיאושרו לפרסום, לאחר תהליך שיפוט ועריכה, יפורסמו בגרסה מקוונת באתר כתב העת במתכונת *published first on-line*, ובשלב מאוחר יותר כחלק מהגיליון הרבעוני הרלוונטי.

